

માધુરી

વર્ષ. ૨.] ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક [અંક. ૧.]

તંત્રી

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

૨૦૨૮
૨૦/૧૧/૨૦

માધુરી કાર્યાલય : : વીલેપારલે

જવાળમ દેશમાં
રૂપિયા ત્રણ

માધુરી

જવાળમ દેશનહાર
શીલીંગ છ.

જાન્યુઆરી ૧૯૩૯ : અનુક્રમણિકા : વર્ષ ૨ : અં. ૧

દૂરની ઘંટડી (કાવ્ય)	અ. ફ. ખમરદાર	૧
વતન (કાવ્ય)	સ્નેહરશ્મિ	૩
સચિતાને (કાવ્ય)	સ્નેહરશ્મિ	૩
ધૂપદાન (કાવ્ય)	સુંદરજી ગો. બેટાઇ	૪
માનવીનું હૈયું (કાવ્ય)	ઉમાશંકર ત્રેપી	૫
છતાં જે ઝૂંપી (કાવ્ય)	સુન્દરમ્	૫
પ્રિયા માયાને (કાવ્ય)	પૂર્ણલાલ	૬
વનમાલી (કાવ્ય)	રંગશિક્ષક અરાધવાલા	૭
મારી વીણા (કાવ્ય)	-સરોદ	૮
સાંધ્યગીતનો પ્રવેશક	અ. ફ. ખમરદાર	૯
ઘોડીક શબ્દ ચર્ચા	પ્રો. ડાકરરાય રં. માંડલ	૪૧
દિલરૂપા (નવલિકા)	નરીમાન મો. ગોળવાલા	૪૪
(નવજીવનમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન	ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઇ	૪૯
જ્યોતીન્દ્રનો હેમતંત્ર (પ્રતિકાવ્ય)	હુન્નરસિંહ મહેતા	૫૪
જ્યોતીન્દ્રનું અપારિયું (પ્રતિકાવ્ય)	હુન્નરસિંહ મહેતા	૫૫
ગોમતી—ચક્ર (નાટિકા)	દેન્દુલાલ ગાંધી	૫૭
સર્જન મીમાંસા (પારિજ્ઞાન)	મગનલાલ દેસાઇ	૮
અક્ષય લેગીઓ (કાવ્ય)	ભિમિલા દવે બી. એ.	૯૨
હું હું (કાવ્ય)	પ્રો. વસંત ઉપાધ્યાય	૯૩
ચર્ચાપત્ર	સંજયરાય ડાકર	૯૬
શિસ્ત (નિબંધ)	ગિપાસુ	૯૯
કાવ્યમધુ	મગનલાલ દેસાઇ	૧૦૮

જાન્યુઆરી-એપ્રિલ-જુલાઇ-ઓક્ટોબરની આખરમાં માધુરી બદલ પડે છે.

માધુરી કાર્યાલયમાંથી નીચેના પુસ્તકો મળશે.

કવિવર અરુદેશર કુરામજી ખળરદાર કૃત

દર્શનિકા	૩-૦-૦
કલિકા	૨-૦-૦
ભાજનિકા	૦-૧૪-૦
રાસન્યદિકા	૦-૧૪-૦
Silken Tassel (અગ્રેજી કાગળો)	૨-૮ ૦

ગોવીંદાશ્રમ મીઠાઈવાળા

તમારાં ભૂલકાંઓની વધગાઠે—

મિત્રોના, લગ્ન પ્રસંગે—

હલવો ક્યાંથી લેશો?

અમારે ત્યાં દરેકે જાતનો હલવો મળશે.

જુમ્મા મસ્જીદ—મુંબઈ ૨.

માધુરી બીજા વર્ષમાં

માધુરી પહેલું વર્ષ પૂરું કરી આ અંક સાથે બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે જે આદક ભાષ્યોનાં લવાજમ આ અંકથી પૂરું થાય છે તેમને આવનો અંક વી પી કરવામાં આવશે જે ભાષ્યો બીજા વર્ષના આદક ન રહેવા માંગતા હોય તેમણે ને ગમાણે અમને લખી જણાવી વા પી ના નાદક ખરચમાંથી મુક્ત કરી આભારી કરવા વિનંતી છે જે આદકોએ મનીઓડરથી લવાજમ મોકલવાં હોય તેમણે એક માસની અંદર મોકલવા મહેરગાની કરવી

સાંધ્યગીત ધારવા કરતા વધારે પૃષ્ઠનું થતાં-તેમજ ખરચો વધતાં એની કાંમત સવા રૂપિયા રહી છે, માધુરીના આદક ભાષ્યોને એક રૂપિયે એ પુસ્તક મળશે. જલ્દારગામના આદકોને પોસ્ટેજ બુદ્ધ મોકલવા પડશે

આદક ભાષ્યોનો આજ સંધી મળેલો સહકાર ગ્રેષ્ઠ ખરેખર અમને આનંદ થાય છે. એવોજ સહકાર હમેશાં મળતો રહેશે. નવા આદકો દર જોમ વધશે-તેમ માધુરીને સર્વાંગ સુંદર બનાવવા અમારો બનતો પ્રયત્ન કરીશું. આદક ભાષ્યોને તો અમારી વિનંતી છે કે માધુરી અંગે કંઈ પણ કહેવાનું હોય કે સૂચવવાનું હોય-તે ખૂલે દીલે અમને લખા જણાવશે અને તે વસ્તુ પ્રત્યે અમારું ધ્યાન ખેંચશે-તો એ ભાષ્યોનો અન્તઃકરણથી આભાર માનીશું. માધુરીના વિદ્યાર્થીમાં દરેક આદક ભાષ્યોના ફાળો રહે એટલુંજ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

દૂરની ઘંટડી

(ધોળ) *

ઘડાલાં! મીડી મીડી વાગે દૂર ઢા ઘંટડી!

ધીરે ધીરે સરતા આવે એના સૂર;

ઊંડા અનાંત પથ પરથી સૂણું કંઈ આવતા

તારક પગલીશા પડધા અંદર ને દૂર!

ઘડાલાં! મીડી મીડી વાગે દૂર ઢા ઘંટડી!

૧

સંધ્યાનાં ફૂલો વેરાતાં સૂરજનાટમાં,

ત્યાં તો ઊઘાડે રજની અજનમય આંખ;

જાપો રૂપેરી ઘંટડીઓ ભરી રણકારતી

ઊડતી આવે અદ્ભુત કાળતણી ત્યાં પાંખ!

ઘડાલાં! મીડી મીડી વાગે દૂર ઢા ઘંટડી!

૨

ઊઝ્યાં સ્વપ્ન ઉપાનાં સુરવનકુંજ સમસવતાં,

પરમ પ્રભાતતણાંય વિલોખ્યાં મોતન ચિત્ર;

વિરમ્યા તેજલ અશ્વ ખુંદી શિખરો મધ્યાહનનાં,

સંધ્યાનયને હાવે ઝૂમે શાંતિ પવિત્ર!

ઘડાલાં! મીડી મીડી વાગે દૂર ઢા ઘંટડી!

૩

સ્નેહ અને છવનં કેરાં આતિથ્ય મળ્યાં ભક્ષાં,

પગમાં ભાંગ્યા કંટક ત્યમ આપ્યાં કર ફૂલ;

મટ્ટીની કાયામાં મ્હોરોં પ્રાણુ પ્રભાભરોં;—

ફૂટે દીવી; યાવ ભલે દીપક પણ ગૂલ!

ઘડાલાં! મીડી મીડી વાગે દૂર ઢા ઘંટડી!

૪

* “માતા જશોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે,”—એ રાહ.

ભાગે આવ્યું તે સૌ ભાગ્ય પ્રમાણે ભોગવ્યું,
 પ્રભુએ દીધું તે સૌ લીધું બંને હાથ ;
 જીવનની તાપણીએ ખેસી ફરજ અઘ કીધી ;—
 એવ ઠરે ; ને મને રમરે જો મારો નાથ !†
 બહાનાં ! મીઠી મીઠી વાગે દૂર કે ધંટડી ! ૫

ધરતી માતા કરી દેશે કાયાનું ફૂલકું,
 પ્રાણે કે નવતારક ચેતવશે આકાશ ;
 મારાં ગીત વસંત હિરે નવદાગ ઊડાવશે,
 તેમાં ખીલશે ને ટમટમશે મારી આશ !
 બહાનાં ! મીઠી મીઠી વાગે દૂર કે ધંટડી ! ૬

પેલાં દિવ્ય પ્રભાદારો અખઉધમ્યાં દીસતાં,
 પેલા ધંટડીના સરતા વધુ મધુરા સૂર ;
 મારા આત્માત્મી પાંખો ઊડવા પ્હોળી થતી,
 મારી આંખોમાં ઊગતાં નવનંદનનૂર !
 બહાનાં ! મીઠી મીઠી વાગે દૂર કે ધંટડી ! ૭

સુખંરી કંઠે થઈ આ મોતન માળા ગીતની,
 બહેનો બધું થઈ આ મારો નિર્મળ સ્નેહ ;
 પરમાત્મા માટે આ મારો આત્મ અદલ બધો—
 બહાનાં ! ઘેર જવાની છે લાખેણી લેહ !
 બહાનાં ! મીઠી મીઠી વાગે ધરતી ધંટડી ! ૮

અરુદેશર ફરામજી ખખરદાર

† C. F " I warmed my hands before the fire of life,
 It sinks: and I am ready to depart"

—LANDOR.

વતન

(મંદાકીંતા)

આવ્યો વહાલો વતન હરખે દીર્ઘ કે વાર વીત્યે,
દોડ્યો જોવા પરિચિત જુના સ્થાન સૌ બાહ્યકેરો
જોયો વહાલો વડ જહાં રમ્યો આંબલી પીપળા તે
નહાતુ, હલ્લુ, રતુ, રમણની સાથ; ને જીર્ણ દેરો
જોયાં સર્વે નજર ભરીને; કિન્તુ એ આજ જાણે
પુછે તેને અપરિચિતશાં—“કાણું તું કેમ આવ્યો?”
દેયું દુઃખું, મુખ પડી ગયું, ગગિયા કંપ પ્રાણે—
જાણે તેને વદન વતને હા! તમારો લગાવ્યો.
હું જે ત્યારે ત્યજી જગત આ અન્ય કો બોમમાંથી
જોવા મારાં પ્રિયજન બધાં કાક એકાન્ત રાતે
આતું પાછો કદિક અહીં જો, ત્યાર આ બોમમાંથી
‘જા! જા! પાછો!’ સ્વર રણકશે, ને તહીં દૂર હાથે
દેયું મારું કચરી ચીરી એ બોમ બૂંટી મળકે
વાળી મારા પગ રહી હશે એમ હા! એમ ના કે?

સ્નેહરશ્મિ

સવિતાને

(શાદ્દલ વિકીડિત)

કાળાં ભમ્મર શાં જોડો સળવળે, કંપે સુતા સાગરો,
કંપે શૈલ્ય પ્રયંક ગાદ તમના આધાર ધૂણ સરે
જોગે છે સવિતા નભે સળગતો ને આંહી આ બૂપરે—
શોપાયે, પીગળે, બળે હિમતણા મોટા થરોના થરો.
હે વૈશ્વાનર! તું સહસ્રશત તે હસ્તે બની આકરો
ત્યારે સાગર સર્વ શોષી નભથી અંગાર રે’તો ઝરી

તારે બા મરતી રહે જગાં જગાં, ને રંક જેવો બની
તારે પાપ કરાગે કાળ સજતો !

તો યે ખરે ! તું જરો
લેખાગે મધુરો બધાં સ્મૃતનો-સપ્તિટકે તું યજી !—
એવી જાળ જગ્યા પડે સ્તંભી બધા વેદો વખાણે તને !
એમાં કિન્તુ મને પતીજ ન પડી અધ્યા ન વાકો રહી
જાણ્યું જ્યાં સુધી મેં ન મુગ્ધ મધુરુ તે ચંડ હસ્તો મહીં
જીનું માદવ જે જગાડી ખીલવે સંભાળથી પદને !—
ત્યારે વજ્રકોર ને પુલકુણી મેં દષ્ટિ તારી લહી !

સ્નેહરશ્મિ

ધૂપદાન

(શાસિની-મંદાકાંતા)

હેયું મ્હારું ન્હાનલું ધૂપદાન,
તેમાં પેટયો ક્યાંયથી પૂત અગ્નિ;
એ અગ્નિમાં દ્રવ્ય કોઈ સુગન્ધી,
ના જાણું શી રીત આવે કપડીથી.
મ્હેં તો દીડી ઉત્સરી ધૂપરેખા
વહેતી ગીઠા બાર કેં સૌરભોના.
ના મેં જાણ્યું દેવ છે કે ઉપાસ્ય,
માણી મ્હેં તો મકે એની સુવાસ.
સંભી લેવા જાયમ કેં ભવાં મ્હેં,
લાધી મીઠી કેં નિરાશા ન દુઃખાં;
ચન્દો ધૂપા મુદ્રમ એ ધૂપચન્દે
જાણે સાધું 'જન્મ સંક્રાંતિ એમાં,
આવે, નાવે ચન્દ્રમાં એ સુગન્ધ,
તોયે મ્હારે હૃદય વિશ્વમે ધૂપરેખા સુમન્દ.
મુંદરજી મો. જોરાધ

માનવીનું હૈયું.*

માનવીના હૈયાને નંદવામાં વાર શી ?

અધ બોલ્યા બોલડે,

ચોડે અબોલડે,

પોચા શા હૈયાને પીંજવામાં વાર શી ?

માનવીના હૈયાને નંદવામાં વાર શી ?

સ્મિતની ન્યાં વીજળી

જરી શી ફરી વળી

એના એ હૈયાને રંજવામાં વાર શી ?

માનવીના હૈયાને રંજવામાં વાર શી ?

માનવીના હૈયાને નંદવામાં વાર શી ?

ઉમાશંકર જોષી

—છતાં જો અંખી

(સિખરિણી)

ક્યાં સાથે, જોયાં જગજનતણાં સૌ સુખદુઃખો,
અને જોઈ, માણી પ્રકૃતિતણી રડી રમણુતા,
સુણ્યાં પંખી ગાને, તરલ ક્ષણે પાંખ પરનાં,
અને આકાશી કે અજબ રચના-રંગ નિરખી.

બધું જોયું સાથે સ્મિત કરી હસીને હલકાને,
ખુદી સાથે ધૂલિ, ચડી ઉતરિયાં કાતર કંઈ,
ચુંટયાં કાંટા વાડે યજ્ઞ પુલકો, કૂંપળ કુંળી
ક્યોલોએ રપશી, ધનતરુ તજે યાક વિ-હયાં.

* તરતમાં પ્રગટ થનાર સંગ્રહ 'નિશીથ'માંથી.

ભરેલા દેવાએ કમણ બધું કીધું, નિકટતા
અપૂર્વા માણી ને મધુ દપકતી રાતિભર કે
ચલાવી ગોપિકાઓ, ઉર પટ ઉઠેડ્યો સુરચિર.
જતાં ને કંખી તે ધગક ન રજુરી અંતરપટે.
હતું ખાલી દેયું ? અતિ સમર વા એ હતું જ કે
ગણ્યું તારાં નેત્રે ઉચિત કશું જે ના ઉચરતું ?

મુન્દરમ્

પ્રિયા માયાને

(શિખરિણી)

પ્રિયા માયા ! દાવે કર કરલતાપાર અગગો,
જાણેલો કહે મૂઢુ મધુર બધે સજડ શો !
ન જુદો જાણે, ના મયન કરવા જે મન થતું :
નિરોધાણે ફણા કમળ દગની મધ્ય ભમરો !

રહેવા દે વ્હાલી ! અધરરસ ખાલી ભરી ભરી
વધારે દાવે ના ચગવ, મધુપાને મધુપ દુ
બન્યો મેલો, માનું ચિત મુજ ચડ્યું જો ધુમરિણે,
સદ લેને ખાલી સકલ કરી ખાલી, બસ પ્રિયે !

કહાણો આ તારાં વીજસમ વજૂડી લુદ્ધને
રક્ત વીંધી, ધારી ધૂનિ ન સવ સામે દર્શા શકે,
વગિત સંજેલી લે ચપળ અમઘાવંત મુજને,
રુઝવા દે ધાવો કમુમ શરના, મા કર વધુ.

અહીં શ્યામગરે ફન નિમિર ગોઠાય, નયનો
દલે અધાપામાં, મુંઝવજૂ મને માપ જ નહીં :
દલે લેને જેંગી ગદન નવ આ અંચળ સખી !
મયો આમોગોતો સમય, રવિ આદવાન કરતો.

ધુણી ઊડ્યું જોને જગ વિહંગગાને ઝગકતી,
પ્રભાતંદી પાંખો અરુણ મગને ઉત્સવ લહે;
નિમત્રે છે સોનાકિરણ ઉર ખોલી કમલ સૌ;
સમર્પણે ગુંબમય સ્તવનમાલા રવિ કરે.

વિશાળા વિસ્તારે તથા ગગનના જ્યોતિ જડિયા,
ભર્યા ચૈતન્યોના અવગણો સમુદ્રો ઇલકતા,
તમિઝાના કાળા કુહર મહી કદી કદી સુધી
થઈ રહેવું કામે કલુષ સપને કાળજઠરે!

પ્રિયા માયા! ઘેલી હડ ન કર, છોડી દઈ મને
ઉધારી દે કેલી, રવિકિરણ શું દે વિહરવા.
અનેરે આનંદે પરમ દ્યુતિરમે હુલસનાં
સદાના સંધ્યામે અમૃત શયને ત્યાંજ શમીએ.

પૂજાલાલ

વંનમાલી

મહારે મહાલે મલકતો આવે છે
સાથ ઇલકતી જાગડી લાવે છે
વંનવંનનાં વીણી ફૂલ, વંનમાળા!
જૂટે હાથે તે સૌરભ વેરે છે
અંતરની આગ ઉછેરે છે
એનાં શાંશાં આપુ મૂવ? વંનમાલી!

હું જાંઝરીના જલનો રસીયો
એ નૂપુરનાદ ઉરે વસીયો
હું તો જાગતી છું રણરાટ, વંનમાલી!

એ રણુવાટે વળી રંગ દશા !

જ્યાં મંદ્ર ઝિરણુની ય ઉષ્ણ દશા !

જાય ક્યમ ત્હારી માઝંમરાત ? વનમાલી !

એ ઝાંઝરીની જલવાંસળીએ

દરિયાળી લીલોળતા સમારે

ગાજે તું ત્હારે ગમંતાં ગીત, વનમાલી !

પણ અણુગમતીશું, અણુગમતું,

ગીત ગાઇ જશે કદી પ્રીતમ તું,

મ્હારે એટલીએ ઘણી પ્રીત, વનમાલી !

રમણિક અરાલવાળા

મારી વીણા

મંગલ સ્વર વીણા !

હૃદય તવ જણણે મૂર કવિના.

મેરી મંગલ સ્વર વીણા. ૧

કંઈક કહે, કંઈ જાનું રાખે,

સંવેદન વહે તીણું;

કંઈક પચાવી, કંઈ તું દાખે,

ગૂઢ કહે સ્વર ત્રીણું :

મેરી મંગલ સ્વર વીણા. ૨

પવન બળવે, તેજ અગાવે,

જૂની તોય નવી ના !

જવસાગરમાં કંઈ દલેમું

તને દૃ સ્વાધી, વીણા !

મેરી મંગલ સ્વર વીણા. ૩

“સાંધ્યગીત”નો પ્રવેશક

અરદેશર ફરામજી ખખરદાર

“સંખ્યાને ટાણે અહીં આવી તું, મોરબા,
ઝીણાં શુદ્ધ ગાન ગાઈ જશે!
પીંછાના ચાંદ વેરી સરતી રજનીના
અંતરમાં તેજ તારાં છાઈ જશે!

* * *

“મીઠા મયૂર મારા જીવનની કુંજના!
તારું યે હિર કંઈ ખોલી જશે!
મારા જીવન કેરી રંગભરી સાંજના
મોંઘા મયૂર! કંઈ ખોલી જશે!”

—સાંધ્યગીત

કવિતા એ માનવહૃદયની અમર સંજીવની છે. વર્ષે વર્ષે
વર્ષાઋતુ આવે તેમ યુગે યુગે અને દાયકાએ દાયકાએ કવિતાનાં
નવીન છતાં સર્જનજૂનાં અમી માનવસૃષ્ટિમાં વરસે છે, અને એ
અમી પીને માનવ-હૃદયો પાછાં તાજાં ને પ્રફુલ્લિત થાય છે. કવિતા એ
વિશ્વચૈતન્યનું મહામૂલું કિરણુ છે: પયગંબરોએ એ કિરણુ ઝીલીને
માનવહૃદયમાં દાલગ્યું છે, અને તેમાં વિશ્વચૈતન્યને રસવતું ને
આકર્ષણું રાખ્યું છે. પયગંબરો તો પાંચસે હજાર વર્ષે કે યુગમાં
એ વિશ્વચૈતન્યની ન્યોતિનું પુનઃસ્થાપન કરવા દેખા દે છે, પણ એ
પયગંબરોની નાની આવૃત્તિરૂપે કવિઓને જગતમાં સતત જન્મવાની
પરમાત્મા એ કિરણુને કવિતાવાણીરૂપે માનવસૃષ્ટિમાં સદા સરતું ને
સ્વર્ગનું તેજ ભરતું રાખે છે.

આપા કિરણધારી એક નવીન કવિતા આ સુંદર કાવ્યસંગ્રહ “સાંધ્યગીત”ની પિછાન ગુજરાતનાં કાવ્યરસિકોને કરાવતાં મને આનંદ થાય છે. ઉપર અવતરણ કરેલી પ્રાસાદિક વાણીમાં એ કવિભોજાની કેટલી બે ત્રણ વર્ષથી ગુજરાતની હરિયાળી કુન્નેને ગમતી રહી છે. મારા જીવનના સંખ્યાદાળમાં એ વાણી સાંક્ષીકતાં ગુજરાતીનું ઉજમાળું લગિષ્ય હું પાહું જોઈ શકું છું, અને એ જોઈ શકું છું મારે જ એ “ઝીણું ભૂલંદ ગાન”ની કદર કરાવવાનું આનંદમય કાર્ય હું અહીં હાથ ધરું છું.

ઇસવી સનની ઝોગખીસમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં તેની અગાઉ આ દેશમાં કાબજ કરેલી અંગ્રેજ કેળવણીથી દિંદુરયાનની બીજી પ્રાંતિક ભાષાઓની જોમ ગુજરાતી ભાષાના સાદિત્વનાં વહેણ બદલાયા સાચાં, અને અંગ્રેજ કવિતાના અનુકરણમાં ને અનુસરણમાં ગુજરાતી કવિતાએ પણ જનસમાજના “કેળવાપેલા” તકુણોની સાથે પોનાનો પહેરવેશ બદલવા માંડ્યો. કવિ દલપતરામની દેશકાળને અનુસરીને લખાપેલી પ્રસંગોપાત કવિતાઓ અંગ્રેજનાં ભાવમય કાવ્યો ને સંગીતકાવ્યો આગળ મેળો લાગી, અને પ્રેમાનંદ આદિ વિખ્યાત જૂના ગુજરાત કવિઓની શિષ્ટ કવિતાઓનો અભ્યાસ કર્યા વગર બધી ગુજરાતી કવિતા નમાતી છે એવો અભિપ્રાય નવીનોએ બાંધી લીધો. પરિણામે આ દેશના “કાળા આદમીઓ”નો અંગ્રેજ પહેરવેશ જોવો “શાભી નીકળે.” તેવો નવી ગુજરાતી કવિનાનો દેખાવ જનસમાજે જોયો, અને તે એની આસુઝેટથી દૂર રહેવા લાગ્યો. એક દેશની કવિતા તે દેશની જનતાનું હૃદયમાપક યંત્ર છે, એ વાત આ અંગ્રેજ ભજેલા આદાર કવિઓ જૂલી ગયા, અને બીજાં પચાસ વર્ષ વહી મળ્યા છતાં એ નવીન કવિઓનો એકાદ બે અપવાદો સિવાયનો આખો વર્ગ દ્રષ્ટ્યે બૂઝતો ગયો છે, અને જન-સમાજનું હૃદય દ્રષ્ટ અજાણીયેલું ને અજાણિતાયલું જ રહ્યું છે. ગુજરાત માંડી છે, ગુજરાતની જનતા મૂખ છે, અરસિક છે, તે જિતી કવિતા સમજી શકતી નથી, જિંઝા કવિઓની કદર કરી શકતી

નથી, કલાને તો કળાવિવેચકોજ પારખી શકે, એવા એવા જિંચી બેસણીના મિથ્યાગવંભયાં શબ્દોથી આ નવીન સાક્ષર કવિઓ ગુજર જનતાને નવાજે છે;—પણ એ જનતાનો સંપર્ક આપણા એ નવીન કવિઓએ પોતાની ખરી સહૃદયતાથી કદી વાંછ્યો છે ?

અને ગુજરજનતા એટલે ? ગુજરાતી ભાષાને જન્મથી જોલતી જનતા એમજ ને ?—અને સાક્ષર કવિઓ એટલે ? શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા—જે નરસિંહ મહેતા ને ભાલણીથી માંડી સામળ, અખો, પ્રેમાનંદ, દયારામ ને દક્ષપતરામ જેવા ગુજરાતના અમર કવિઓની શિષ્ટ મિષ્ટ ભાષા તેને અવગણીને, તેને ભારોભાર અપરિચિત ને કંકશં સંસ્કૃત શબ્દોથી લાધેલી તથા અંગ્રેજીમાં કીધેલા વિચારોનાં ગુંજળાને અટપટા સંસ્કૃત જીવોમાં ગમે તેમ સમાવવાના પ્રયત્નોથી કીધેલી ખીચડાભાષામાં લખતા કવિઓ એમજ ને ? આ દેખીતા વિરોધો મેળ કેમ ખાય ? સ્પષ્ટજ છે કે રેલ્વેના પાટા જેમ સીધી લીટીમાં આગળ ને આગળ ચાલ્યાજ નય, પણ મેહં કદી ન મળે, તેમ આ ગુજરજનતાનો મેળ આ સાક્ષર કવિઓ સાથે પણ નહીંજ સાધી શકાય. સને ૧૯૨૪ માં ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાહિત્ય પરિષદની મેહકમાં મેં એ માટે ખુલ્લું કહ્યું હતું, અને તે વાતને બીજાં પંદર વર્ષ વહી ગયાં છે, છતાં હજીયે નવીન ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ તેવી જ છે, બહેકે મારે મતે તે વધારે બગડી છે. જેમણે અતિસંસ્કૃત અને દુર્બોધ કવિતા લખી પોતાનું પાંદિત્ય બતાવવું છે, તેમણે સંસ્કૃતમાંજ કવિતા કરવી શું બહેતર નથી ? ગુજરાતી ભાષા એટલે તો ગુજરાતના શિષ્ટવર્ગના ઇસમ જે પોતાની ગુજરાતી માતૃભાષા જોલે તે. અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દો વપરાય તેથી શું કવિતા જિંચી યાય ને ગણાય ? પ્રેમાનંદે શું સંસ્કૃત શબ્દો નથી વાપર્યાં ? અને તેમ છતાં તેની કવિતા ગુજરાતના ખૂણેખૂણામાં અઢીસો વર્ષ યયાં કેમ હજી લોકપ્રિય રહી છે ? શું અટપટા જીવોની રચનાથી ને અતિસંસ્કૃત ભાષાથી એ કવિતા જિંચી યઇ છે ? આપણા એ નવીન કવિઓ કવિતાનું ને ભાષાનું આ સાદું સત્ય

ક્યારે પિજાનના ચરો? એમના કાવ્યગુણોની આ મધુમાં આઃ પાંચેરી નેટલી બૂસ એઓ શું હજી સમજી નથી શકતા? કબૂલ છે કે સંસ્કૃતિ ને જગવણી વધતાં ભાષાની પ્રગતિ પણ થતી જ નોંધએ, પણ પ્રગતિ એટલે શું ગુજરાતીનું ગુજરાત હોયને તેનો પ્રવાહ પાછો વાળાને તેને સંસ્કૃત જેવી કરવી? લૅટિન, ગ્રીક, એંગ્લો-સેક્સન ને ટ્યુટોનિક ભાષાઓમાંથી ઉદભવેલી અંગ્રેજી ભાષા શું પાછી એ પૂરું ભાષાઓ જેવી થાય છે? કે અંગ્રેજી કાવ્યરચના એ મૂળ ભાષાના પિંગળો પ્રમાણે હવે રચાય છે? ઉલટું કવિ જોન્સનના કાળમાં બએ વર્ષ પર જેવી ભારી ને પાંડિત્યશીલીથી અંગ્રેજી ભાષા સાદારવર્ગમાં સખાતી તેવી સખતા હમણા કોઈ અંગ્રેજ લેખક દિવંત પણ નહીં કરે. બધી સંસ્કૃતિ અને બધી પ્રગતિ છતાં આજની અંગ્રેજી ભાષા સરળ સચોટ દેશ્યમૂળના શબ્દોથી ને દેશ્ય રીતથી સખાય છે, ને તેવીજ ચોટી ઉત્તમ મનાય છે.

આ ભાષાની અનિસંસ્કૃતમયતા અને દુર્બોધતામાં એક વધુ અંશ ઉમેરાયો તે સંસ્કૃત હોદામાં કવિનારચના કરવાનો. સંસ્કૃત શબ્દો ભારોભાર વાપરતી ભાષાને સંસ્કૃત હોદાની પણ આવશ્યકતા લાગે, તે સમજતા જેતું છે. પણ એ સંસ્કૃત હોદા વપરાશમાં લેતાં આપણા ગુજરાતી સાદારકવિઓ બૂલી ગયા છાગે છે કે સંસ્કૃત પિંગળ પવને માટે બાંધેલી શ્રુતિઓ માટે કરી જૂટ લેવા દેતું નથી. સંસ્કૃત રૂપબંધ કે અક્ષરબંધ હોદાની શ્રુતિઓમાં મૂળ શબ્દોના સધુગુરુ શ્રુતિચર્ગાં રૂપ તેમનાં તેમ અણુમદસ્યાંજ રાખવાં નોંધએ. અહીં આપણા ગુજરાતી કવિઓએ મૂળથી મોટે ભાગે માત્રામેળ રચના જેવી “દેશીઓ” ની રચના આપણી ભાષાના ઉચ્ચારણના આત્માને અનુમૂળ ગણીને ગણેલી, ત્યાં હંમેશાં દીર્ઘ શ્રુતિને દીર્ઘજ કે સધુ શ્રુતિને સધુજ ઉચ્ચાર કરવાની ચીજવટ રખાઈ જ નહોતી. અને પ્રેમાર્જના કાળથી સંસ્કૃત પુરાણોનો દોર તોડવા સંસ્કૃત હોદામાં પણ પ્રેમાર્જ તેમજ તેના શિષ્યોએ કવિનારચના કીધેલી. તેમાં આ ગુજરાતી વચરચનાની જુએ જનુ તેમજે સીધી હતી, આ

જાતની છૂટ જ્યાં નિભી રોકે ત્યાંજ—પંક્તિન કે ચરણન છંદ, કે માત્ર દેશ્ય શબ્દોની જોડણીમાંજ—બહુધા તેમણે લીધેલી છે. ત્યાર પછી કવિ દલપતરામે ને કવિ નમદાશંકરે આ સંસ્કૃત છંદોનો વપરાશ વધારે પ્રમાણમાં કરવા માંડ્યો, પણ ધોરણ તો ગુજરાતીનું જ રાખ્યું. પણ આ સંસ્કૃત છંદો વાપરવાની પોંડિત્યમય ધગશમાં પદ્યવિધાનની એક મહત્ત્વની વાત બુઝાઇ ગઇ કે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોની તમામ શ્રુતિઓ પૂર્ણ અને આખી બોલાય છે, તેમ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં બોલાતી નથી. આપણી ભાષામાં બધી લઘુ શ્રુતિઓ લઘુજ નથી બોલાતી પણ આપણા વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર નિયમે તે ઘણે ઠેકાણે વ્યંજનના જેવી દ્રુત કે શાંત બોલાય છે. આ ઉચ્ચારવિશિષ્ટતા ઘણી ભાષાઓમાં છે, અને એથીજ બોલાતી ભાષામાં શબ્દની ચોક્કસ શ્રુતિઓ પર પ્રયત્ન (accent) આવે છે. આ વાત આપણી ભાષાના “બૃહદ્-વ્યાકરણ”માં તેના કર્તા સ્વર્ગસ્થ કમળાશંકર ત્રિવેદીએ નોંધેલી છે, અને તેજ મેં વધુ સ્પષ્ટતાથી ગવા ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં પ્રકટ થયેલી મારી “શ્લોક”માં વપરાયેલા “મુક્તધારા છંદ” ઉપર લખેલા વિવરણમાં મેં સમજાવી હતી. તે વેળાએ એકાદ અપવાદ સિવાય આપણા કાવ્યવિવેચકોએ કે કવિઓએ એ વિષય પર કશું ધ્યાન આપવાની પરવા કીધી નહીં. પણ ધીમે ધીમે હવે સંસ્કૃત દ્રુતો વાપરવાનું પરિણામ એ આજે છે, કે શ્રી. નાનાલાલ કવિ, શ્રી. જળવંતરાય દોઢર અને તેમના અનુયાયીઓએ રૂપબંધ છંદોમાં ગુરુ શ્રુતિને ઠેકાણે બે લઘુ શ્રુતિઓ—અથવા ખરું કહીએ તો એક લઘુ ને બીજી દ્રુત શ્રુતિ—ઘણે ઠેકાણે વાપરવા માંડી છે, અને હમણાં તો શ્રી. પૂંજલાલના “પારિભાષા”ની પ્રસ્તાવનામાં બંગાળી “પયાર છંદ”ના સંબંધમાં શ્રી. જળવંતરાય દોઢરે એ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી કહી છે, કે અક્ષરમેળ છંદ રચવામાં ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારણની એ વિશિષ્ટતા આડી આવીને જોવા રહે છે. આપણા સાક્ષરવર્ગમાં આટલે વધે પણ આ સત્યની પ્રતીતિ થઇ છે, તે આનંદનીજ વાત છે. કવિતા એ વાણીનો વ્યાપાર છે, એ કાલમાન કળા છે, એટલેજ દરેક ભાષાની કવિતારચના

તે તે ભાષાની શ્રુતિઓના ઉચ્ચારણ ઉપરજ, અને નહીં કે તેના દરમ લેખન પર. આધાર રાખે છે, ને પદ્ધત્યનાતા નિયમો એ ઉચ્ચારણ પરજ કુદરતી રીતે બંધાય છે ને બંધાવા જોઈએ. એ રચના-નિયમની સૂક્ષ્મતા પૂરી સમજ્યા વિના આપણે માત્ર સંસ્કૃત છંદોમાં પદ્ધત્યના કરવા જઈએ, અને તેમાં પણ તેના ઉચ્ચારણમાં ને લયમાં કણુ-માધુર્ય લાવવા બાંધેલા યતિ આદિના આપરચક નિયમોને પણ તોડી નાખીએ, એટલે પત્રી જે રચના થવા પામે તે કણુ-કુદુલ જને, અને એવી કવિતારચના વાંચતાં કે તેનો પાક કરતાં જાણે આપણે ગુજરાતી નદી પણ કાંઈ બીજીજ ભાષા—અષ્ટ સંસ્કૃત જેવી બોલીએ છીએ એમ લાગે ! આપણા પ્રાચીન કવિઓએ આપણી ભાષાના ઉચ્ચારણની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં લઈનેજ બહુધા સંસ્કૃત છંદો નહીં વાપરતાં તાલગંધ દેશીઓ, લાગો ને વલજોનો ઉપયોગ કરીએ છે, અને સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તેજ યથાર્થ રચના હતી. આપણા કવિઓ દરજ પજુ આ વાત લક્ષમાં લે તો સારું. આધુનિક પદ્ધત્યનાની આ વિચિત્રતા પણ આધુનિક કવિતાની લોકપ્રિયતાની આડે આવે છે, એ વાત આપણે સમજીનેજ જોઈએ.

આધુનિક કવિતાની એક બીજી રીતિ પણ એ કવિતાને લોકપ્રિય થતી અટકાવે છે. નરસિંહ મહેતાથી માંડીને દયારામ ને દલપતરામ સુધીના કવિઓની પદ્ધત્ય-poeitic diction જુઓ. તેમાં એ સામાન્ય “બાલભાષા”નો દોરો એકધારો પડેવાયેલો માલમ પડેલો. અંગ્રેજી ભાષામાં પણ તેની એજ “બાલભાષા” એકધારી વહે છે. યેત્તી મમે તેવી દોષ, કલ્પના, ગાવ, વિચાર, ગમે તેટલાં ઊંડાં કે વિશાળ દોષ, પણ ભાષાનો પ્રવાહ તો સરળ અને સ્વચોટજ વહેવો જોઈએ. તે વગર તે વાચકવર્ગને કે શ્રોતાવર્ગને પ્રથમ સંપર્કમાંજ આકર્ષી શકતી નથી, કે તે કવિતાનો રસ પૂર્ણપણે ઉપગમી શકતી નથી. અપ્રિયિત શબ્દો, છંદો પરંતુ અપૂર્ણ પ્રભુત્વ અને તેને લીધે વગ્રધ આરનો વાક્યનો અટપટો અન્વય, શબ્દોના અંગનો તેમજ તેની શ્રુતિઓનો ચાલુ ભંગ, વગેરે અનેક રચનાનિર્બંધના પદની ભાષાને

નીરસ ને કંકશ બનાવી દે છે. જે વાણીનું સ્વરૂપ ઉત્કૃષ્ટ બોધ્યો, જે વાણીમાં માધુર્ય ને આકર્ષકતા બોધ્યો, તેને એવી રીતે વિરૂપ અને કંકશ બનાવી દઇ્યો, તો પછી ગુજરાતી જનતાને ગાંડી કહો, અંધી કહો, બહેરી કહો કે મૂર્ખા કહો, પણ તે એવા પથરાયોને કેવી રીતે ગળે ઉતારે ? વાંક ગાંડી જનતાની રસવૃત્તિનો છે કે સાક્ષરી અજ્ઞાનનો, ને તેની રસપરીક્ષાનો ? એક પછી બીજા મોટા ગણુતા કે ગણુવા ઇચ્છતા આધુનિક કવિઓનાં કવિતા માટેના એક એક ખોરાં વિધાનમાંથી આ વિચિત્રતા જન્મ પામી છે, અને પછી તેને નિભાવી રાખવાના પ્રયત્નો જારી રહેતાં નવા ઉગતા કવિઓ પણ તેવીજ છાંપના બહાર પડે છે. દુર્ભાગ્યે આપણા વિવેચકો પણ મોટે ભાગે એજ પ્રવાહમાં જાણે અજાણે તણાયા ગયા છે, અને એક-મેકની મિત્રાચારીમાં, પદ્મપાતમાં કે શેઠમાં દમાઈ ગયેલું આ સત્ય હજી કાઢપણુ ખંખારીને કહેતા કે કહેવા માગતા નથી.

મારા ઉગતા કવિજંતુઓને તો હું ફરીફરીથી એકજ હાર્દિક સલાહ આપું છું અને તે એજ કે આપણા પ્રાચીન મોટા કવિઓના અન્યો વાંચો, તેમની લોકપ્રિય ચર્ચા પડેલી ઉચ્ચી કવિતાઓ, તેમનાં આખ્યાનો, તેમની ગૂંજીઓ વાંચો ને પચાવો, જુઓ કે તેમની પછલાયા કેવી પાણીના પ્રવાહ જેવી સરળ ને સચોટ વહે છે ! જ્યાં પૂર્વજોના પથરા કે ખાડાંદિંબા નથી, એમાં વગર સમજની વિજ્ઞાતીય છદોની બેળબેળ નથી, એમાં સંસ્કૃત શબ્દોના થોડકા કે દંભ નથી, એમાં શબ્દોને તોડી ફોડી તેનું માધુર્ય કચડી નાખ્યું નથી. આપણે આપણી સાક્ષરતાને કે તેના દંભને જતાવવાં નથી; આપણે કવિઓના વારસો છીએ, આપણે ગમે તેવાં પ્રખ્યાત માસિકોના કે ત્રિમાસિકોના કે વર્તમાનપત્રોનાં તંત્રીઓના વારસો નથી, કે નથી આપણે મૂંઢનો ગાંગડો લઇને ગાંધી ધંધબેઠેલા આજના મોટે ભાગેના વિવેચકોના વારસો ! આપણે કવિતાના સ્વયંભૂતના, આપણી પ્રતિભાના પ્રકાશનના માલિક છીએ; પણ આપણે આપણી ભાષાના કવિપૂર્વજોના વારસો છીએ તે કદી ભૂલવું ન જોઈએ. આપણી પૂર્વપરંપરાને આપણે તોડી

વહોડી રાકીએ નહીં. તેમ કરવા જતાં આપણી જ કવિતાનો દે તૂટે છે, અને આપણા અંતરચૈતન્યનું જે ભાવદર્શન આપ જનબંધુઓમાં આપણે કરાવવા ઇચ્છીએ તે કાઢ કરતું નથી, એ આપણું કવિતાવહન શુદ્ધ રહુની રેલીમાં પડી ધડી બે ધડી અદર્ય થઈ જાય છે.

ધી. કોલકના આ કાવ્યસંગ્રહની પિંઢાન કરાવના પહે આપણી સાક્ષની શુદ્ધરાત્રી કવિતાનું આ સ્પષ્ટ દર્શન અહીં પ્રારંભ મારે કરાવતું પડ્યું છે, તે સ્વાભાવિક છે. ધી. કોલક પણ શરૂઆત કુદરતી રીતે આ નવીન કવિતાના સંસર્ગમાં આવીને તેવ રીતે અખત્યાર કરી બેઠા હતા. બાળકની બોલી તો સ્વા વિકસણે તેની આસપાસ બોલાતી ભાષાનેજ પડે છે, એ બાળને પાછળથી નવીન સંસ્કાર આપીને સુધારીએ, તે પછી વેળા અસાવધ પળોમાં જૂના બાલ્યસંસ્કાર પાછા ઉભરી ની છે. એક વર્ષની વાત પર ધી. કોલકે પોતાની કવિતાનું એક ન પ્રથમ પ્રકાશન મને મોકલ્યું, ને મારે અભિપ્રાય માગ્યો. ઉત્તેજ શબ્દો સાથે મેં કવિતાના સનાતન સિદ્ધાંતોને તે કવિતારચનાના ર વિધાનોનો મારા પત્રમાં ઉલ્લેખ કર્યો. સદ્ભાષે એ ઉલ્લેખ એમ મનમાં ઉતર્યો, અને ત્યાર પછી એમણે પોતાની કટલીક કવિતા મને વાંચવા, સુધારવા, ને તે મારે મૂલ્યનો કશો મદ્રાસ મોક આપણા પછા ઉગતા કવિઓમાં ગવની બાગ વિશેષ હોય છે, જુ નીનું એ સામાન્ય દર્શન છે, અને પોતાની કૃતિમાં દોષ દોષજન યા હોય તે સ્નેહથી કાઢ દર્શાવે તો તેમાં નાનમ કે માનભંગ માની એ સાચા દિનસ્વીથી તેઓ દૂર જાય છે, માત્ર પ્રશંસા કરીને વ દોષ તે જ તેમને ગમે છે, એનું એનું તો પડી ધડી મેં અનુભ છે. પણ ધી. કોલક એ જનના ગવની બગી મળા છે. એ એમની કળા પ્રત્યેની સત્યનિષ્ઠાનો તથા સત્યદર્શન કરવાની ઉત્કંઠ પુરવો છે. પરિણામે એમના કવિતાલેખનમાં ઉધારો ફેર પડતો ન છે, અને એમની કવિતા વધારે સરળ અને સચોટ બનતી ગઈ

આ સુભગદર્શન મેં ન કીધાં હોત, અને એમની કવિતારચના માટેનાં ઉજ્જમાળાં ચિહ્નનો મેં ન જોયાં હોત, તો આ પ્રવેશક લખવાનું હું સ્વીકારત જ નહીં.

હવે આપણે શ્રી. દાલકની આ સંગ્રહની પિછાન સહૃદયતાથી કરીએ.

એમનાં છૂટક છૂટક કાવ્યો એ મને વાંચવા, સુધારવા ને સૂચના કરવા મોકલતા હતા, તે વેળા એ સુધારાઓ હું મારા અનુભવ પ્રમાણે સૂચવતો, ને તે માન્ય રાખીને એ પોતાની રચના સુધારતા. પછી તો મને આવેલા આ કાવ્યસંગ્રહજ મોકલ્યો કે તે ફરીથી મારે જોઈ જવો ને તે પ્રગટ કરવા માટે મારે પ્રવેશક લખી એમની આ વિશિષ્ટ કૃતિઓને ગુજર કાવ્યરસિકો આગળ ધરવી. એ કાર્ય હું આજે આનંદથી કરું છું.

આનંદ એટલા માટે કે ગુજરાતના નવીનતર કવિઓમાં શ્રી. દાલકની કાવ્યપ્રતિભા મને બહુ પ્રદર્શિત અને આશાજનક લાગે છે. એમના હૃદયમાં ખરી કવિતા ઉગેલી છે, એમની આંખની કીકીઓમાં નવાં નવાં કાવ્યચિત્રો તૃપ્ત કરે છે, એમની વાણીનો પ્રવાહ હવે બહુધા સરલતાથી વહેતો યયો છે, અને એમની પહેલી પચ્ચીશીમાંજ આવેલું સુંદર કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ કરવા એ શક્તિમાન થયા છે, તે ગુજર કવિતાના ભવિષ્ય માટે બહુ સારી વ્યાજા આપે છે. આ સંગ્રહમાં સંસ્કૃત છદ્દોબધ્ધ કવિતાઓ છે, તેમાં ચોક્કસ પ્રૌદિ સાથે સરલતા પણ છે, અને ધણા આધુનિક - “પૃથ્વી”-વર્ગી કવિઓને તેમાંથી માર્ગદર્શન મળે તેમ પણ છે. એ ઉપરાંત આપણા જૂના મહાકવિઓએ તેમજ ભકત કવિઓએ વાપરેલાં સંગીત કાવ્યોના અને ગીતોના દાળમાં લખાયેલી કવિતાઓ એમાં સારી સંખ્યામાં સંગ્રહાયેલી છે, અને મને શ્રદ્ધા છે કે આ સંગ્રહ આપણા તમામ વાચક વર્ગમાં વખત જતાં સારી રીતે પ્રચાર પામશે, અને કેટલાંક ગીતો તો લોકપ્રિયતાને પણ વરશે.

પુસ્તકનું નામ “સાંધ્યગીત” શા માટે ? આ સંગ્રહ જોતાં શ્રી. કાસકે પૂછા પર એ નામ મૂકેલું તે જોઈને મને પ્રથમ એ પ્રશ્નજ્ઞ સ્વાભાવિક રીતે મનમાં ઊઠ્યો. પણ હું એ આખો સંગ્રહ જેમજેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ મારા મનમાં પ્રતીતિ થતી ગઈ કે એ નામ સારું છે. આમાંનાં બધાંજ કાવ્યોમાં ને ગીતોમાં કાઢને કાઢ રીતે સંધ્યાને લગતી કલ્પના કે ઉપમા કે દ્રશ્યતા આવેલી છે, એટલે એ સંધ્યાના વાતાવરણના રંગોનો દોરો આ કાવ્યોમાં ગૂંથાયેલો હોય આ સંગ્રહને એક રીતની એકતામાં અંચે છે. આ કવિને “સંધ્યા” શબ્દ અને “સંધ્યા”નું રૂપ બહુ પ્રિય હોય એમ લાગે છે. ઘણા જાણીતા કવિઓની કવિતામાં એવો એકાદ શબ્દ કે એવી એકાદ ઉપમા સતત આવ્યાજ કરે છે. અંગ્રેજ કવિ રૉલીને વાદળ, કીડસને મૃત્યુ, બાયરનને સમુદ્ર, તેમજ આપણા કવિઓમાં શ્રી. નાનાલાલને વ્રત્ત, શ્રી લલિતને લગીર, સ્વ. નરસિંહરાવને દિવ્ય, એમ એવા એકાદ શબ્દ ને તેને લગતી કલ્પના વગર ચાલતું ન હોય તેમ લાગે છે, તેમજ શ્રી. કાસકને “સંધ્યા” વગર ગોઠતું નથી. અને માનવ-જીવનના માર્ગને અતિ ઉઘડતા દિવ્ય રંગોના જેવી દિવસજીવનના માર્ગના અંત્યદ્વારને રંગી દેતી એ સંધ્યાસુંદરી ક્યા કવિના હૃદયને આકર્ષીને કવિતા બીજતું નહીં કરે ?—એટલે આ “સાંધ્યગીત” નામ આ કાવ્યસંગ્રહ માટે બધી રીતે યથાર્થજ રખાયેલું છે. યથાર્થ નામકરણમાં કવિની રસરૂચિનું પણ યોગ્ય સૂચન છે.

પુસ્તકના નામાલિધાનનો જમરા ઓળંગીને હવે આપણે ખુદ કાવ્યાલયમાં પ્રવેશ કરીએ.

આ સંગ્રહને કવિએ આઠ વિભાગમાં વહેંચી દીધેલો છે, અને પ્રત્યેક વિભાગમાં ફૂલ ને ફૂલની પાંદડીઓની સ્વાભાવિક રચના ને મિલાવટ પ્રમાણે વધુ ઓછાં કાવ્યો સમાયેલાં છે: (૧) કવિતા અને કુદરત, (૨) રાષ્ટ્રભક્તિ, (૩) સાંધ્યગીતો, (૪) જીવનરંગ, (૫) જીવનહાસ્ય, (૬) સંસારદ્રશ્ય, (૭) પ્રજાભક્તિ અને (૮) સોનેટો.

આરંભથી અંત સુધી વાંચતાં જેમ ઈશ્વરનુના રંગો એકમેકમાં બેળાઈને એક સુંદર આકર્ષક કમાન બને છે, તેમ કવિતાના આવાહનથી માંડીને કવિતાની વિદ્યા સુધીના ભાવો ને કલ્પનાના રંગોનો ગજરો સ્વાભાવિકપણે આપણી અંતરદષ્ટિ આગળ બનતો લાગે છે. આ ગોઠવણી કવિની કલારસિક દષ્ટિજ બતાવી આપે છે.

૧. કવિતા અને કુદરત. આ વિભાગમાં પહેલાં ૭ કાવ્યો કવિતાની આરાધનાનાં અને કવિહૃદયનું રહસ્ય ખોલનારાં છે, અને સાતમું કાવ્ય “કવિ અને વસંત” એવી ખુબીથી અને એવી સુંદર કવિદષ્ટિથી લખાયેલું છે, કે તેમાં કવિતાના વિષયમાંથી સ્વાભાવિકપણે અનાયાસે કુદરતના વિષયમાં સરી જવાય છે, અને તે પછીનાં આવતાં સાત કાવ્યોનું આગલાં ૭ કાવ્યો સાથે તે અંકાડા જેવું બને છે. કુદરતમાં કવિતા છે અને કવિતામાં કુદરત છે, એ રહસ્ય અહીં સુંદર રીતે વ્યક્ત થયું છે.

“સાંધ્યગીત”નું પહેલું કાવ્યજ આખા સંગ્રહના પ્રતિનિધિ જેવું છે. એની વાણીમાં પ્રસાદ છે, સરલતા છે, સચોટતા છે, એની કલ્પનામાં તાજગી છે, એના ભાવમાં હૃદયની ઉષ્મા છે, અને એ ગીતના ત્રણ વિભાગમાં ધીરે ધીરે આપણે સરસ્વતીની પાટિકામાં ઉતરી પડીએ છીએ. કવિ જાણે સાંધ્યભૂમિમાંથીજ ગુજરાતની ભૂમિમાં સરી પડેલો છે, અને એ ભૂમિમાંથી તે ગુજરાતનું પ્રતિબિંબ સાંધ્યભૂમિમાં પડેલું દેખે છે, કે સાંધ્યભૂમિનું રમરણ ગુજરાતની ભૂમિને રંગી દે છે, એવો ભાવ ને તેને અનુરૂપ કલ્પના આ ગીતના પ્રથમ ભાગમાં છે. બીજા ભાગમાં સંધ્યા આકાશથી દિગંતભૂમિ પર ઉતરી આવે છે, તેની આગળ એ સંધ્યાનો બાળક કવિ પોતાનાં ગાન લઈ તેને ચરણે જાણે આ ગુજર ભૂમિની બેટ લઈને જાય છે, પણ

“દુનિયાથી દૂર અને પૃથ્વીથી પર, તેને
કંઈએ પમિક, તારી શી છે પડી?”

—એવો નાનમલાવ કવિના અંતરમાં આવી જાય છે, અને માનવઆત્મા જાણે કુદરતની પાછળ પાછળ જવા છતાં એ કુદરત તો દૂર દિગંતની માફક સરતી જતી હોય છે, એવું રહસ્ય કવિ બતાવે છે. ત્રીજા ભાગમાં કવિનું કવિત્વ કમાલ કરે છે, અને કવિની કલાદૃષ્ટિ કેટલી ઊંચી છે તે પણ તે બતાવે છે. આ છેલ્લા ભાગમાં ‘સાંખ્યગીત’ની સફળતા ચમત્કાર સાથે પરિણમતી લાગે છે. પ્રારંભમાંજ

“સંખ્યાને ટાણે અહીં આવી તું મોરલા,
ઝીણાં છુલ્લંદ ગાન ગાઈ જજે!

પીંછાંના ચાંદ વેરી સરતી રજનીના
અંતરમાં તેજ તારાં છાઈ જજે!”

—એ “મોરલો” કાણ? સરસ્વતી દેવીનું વાહન જે મોરલો તેજ ને? જૂની દેવકથાનો આ કેવો મુંદર ઉપયોગ અને તેનું કેવું સુભગ મિશ્રણ આ કલ્પનામાં થાય છે! સંખ્યાના વિવિધ રંગોમાં ઢાંધ વેળા એવી છુટ્ટાદાર રચના થાય છે કે તેને જાણે મોરલાના ખીલેલા કલાપ સાથે સરખાવવાનું મન કવિને સહજ થઈ આવે છે. તેથીજ “પીંછાંના ચાંદ” હવે પછી સરી આવતી રજનીના અંતરમાં વેરવા કવિ મોરલાને કહે છે. કેવી મુંદર કલ્પના! કેવો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ! અને આપણી દેવકથાની પરંપરાની કેવી ચાતુર્યભરી ગૂંચણકલા! આ રહસ્ય ઉદઘાટનાં આખા “સાંખ્યગીત”નો ઉદ્ધાવ તેને સામાન્ય કાવ્યથી ઘણી ઊંચી એકાંક લઈ જનારો છે. ગીતનો અંત પણ મુંદર ને કાવ્યમય છે. આ ગીત ખરેખર શ્રી કૃષ્ણકની કાવ્યપ્રતિભાનું પ્રતિનિધિ બને છે, અને એ બધી રીતે પ્રાસાદિક વાણીમાં ઉતરેલું છે. એક ખરા કવિ વિના આનું મુંદર કાવ્ય તેના સમગ્ર ઉદ્ધાવ સાથે કદી સર્જ્ય નહીં.

એ પછીનાં એ ગીત “નહુંજ ગીત ગાને, કવિ!” અને “કલ્પનાની પાંખ પર” પણ પ્રાસાદિક વાણીમાં સરસ કલ્પનાચિત્રો મેળવીને લખાયેલાં છે :

“પણ પૂરવમા મધધનુ તાણુ, તુ બદા તન ગાન, કવિ !
કાણે તારું નિશાન નથી જાણ્યું, તું રંગવેધી થાને, કવિ !”

—કવિએ તો મેઘધનુને પણ બેઠીને—તેનાં રહસ્ય ખોલીને—ગાવાનું છે, જે દેખાય છે તેનું માત્ર વર્ણન કરવામાં કવિતાના ચમત્કાર નથી, પણ એ દશ્યને બેઠીને કવિ તેમાંથી જે રહસ્ય માનવજીવનની ઉચ્ચતા સાધવા ખેંચી લાવે છે, તેમાંથી કવિતાની સાચકતા ઉપજે છે. અને આણુવિદ્યા સાધનાર જેમ “શબ્દવેધી” બને છે ત્યારેજ એ અસ્પષ્ટવિદ્યા પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે, તેમ કવિને અર્ધી કહેવાય છે કે તારું નિશાન પણ “રંગવેધી” છે ! માત્ર એ રંગનો વેધ કરતાં તેની પાછળ રહેલું રહસ્ય કવિચરણે આવી પડે છે. અને એ ગીતની છેલ્લી પંક્તિમાં તેણે પ્રત્યેક નવા કવિ માટે જાણવાની અગત્યની વાત છે, તેજ કહેવાય છે :

“હવે ગાયું ન ગાતો જૂના રાગે, નવુંજ ગીત ગાને, કવિ !”

“કલ્પનાની પાંખ પર” એ ગીતમાં કવિનું તાકયું તીર માત્ર આકાશની કે કુદરતની દૂરમાં દૂર રહેલી વસ્તુને તાકવાથી ધરાતું નથી, એના કોડ તો એ અનંતસૃષ્ટિ વીધીને પણ પ્રભુનાજ હૈયાને તાકવાના છે. એને તો “ચાંદાના હોડલામાં બેસી બિહારવા આસનાં નીર (પણ) આજાં લાગે” છે, અને એને “હિયાની ચુંદડીએ લેરાતો ઊડવા ઝૂલા ખાતાં ફેર આવે” છે ! આ બધાં દેવાં સુંદર પ્રતિકા છે. અને છેવટે કવિ પ્રભુનાજ હૈયામાં ઊડીને બેસે છે—અસખતાં, કલ્પનાની પાંખ પરજ ! પણ આ સ્થૂળ દુનિયાના લોકો કેવા જડ છે, એમની દષ્ટિ ને કલ્પના કેટલી દુંધી છે, કે કવિ આ વાત કરે ત્યારે તેને પણ કોઇ સાચી ભેખે માનતાજ નથી, અને કવિને કહે છે કે જા, જા, એ તો બધા ઠડે પહોરના તડાકા ને તારાં કવિપણાં (એટલે જૂદાણાં) !

ત્યાર પછીનાં બે શબ્દોમાં કવિ પોતાની કવિતાનાં સુખદુખ ગાય છે. “દિલનાં દદ”નો અંતિમ ખંડ પણ ઘેરા કરુણથી કવિનું પ્રેરકબળ સૂચવે છે :

“તોયે ના તાતદીધેલી વેદના યે તજે કવિ :
બધાં એ અશ્રુખિન્દુની વહાવી દિવ્ય ભાદનવી,
ને તેમાંથી જગાવી મેં ગીતભિમિ નવે સૂરે,
દિલનાં દર્દ રેલાઈ આવ્યાં કાવ્ય બની ઉરે.
ભલે એ દર્દની ગાથા જીવનાંત સુધી કરું,
સંધ્યા જેવી દિનાન્તે એ અનેરા રંગથી ભરું.”

—એ કડીઓનો ઉડિા કરુણરસ અને તેમાં પીગળતું કવિહૃદયનું દર્દ વાચકને, પોતાનેજ સમજી લેવા હું વિનવું છું. બિચારા કવિને કપાજે તો એ દર્દની ગાથા સંધ્યા જેવા રંગથી ભરવાનું ને દર્દમાંથી પણ આનંદ આપવાનું લખાયેલું છે !

હવે કવિ કુદરતનાં કાવ્યોમાં ઉતરે છે તે જોઈએ. “કવિ અને વસંત” કાવ્યમાં ભાવ અને કલ્પના સાથે શબ્દમાધુર્ય ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે. શબ્દ અને અર્થ એ બંને બાણોનાં અંગ છે, અને આપણા મોટા સંસ્કૃત વિવેચકોએ તેમજ અંગ્રેજી ને બીજી પાશ્ચાત્ય ભાષાઓના પંડિતોએ પણ એ વિધાન પર હમેશાં ભાર મૂક્યો છે. કવિતાને એક સુંદર ચિત્ર, એક સુંદર શિલ્પકૃતિ, એક સુંદર નૃત્તિકા કે એક સુંદર ગાયિકા જેવી બનવાને માટે તેનાં બંને સુખ્ય અંગો—શબ્દ અને અર્થ—Sound and sense—એક સુંદર મુગંધી ફૂલની જેમ એકમેકમાં ઓતપ્રોત થયેલાં જોઈએ, એકમેકના સૌંદર્યનાં અનુપૂરક જોઈએ. જેવું સૌંદર્ય અર્થનું—એટલે કવિતાના આત્માનું, તેનાં રસ, ભાવ, કલ્પના આદિ અર્થાંગનું—હોય, તેવુંજ સૌંદર્ય શબ્દનું—એટલે કવિતાના દેહનું, તેનાં અંગ-ઉપાંગોની સપ્રમાણતા, ખિલાવ, આકર્ષકતા આદિ શબ્દાંગનું—હોય તોજ કવિતામૃતિ સમગ્રપણે સૌની દષ્ટિ પોતા તરફ ખેંચીને તેના દિવ્યાત્માનું તેજ એ દષ્ટિ વાટે હૃદયમાં રેડી દે છે. એ “સમગ્ર” સૌંદર્ય વિના જે મૃત્તિ ઊભી થાય તે અધુરીજ રહેવાની. “કવિ અને વસંત” કાવ્યમાં એવી સમગ્ર મૃત્તિ ખડી થાય છે, અને એની આલના રણકાર આપણા શ્રવણને સુખદ લાગે છે. એ

આખું કાવ્ય મોટેથી બોલતાં કે ગાતાં એની ખુબી આપોઆપ સમજાશે, અને

“એક વિશ્વના એકજ તારે વસંત ને કવિ હાલે,”

—એ કવિની સુલભ કલ્પના પ્રમાણે આપણે પણ એ કાવ્યના તાર સાથે એકતાર બની વસંતનાં કીર્તન કરનારા કવિતારાનું તેજ ઝીલીને આપણા હૃદયમાં કવિની કલ્પેલી પેલી વસંતની “સંધ્યાના નભદ્રોણ્યા રંગે ચાંચ રંગવા” ઉત્સુક બનશું.

એવાજ ગુંગર “વસંત-ગાન”માંથી પણ સંભળાય છે. નવીન કવિઓની દર્શક પદરચનામાંથી કોઈક વેળા બંને પાંચમે પદ્ધિમાં પેલા અંગ્રેજી પદ્યશાસ્ત્રમાં પ્રશંસાયેલા “ઑ-ઑ ને આ” સ્વરોના અદ્ભુત રણકારથી કોઈક વિવેચક મુખે ચંદ્ર બન્ય છે, તેવાને આ “કવિ ને વસંત”ની તથા “વસંત-ગાન”ની મોહક પદ્યાવલિમાંથી સ્વરનતનનું કંઈક પણ સત્ય શિક્ષણ મળે તો વ્યર્થ રસાભાસમાંથી તેની થપ્પોદિય ઉગરી શકે. “વસંત-ગાન” પણ રાખ્દ ને અર્થનું સપ્રમાણ સંવાદી ગાનજ છે.

એ પછી તાજમહાલ અને યમુનાની ગાયાતાં એ કાવ્યો ધણાં સુંદર છે. આગ્રાનો જગત્પ્રસિદ્ધ પ્રેમમહાલય તાજમહાલ યમુના નદીના કાંઠા પર આવેલો છે, એટલે એનું પ્રતિબિંબ યમુના નદીમાં પડે છે, એ એમનો પણ સ્નેહગાંઠ બને છે. જેમ તાજમહાલના બીતરમાં એ રાજવી સ્નેહી હૃદયો સૂતેલાં છે, તેમ વ્યોમમહાલની હેડે આ તાજમહાલ ને યમુના પણ સાથે સાથે ગૂંથાઈને રહેલાં છે. તાજમહાલની પ્રતિમા યમુના પોતાના ખોળામાં રાખીને ચાંદની રાતે એ પોતાનું પ્રેમકાવ્ય વિરહી ચંદ્રને બતાવે છે, અને એ ચંદ્ર જે રૂપેરી સાંકળા યમુનાની છાતી પર ગૂંથે છે, તેમાં જાણે તાજમહાલ ને યમુના—એ બંને પ્રિયપ્રેયસી પણ—બધાઈ જઈને પોતપોતાના હૃદયધબ્દ સાંભળ્યા કરે છે! ઉત્પ્રેક્ષા બહુ સુંદર ને સ્વાભાવિક છે. એ કાવ્યજોડકામાંનાં બીજા કાવ્યમાં તાજમહાલ યમુનાને કહે છે કે

‘આ જગતજનો અહીં જે જોવાને આવે છે તે મારું ભવ્ય સૌંદર્ય કે આ મારા હૃદયમાં સાચવી રાખેલાં પેલાં એ રાજવી રનેહી યુગલની દ્વિત્વ એકતા? પણ જોને, આપણી બેઠીની જે હજી જીવતી પ્રેમગાથા ગવાય છે, તે એ લોક એમની જડ આંખે ક્યાંથી નિરખવાનાં? હું પોતે તો તારીજ પ્રણયપુનિતા હૃદયમાં મૂકું છું, અને તારું મધુર કલ્પકલ્પગાન ઝરણું મારા હૃદયમાં સદા ગૂંથેતો રહું છું!’—અને કાવ્યો સુંદર કવિતાના સુંદર નમૂના છે. સંસ્કૃત છંદોમાંથી મંદાકાંતા છંદ એતા કરુણભાવ શીલવા મારે યોગ્ય રીતેજ વપરાયો છે, અને વાણીપ્રવાહ પણ તેમાં પ્રાસાદિકપણે વણ્યો જાય છે.

આ પ્રથમ વિભાગનું છેલ્લું ગીત “અજિત નાંગા પર છત” અંગ્રેજ કવિ વર્ડસ્વર્થના પેલા “Yarrow impassioned” નામના જનશ્રીતા કાવ્યની યાદ આપે છે. એ નથી અનુકરણ કે નથી અનુસરણ. કવિની એ સ્વતંત્રજ કૃતિ છે, અને ભાવ ને કલ્પનાનું બહુ સુભગ મિશ્રણ એમાં થયેલું છે. અણુદીરેલી કે જાતે અણુઅનુભવેલી વસ્તુનું વર્ણન અદ્ભુતરસથીજ થઈ શકે છે, અને કવિએ અહીં કલ્પનાનું જાદુ કેતું સચોટ ચલાવ્યું છે કે જાણે નાંગાપર્વત પર એ જાતે બધું જોઈ આવ્યો છે. આખરે

“હું તો જીત્યો, ઓ ગિરિરાજ! જોને—
હાર્યો તું શું? ના, નથો તું ય હાર્યો:
તું મેં જીત્યો કે કવિને ચગાવ્યો
જિતાવીને શુંજ અજિત તારું!”

—એવું સુંદર પરિણામ લાવીને કવિ પોતાના કલ્પનાખેલમાં જીતે છે—ના, નાંગા પર્વત પોતે એને જિતાવે છે! પ્રાસમુક્ત છંદમાં સરસ ને સચોટ વાણીથી કવિ કલ્પનાની મૂર્તિ કેવી સરસ રીતે ખડી કરે છે તે આખું કાવ્યજ વાંચી જોતાં જણાશે, અને આ કાવ્યને અતિ-તેમજ આ પ્રથમ વિભાગને અતિ પણ વાચક “ધન્ય” શબ્દથીજ કવિને નવાજશે!

૨. રાષ્ટ્રભક્તિ. આ બીજા વિભાગમાં ચાર કાવ્યો રાષ્ટ્રભક્તિનાં છે, તેમાં “ભારતીનાં ભર્ગ” તથા ‘માનાં દર્શન’ એ બે કાવ્યો સારાં છે. “દિવ્ય વૃક્ષ”માં અહિંસાનું સ્વર્ગીય બીજ પૃથ્વીમાં પડીને ઉગેલું ગતાવ્યું છે, અને “માનાં દર્શન”માં ભારતમાતાની જયશ્રીનાં સ્મરણ કરાવીને તેની પોતાની સંસ્કૃતિમાંથી જન્મેલી અહિંસાની દિલસૂરી એકજ લીટીમાં સચોટ રીતે કવિએ બતાવી છે :

“માર સહીને મુક્તિ ચહે, મા ! એવાં ક્યાં બીજાં સંતાન ?

*

*

*

દેશ, કહે મા ! ક્યાં છે એવાં,
વિશ્વ કુટુંબ ગણે તેવાં ?”

અને દિંદીગનના અવતારને ધન્ય ગણી જાંડી લાગણીથી કવિ કહે છે :

“પાપી પણ મા ! તુજ ગોમે રહી જોશે તુજમાં પ્રભુ સાકાર !”

—ભારતની પુણ્યવૃક્ષમીની ઊજા કવિએ આવી મૂલ્યક વાણીમાં ઉજાળશે, ત્યારે તેનાં ધન્ય બિંદુઓ જગતની શાંતિ તરસી બૂમીને પણ દારશે.

૩. આમ્યગીતો. આ ત્રીજા વિભાગમાં ચાર સરસ આમ્યગીતો સમાયેલાં છે, તેમાં “દેડનું ગીત” અને “જન્માષ્ટમી” એ બે તો ખરેખરાં સચોટ આમ્યગીતો છે. ભાષા ધણોજ સરસ અને અસિક્ષિત દેડ પણ સમજે તેવી છે, અને તેમાં એ ગરીબ જાતિની આંતરડીનો કકળાટ બહુ મૂલ્યક ભાષામાં વર્ણવ્યો છે. “અમે તો છવિયે બારેવાટ,” “અમારે દેહ છતાં નહીં દેહ,” “બામણવાડને ઉકરડેથી વીણવા રોટલા લાત,” અમારે રામનાં “દર્શનનું શું કામ ?” —એવી એ બિચારી ગામડાંમાં સડસડ થતી જાતિની મનુષ્યની આગળ તો શું પણ પ્રભુની આગળ પણ થતી દુરિયાદો સચોટ તીવ્ર

ને કરુણ ભાષામાં ઉલ્લેખી છેલ્લી કડીમાં મૃત્યુને માગતો કથળાટ કેવા થોડા શબ્દોમાં કવિએ પ્રદર્શિત કર્યા છે:

“કિંતુનાં આમણં જાય તૂટી તો મોત કરે છે દીલ!

અમોને માનવભવનાં પાપ
કદાં તક વેડાવો, માઆપ ?”

—ભારે સંસ્કૃત શબ્દો કે પેલી “ગગનગામી કથપના” આવે
ઉંડો કરુણરસ કદી જમાવી શક્યો ?

અને “જન્માષ્ટમી”ના ગીતમાં તો કવિએ અમત્કાર આપ્યો
છે. ઘેરઘેર શીકૃષ્ય ભગવાનની જન્માષ્ટમી ઉજવાય છે, અને દિવ
વર્ણના મંદિરમાં સેનારપાની ભેટ ભગવાનની મૂર્તિને ચરણે ધરાય
છે ત્યારે

“પ્રભુને નીંદર નાવી રે,
ધનની દગલી આવી રે !”

એમ પ્રભુ પશુ જાણે ધનના દગલા વાળવા જાય, ત્યારે તે
દગલા તો પૂજારી પોતાની જાળડીમાં છુપાવી લે છે, અને પ્રભુ તો
આકાશમાં અધ્ધર જ રહે છે! પેસાડાળા દિવ્યવર્ણને ત્યાં પ્રભુની
આવી કિંમત છે, ત્યારે ભગવાન તો ભારથી દુખ્યાને ત્યાં જન્મ
લે છે. દુખજવાડમાં મંગળ ઉત્સવ આવે છે, અને દુખ્યા

“મોલની સાથે દોરડું બાંધી દીવ્યદો દીવ્યં ત્યાંયઃ
સૂતે કરદણુ બાપોરે!
ધરધર આડમ જાપો રે!”

આ અમત્કારવાળીનો રસ લેવા વાચકને જ હું આમંત્રું છું.
આ હવતા “કરદણુ બાપા”ની જન્માષ્ટમી તો કવિ જ ઉજવે !

૪. હવનરંગ, આ ચોથા વિભાગમાં આગર, માતા, ભગિની,
પ્રિયા, અને છેવટે સંસારવજ્રોથી ધવાયેલા મુદ્ધવેળા વૈદાત્મ એ વિધાનો

સ્પર્શ થયેલો છે. એમાં જાળકને લગતાં પહેલાં ત્રણ કાવ્યો આસ્થાવાચની રમતો ને ક્રામજનાથી ભરેલાં છે. “જાળાની પ્રથમ વર્ષગઠિ” એ કાવ્યમાં જાળાની વર્ષભરની પ્રગતિ કરતી પગલીઓ વર્ણવ્યા પછી છેવટની કડીમાં કવિત્વપૂર્ણ દિલસૂરી કવિપિતાના હૃદયમાંથી સરી પડે છે :

“કાણુ જાણે હશે શી શી તું હત્યો વર્ષવાતમાં
અણુજિતાયલી હતો જિંદગીના પ્રભાતમાં !”

—આ “જાળા”ના હૃદયની વાતો આપણા જૂઠ્ઠાજાળાઓ સમજે તો કેતું સારું !

“શૈશવનું રમરણુ” એ ગોપકાવ્ય જેવું છે. ગામડાંનાં ખેતરો, ડુંગરા, ખીણો, નદીઓ ને ઝરણો, ગોપજાળો, તેમની વાંસળા ને તેમનાં ટોરો, અને એ સૌમાં તરતા આમ્ય આત્માના માથા પર મૂકી રહેલું તેવું જ ધનુરંગ ઝીલતું આકાશ—એ જ્યાંનું થોડી જ પંક્તિઓમાં મુંઢર ને સચોટ વર્ણન નેમાં થયેલું છે.

“જાળી જાળો”માં “મંદાકાંતા છંદ”ની ધીમી કરુણગતિ એ કાવ્યના કરુણભાવને વધારે ગાદ કરે છે. કાવ્યનો અંત ખરાં કવિત્વ-પૂર્ણ વચનોથી તથા મંદાકાંતામાં છેવટે સ્વર્ગરા છંદની સન્નતીય પંક્તિ મુદ્રાને વાચકના હૃદયમાં પોતાની જાંડી જાપ પાડે છે. કદપનાના શુંગો ચઢી જઈને

“હા જા, તારું રમરણુ કરીને રોષ જાતું રહ્યો હું;
ને ત્યાં લાધ્યું તુજ હૃદયનું ગાન સ્નેહાંગલિએ—

કેં કેં જન્માંતરોનાં રમરણુ-પગથિયે, આત્મની સાંકળીએ !”

—કવિની કદપના બધા આત્માને સાંકળી દે છે, અને જન્માંતરોનાં રમરણુ-પગથિયાં ચઢીને પણ માનુહૃદયનું અસૌદિક્ક ગાન ઝીલે છે !

“મુને અરખો” પણ મુંદર કાવ્ય છે. ઘર સામે રોજ રો અન્નણી યુવતીને જોવા દેવાયેલી આંખ ત્યારે ને ખાલી પડેલા અરખાને જોય છે, ત્યારે પિંચન વિના પણ અવ્યાસથી જે માનવહૃદયોની સાંકળો જોડાય છે, તે અગમ્ય ભાવ આ કાવ્યમાં અમ્મી રીતે દર્શાવાયા છે. કેટલાક ભાવ માત્ર જોડવા શબ્દમાં વિરાટ સ્વરૂપે પ્રદર્શિત થયા છે :

“જેઉ નચ્ચે

ચઈ જતી માનવશેરી મોટી!”

--આટલાં પામે, સામસામાં, છતાં આ માનવહૃદયોનાં સકોચ વચમાંની શેરીને વિશ્વ જેવી મોટી ને વિશાળ, અબુપદોંથી ગ્રાપ તેવી કરી દે છે. અને આ ચમત્કારી સંખ્યાયત્નનું ચાર પાંચ નાની પદ્ધતિઓમાં જુઓ :

“સખ્યા નર્મી મુદરના ખુર્ચીને

તારે ધરે દેઃ દિવાન રહી

દંગાઈ જતી ચક્ર જેવી,”.....

“અને પ્રતીચીતણી રંગ મંગા

દેખી યશે મુખ વિહુબ લોચને.”

—કવિની જેચાર પીંછીના સરસા કેનું મુંદર ચિત્ર કેવી મુંદર ઉમેશા સાથે ચીતરીને આપણી આંખોને હારે છે !

એની પદ્ધતિનાં ત્રણે કાવ્યોમાં પણ સંખ્યાને સમતી નવી નવી ઉમેશાઓ આવ્યેજા જાય છે.

૫. ૧. હવનહૃદય અને શરણાર્થ, આ બંને વિભાગોમાં હવનના આનંદદહી કે કુનુજ ભાવોને સમતાં કાવ્યો ને ખંડકાવ્યો છે. ૩. કાવ્યમાં દારવરસની અંટ પણ સારી છે, અને આ દારવરસ બહુ નજીક પ્રસંગોમાંથી એમણે ઉપજાવ્યો છે. “કવિનું ધર” નાંચી જુએ, એમાં એક જાણુ કવિની કવન

તાજ ને કંચનનંદા પર બેઠે છે, તો બીજા બાળુ તેને લાંબાતૂટ્યા ધરમાં વાસો કરી રોજ ઉઠરાને. મિત્રાની આપની પડે છે ! નરસિંહ મહેતાના મામેરાની સવારી સાથે આ “કવિનું ધર” સરખાવી જોવા જેવું છે. એમાં કડીએ કડીએ કવિનો સક્ષમ હાસ્યરસ રેલાઈ રહે છે. કવિની પત્ની જ્યાં કંટાળી બેઠે છે, ત્યાં કવિની આર્થિક ગરીબાઈ કેવી દુરવ્યવસ્થા ઉદારતાની ફિલસૂફી લગાયે છે :

“માનવને ત્યાં નહિ તોં ઉઠર કોને ત્યાં જઈ મહાલે ?”

—અને છેવટે

“આજ ઉઠરડે નૃત્ય કયું ને કાલ નાચરો તારા :

કવિ સવારે જરો ગમરે લઈ છપ્પરના ભારા !”

—ધર એવું ખડખડપાંચમ થઈ રહેલું છે કે એ ઉઠરાના નૃત્યથી એવું છાપડું તો કાલ ચતાં તૂટી પડશે, એટલે પછી ધરમાં તો આકાશના તારા સીધા ઉતરીને નૃત્ય કરવા માંડશે, અને કવિ ખિચારો એટલો ગરીબ કે તૂટી પડેલા છાપરાના કડકાઓના ભારા બાંધીને વેચી આપીને એ દિન પેટનો ખાડો પૂરશે ! થોડા સરસ શબ્દોમાં બહુ મામિક કટાક્ષ કીધો છે, ને કવિની માતખર હૃદયરચિત સાથે તેની આર્થિક કંગાલિયત. ગ્રામ કુણુભાવથી કેવી રંગી બતાવી છે ! અને આ નવી કંગાલિયત વળી પાછી કવિહૃદયની ટંકશાળમાંથી નવા કાવ્યસિકકા બહાર ખસવાનું સાધન બનશે !

“કાઠી નાખેલા જોડને” એ કાવ્ય મને ઘણુંજ આકર્ષક લાગે છે. હીનવસ્તુમાંથી પણ ખરો કવિ કવિત્વનો કેવો સુંદર સુવર્ણતાર ખેંચી કાઢે છે તેનું આ સરસ દૃષ્ટાંત છે. આ જાતનાં કેટલાંક કાવ્યો નવીન કવિઓએ લખ્યાં છે, તેમાં આ કાવ્યનું સ્થાન ખરેખર બિંચું છે. એ તો આખું કાવ્ય ફરીફરી વાંચતાં અનેરી મોજ આપશે, અને “ફાટલા તૂટલા” જોડ પર કવિએ જે આ પોતાનો “તાજમદાલ” કે “જોડમદાલ” બાંધ્યો છે, તે જોવા

ને તે જોઈને આનંદ ભોગવવા તથા ડુવનની અંત્ય ફિલમ્સી પણ સમજવા બહુ યાત્રાશુઓ જશે, એવી આરી શ્રદ્ધા છે.

સંસારદશ્યમાંનાં કાવ્યોમાં “નવવધૂ” માં અને “મુગ્ધ પ્રેમની કરુણ કહાણી” માં વણુન અને ભાવદર્શન સારાં છે, અને તે વાચકને તૃપ્ત કરે તેવાં છે.

“શ્રીમતી”, “રંભા ભડી” અને “ઉર્વશીનું અવસાન” એ કરુણાંત ખંડકાવ્યો છે. આવાં કાવ્યોમાં દાસના નવીન કવિઓ જે ધડીધડી વૃત્તો ને છંદો બદલીને ચાલતા ભાવની અખંડિતતા તોડી દે છે, તેમ છેલ્લાં બે ખંડકાવ્યોમાં અહીં બન્યું નથી. ભાવ પૂરેપૂરે બદલાય કે કવિ કોઈ વસ્તુ ખાસ કહેવા માગે ત્યાંજ વૃત્તદેર કરવો ઉચિત કહેવાય, અને શ્રી. દાસકે આ બે કાવ્યોમાં એવીજ રીતિ રાખી છે. વળી ભાવાની ભલક કરતાં તેની સરસતા ને સમોદતા પરજ એમણે યોગ્ય રીતે વિરોધ પાત આપ્યું છે. કવિ હવે આવાં ખંડકાવ્યો પર પોતાનો દાઢ વધારે દેરવાને અજમાવે તો રસની સાધના સારી રીતે સાધી શકશે. ખંડકાવ્યો માટે કવિત્વને પરલક્ષી થવું પડે છે, ને ને માટે તે કવિ પાસે વધારે અધિકાર માગી લે છે.

૭. પ્રભુભક્તિ. આ સાતમા વિભાગમાં પ્રભુભક્તિનાં દસ કાવ્યો છે, અને એમાં કવિનું ભક્ત હૃદય આપણી કવિતાની પ્રાચીન પરંપરાને જાળવી રાખે છે, એ આનંદની વાત છે. એ વિભાગમાંના પ્રથમ કાવ્ય સિવાયનાં બીજાં બધાં નવ કાવ્યો વિવિધ રાગોમાં લખાયેલાં છે, ને એ ભાવોચ્ચિત રચના કવિનું આત્મિક ને રચનાત્મક વલણ બતાવી આપે છે. આ વિભાગમાંનાં બધાંજ ગીતો ગરાય ને રમરણમાં રહી જાય તેવાં છે, અને એજ કવિજ્ઞાનીની સાર્થકતા બતાવે છે. એ ગીતમાળામાંના કટલાક સુંદર પુષ્પગુન્ડો આપણે અહીં જોઈ આંખ દારીને સૂંઘી જોઈએ:

“જાત અચાવવા જોર દીધું તો ભાઈને મારે રે!
પુણ્યને જોવા અંધ ત્યાં એ પાપ વધારે રે!
મારો આજ રામજી રુવે રે!”

—રામજીનું રુદન.

“આતમદીપ મૂકું હું દારે ઝગતો આખી રાત;
અધાનું ભરી તેજ નિરંતર સંક્રાંતું બસી ભાત;
ન એને નડશે અંજાવાત.”

—પ્રભુને નિમંત્રણ.

“ભોમ ઉપર મંદિર બધાયાં, પણ વ્યાસાથી ખાક;
અખંડ મંદિર આ છે કેવું, છણું થતું ન જરાક?
મોહન! મંદિર છે આ કેવું? જુગ જુગ આકર્ષી રહે એવું!”

—અખંડ મંદિર.

“એક દિન પેડે દેડને ઘેરે, ત્યાં તું આવ્યો હાથ :
ફુનિયાને કળી કેવો રહે તું દીન પીડિતની સાથ ?
પ્રભુ! મારે દેડ છે યાવું રે!
તુજ વિણ છવતું શું આવું?”

—પ્રભુનું મિલન.

“અંદ્રતણા દીવો લઈ ચાલે રજની નિજ જગવાટ !
પ્રભો! મુજ અંતર ફરું જીન
રહો તુજ અંગુલિનેજ અધીન !”

—તું !

“માન મૂકીને ચાલ્યા પથિકા દૂર દૂર પરદેશે રે;
પણ બિચો તું કથી દુકાને અણુદીપા ગૂઢ વેશે રે?”

—મેળાનો માલિક.

“હેલું પ્રાર્થનગીત આવાયું, જગતું તુજ આલેક!
ચતુર દિશાના ધુધવાટામાં સુણ હેલું ગીત એક!

“કરી દે તુજ મહેમાન રે, ઓ મારા કમાન!
ડગમગ ડોલે વ્હાણુ રે, ઓ મારા કમાન!”

—ખલાસીની અંતિમ પ્રાર્થના.

“કાણુ બતાવે મારગ બૂઝ્યો—ત્યાં નહીં કોઈ તણો સંચાર!”

“સાદ કરી લે મોડો બ્હેલો, એજ દિશામાં મોઢું દિશરઃ
અંતર દીપની એકલ ત્યેતે, હો વ્હાણા! આયું નિરધાર!”

—ખાર.

—આ બધાં અવતરણો પરથી વાચક જોશે કે આ નવીન કવિએ
આપણાં જૂનાં ભક્તિકાવ્યોની પરંપરા પાછી આબાદ આગળ ચલાવી છે.
જે ગીત હૃદયના સાચા રણકારથી નીકળેલું છે, તે કેવા સરસ શબ્દોમાં
સચોટ રીતે સામા હૃદયમાં પાછું ઉતરી જઈ પોતાનું તાક્યું તીર
સિદ્ધ કરે છે. એ ભાવદર્શન પેલા પૃથ્વી ને સ્વર્ગના જેવાં સંદેહિત
વૃત્તોમાં કરાવવા જતાં કવિનું તીર કદી પણ પોતાનું તાક્યું નિશાન
વીધી શકશે!—અહ્યા અહ્યા કરો!

૮. સોનેટો. આ આકાશ વિકાસમાં હેલ્યાં ચાલીએક વર્ષથી
પાશાત્ય કાવ્યસાહિત્યમાંથી ઉદ્ભવેલી સોનેટ રચનાઓમાં લખેલાં
બાર કાવ્યો છે. શ્રી. બળવંતરાય દક્ષિણના સતત પ્રયાસથી છેલ્લાં દસ
બાર વર્ષમાં એ રચના લગભગ બધા નવીન કવિઓને આકર્ષી રહી
છે, અને જાણે બધી કવિતાનો અર્ક આ ચોદ લીટીની નાની

શીશીમાં ભરેલો હોય કે ભરી શકાય તેમ માની હવે તો પેલાએ, પચ્ચીશ સોનેટ લખ્યાં તો ઓઢાએ પચ્ચાસ ચીતમાં, અને આ યોદ્ધ ગંદાની ચરતમાં ખીજ સો ને દોઢસો લખવાની તગ્ગમારમાં । પડ્યા પછુ હોય તેવાં ચિદ્વનો દેખાય છે. એકાદ ભાવનો મોજે હૃદયસાગરમાં ઊડે, તે કલ્પનાને વાયુ ભરતો ધસે અને કિનારા પર આવતાં જોરથી ચુલાંટ ખાધને લાગે, ને તેમાંથી શીશુનાં પુખ્તો ઊડે ને પળભર પથરાઈ રહે, એ આ સોનેટની રચનાની વિશિષ્ટતા અને આકર્ષકતા છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્કથી આ રચનાની મોહકતા યુવાન કવિઓને આકર્ષે તે સ્વાભાવિક છે, અને લાટિન ભાષાથી માંડીને યુરોપની તમામ ભાષાઓમાં જે જાતની સિદ્ધ ને સદૃશ રચનાનાં સોનેટ રચાયાં છે ને રચાય છે, તેવાં આપણી ભાષામાં રચાય, તો આપણી ભાષામાં પણ એ શોભે ને એનું સ્થાન કાયમ રહે, એવું ભવિષ્ય લાગે છે. પણ યુરોપમાં પેટ્રાર્ક કવિની શૈલીનાં ને તેના રચનાવિધાનનાં સોનેટો જ સોનેટ તરીકે સાહિત્યપંડિતોએ માન્ય રાખ્યાં છે, અને અંગ્રેજી કવિતામાં એ રચના સાથે એનાથી કંઈક વધુ સાદી કવિ શેકસ્પીઅરની શૈલીની રચના પણ સોનેટ માટે માન્ય થઈ છે. પણ એ રચનાવિશિષ્ટતા સોનેટની પ્રાસાનુપ્રાસરચના પરત્વે અને સોનેટની પૂર્ણાકૃતિ સંબંધમાં રહેલી છે. બાકી અંગ્રેજીમાં સોનેટનું વૃત્ત—તેનો ‘મિટર’—તો એકજ સ્વીકારાયેલો છે, અને તે “આયાળિક પેન્ટામિટર” એ જાંદનું વિધાન અંગ્રેજી “હિરોઇક વર્સ”નું અથવા તેજ માપ ને લયમાં લખાતા “અખંડ પદ્ય” એટલે “બલ્ક વર્સ”નું જ રાખવામાં આવેલું છે પણ આપણે ત્યાં તો હજી એ જાંદ માટે તો અરાજકતા જ ચાલે છે, બહુકે રુચિસ્વતંત્રતા પ્રમાણે ગમે તે જાંદની યોદ્ધ લીટી લખી એટલે સોનેટ થઈ ગયું, એમ મનાય છે, તે એટલે સુધી કે પૃથ્વી, સર્વેરા, શિખરિણી, મંદાકાંતા, શાદ્દલવિકીરિત જોવા સત્તરથી વધુ શ્રુતિના જાંદથી માંડી વસંતલિલકામાં અને ઉપગ્નતિમાં એટલે અચાર શ્રુતિના નાનાં જાંદની યોદ્ધ લીટી લખી કાઢી તેને પણ સોનેટ કહેવાનો સંતોષ લેવામાં આવે છે !

મારો તો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે આ જાતના રૂપબંધ છદોમાં સોનેટ લખતાં, મેં આગળ ઉપર કહ્યું તેમ, આપણા ગુજરાતી શબ્દોની દેખાતી ઘણી લઘુ શ્રુતિઓ દ્રુત કે શાંત બોલાતી હોવાથી, એ રચનામાં શબ્દોના કઠોર અને અગુજરાતી ઉચ્ચારો થાય છે. ‘ગુજરાતી સોનેટના ‘પિતા’ થયેલા શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોર જેવાને હવે આખરે આ ઉચ્ચારવિધિની વિલક્ષણતા ઉઘાડી દેખાય છે, અને તેથીજ એમણે પોતાનાં સોનેટોમાં તેનું ‘પૃથ્વી છંદ’નું કે બીજા રૂપબંધ છંદનું સિદ્ધ રૂપોવાળા શ્રુતિઓનું માપ રાખ્યા છતાં સંસ્કૃત શબ્દોના તત્સમ રૂપોમાં પણ આંખે દેખાતી બે લઘુ શ્રુતિ ખરી રીતે ગુજરાતીમાં એક લઘુ ને એક દ્રુત હોવાથી બે શ્રુતિ મળી એક એકમવાળા ગુરુ શ્રુતિ લેખે પોતે વાપરી છે, અને એમનું જ્ઞેષ્ઠ બીજાઓએ પણ વગર સમજ્યે એવે ઉપયોગ કીધો છે. રૂપબંધ છંદોમાં શ્રી. નાનાલાલ કવિએ પણ એવી તોડછોડ કીધેલી છે. કવિનો કાન જેમ વધુ સૂક્ષ્મ થતો જશે, કવિતાની વાણી એ આખરો નહીં પણ કાનનો-શ્રુતિનો-વિષય છે, એ સાત્ય સ્પષ્ટતાથી જ્યારે આપણા કવિઓ ધ્યાનમાં લેશે, ત્યારે આ સંસ્કૃતમાંના રૂપબંધ કે અક્ષરબંધ છદોનો ઉપયોગ કરતાં વિચાર કરતા થશે.

અરુ. દાસ તો આ રચના માટે આટલું જ વિવરણ આ રચાને બસ યશે. સોનેટપ્રિય નવીન કવિઓ હજીયે રચનાવિધાનનું કશું બંધન પાળતા નથી. જ્યાં પ્રાસ પૂરા મળ્યા ત્યાં રાખવા ને જ્યાં તે ન મળે ત્યાં ગમે તેમ ચલાવી લેવા, પદ્યલયમાં ગમે ત્યાં યતિભંગ આદિ ગમે તેવી છૂટ લેવી, વિલાકિતના પ્રત્યયો જુદા પાડી બીજી પંક્તિમાં લઈ જવા, વાક્યનો ને તેનાં અંગોનો અન્યથા ગમે તેવો અટપટો રાખવો કે જોઈ દાવ્યતી સુખોદતામાં વાંધો આવે ને અર્થ ખેસાડતાં વાર લાગે, વિરોધજનુ પહેલી પંક્તિમાં તો દસગ્યાર શબ્દો પછી વિરોધ્ય બીજી ત્રીજી પંક્તિમાં ગોઠવાય—આ બધું કુંભમેળા જેવું કવિતા લખતાં માત્ર ચૌદ લીટીની રચનામાં આવવા દેવું, એ કવિની

કળા માટે તો શોભાભયુ નહીં જ કહેવાય એક તો શુદ્ધ ગુજરાતી
ભાષાનો પૂરો અભ્યાસ નહીં, ભાષા પર પ્રભુત્વ નહીં, પદમાં શુ
શોભે તે શું ન શોભે તે શું અડતું લાગે તેની કુરુચિ સુરુચિની સમજ
નહીં, ફારસી, અરબી ને સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો સાથે સાથે ખડકાવી
મૂકે, જોડાક્ષરને છૂટા કરે કે છૂટા અક્ષરોને પઘબંધ માટે જોડી
નાખે, પદપદ્ધિતની સધિઓના નિયમ જાળવે નહીં, પદ્ધિમાં વિચાર
પૂરો નહીં સમાય ત્યારે તેમાં શ્રુતિઓ વધારે ઉમેરી દઇને પછી તેના
છંદનામ પર ‘તિલક’ શબ્દ સાંધી દઈ તે જાણે ખાસ નવો છંદ
બનાવ્યો હોય તેવો ભાસ કરે, “કરતાં” ‘બોલતાં’ આદિ કૃદંત રૂપોને
કેકાણે શ્રુતિયથેને ખાતર ‘કરત’ ‘બોલત’ એવાં સંકેતવાચક દ્વિયાપદનાં
રૂપ ખોડી રીતે વાપરી વ્યાકરણભંગ કરે—એવી એવી ઉધાડી પઘરચ-
નાની અશક્તિનું પ્રદર્શન કર્યા કરતાં સોનેટ નહીં લખે તો શું કવિપદ
પરથી ‘કોઇ ઉતારી મૂકે એમ છે? કે જોરજુલમથી એવાં સોનેટ
લખીને મોટા કવિ કહેવાડાવવાનો કામદો ગુજરાતી સાહિત્યની ઠોંસિલમાં
પસાર કરાવી શકશે? આ બધો સમયનો ને શક્તિનો વ્યય આવાં
ઢંગધડા વખરનાં સોનેટો લખીને કરવામાં ને તેનાથી અધુ પુસ્તક
બરવામાં શો સાર નીકળશે? રસપરીક્ષણનો, ભાષારવામીત્વનો ને
પદાભિજનનો ખરો ને સદ્ગમ કવેરી આવા ખોટા હીરાઓથી શું
અંગૂઠાને છેતરાઇ જશે? આતું કાવ્યભિજનનું ને પઘરચનાતું તૂત
ઘણું વર્ષથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચાલ્યું છે, પણ હવે સારી આરાધ
આપનારા નવીન કવિઓ પણ ખરું રહસ્ય સમન્ત્યા વગર એ વિપથ
માર્ગે માત્ર મોટાં નામો પાછળ દોરવાઇ જઇને પોતાની શક્તિ વેડી
મારે છે, તે જોઇને આ દાણે તેને ઉધાડું પાડવાની હું મારી કરજ
સમજું છું વ્યક્તિઓ કરતાં સાહિત્યનાં એટલે પ્રજાનાં સદ્ગમ
હૃદયજુદ્ધિચૈતન્યના પ્રગતિમાર્ગના અમર સ્તંભોનાં સનાતન સત્યો
વધારે અગત્યનાં છે, અને વ્યક્તિઓ પ્રત્યેનાં માન ને સહભાવ
કરતાં સનાતન સત્યો મારેનો સદાગ્રહ વધારે મોંઘામૂલો છે. માટે જ
આપણા સાહિત્યનું ધન જાળવી રાખવા ને તેને વધારવા અહીં ને

સ્પષ્ટતાથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રત્યે નિષ્કામવૃત્તિથી વિચાર કરતા હું આજના કવિઓને તથા વાચકોને વિનવું છું. આવી ને આવી અરાજકતા ચાલ્યાજ કરશે તો આપણા નવીન કવિઓ ક્યાં જઈ અથડાશે તેની કશી ગમ પડતી નથી.

વારુ. હવે આ સંગ્રહના છેલ્લા વિભાગમાં જે બાર સોનેટો લખાયેલાં છે, તેને ઉપલી કસોટીએ કસી જોવા હું રસત વાચકને આમંત્રું છું. પોતાના સહગામી કવિઓનાં સોનેટો જોઈને સ્વાભાવિક રીતે શ્રી. કાલકે પણ પહેલાં તેવાંજ અનેક દોષયુક્ત સોનેટો લખ્યાં હતાં. મેં એ બાઈનું એ પ્રત્યે લક્ષ્ય ખેંચ્યું, અને બની શકે તો તે કમીમાં કમી દોષવાળાં કરવા ને સુધારવા મેં વિનંતિ કરીધી. એ અરજ કેટલી ફળી છે, તે એ સોનેટો ફરી વાંચતાંજ હું જોઈ શક્યો છું. આ સોનેટોમાં બાપાનું એકધારું વહન સારી પેઠે વહે છે, અને અર્થબોધ વાંચતાં વાંચતાં સરસતાથી યથ જાય છે, એજ એની પ્રથમ સિદ્ધિ છે. એમાં ચાર સોનેટો પેટ્રાર્કની યા મિલ્ટનની વિધિનાં પૂર્ણ પ્રાસ જળવતા સોનેટો છે. ખીજાં એ વિધિની નજીકનાં તેમજ શેકસ્પીઅરની વિધિનાં છે, તેમજ જે સોનેટોની પ્રાસરચનાની ને પંક્તિઓની ગોઠવણી જરા જુદીજ રીતની નવીન જેવી છે. આગળ ઉપર મેં લખ્યું જ છે કે સોનેટરચનાની કોઈ પણ એક કે જે વિધિ હજી નક્કી થઈ જ નથી, એટલે આ જાતની અરાજકતામાં પ્રાસ શ્રી. કાલકનો દોષ કાઢવા જેવું નથી.

ઉપલાં બાર સોનેટોમાં વતનનું સ્મરણ, સ્થિતિનું પરિવર્તન, શંકા, અમરસનેહનો તારો, પ્રયાણ, અમે કવિ? સીમની સંધ્યાને વિદાય, ચાલી જતી સંધ્યાને, અને વદાય, એ નવ સોનેટો મને સુંદર લાગ્યાં છે. એમાં ભાવ, કલ્પના, રસ, ભાષાની સરસતા તેમજ ભાવક, અને પદ્યરચનાની કુશળતા ઓતપોત છે અને એ નવે હાથી પરીક્ષણ સુધ્ધિથી પણ સોનેટ નામને લાયક છે. ચોગ્રક સુંદર નમૂના એ સોનેટોમાંથી પણ અહીં જોઈ લઈએ. “શંકાનું” આ સુંદર ઉત્તરાર્ધ જુઓ :

થશે શું નવપૂર્ણિમા અગતી મનુરેખા સમોર
સદાય દાયદ્ધિતા છવનમાં પડેો ફરો !
ઝરો ધવલ માધુરી શુભ મયંકની વ્યામ્બો,
અને ભવનિવાસનાં પગથિયાં ચડતાં, થશે
સખી ! પ્રણયત્પેત્તિના પલ્લુ શું ફૂલપડે ઢી,
પછી તુટિત ચંદ્રશું હૃદયહોડકું હાંકશે !

—એકેએક શબ્દ ને વિશેષણ અર્થની પૂર્તિ કરે છે, અને ચિત્રમાં
રંગ પૂરે છે. નવપૂર્ણિમાની ઉત્પ્રેક્ષા પ્રણયપૂર્ણિમાના ભાવ સાથે
છેવટ સુધી મુંઢર સાથ આપે છે. “શુભ મયંક”માં એકજ વિશેષણ
“શુભ”. કેવું અર્થપૂર્ણ છે ! શુભ એટલે રંગ નહીં, પણ રાક્ષ
પક્ષનો. શુક્રપક્ષનો ચંદ્ર શુભ મનાય છે. આ આપું ઉત્પ્રેક્ષા ફરી
ફરીને વાંચી જુઓ, એના શબ્દે શબ્દમાંથી ભાવ ને અર્થની પેલી
“ધવલ માધુરી” ઝળાંજ કરશે.

મિત્રના મૃત્યુ પર “અગર રોદનો તારો” એ રોનોદની
નીચડી પકિતઓ વાંચો :

“રહીશ નિરખી હવે નવલરૂપ સંધ્યા, અને
દિગંતશિર પછિમે તનકે તારલો એ ભાવે :
સખા ! નિરખતો રહું તવ પ્રસાંત રાત્રી હવે,
જીવું વિરહઅસ્ત તારક સગો વ્યથારહંને
સમાન દ્રવતો, નિહાળી જગનાં ઠગારાપણાં,
અને ચમકતો રહું અગર રોદમાં આપણા !”

—આકાશનો તારો એકલો જોયા કરે અને રાત્રીના ધુળા કરે, એનો
વિરહઅસ્ત તારા જેવો જીવતો રહેલો મિત્ર અગર રોદમાં ચમકતો રહીને
દુનિયાનાં એવાં ઠગારાપણાં હૃદયમાં દ્રવતો દ્રવતો જોયા ને ગિગાળાં કરે, એ
કરુણ ભાવ અને વૈરાગ્ય કેવા ઉચિત ને સાચું શબ્દોમાં દર્શાવાયા છે,
અને “અપાણુ”માંની ચર્ચાસ્તની આ નવી કદવળા જુઓ !
“ પડે . ક્ષિતિજ્ઞપમાં મગનગોકનો મંદ તારા ! ”
“ દિમે મગનચંદ્રને કનકદંડ તારા તારા ! ”

“અમે કવિ ?” એ સોનેટમાંની પણ નવી ને તાજી ઉપમા ને ઉત્પ્રેક્ષા જુઓ :

“અમે નભશિરે બલે તગરપુષ્પ શા તારલા;
રાશી બદલતો રહે રસિક રાશિના હારલા.”

—ચંદ્ર દર સવા બે દિવસે આકાશમાં રાશી બદલે છે, તે જાણે એ રાશીઓ—તારાઓની જુદી જુદી ગોઠવણથી ગૂંથેલા હાર જેવી રાશીઓ—ગળામાં નાખીને તે બદલ્યા કરે છે !

અને “સીમની સંધ્યાને વદાય” વાળું સોનેટ આપુંજ વાંચ્યા કરો :

“ચરી મેદાનોમાં ઘર તરફ સૌ દોર ફરતાં
“ઉઘેલી સંધ્યાની પગલી ચૂમતાં એકવદને.”

—આપું દોરતું, ટાળું મેદાનમાં ચરતું હોય તે જાણે એકજ વદન-મુખ વાળું હોય તેમ વાંકું વળાને સંધ્યાની પગલી ચૂમે છે ! એ વાંચતાં મને વડસ્વથં દલિની પેલી સુંદર પંક્તિ યાદ આવે છે: I feel forty feel like one ! અને એ સોનેટનું ઉત્તરાર્ધ પણ બહુ સુંદર ઉત્પ્રેક્ષાથી વિભૂષિત છે :

“પનિહારીઓએ પણ સરિતમાં પાણી ભીંગળી
નિહાળ્યો પશ્ચિમે અવર જન દેા કુંભ ભરતો
મહાબિધ—આવારે કનકજળમાં શાંત નયને.”

—એક જાણુ પનિહારીઓ સાંજે નદીમાં પાણી ભરવા જાય ને પોતાનો કુંભ ઘડો-પાણીમાં ઉતારે, ને, જીજ્ઞાસુ જાણુ પશ્ચિમમાં મહાસમુદ્રના આવાર પરથી ત્યાંના સુવર્ણમય પાણીમાં (સંધ્યાની છાયાથી પાણીનો રંગ સુવર્ણમય થયો હતો તેમાં) કોઈ બીજો શાંત નયને પોતાનો કુંભ (સૂર્ય) પાણી ભરવા ઉતારે : સંધ્યાની છાયા પૃથ્વીપર પડી નદીને ને પનિહારીઓને સાંધ્ય રંગમાં ઝમકાણે, અને નદીમાં કુંભ ઉતારી પાણી ભરતી પનિહારીઓની છાયા વિરાટરૂપ બનીને આકાશમાં જાણે કોઈ વિરાટ આત્મા બની પોતાનો કુંભ મહાસમુદ્રમાં-અનંતતત્વના સાગરમાં-ઉતારે, એ સૂર્યાસ્ત વેળાનું કેતું સચોટ ચિત્ર કવિએ ત્રણજ પંક્તિમાં ઉતાર્યું છે ! આવી

કવિત્વકલાને ધન્યજ છે! “ચાલી જતી સંધ્યાને” એક સુંદર સોનેટ છે. બીજાના ચંદ્રની રેખાની ઉત્પ્રેક્ષા પગની નખલી માટે ઘણીજ સુંદર છે, અને એ આખા સોનેટનો ભાવ—જાણે સંધ્યા જતાં કવિ પોતાની બધી કવિતાનું એ પ્રેરણામૂળજ ચાલી જતાં પાંગળો યદ જશે—તથા એનો આખો ઉઠાવ, એની વેધક શબ્દોમાં કરેલી કરુણ વિનવણી, બધુંજ સુંદર ને પ્રશંસાપાત્ર છે. છેલ્લું “વદાય” નું સોનેટ પણ કવિતા—કન્યાઓને સાસરે વળાવતી વેળાના હૃદયશોકમિશ્રિત ભાવોથી કેવળ શુદ્ધ રચનાકળાથી ઠીક ઠીકી રહે છે, અને એની છેલ્લી પંક્તિમાં એમની આ કવિતાઓને જેમ વદાય આપી છે, તેમ આપણે પ્રત્યેક વાચક પણ ચાલીશું કે એમની કવિતાએ

“ભણું” મારું તેવું ઊરસદન સૌનું જઈ ભરે!”

રચનાવિધાનમાં શ્રી. કાલકની કળા સિદ્ધિ મેળવતી જાય છે, તેનું એકજ સચોટ દૃષ્ટાંત અહીં આપવું અયોગ્ય નહીં લાગે. આજકાલની કવિતામાં વ્યથા પાદપૂરક “જ” ઘડી ઘડી દેખાય છે, તેવા મિથ્યા અર્થહીન અક્ષરો કે શબ્દો શ્રી. કાલકના આ સંગ્રહમાંથી જ્યારેજ મળી શકશે. વળી ગ્રામ્ય અને અપરિચિત પ્રતીક શબ્દો, શબ્દોના અંગની તોડફોડ, ખોટી સંધિઓ, વ્યાકરણભંગ, એવા એવા આજકાલ વિદ્વાન ગણાતા કવિલેખકની કવિતાઓમાં પણ દેખા દેતા દોષોનાં દર્શન મળવાં પણ અહીં દુર્લભ થશે. આ સિદ્ધિ શ્રી. કાલકે આ વર્ષેકના ગાળામાં મારા માર્ગદર્શનથી મેળવી લીધી છે, એ કાંઈ સહજ વાત નહોતી. જીવન સાથેજ જન્મેલી પ્રેરણા વિના તો ખરા કવિ થવાનું જ નથી, તોપણ કવિતાના દેહની સિદ્ધિ મેળવવા માટે, ખાણમાંથી કાઢેલા ખરા હીરાનું પૂર્ણ નર ને તેની પૂરી કિંમત અંકાવવા જેમ કુશળ કારીગીરીથી પાસા પાડવાની જરૂર છે, તેમ સત્ય માર્ગદર્શનથી અભ્યાસ કરવાની અને કવિતાનાં તમામ અંગોની સપ્રમાણતા ને શુદ્ધિ જાળવવાની અગત્યતા છે. એ વિના ગમે તેવા સારા કવિનું કવિત્વ આરેવાટ જાય છે, અને તેની થતી બેઠતી કદર આવા અણુઅણુને લીધે થઈ શકતી નથી.

આ લેખમાં શ્રી. દ્રાલકની કાવ્યશક્તિની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, તેથી એમ સમજવાનું નથી કે એમનાં કાવ્યોમાં દોષ છેજ નહીં. દોષ શોધવાજ નય તેને તે કહીં કહીં મળીજ આવે છે. શ્રી. દ્રાલકે હજી પોતાની પચ્ચીશી પૂરી કીધી નથી, એમનાં પ્રતિકૂલ સંજોગોએ એમને ઊંચી યુનિવર્સિટીની કેળવણીથી બાકાત રાખ્યા છે. દુનિયાના ઉચ્ચ કાવ્ય ગ્રંથોનો તથા કાવ્ય શાસ્ત્રનો કે તેના અનુપગિક શાસ્ત્રોનો એમનો અભ્યાસ હજી પ્રારંભની પાપરી પરજ ચઢેલો છે, ગજવે પણ એ બહુ ગરીબ છે; પણ આ બધી ન્યૂનતામાંથી એમણે જેટલી સિદ્ધિ આપણે સાધી છે, તેટલી પ્રશંસાને પાત્ર જ છે. અને મારી ખાતરી છે કે આ સુંદર કાવ્યસંમદ માટે સહૃદય વિવેચકો મારા એ મત સાથે મળતા યશે. વખત જતાં કળા ને કલ્પના ખીલશે તેમ તેમ કવિતાલેખન પર વધુ સિદ્ધ હથોટી બેસતી જશે.

શ્રી. દ્રાલક બહુ ઉમંગી સાહિત્યકાર છે, અને એક વર્ષથી “માધુરી” નામે ઊંચા સાહિત્યાદર્શ સેવતા ત્રિમાસિકનું તંત્રીપદ તથા તેની માસિકી સાચવે છે. મને આશા છે કે પેટે પાટા બાંધીને કેદેશી આ શોખની સાહિત્યસેવાને ગુજરાતની જનતા ઉત્તેજન આપી એમની ખીલતી શક્તિનો લાભ આપણા સાહિત્યને આપશે. આ સંગ્રહમાં હું તો એમની કાવ્યશ્રી જોઈને આનંદ પામું છું કે,

“કવિતા અંતરમાં મધુરું સંગીત નગે સ્વર્ગ-સુરાં.”

અને “કવિતા મંગલ પ્રચાને દુનિયા ડાલે રસતાને.”

—કવિ અને વસંત.

અંતમાં “સાંખ્યગીત” ને ગુર્જર વાચકોના હસ્તમાં મૂકતી વેળા હું કવિને એજ આશીર્વાદ આપું છું કે “સાગર ઓવારે ગુજરાતે નવનવ કુસુમ સુજેલી” એમની પણ કવિતાકુંજ નવનવીન ફૂલપાનથી સદા ખીલતી રહે, અને ગુર્જર સાહિત્યમાં એમનો ફાળો ઉત્તરેતર એવો કિંમતી મળતો રહે, કે એમનીજ એક સુંદર પદ્ધિત પ્રમાણે જરા ફેરવીને આપણે સૌ પ્રાર્થીએ :

“યજ્ઞે છવન એમનું મધુર કાવ્ય બ્રહ્માંડનું !” અરણ્ય !

થોડીક શબ્દચર્યા

હોલરરાય રં. માંકડ

રસ અને સ્વાદ

આપણે હમણાં રસ શબ્દનો ઉપયોગ અતિવ્યાપ્ત રીતે કરીએ છીએ એમ લાગે છે. રસના ખીજ અર્થો ઉપરાંત અંગ્રેજી interest અર્થમાં આપણે એને વાપરીએ છીએ. આ બરાબર નથી એમ મને લાગે છે. 'આ પુસ્તકમાં ઘણો રસ છે!' એમ કહીએ ત્યારે રસનો અર્થ આપણે interest કરીએ છીએ; પણ આવા ઉપયોગમાં રસનો પારિભાષિક અર્થ સંસ્કૃતમાં ખીજે જ છે, તેથી ઘણી વખત ગોટાળો થઈ જાય છે, માટે ગ્રન્થ વિવેચનમાં તેમજ પરિભાષામાં 'રસ' શબ્દનો વપરાય તાત્ત્વિક રસાવિષ્કારની પ્રક્રિયા માટે જ રાખવો અને સામાન્ય interest માટે 'સ્વાદ' શબ્દ વાપરવો એવી મારી સૂચના છે. 'આ પુસ્તકમાં સ્વાદ (interest) ઘણો છે; એ પુસ્તક સ્વાદુ (interesting) છે' વગેરે રીતે આ શબ્દનો ઉપયોગ કરી શકાય.

રસ સૂક્ષ્મ છે, interest સ્થૂલ છે. ખાધ પદાર્થો વિશે વપરાતો સ્વાદ પણ સ્થૂલ છે, તો ખાવા માટે જ વપરાતો રસ પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ છે. 'કેરીમાં રસ છે' અને 'કેરીમાં સ્વાદ છે'—એ બન્ને વાક્યો તપાસતાં રસ અને સ્વાદની* સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂળતા જણાઈ રહેશે.

*. સ્વાદ બહુ જ સ્થૂળ છે એમ લાગે તો સ્વાદને બદલે આસ્વાદ શબ્દ (interest) ને માટે વાપરી શકાય, પણ (interesting) માટે આસ્વાદુ જેવો પ્રયોગ યોગ્ય નહીં થાય.

તેવી જ રીતે પુસ્તકમાં interest માત્ર જ (સ્વાદ મળી જ) હોય તે એની સ્થૂણ આકર્ષતાના ગુણને અનુલક્ષે છે. પુસ્તકનો રસ તો સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે. આથી ઉપરનું સૂચન યોગ્ય છે એમ સમજીશો.

કંદોરો

‘કંદોરો’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ર. નરસિંહરાવે (જુવો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ૧, ૫. ૨૧) કટિદોરો ઉપરથી આપી છે. આમ કટિદોરો—કદદોરો—કળદોરો—કંદોરો.

પરંતુ ગાદાસત્તસધમાં (૩, ૧૧) એક પ્રયોગ નીચે મુજબ છે :

શ્વરો જળો જ પાવદ તુહ જઘણારુહણસંગમસુદોલિમ્ ।
અણુદવદ કળગડોરો હબવહવસણાળં માહણ્યામ્ ॥

આમાં ‘કણગડોરો’ એટલે ‘કનકંદોરો’, ‘કંદોરો’ના અર્થમાં વપરાયો છે; તો એનો પણ ‘કંદોરો’ શબ્દના મૂળ તરીકે લંકા સ્વીકારનો ભેદજો. ‘કણગડોરો’—‘કણુડોરો’—‘કંદોરો’. એમ વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે.

વરસાદ

‘વરસાદ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શી હશે ? એનો છેલ્લો ‘દ’ કેમ સમજાવાય ? અહીં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂચવવા છતાં ‘હું. ‘વરસાદ’ શબ્દ ગુજરાતીમાં ‘વર્ષા’ના અર્થમાં વપરાય છે. આ ‘શબ્દ તત્સમ નથી, એટલે કે એ જ રૂપમાં એ સંસ્કૃતમાં વેપરાયેલો મળતો નથી એમ જાણે છે. વર્ષ ઉપરથી તો વર્ષા નામ થાય છે, વર્ષાદ કે વરસાદ નહીં. ત્યારે આ ‘દ’ને કેમ સમજાવાય ? અપભ્રંશકાળમાં સર્વવ્યાપી બનેલો ‘ક’ વર્ષાને લાગ્યો, તેથી ‘વર્ષાક’ બન્યું, તેનું વર્ષાજ, તેનું વરસાજ—વરસાડ—વરસાદ બન્યું એમ કદાચ કહેવાય, કેમકે આ ‘ક’નો ગુજરાતી અવશેષ ‘ડ’ કેટલેક સ્થળે દેખાય છે. પણ આ

કદપના મને સુઘટિત લાગતી નથી. મને લાગે છે કે આ દૃષ્ટાન્ત અર્થસંક્રાન્તિનો છે. વરણાદ (વર્ણ આપે તે) એટલે 'વાદળું' એવો અર્થ થાય, જો કે એ શબ્દ સંસ્કૃતમાં વપરાયેલો મળતો નથી. પણ પ્રાકૃતકાળેમાં કે અપભ્રંશકાળેમાં એવો શબ્દ વપરાતો હોય તો એમાં ન બનવા જેવું કશું નથી. વાદળાં અને વર્ણ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ છે અને તેથી અર્થસંક્રાન્તિ થઈ છે એમ લાગે છે.

આ વિચારસરણીને નીચેની વાતથી પુષ્ટિ મળે છે. સંસ્કૃત મેષ એટલે 'વાદળું', એના ઉપરથી આવેલા 'મેહ' શબ્દનો અર્થ ગુજરાતીમાં 'વરસાદ' થાય છે એમ જાણીએ છીએ. તો આ દૃષ્ટાન્તમાં પણ એજ કાર્યકારણભાવની પ્રક્રિયા પ્રવર્તે છે.

-અર્થસંક્રમણશાસ્ત્ર (semantics) ની દૃષ્ટિએ આ બંને દાખલામાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં ગણાવવામાં આવતી શુદ્ધ લક્ષણાની પ્રક્રિયા છે. પાશ્ચાત્ય કાવ્યશાસ્ત્રમાં આ જાતની પ્રક્રિયાને અસંકાર ગણાય છે, તે મુજબ આ metonymy નો દૃષ્ટાન્ત થશે.

(આ લેખમાં આપણું સુધારી લેવા વિનંતી.)

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૨	"	કદદોરો	કદદોરો.
૪૩	"	વરણાદ	વર્ણાદ
"	"	semanties	semantics
"	"	meton my	metonymy

દિલરૂબા

(નવલિખા-ઉદ્ધ)

નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા

સુદે પેશાની અને કસ્યતી પડેલા ચહેરા ઉપર ઉતરી ગએલી જુવાનોના ચિન્હ લઇને તે ધરડે સવારથી સાંઝ સુધી શહેરમાં ચક્કર લગાવ્યા કરતો હતો. જે ગલીમાં, જે સડકે કે જે બજારમાં તે પોતાની દિલરૂબા પર આંગળી ફેરવતો નીકળતો, તે ગલીમાં તે સડક પર કે તે બજારમાં રંગોની અજબ શાંતિ ફેલાઈ રહેતી. બાળકો તેની પાછળ લાગતાં, જુવાનો કામકાજ અંધ કરી દેતા અને ધરડાંએ પોતાની જુવાનીના રસભર્યા દિવસોની સ્મૃતિઓ શોધવામાં લાગી જતા. દિલરૂબાના સૂરમાં સર્વે તન્મય થઈ જતા. પણ તે ધરડો તો વગાડતો વગાડતો ચાલી જતો. તેના અંગ ઉપર ફાટેલો લાંબો કુરતો હતો. નામ માત્ર કહેવા જેવી જગેજગેથી ફાટેલી ટાપી તેને માથે હતી.

ઉમરનું ઢળી જવું અને તેના પર ગરીબીનો માર, એ ઘણી શુરી ચીજ હોય છે. આ ગરીબ ધરડો એવીજ પરિસ્થિતિનો નાલુક શિકાર હતો. વાળ ખરી ગયા હતા આંખોએ આંખ પડી હતી; છતાં પોતાના ભૂતકાળના જીવનના આંખા રાગ વગાડીને તે નિરાતિ રહેતો, કારણ કે તેના હાથમાં દિલરૂબા હતી. દિલરૂબા એને મનથી સહનત અને તેનો તે ખેતાજ બાદશાહ હતો. દિલરૂબા વગાડવામાં તે અત્યંત પ્રવીણ હતો. જીવનની જે પળો પર જુવાની જગતનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી દેવા છતાં પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ જવા નથી ચાહતો, તે પળોએ આ ધરડો સંપૂર્ણપૂર્ણ દિલરૂબાના અભ્યાસમાં લાગી ગયો હતો. દિલરૂબાને તેણે પોતાનું જીવન બનાવ્યું હતું.

એક રમણીય સ્થળે દિલરૂબાના લયમાં પોતાના હૃદયને પરાંતીને સડકને કિનારે કિનારે આ ધરડો ચાલી રહ્યો હતો. સ્થવારના પહોરમાં ધરડાનું આતું દિલરૂબા-તાન લેવાએ આગળ દૃઢી સાંભળ્યું

નહોતું. પૂર્વમાં હજી તો ઉપાના આગમનની તૈયારી થતી હતી. રાતભરની ચાંદનીમાં સ્નાન કરેલી સફેદ સડક, શાંત અને ઉજ્જવળ થઈ ચૂકી હતી. તેના ઉપર ચાલતો આ ધરડો આવા શીતલ સમયમાં પણ અધિકાર-મય ભૂનકાળ અને જગતું હૃદય લઈને ગાતો ગાતો જઈ રહ્યો હતો.

મુગે દિલ મત યે મહાં,
આંસૂ બહાના હૈ મના;
ધન કક્સ કે કેદીઓં ઠા
આ બોદાના હૈ મના.

મૂલુ જાણે એ કંઈ કુદરતના કેદખાનાતો કેદી હતો. પોતાના જગતે શરીરમાં આટલી ભારી વેદના ન જાણે એ કેમ સંભાળી રહ્યો હતો. હા, એ ગાતો જતો હતો અને તેની દિલરૂપા તેની વેદનાપૂર્ણ તાન કોમલ કરુણ સ્વરમાં કાઢી રહી હતી. ઉપાના પ્રકારના કિરણોની સાથેજ દિલરૂપાનો સંગીતમય ધ્વનિ મકાનોનાં દ્વારેથી થઈને સુતેલા લોકોના કાને પડતો હતો. ધરડો તો આગળ ને આગળ ચાલી રહ્યો હતો; પરંતુ તેની દિલરૂપા તો એક એક મકાને જાણે થોભીને આ આશ્ચર્યના વેદના-ગીતને પ્રતિધ્વનિત કરી રહી હતી. શહેરના કોસાહસથી દૂર અને દૂર તે ચાલતોજ રહ્યો અને સડકને છેડે તથા મજલાના મકાન નજદીક થઈને દિલરૂપાના તારને ઝલુઝલાવી રહ્યો.

ભુસ્તળુ કિસકી હૈ,
હૈ બી મુઝે માલૂમ નહિ;
દિલ કિરી ઝેફો મગર,
હુઝે ચલા જતા હૈ.

આ મકાનના વિવિધરંગ દરવાજા અને ઉંચી ઉંચી બારીઓમાંથી થઈને આ ધ્વનિ મકાનના પહેલે માળે જઈ પૂગ્યો : અને ત્યાંથી ધરડાને કાને અવાજ પૂગ્યો : 'દિલરૂપા, ઓ દિલરૂપા ! (લોકો તેને દિલરૂપાના નામથીજ પોકારતા હતા) જમણી બાજુનો દાદર ચઢી ઉપર આવ !'

ધરડો અગળવળ ચયો. પોતાને બોલાવનારને તે ઉપર જોવા લાગ્યો, પણ મકાન પર પડતાં સૂર્યના કિરણોના પ્રકાશમાં તે કંઈજ જોઈ શક્યો નહિ. માત્ર અવાજથી તેણે આટલું જાણ્યું કે એને બોલાવનાર કોઈ કોમળ કન્યા હતી. પોતાની હાલત જોઈ મકાનની ગતિતા પાસે કંઈક આશ્ચર્ય અને કુતૂહલવશ તે વિચાર કરી રહ્યા હતા. તેટલામાં એક માણસ 'આલ દિલરૂઆ, તને બોલાવે છે.' કહી તેને ઉપર લઈ ગયો.

વિશાળ એ ખંડ હતો, શીમંતાઈ જે કરી શકે તે વડે એ આખો ખંડ તેવાંજ ઉંચા રાચરચિલા અને કલામય ચિત્રોથી સુસજ્જિત હતો. એ ખંડના કુશાદે પલંગ ઉપર ખુબસૂરત વહેરાની યુવાન હોઠરી ખેડી હતી. તે બોલી : 'દિલરૂઆ, તું રોજ અમારા ઘર આગળથી નીકળે છે. પણ અમને તો તે તારી દિલરૂઆ કદી સંભળાવી નથી. મને તો તારી દિલરૂઆ ઘણી સંભળવા ગમે છે. સંભળાવશે મને? હો કાકાજી પણ આવી ગયા!'

ધરડો સજ્જામ કરવા ઉઠે તેટલામાંજ જોઈ સરદારે તેને કહ્યું : 'જેસી રહો લાક; તમારી દિલરૂઆ આલવા દો.'

અને પછી ત્યાં જોરવી, જોરવ, આસાવરી, જોગિયા અને કંઈ કંઈ રાગો આખા ઓરડામાં યુગ્મ રથા ખૂણેખૂણે દિલરૂઆના દિલના ઉદ્ગાર પ્રકટ કરી રહ્યું. સરદાર નગેન્દ્રનાથ પોતાના છવનની આ સંખ્યામાં લાવી પ્રજાનનાં રવખાં જોઈ રથા હતા. અને પેલી નવઘોવના કાણુ જાણે ક્યાં ચિદરતી હતી દિલરૂઆ અંધ ધનાંજ તેનામાં ચેતના આવી. તેના ઊગળા ગાલો પર સુરખી ચડી.

ધરડાએ ગિંદગીમાં કંઈક ચડતી પડતી જોઈ હતી. કંઈક મહેફિલોમાં તેણે પોતાની હાઝરી આપી હતી. પરંતુ આજ આ કન્યા, આ નગેન્દ્રનાથ અને આ દિલરૂઆએ ત્રણેના રંગ નિરાળા જણાતા હતા. કન્યા પોતાના છવનની કંઈક આગલી માંડો ઉઠતી રહી હતી. સરદાર નગેન્દ્રનાથ પોતાને મહેલા વૈભવ અને

સુખ છતાં કંઈક આત્મચિંતનમાં પડ્યો હતો. અને ઘરડો દિલરૂખા ભૂતકાળ સંભારી સંભારી કન્યાને બોધ રહ્યો હતો.

જૈન નગેન્દ્રનાથે કંઈક દરુણ સ્વરે પૂછ્યું : દિલરૂખા, તને તારી આ ગરીબી અને અસહાય અવસ્થા પર દુઃખ નથી થતું ? દુનિયાની સઘળા મોજમગ્ન તને નીરસ લાગે છે ? જરા કહેતો ખરો. જો હું તારું દુઃખ દૂર કરી શકું તો આ છિંદગીની છેવટની સીડીએ ચડતાં કંઈક લહું કરવાનો સતોપ તો મને મળશે. દિલરૂખા, જો, તું અને હું છિંદગીની સાંઝે પૂજ્યા છીએ. જીવનમાં એક સમય એવો પણ આવે છે કે જ્યારે સખ્તમાં સખ્ત દિલ પણ દુનિયાના ગરીબો પ્રત્યે સહાનુભૂતિભર્યો વહેવાર કરવા લાગે છે. હું મારી જવાનીમાં ગરીબ દલિત વગરે ભૂલી ગયો હતો. આજ એ દિવસો રહ્યા નથી. મારો ભૂતકાળ મારા લવિષ્યની અધકાર કક્ષાની ગ્રુપચૂપ સાંભળી રહ્યો છે. ધન માલ બધું મારી પાસે છે. પણ સંતાનનો અભાવ છે, મને એકે સંતાન નથી એ ધણું ખટકે છે. આ કન્યા ? એ તો પ્રભુએ મહેર કીધી કે મને મળ્યા. એક દિવસ રહવારે મેદાનમાં ફરવા નીકળ્યો હતો ત્યારે કેટલાંક માણસો આ બાળકોને લઈ જઈ રહ્યાં હતાં. મેં એને બચાવી લીધી. એને હું મારે ઘરે લાવ્યો. એ કોની પુત્રી તે હું જાણતો નથી. દિલરૂખા, સઘળા સાહેબો છતાં મારો પરલોક તો અધકારમય છે. શું કરું ? આ કન્યાજ હાલ તો સુખનો સાથી છે.'

કન્યા ગ્રુપચૂપ આ બધું સાંભળી રહી હતી. તેના કાનોમાં દિલરૂખાનો ધ્વનિ ગુંજી રહ્યો હતો. આંખોમાં હતી આ ઘરડાની નિરાશિત મૂર્તિ. તે બોલી : 'બાબા, હું સંગીત સમજતી નથી ને જાણતીયે નથી. પરંતુ આ દિલરૂખા સાંભળવી મને ઘણી ગમે છે. શું કામ તે હું ખુદ કહી શકતી નથી.'

કન્યાની વાત ટાળીને નગેન્દ્રનાથે કહ્યું 'દિલરૂખા, જીવન રહસ્યમય છે અને રહસ્યજી જીવન છે એ મેં કંઈક વાર સાંભળ્યું છે ને હું ખુદ માનું છું. પણ એનું જ્ઞાન હજી થયું નથી.'

નગેન્દ્રનાથનાં આ વાક્યે ધરડાના આત્મામાં તેજ આપ્યું. ‘સરદાર’ તે અત્યંત લયડતી ઝગાને બોલવા લાગ્યો: ‘હું અને તમે-આપણે બંને ઝમાનાતી ઉલટદેર બેઠી ચૂક્યા છીએ. તમે તમારી ઉમરમાં ઇબ્જત અને નામદારી દુનિયામાં મેળવી લીધી છે. હું પણ એક સમયે મારી ગુમરાહીમાં અને ઢાંકામરત મિગજમાં હતો. સરદાર, કુવેરાના બાળુ મહોલ્લામાં મારી ચાર વર્ષની વયની કન્યા દિલરૂપા સાથે, ધરતીકંપમાં બરબાદ થઇ ગયાની મારી કહાની સંભળાવી સંભળાવીને મારી ગિંદગી વીતાવી રહ્યો હતો. કરાંચી આવતાં હું દવાખાને પડ્યો, મારી દિલરૂપાને ત્યાંથી કાઢી ઉપાડી ગયું. મેં પૂછ્યું ત્યારે દવાખાનાના અધિકારીઓએ કહ્યું કે એના બાપ ને કાકા આવીને લઇ ગયા. સરદાર, હું છવતો બાપ હોવા છતાં મારી દિલરૂપાને કાઢી કંગારો બાપ ઉઠાવી ગયો, કેવું અધેર! ધરતીકંપે કંઇકેના ધરોને અંધેર કર્યાં હતાં. હું ગરીબને કાણ દાદ આપે? મારી કન્યાની મેં માગણી કરી તો મને ગારો દરાવવામાં આવ્યો. ત્યારથી શહેરની ગલીએ ગલી સડકે સડકે આ પ્યારી દિલરૂપા સાથે મારી દિલરૂપાની યાદમાં બટકી રહ્યો છું.’

‘ઓ બાબા!’ કરતી કન્યા ધરડા તરફ દોડી. ‘મનેજ દવાખાનામાંથી કાઢી લઇ ગયું હતું અને.....’

“ઓ કાણુ? મારી બેટી દિલરૂપા!”

“અગ્ન્યાનન!”

“મારી બેટી! મારી દિલરૂપા! સરદાર, અલ્લાહ તાઈ બહુ કરો. મારી દિલરૂપા સરદાર આ મારો એક આધાર, એને પાળજો! સરદાર, એ મારો દિલરૂપાને, એ મારી બેટી, મારી નાન, મારી.....’

બાપ અને બેટીનું એ હૃદયબેદક મિલન હતું.

નગેન્દ્રનાથ અગ્નયજ્ઞ થઇ રહ્યો.

કન્યા ધરડાના બોળામાં પડી હતી અને ધરડો ફફાર દર્શાવે અને વિપાદની સીમાં પાર કરીને આ વગતથી આલ્લો ગયો હતો.

નિત્યજીવનમાં, ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

ધર્મ, એ માત્ર સમજવાનો વિષય નથી પણ પાળવાનો વિષય છે, અથવા એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે ધર્મ પાળવાથીજ ધર્મ પરાયર સમજાય છે.

“જ્ઞાન, આરિત્ય અને લોકસેવા” એને મહેં જીવનનો પ્યાનમંત્ર બનાવ્યો હતો અને તેથી દરરોજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે આજદિન સુધી એક સારો વિદ્યાર્થી જે ચીવટથી અભ્યાસ કરે એવી ચીવટથી હું જ્ઞાનનાં વિધવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉડી ને વધારે ઉડી ઉતર્યાં કરું છું, હજી મ્હારી જ્ઞાનની તૃષા છીપી નથી; એ તો દિનપ્રતિદિન વધતીજ ગય છે.

પણ ધર્મમાર્ગે જનારને એકત્રા જ્ઞાનથી સંતોષ થતો નથી અથવા ખરું જ્ઞાન પણ, જીવનમાં એ જ્ઞાન ઉતરે નહીં તો માત્ર પોપટીઉં રહે છે એટલે જ્ઞાનથી આરિત્ય ઘડતા રહેવાની બહુ જરૂર છે.

“જુરા દેખન મહેં ચલો, જુરા ન મિલિયો કાય
જો દેખું દિલ ખોળકે મોસે જુરા ન કાય”

સ્વ. રમણભાઈ પાસે પ્રાર્થના સમાજના ઉપદેશમાં એક સમાને વિષે મહેં ઉપરનો દુહો સાંભળ્યો હતો. ત્યારથી આત્મપરીક્ષા કરતાં હું શીખ્યો. ન્હાનામાં ન્હાના અવગુણો, માનસિક દોષો, વાસ્તના,

કથાઓએ મહારી લાવનાઓ ધડી અને આદર્શો દઢ કર્યાં, પરમહંસ સમકૃષ્ણનું વચન છે કે લોટે ત્રીજો ચોથો ધસી ધસીને માંજવા, નહીં તો કટાઈ જાય છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યના અવલોકનથી, સંગીતથી, ચિત્રોથી, એક શિષ્યકળાથી હું વારંવાર દેહરૂપી લોટાને માંજ્યા કરું છું.

દાકતરના ધંધામાં પડયે આજે મહને ૩૩ વર્ષ થઈ ગયાં ધંધે શરૂ કરતી વખતે “કોને પગલે ચાલીશું ?” એ વિશે બહુ ઘડભાંગ થઈ હતી. જીવન ચરિત્રો મહેં ઠીક ઠીક વાંચ્યાં હતાં પણ એમાં સારા દાકતરનું ચરિત્ર મહારાં વાંચવામાં એક પણુ આવ્યું ન હતું. આખરે મહેં વિચાર કર્યો કે સત્ય, પ્રમાણિકપણું, નીતિ અને વિદ્યા ફરેક ધંધામાં ફતેહ અપાવે છે તો મહારે પણુ એ ધારણુ કરવાન્યથા શકિત પછી મહેં એ ધારણુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને ધંધામાં જો કંઈ ચર્ચિત્ત ફતેહ મળી હોય તો એનું કારણ ઉપરના મુશ્વેાનું નમ્ર ભવિત અનુશીલન કયું છે, એ છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ છે એમ કો. આનંદરાંકર બાપુજી કુવના લેખપરથી હું સમજ્યો હતો. એ લેખમાં એમણે કહ્યું છે કે એ બધાયે પુરુષાર્થ સાથે સાધવાના છે. કામ એટલે ઇચ્છાઓને સતોષીને, અર્થ એટલે ધનની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી ધર્મ અને મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરીશું એમ કોઈ કરે નો જીવનનો અમૂલ્ય લાભ મુમાવી ખેસે. ધર્મને પ્રમુખ સ્થાને રાખીને આપણે ઇચ્છાઓ સંતોષવી જોઈએ, યોગ્ય માર્ગે વળે ખરી એ દબાતી થતી અને ધર્મનીજ દેખરેખ નીચે અર્થની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. સન્માર્ગે પ્રાપ્ત થઈ સન્માર્ગે વપરાય તોજ પેસો સારો-પેસો પેદા કરવામાં કે સ્વાર્થ સાચવવામાં દોષ નથી પણુ અનીતિને માર્ગે કે કાંઈનું ખરાબ કરીને પેસો પેદા કરવાથી આપણી જીવન યાત્રા બગડે છે અને જિજ્ઞાસિન્ન થઈ જાય છે.

અને મોક્ષ ? મોક્ષ, મર્યા પછી મેળવવાની વસ્તુ નથી. સદેહે સુકિત મેળવવી જોઈએ; કોઈ ભૂમિ કે લોકસ્થાન નથી પણુ મનની

રિયતિ છે. જનક રામની માફક જીવનમુક્તિ મેળવવાનો આપણે આદર્શ સેવવો જોઈએ. ગીતામાં કૃષ્ણની લાલસા વગર કર્તવ્ય કરનારને કર્મયોગી કહે છે. આ ગાંધી હું મુખ્યત્વે આનંદશંકરભાઈનાં લખાણોમાંથી શીખ્યો અને ત્યારથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ માટેના ચારે પુરુષાર્થ એકી સાથે ચાલુ રાખી રહ્યો છું.

ધર્મર ઉપર મને શ્રદ્ધા છે, પ્રેમ છે. વારંવાર એની સ્તુતિ હું ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ માટે અને સેવાધર્મ જાગૃત્તવવાને લાયકી આપે તે માટે એની પ્રાર્થના પણ કરું છું અને સદાચારને કેળવી રહ્યો છું. ઉપરની દિક્ષા મને પ્રાર્થના સમાજમાંથી મળી હતી અને એટલે દરજ્જે હું પ્રાર્થનાસભાજી છું. પ્રેમ, સુવ્યવસ્થા, સૌન્દર્ય અને કસ્યાણુનું અસ્તિત્વ હું સંસારમાં અનુભવી રહ્યો છું. વિજ્ઞાનના અભ્યાસે મને સર્વવ્યાપી ચેતનનાં દર્શન કંઈક કરાવ્યાં છે અને એ ચેતનની મદદતા અને ભેદ જેમ ઉમ્મર વધતી જાય છે એમ વધ્યાં કરે છે.

સ્વ. દીનદયાળ શર્માએ ૩૫ એક વંચ પર ભાષણમાં એક વાત કહેલી કે એક ઘોડેસ્વાર હતો. એક ક્ષણથી એક ડોસ ચાસતો હતો ત્યાં એ ઉભો રહ્યો. આખરે ડોસ છોડવવાનો વખત થાય છે ત્યારે કાશિઓ પુછે છે કે, "ભાઈ મુસાફર તબે ક્યારના કેમ ઉભા રહ્યા છો?"

ઘોડેસ્વાર-મ્હારે ઘોડાને પાણી પાવું છે.

કાશિઓ-ત્યારે પાતા કેમ નથી?

ઘોડેસ્વાર-પાવું તો ધગોએ, પણ આ ઘોડો ભડકે છે. ચિયુડ ચિયુડ જરા બંધ થાય એટલે પાણી પાતરા-કાસના ચિયુડ ચિયુડ અવાજથી એ ભડકે છે.

કાશિઓ-અરે પાણી પાવું હોય હોય તો તો જરા ઘોડાને ફંચાવીને પણ હમણાંજ પાતડો. નહીં નો ચિયુડ ચિયુડ બંધ થશે એટલે પાણી બંધ થશે.

“ચિયુડ ચિયુડ બંધ હોગા
તબ પાણી બંધ હોગા.”

શર્માજીએ કહ્યું કે એમજ સંસાર છે. “આ ચિંતા મટે, પેલું રોકાણ છુટે” એટલે ધર્મની આજ્ઞા પાળીશ અને જે કારણસર ભગવાને મ્હને જન્મ આપ્યો છે તે જીવન કાર્ય હાથમાં લઈશ. એ રાહ જોનારને ચિંતાઓ કે રોકાણોમાંથી છુટવા વારો આવતો નથી પણ સંસારની ઘટમાળ સાથેજ આપણે ધર્મ કાર્ય બજાવવા જોઈએ. આદર્શ નક્કી કરી એને પહોંચવા તનતોડ પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. હજી સંભારી રહ્યો છું કે રખેને હું ચિયુડ ચિયુડથી બ્હીતો ન હોઉં કારણ “ચિયુડ ચિયુડ બંધ હોગા તબ પાણી બંધ હોગા.

પહેલાંના ભક્ત લોકો જીવન બ્રહ્મને સમર્પણ કરતા હતા.

અત્યારે પણ આપણે સમગ્ર જીવન દેશને સમર્પણ કરીને માત્ર આઠવિકા પુરતો જ ધર્મમાં સમય ગાળવો જોઈએ.

મીરાંજીએ “ચાકર રાખોજી મ્હને ચાકર રાખોજી” એવી માંગણી કરી છે. આપણે પણ ભગવાનને દેશસેવામાં આપણને આપણી લાયકી મુજબની કેાઈ ચાકરી આપે એવીજ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

ભગવાનની ખરી સેવા લોક સેવાથીજ થાય છે અને લોક સેવા કરવાથી જેવું જ્ઞાન થાય છે એવું પુસ્તકોથી થતું નથી.

સેવા પરાયણ મનુષ્ય સુખ દુઃખથી પણ ગભરાતો નથી, ભગવાનના આનંદ સ્વરૂપનો એને સદાકર અનુભવ થાય છે. નિઃસ્વાર્થ સેવા કરતાં કરતાં એને પોતાનો આંતરિક વિકાસ દિન પ્રતિ દિન વધતો લાગે છે. વિકાસ દિન પ્રતિ દિન વધતો લાગે છે અને ધર્મવરની લીલામાં પોતાને એકદં રાસધારી માની જીવનનું સાહસ્ય અનુભવે છે.

પ્રતિકાવ્યો

જ્યોતીન્દ્રનો હેમતંત*

પરખને વજનમાં^૧ કોણ વાધી રહ્યો,
લેખ દઉં, લેખ દઉં, એમ બોલે; ૨
કામના ધરણમાં^૩ પેટનું ભરણ છે,
ગામની ફાઈ નવ પ્રશ્ન બોલે!

ઉદ્ધનું મુડું પાછું જોડે ધધણીને,
કંઠમાં એ રહ્યો ધંટ ઝૂલી;
પઠનનો વેતને^૪ રસ ફરી આણવો,
બકરી કેમો જયે જીવનશણી!^૫

અળદળે અંધ^૬ જહીં જ્યોતિના કાટમાં,
હેમતી મ્હોરથી ગજવું ફૂલે;
પચ્ચીસેં જન્મતી દંડપીડા હરે,
કાનાં ત્યાં બારણાં નાહી ખૂલે?

છત્રી વિણુ વ્હેલ^૭ વિણુ બૂટ વિણુ કે લળા
અકળ મલકે કદા અળળ જીવો!

* નરસિંહ મહેતાના “નિરખને ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યો” એ પ્રભાતિયાનું પ્રતિકાવ્ય. ૧. તોલમાં તેમજ મોલામાં. ૨. “લેખ આપીશ” એમ વચન આપે, પણ આપી શકે નહીં. ૩. કામના ધરણમાં-ધણું કામ છે એમ કહે તેમાં. ૪. પગારે. બપોરે પગાર મળશે તેની આશામાં ફરીથી નવી ભાષા શીખવામાં રસ લાવવા પડે. ૫. જીવનની શણાંથી. ૬. પૈસા. ૭. ગાડી.

ક્ષેત્ર વિણ ફળ મળે, કૃષ વિણ જળ મળે :
પણ ધુવાએ બળે વીજદીવો.

અકથ અભિલાષી એ નવ દશાએ ડૂબે,
સપના ઠર મહી હાથ ધાલે :
વેદને પાલટીડે અરથ જાળી રહ્યો,
હેમના તંતમાં ચંત મહાલે!

હુન્નરસિંદ મહેતા

પ્રતિકાંબ્યે

જયોતીન્દ્રનું અપોરિયું

દિવસ ન્યારે ચઢે ગાદલી^૧ નવ ધડી.
રાજપુરુને નદી મહા રહેતું;
નિદાને અવગણી, વરદને પદમણી,
જયોતિ ચઢ, જયોતિ ચઢ, એમ કહેતું!

૮. હવે તો ધરનાં ક્ષેત્રવાડી વિના પણ ફળફળાદિની બેટ મોઝાદ આપ્યાજ કરે ને કૂવા વગર પાણી પણ મળ્યુજ નય! ૯. વેદને પાલટીને-જ્ઞાનને શિક્ષણથી ભુદે માર્ગે લઈ જઈને; બીજા અર્થ : "વેદ" શબ્દને ઉલટાવો તો "દેવે" થાય.

* "રાત રહે ન્યાહરે પાછલી ખટ ધડી." એ નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતિયાનું પ્રતિકાંબ્ય. મહેતાજી બી પ્રભાને જીડી "પ્રભાતિયું" રચતા ને ગાતા : અહીં "રાજપુરુષ" અપોર ચડતાં જીડે છે તેનું "અપોરિયું" ગવાય છે !

૧. ગાદલીએ; ગોદડીએ.

રોગિયા હોય તેણે રોગ પંપાળવા,
 રોગિયા હોય તેણે રોગ સજવા;
 વેદિયા દારને બેઠે ગુંગળાવવા,
 વૈકલો^૨ પાસ સહુ પ્રત્ન તજવા.

સકવી ધોતી ને ધંધપંથ સાધવા,
 નાદાર હોય તેણે સ્નાન કરવું;
 અતિવ્રતા^૩ નારે પતિદંતમુખ લૂછવું,
 કંથખીસેથી પછી વિત્ત^૪ હરવું!

આપણે આપણાં પરમપદ પાળવાં,
 મરમમાં રાખવો ભરમ ભારી;
 લલભલાં નામીને સ્નેહથી^૫ છોલતાં
 નવ બળે એ દવે^૬ 'નર કે નારી'!^૭

હુન્નરસિંહ મહેતા

૨. વાયલ; ઘેલા; મૂખો. ૩. અતિ વ્રતવાળી; વ્રત પૂજાર્માં અતિ રચીપચી રહેલી; ખીજો અર્થ: અતીવ્રતા- તીખી નહીં એવી, સાલસ, મીઠાખોલી, પતિને વહાલી બની તેનું કાળજી ને ખીસું કારનાર. ૪. પૈસા; નાણું. ૫. પ્રિયથી; ખીજો અર્થ: તેલ ચોળાને. ૬. આ શબ્દ પર શ્લેષ છે. ૭. લલમલાં નામી જનોની એ ગમે તેવી રેવડી ઊગાડે, પણ તે એવા સ્નેહથી કે તે નર હોય કે નારી, પણ એના એ દવથી કાઢ બળી ખિન્ન થઈ સકતું નથી.

ગોમતી-ચક્ર

[એક કંપનારંગી નાટક]

ઈન્દુલાલ ગાંધી

પાત્રપરિચય

વાસવઃ (સમુદ્રમંથનની મહત્વાકાંક્ષા સેવતા પ્રતાપી કુમાર)
ગોવિંદ—ગોપઃ (તેના બે નાના ભાઈઓ) પદ્મા—અનામિકાઃ
(તેની બે નાની બહેનો) ગોદાવરીઃ (વૃદ્ધ પાડોશણ) ગોમતીઃ
(ગોદાવરીની પૌત્રી) નાગકન્યાઃ (મૃત્યુલોકની માનવતાને વશ એવી
પાતાળલોકની રાજકુમારી) સલિલા-સુવર્ણા માલિકા-પદ્મલધીઃ
(તેની સહચરીઓ) ચારુતા-જલચરીઃ (પરિચારિકાઓ.)

દર્શન પહેલું

સાગર કિનારોઃ ધીમી ધીમી છત્રગે દોડ્યા આવતાં મોળાં કાંઠાની
રેતીને બીની કરી ચાલ્યાં જતાં દેખાય છે. એક નાનકડો
મછવો અર્ધો ખાણીમાં અને અર્ધો રેતીમાં ખૂપેલો
પડ્યો છે. પ્રભાતિયાં ગાતો હોય તેમ પવન ધીમે
ધીમે ચાલ્યો આવે છે. એ પવન ઉપર પગલાં મૂકીને
આવતાં હોય તેમ જમણી કોરપી ચાર બાળકો
ગાતાં-નાચતાં પ્રવેશે છે. બે છોકરા અને બે છોકરીઓ.
સૌનું વય બાર અને તેરની વચ્ચે. નામ અનુક્રમે ગોપ
ગોવિંદ પદ્મા અને અનામિકા.

ગીત

કાઝો: —

પવનરાજની પાંખે બેસી, તરશું આભ અનંત
અમે તો તરશું આભ અનંત,
ઉપાનાં અગ્નિવાળાં નીચે જોશું હવનપંથ:

હવનને પથે વિચરીને,
ચેતનના અંગારા ભરીને
આભ ધરાને એક કરીને
પ્રેરિયીશું પગથાર
જનીને અધ વીણાના તાર.

અદ્વાની પાખંડી શોધી ગદન ગમ્મરશું ગીત
અમે તો ગદન ગમ્મરશું ગીત,
આશાની ઢાળા મૂંચીશું તમે નિરાશા નિવ;

ન્યાં ન્યાં તપશે નિત્ય નિરાશા
ત્યા આશ્વાસન દેશે આશા;
અંધારાના ધોર નિઆસા
ઉઘાડશે અમ દાર
જનીને ચીજ તણો પલકાર.

અંતરની દૃષ્ટિને વાળી ન્યાં ધરતીનો અંત
અસખમાં ન્યાં ધરતીનો અંત,
વાદળની દારો ને દારો ન્યાં લંગાવે પંથ:

ધરતીની આંખો વારીને
ચંદ્ર-સુરજ નાશ વારીને
જલઆસનપે ઉદ્ધામીને
જની જશું અસવાર
જનીને સાગરના સરદાર:

પદ્મા : સાગરની ભરતી તો થયું થઈ ચૂકી, પણ હજી મોટાભાઈ ન આવ્યા.

અનામિકા : ને કાંઈ પડેલો મછવો પણ ઊપડું ઉપડું થઈ રહ્યો છે.

ગોપ : અનેક વસ્તુઓને તળિયે સંધરીને મહેરામણ નીરતે પડ્યો હાંફે છે. માથું મૂકે તેને બે મોતી આપે.

ગોવિંદ : મોતી માટે મોટાભાઈ છેક પાતાળમાં જશે ખરું અનામિકા! એટલે ઊંડે તો જહુ બીક લાગે.

અનામિકા : એમાં વળી બીક શી લાગવાની હતી? ભાઈ ને કહેતા'તા કે પાતાળમાં માછલીઓએ મોતીના મહેલ બાંધ્યા છે. નીલમનાં પગથિયાં ઉપર આલેક જડ્યાં છે. એવું એવું તો ઘણુંયે હશે એ મહેલમાં.

પદ્મા : આપણાં મંદિરમાં ભગવાન તથાગતની આંખોમાં જડેલા બે પોખરાજ તો જોયા છે? મોટાભાઈ કહે છે કે એવા પોખરાજની તો ત્યાં લાં...બી લાં...બી શિલ્પો પડી છે.

અનામિકા : મને પોખરાજ જહુ વહાલાં લાગે છે. હું તો ભાઈ પાસે એજ મંગાવીશ.

ગોપ : ૨ હું શું મંગાવીશ ખબર છે? મોતીથી ભરેલી મોટી મોટી છીપલીઓ. પુલ ઉપર ઝાકળ દરી જાય છે ત્યારે પુલ કેવાં શોભે છે? છીપલીઓ મોતીથી એમ શોભી રહી હોય છે. આપણે તો એજ મંગાવવાના.

પદ્મા : ને તું શું મંગાવીશ ભાઈ ગોવિંદ?

ગોવિંદ : મને શંખ વગાડવો જહુ ગમે છે. મંદિરના પૂજારી પાસે છે, એવો જ નાજુક શંખ હું તો મંગાવીશ.

બધાં: શું ગોદાવરી મા ?

ગોદાવરી: મારી સાથી નાની દીકરી ગોમતી છે ને, તેણે એવી હક...

[ગોદાવરી અટકી જાય છે.

વાસવ: એણે શેની હક પકડી છે માડી ? ગોમતી ક્યાં છે ?

ગોદાવરી: ઇ તો માંદી છે તણુ દિ' થયા.

વાસવ: એણે શું મંગાવ્યું છે મા ?

ગોદાવરી: જ્યાં મોતીની છીપલીઓ એક ખીજની ઉપર ગોઠવાઈને દિલ્લા જેવી શોભે છે તેની વચ્ચેવચ્ચ મોરપિચ્છ જોટલા રંગોવાળું એક ગોમતી ચક્ર પડ્યું હોય છે. લક્ષ્મીનાં કલાટ જેવું એનું આખું અંગ તેજોમય હોય છે. ફરતી ગોળ દિનારીમાં રંગનાં નાનાં બિંદુ ગૂંથાઈ ગયાં હોય છે. અને વચ્ચે લગવાન તથાગતની હથેળી જેવી અનેક રેખાઓ સાચાં સુવર્ણની જેમ ચળકે છે. એ એણે મંગાવ્યું છે બેટા !

વાસવ: ગોમતી-ચક્ર ? આ નામ તો નવું લાગે છે મા !

ગોદાવરી: મોતી શોધવા જનારા માટે એ નવું નથી, શહેરમાં ફરનારા માટે નવું હશે.

અનામિકા: ચોમાસાના બિલ્લીટોપ જેવું, રાગ્યસિદ્ધાસની છત્રી જેવું એ ગોમતીચક્ર તમે નથી જોયું લાઈ ?

વાસવ: જેવા રંગ ગોદાવરીમાએ વર્ણવ્યા એવા રંગની ત્યાં બેશુમાર માછલીઓ રખડે છે. આકાશના મેઘધનુષ્યનો પડછાયો જ્યારે સાગર પર પથરાય છે ત્યારે માછલીઓ એમાં આવી આવીને આબોટી જાય છે ને એ રંગો અંગે અંગે લરે છે.

પદ્મા: ગોમતી-ચક્ર તો પારસમણિનાં શરીરનું લાકણ્ય છે. પરીઓની કથામાં એનું વર્ણન આવે છે. પાતાળની નાગકન્યા એના

પારિજાતક જેવા મુલામમ પગ ગોમતી ચક્ર ઉપર રાખીને બેઠી હોય છે એમાં કોઈ મૃત્યુલોકનો રાજકુમાર રખડો રખડો ત્યાં જઈ ચડે છે. નાગકન્યા તેનું રૂપ જુએ છે ને મૂર્છાધીન થઈ જાય છે. પેલા રાજકુમારને પકડી નાગસેવકા એને શેપનાગ સામે લઈ જાય છે. શેપનાગ પ્રસન્ન થઈ નાગકન્યા સાથે તેનાં લગ્ન કરે છે. નાગકન્યા રાજકુમાર જોડે મૃત્યુલોકમાં આવી વસે છે, પેલું ગોમતી-ચક્ર પણ સાથે લઈ આવે છે. લોકોની માન્યતા એવી છે કે ધરતી ઉપર પહેલપહેલું ગોમતી-ચક્ર ત્યારે આવ્યું.

વાસવઃ સમુદ્રની દુનિયામાં જ્યારે વસંતાવતાર થાય છે ત્યારે પ્રત્યેક જળચર વર્ણુવ્યા વર્ણુવાય નહિ એવા અનેક રંગો ઓઢીને આનંદની મહેફિલ જમાવે છે. ત્યારે કોઈ કોઈને દુઃખ દેતું નથી. ભક્ષ કરતું નથી. શત્રુતા મિત્રતામાં ફેરવાઈ જાય છે, બધાં એકબીજાનાં રંગઓઢણને જુએ છે ને વખાણે છે. આવી એક વસંત મેં સમુદ્રને તળિયે જઈને માણી છે. આજે પણ એજ દીવસો છે. સાગરતળિયે આજે વસંતોત્સવ દરો. રંગોની આપણેમાં જળચરો શુભતાન બન્યાં દરો. ગોદાવરીમા, આમાં હું ગોમતી-ચક્ર કેમ કરીને શોધી શકીશ? દ્વિતી ગોમતી ગાતીગાતી પ્રવેશ કરે છે.

ગીત

ગોમતી :

મારી ઓઢણીની ભાત
પગની પાનીના રંગાટ
બહેની વસંત, નયા રંગી જાજે.

મારાં મોતીઝંની સેર
મારાં પુલકાંની વેલ
બહેની વસંત, નથી ગૂંથી જાજે.

નૃપથ્યમાંથી :

વસંતનાં ફળિયામાં બહેન, ફૂલ-પાનના બેદા છેડ,
હેત ધરી માતાએ જાણે, લાઇ-બહેનની તેડી જોડ :

એલી પાંડડીઓની મૂલ,
જો હસતું ચંપાતું ફૂલ :
આંખોમાં અમૃત ઉભરાય,
ગીલી પાંડડીઓ હરખાય.

એ અમૃતની ઝાડગ બહેન, પવન ઉડાડે બોળી પાંખ,
પાણીની ચાદર પર બહેન, કુંડાળાં ચિતરાતાં લાખ.

ગોમતી :

મારી ડીલડીમાં નિત
નિત તારલીનાં રિમત
બહેની વસંત, નવાં દોળા જાળે.
મારે આંગણીએ નિત
સાગર પરીઓનાં ગીત
બહેની વસંત, નવાં બોલી જાળે.

નૃપથ્યમાંથી :

એ ની વંછીનાં અંધ
તુ પૂર-કંકણની છંદ
બહેની વસંત, સદા રાખજો અખંડ.

[અનામિકા અને પદ્મા દોડી ગોમતીને વગગી પડે છે.

અનામિકા : આવ, આવ ગોમતી આજે તો તને સારું
લાગે છે.

પદ્મા : શરીર ઉપર તો મંદવાડની લગીરે અસર નથી.

ગોમતી : આજે મને સારું છે બહેન !

ગોદાવરી : બેટા ગોમતી, તું આવી ?

[ગોમતી માને ગળે વીંટાઈ જાય છે.

ગોમતી : હા, મા !

વાસવ : નારુ ગોમતી-ચક્ર હું જરૂરાજર લેતો આવીશ
હાં ગોમતી !

[ગોમતી એને આનંદથી જોઈ રહે છે.]

ગોમતી : તમે અત્યારે જ જાગ્યા છો મોટાભાઈ ?

વાસવ : હા, અને જોઈને પડ્યા, તારે શું મંગાવવું છે ?

પદ્મા : નિસમતે રૂપાળો બાજુઃ દેવપૂજા માટે.

અનામિકા : અને મારે માટે મોટાભાઈ, પોષણની
પાસાદાર ચોકડીઓ.

ગોવિંદ : મારે માટે પેલા પર્વતગિરિ પાસે છે એવો મળતો
નાનકડો ચંપ.

ગોપ : મોટાભાઈ, હું ઝાઝું નદિ મંગાવું છો, એક બોળો
ભરીને ગોતીની છીપડીઓ.

વાસવ : હવે કાંઈ રહી ગયું હોય તો બોલો.

ગોદાવરી : મારી જલકોડી તને યાદ રહી ગઈ છે ને ભાઈ ?

વાસવ : હા, માડી.

અનામિકા : હવે જાઓ મોટાભાઈ, જુઓ મળવો ક્યારનો
દૂધદૂધ કરી તમને બોલાવી રહ્યા છે.

[વાસવ મળવા પાસે જઈ તેને ઓડે છે ને ખભે
પડેલી બીજી જથ્થા તેમાં મૂકી એક કૂદકે
ચડી બેસે છે. ઉજગતાં મોજાંમાં મળવો દૂર
જતો દેખાય છે.

ગોદાવરી : વહેલો વહેલો આવનો રહેલો ખેડા !

[જવાબમાં વાસર દાય જાયો કરે મે. કાંઠે ઊભેલા
દાય જાયા કરી તેની વિદાયને સફળ હૃદયતા
તેમ પ્રસન્નતાથી તે દિશા લણી નોંધ રહે
ગોદાવરીમા લાકડીને ટેકે પાછાં વળે છે. બાકી
સાગરગીત ઉપાડે છે.

ગીત

ખાલિકાઓ :

પીરના મહેલ મહાસાગરને કાંઠે
મોતીડે કાંગરા મલકતા છ રે,
મોજાનાં શીશુ રોજ ફાળસરી ધૂધવે
સરજનાં તેજનાં ઝખૂકતાં છ રે.
પીર તો દીવેજ નિત્ય વાદળોને દીવેકે
પીજળોને વેગ ભરી ઉછળે છ રે.
હન્દનું ધનુષ્ય એક આંગળીએ ઊંચેકે
ધરતીના ખંડ-ખંડ ધૂળવે છ રે.
પીરાના હારય ત્રીલી ચળકે છે ચંદ્રમા
ઊધકે આકાશ લાખ પૂસકે છ રે.
દુંધે ઊધાડું આજ અંતરનાં બારણાં
પીરને વધાવું લાખ વારણે છ રે.

[ગીત પૂરું થાય છે ત્યારે મહાવે વાસવને લાકડી
અદસ્ય ધણે દોષ છે. શત્રિના ઓછાયા જેવા પા
ધામે ધામે હિતરે છે.

દશન ખીલું.

સાગર તળિયે નાગકન્યાનો એકાન્ત મહેલ : ચારે દિગ્ગજ ચળે
રંગી મોતીનાં તોરણ પવનમાં તરતાં દોષ તેમ દિગ્ગજાં

નિલમના પથ્થરમાંથી કોતરી કાઢ્યું હોય એવું એક અત્યંત રમણીય સિંહાસન ગોઠવાયું છે. તેના પર દરિયામોઝાની ઓઢણી પહેરીને નાગકન્યા બેઠી છે. એના રૂપાળા પગ નીચે ગોમતી-ચક્ર મૂક્યું છે. એની ચાર સહિયરો-સહિલા, મુવણા, માલિકા ને પદ્મવી-રંગીન માછલીઓને પકડવામાં તલ્લીન બની ગઈ હોય છે. દોડતી દોડતી સૌ ગાય છે.

ગીત

સહિયરો :

મીડી ફરે છે આજ ચમક વસંતની,
 ફૂલડાં વેરે છે મીડી બબક વસંતની:
 કુંજે એ વસંતની
 ગુંજે એ વસંતની
 મીડી ફરે છે આજ ચમક વસંતની.
 સંધ્યાએ કમાનો ખેંચી રંગની વસંતની:
 નિશાને અંબોડે બેઠી ચંદની વસંતની:
 વાદળી વસંતની
 તારલી વસંતની
 મીડી ફરે છે આજ ચમક વસંતની.

નૃપથ્થમાંથી :

આભમાં ઉગીને ચાંદો ધરતીને દરખાવે નિત
 ધરતીની વસંત કેવાં આપણને ગવણે ગીત ?

સહિયરો :

ધરતી ઓઢે રૂપાળા ઓઢણી વસંતની,
 ફૂલેફૂલે પરાગની પોદણી વસંતની
 ખાંખરી વસંતની
 આખરી વસંતની

મીઠી ફરે છે આજ ચમક વસંતની.
 હોડે અમી ભરેલી અંજલિ વસંતનો
 ગાલે લાલી ભરી ગુલાબની વસંતની,
 મંજરી વસંતની
 મોહની વસંતની
 મીઠી ફરે છે આજ ચમક વસંતની.

[કંઈ ન ગમતું હોય તેમ નાગકન્યા આસન પરથી ઊભી થઈ
 જવાની તૈયારી કરે છે. સહિયરો એને વીંટી લે છે.

સુવર્ણા : અમારું ગીત તમને નથી ગમતું રાજકુમારી ?

રાસિકા : એમને આજે અચાનક કાંઈક યાદ આવી ગયું લાગે છે.
 [સૌ હસે છે.

નાગકન્યા : મને કશું ગમતું નથી. તમારાં વસંતગીતમાં રૂપ
 છે, રંગ છે, સુગંધ નથી. બાપુજીની જોડે હું એક સાંજે મૃત્યુલોકની
 સપાટી પર ફરવા ગઈ હતી. (ઉશ્વાસમાં) રત્ન જડ્યાં હોય તેવા
 આકાશમાં તારા ટમટમતા હતા. અહીં પાતાળલોકમાં સમુદ્ર ડહોલો
 ડમરો થઈ ઊઠ્યા કરે છે. પૃથ્વીની સપાટી પર ફળા પછાડી પછાડી
 એ એવું તો મજાનું ગાય છે ! સીધો અંતરમાંથી વલો આવતો હોય
 એવો ઘેરો ઘેરો એનો સંગીતપ્રવાહ રાત્રિને પણ રડાવે છે.

પટ્ટલવી : તમે જ્યારે ત્યારે તારા, પૃથ્વીની સપાટી અને
 માનવીની જ વાતો કર્યા કરો છો. બાપુજીને એવી વાતો મુદ્દલે ય
 ગમતી નથી. એ તમે જાણો છો !

નાગકન્યા : બાપુજીને મને એવું ખોસવા કે સાંભળવા હું કાંઈ
 બંધાયેલી નથી.

રાસિકા : પણ રાજકુમારી, બાપુજી આ બધું—

નાગકન્યા : ગલરાયા વિના એમને જઈ કહેવું હોય તેટલું કહેજો. (ટટાર થઈ) આ ગૃધ્ર પાણીમાં પૂરાઈ રહીને હું ગ્રીષ્મરાત્રી દીગલી બની ગઈ છું.

[પંદર-વીસ સોનેરી માછલીઓ દરખાતી દરખાતી તીરની જોમ જિએ ને જિએ જતી દેખાય છે.

આ નાનકડી માછલીઓ પણ કેટલા દરખાતી સાગરની સપાટી પર જઈ રહી છે ? હમણું પહેલેથી જશે પર્વત જેવડાં ઊંચાં મોર્ખાંની ઉપર સહેલ કરવા. મોં જિંચું કરીને માપી ન શકાય એવડાં વિરાટ આકાશની નિસઘટા પીધાંજ કરશે. વેંતવેંત જેવડાં ગગનપક્ષીઓ જોવાં, ન સમગ્રાય છતાં મીઠી લાગે એવી લાંબી સ્વરધારામાં તસ્લીન બની જવું, વનવનની મુગંધીઓમાં વસવું આ બધું જીવનને ધન્ય કરનારું નથી મુવણું ? સૂરજનાં કિરણે ખાતાળની રજ રંગાય છે ત્યારથી માંડી, શમિના પડછાયા મુધી હું એ પ્રદેશને જ ઝંખ્યા કરું છું. હું દેવેનાંમાં પણ ધરતીની માટીને ચૂમ્યાં કરું છું. રૂપેરી વાદળાઓ પર યઈને સંધ્યા સાગરમાં નહાવા ઉતરી એ દસ્ય મારાથી જુલાતું જ નથી. પિતાજી સાથે ન હોત તો હું એ મુવણુંગીને એટલું તો જરૂર પડી લેત કે ‘જહેન, અક્રાટ પટ વિસ્તાર્યા આકાશમાં તારું રહેકાણું છતાં તું ધરતીને ખેળે રમવા શા માટે આવે છે ?’

[નેપથ્યમાંથી ચાતુતા ગાતી ગાતી આવે છે.

ગીત

ચાતુતા :

માનવકન્યાને ગમે સાગરનાં મોણડાં,
સાગરકન્યાને ગમે ધરતી રે, લોહ !
માનવકન્યાને નિત્ય મોતીની ઝંખના,
સાગરિકા મોતીયું રમતી રે, લોહ !
પહેલી ઓઠે છે ચંદ્રતારાની ચૂંદડી,
બીજીને મોતીની માળા રે, લોહ !

ખેલી કેવાય જગતવાડીની પંખિણી,
બીજી ગણાય દેવબાળા રે, લોલ !

નાગકન્યા (વચ્ચે) : જુહું, સાવ જુહું !

ખેલીમાં પૃથ્વીના આણની પરાગ ભરી,
બીજને કરમે બોંયતળિયું રે, લોલ !

ખેલીને સાગરમાં રમવાની હોંસ ધણી,
બંનેમાં કહે, કેણુ અગિયું રે, લોલ ?

ચારુતા : આવું બોલીને તો તમે સાગરના મોતીમહેલનું જગતની
દ્રષ્ટિએ આકર્ષણ ઓછું કરો છે.

નાગકન્યા : મારી દ્રષ્ટિએ પણ મને કેદ પ્રત્યે પદપાત નથી.
અનુભવું છું એવું ગાઢ છે.

ચારુતા : રાજની દસ પંદર મુઠી મોતીની આપણે જલહસોને
અવગણીએ છીએ. પૃથ્વીની બગરે એક મોતીના વેચાણમાંથી પાંચ
માણસો ખરીદી શકાય છે.

જલચરી : (પ્રવેશ કરીને) : મોતીની છીપણીઓ વીણતા એક
માનવીને અમે અહીં પકડી આવ્યો છે.

[બીજી ચાર જલચરીઓ વાસવને નાગપાસથી જટડી નાગકન્યા
સમક્ષ લાવે છે. નાગકન્યા એને જોઈ આસન ઉપરથી
નીચે ઉતરી પડે છે.

નાગકન્યા : કેણુ છે આ પુરુષ ?

[વાસવ નીચું જુઓ છે.

જલચરી : તમારા શુભ રત્નભંડારમાંથી નીકળતા જ પકડાયા છે.
બાઈસાહેબ, એની હાથબહેલીમાં તો જુઓ. કેવો કેવો રત્નો ચોપા
છે એવો.

[વાસવની નજર નિલમના બાજઠ અને નીચે પડેલાં ગોમતી-ચક્ર પર સ્થિર અને છે.

નાગકન્યા : (વાસવને જોઈ, મનમાં) : મૃત્યુલોકમાંયે કેવા રૂપાળા પુરુષો જન્મે છે ! (પ્રગટ) વાડુ, વાડુ, એમને અધન મુક્ત કરો. હું તપાસ કરાવ્યા પછી શિક્ષાનું ફરમાવીશ.

જલચરી : પણ રાજકુમારી, એને છુટો કરશો તો હમણાં જટકી જશે. પ્રકાશના વેગથી એ પાણી કાપે છે.

નાગકન્યા (મનમાં) : નાગપાશથી જે વધુ જલદ એવો મોહપાશ મારી કને છે પછી એ ક્યાં જશે ? (પ્રગટ) હો જટકી જતો. તરનારનું એવું અદ્ભુત કૌશલ જોઈને તો આપણે હરખાવું જોઈએ.

[જલચરીએ વાસવને છુટો કરે છે. અને સા ધીમેધીમે જતી રહે છે

(વાસવ નજીક જઈ) બેચાર મોતીની છીપો કે થોડા ઘણા મળકતા પથર માટે, અન્નપ્રયા પુરુષ ! અહીં મૃત્યુની આશિયારીઓ વચ્ચે . ય ખરું ?

[વાસવ એકાગ્રપણે પેલાં ગોમતી-ચક્રને જોઈ રહ્યો છે. (તેના અંતરનાભાવને સમજી) આ નિલપદ્મનું આસન અને ગોમતી-ચક્ર અત્યાર સુધીમાં તને ક્યાંય જોવા નથી મળ્યાં માનવી ?

વાસવ : બરાબર યાદ નથી આવતું રાજકુમારી, પણ કમળની પાંદડીઓ પર મેઘધનુષ્યનો પડછાયો પડે છે ત્યારે, અથવા મોરપિચ્છના વીંજણામાં ચંદ્રિકા રૂપ જોવા આવે છે ત્યારે આવી જ એનમૂત રંગપૂરણો પુરાઈ જાય છે. (ધમ્જાપૂર્વક) આ નિલપદ્મ અને ગોમતી-ચક્ર એ રંગીની સરખામણીમાં કાંઈક ઝાંખા પણ ખરા !

[નાગકન્યા હેબતાઈ જાય છે.

નાગકન્યા : (હોંડે આંગળી મૂકી) : કમળની પાંદડીઓ, મેઘધનુષ્યનો પડછાયો, મોરપિચ્છનો વીંજણો અન્નપ્રયા પ્રવાસી !

અમારા રત્નભંડાર કરતાં તમારો રંગભંડાર વધુ વૈભવવતો છે એમ ?

વાસવ : એ તો કાણ જાણે, પણ આ નિલપદ્માસન અને ગોમતી-ચક્રની રસભરી વાતો કરનારા અમારે ત્યાં છે. રાજકુમારી, તમારી આ અદ્વાકિક રત્ન સમૃદ્ધિની આસપાસ અમે માનવીઓએ બહુ સુંદર ઇતિહાસ પણ ગૂંથ્યો છે.

નાગકન્યા : ઇતિહાસ ગૂંથ્યો છે ? આ તો નવાઈની વાત ? (કરગરતી) પ્રવાસી ! કહો તો ખરા, એ ઇતિહાસમાં માનવીઓએ અમારી નિંદા કરી છે કે પ્રશંસા ?

વાસવ : પ્રશંસાના મહાસાગરમાં નિંદાનાં જે ચાર બિંદુઓ છે ખરાં, પણ એ તો નહિ જેવાં. એ પ્રશંસાથી વ્યાકર્ષાઈને તો હું જીવનને જતું કરવા અહીં આવ્યો છું.

નાગકન્યા : હવે તમારે એવો ભય રાખવાની જરૂર નથી. (નજીક સરતી) એ રસભર્યા ઇતિહાસની રૂપરેખા મને કહેશો તો હું તમારો આભાર નહિ જીલુ.

[નાગકન્યા ફરી નિલપદ્માસન ઉપર બેસે છે. ને વાસવનો હાથ પકડી તેને પણ પોનાની અડોઅડ બેસાડે છે. પેલો સહિયરપરિવાર અચંખાથી બનેને જોઈ રહે છે.

વાસવ : અમારાં કલ્પનાસાદિત્યમાં તમારું સ્થાન બહુ ઊંચું છે. રાજકુમારી, અમારા કથાનાયકો—

નાગકન્યા (વચ્ચે) : હું પ્રસ્તાવના કે ઉપોદ્ધાતની રસિયણુ નથી

વાસવ : વરો પહેલાં મહાસાગરને તળિયે એક નાગકન્યા રહેતી. સાચાં મોતી જેવું એનું રૂપ હતું. એનાં હોજાં પોપચામાં સૂર્ય ચંદ્રનું વિરામ સ્થાન હતું. વગરકામે એ ક્યારેય કશું બોલતી નહિ; એ હસતી ત્યારે રત્નો ખરતાં. એનું પગલે પગલું. પવિત્ર મનાતું; આંખા પાતાળદેશની એ પંચિના હતી. આટલું છતાં તે સુખી નહોતી.

નાગકન્યા: એના જીવનમાં એવી કંઈ ઊણપ હતી ?

વાસવ: એને કુમારીમાંથી પત્ની થવાના કોડ જાણ્યા હતા પણ પાતાળ દેશમાં એને યોગ્ય કાય પુરુષ નહોતો. એવામાં અમારા મૃત્યુલોકમાંથી એક રાજકુમાર ત્યાં રખડતો રખડતો જઈ ચડ્યો—

નાગકન્યા: (હર્ષેન્-માદમાં): જેમ તમે અહીં આવી ચડ્યા છો.
[બંને હસે છે. પેલો સદ્વિચરપરિવાર ગંભીર બને છે.

વાસવ: રાજકુમારને જોઈને નાગકન્યા સુધસાન ખોઈ ખેડી.

નાગકન્યા (મનમાં): આ તો મારા મનની વાત કહેતા લાગે છે.
(પ્રમદ) પછી નો એ નાગકન્યા રાજકુમારને પરણી ગઈ હશે,

વાસવ: જેમ જ બન્યું. માળાપત્ની અવગણનાની ઉપરવટ જઈને એણે મનનું 'ધાયુ' કયું. કારણ કે એને મૃત્યુલોકની તૃષા જાગી હતી.

નાગકન્યા: તમારા મૃત્યુલોકમાં એનું તે શું ભયું છે પ્રવાસી કે મને પણ વારે ધડીએ ત્યાં આવીને વસવાનું મન થાય છે!

[વાસવ આશ્ચર્ય પામ્યો હોય તેમ ઊભો થઈ જાય છે.

વાસવ : તમને ? તમને અહીં શી ખોટ છે રાજકુમારી ?

નાગકન્યા : નિલપદ્મનાં આસન પર આજોટતી આજોટતી હું હું એ જ વિચાર કર્યા કરું છું કે મને અહીં શી ખોટ છે ? જન્મવા માટે ભાતભાતની વાનીઓ મળે છે. પહેરવા-ઓડવા માટે વસ્ત્રાબૂથણોનો પાર નથી. સેવામાં પાતાળનો આખો કન્યાપરિવાર હાજર હોય છે. છતાં અંતરમાંથી કોઈક ધક્કા મારે છે. 'તું મૃત્યુલોકમાં જા!' ન્યાં સ્વર્ગ મુવર્ણરંગે નિત્ય સૃષ્ટિને રંગે છે. ચંદ્રની કોમલ ન્યાં રજનીને અલંકારો પહેરાવે છે. ન્યાં ધૂળની ચપટી મારે પણ પ્રેમ છે. પતંગિયાની પાંખો જોઈને ન્યાં માનવીનાં અંતરમાં કવિતા જન્મે છે. અનન્યાં એકાદ બે બીજામાંથી આખો વગડો ધાન્યથી છલકાઈ જાય

છે. ન્યાના પશુઓ માનવીની ભાષા સમજે છે. માનવીઓ દેવનાથી જે વધુ પૂજ્ય હોય છે. (ગણગણી થઈ) પ્રવાસી, મને એ સુધારસભરી તમારી પ્રેમશ્રુતિ જોવાની લગની લાગી છે.

વાસવ (હેબતાઈ): રાજકુમારી ! રાજકુમારી !

નાગકન્યા : મારી. મહત્વાકાંક્ષાને પાગકની હક ન ગણુશો પ્રવાસી ! તમે ના કહેશો તો મેં હું તમારી વાંસે વાંસે ચાલી આવીશ. તમારી જોડે આવેલી જોઈને તમારાં ભાઈભાંડુ કેટલાં રાજ થશે !

વાસવ : નિલપદ્મનાં આસન માટે અંખતી પદ્મા તો બહુ જ રાજ થશે.

નાગકન્યા : તમારાં બીજાં ભાઈજાહેનોએ બીજું શું શું મંગાવ્યું છે ?

વાસવ : વચલી અહેને પોખરાજની પાસાદાર ચોટડીઓનું કહ્યું છે. ગોપે મંગાવી છે મોતીથી છલકાતી છીપલીઓ ને ગોનિંદે ઘેરા સાદે ગાજતો શંખ.

નાગકન્યા : બસ, આટલાં જ વાનાં ?

વાસવ : ને અમારા પાડોશી ગોદાવરીમાએ મોતીના પારા સાચવવા માટે જલોઘાડી મંગાવી છે.

નાગકન્યા : બીચારાં ડોશીમાં.

વાસવ : એ ડોશીમાની સૌથી નાનકડી દીકરી ગોમતીએ એક એવી જલુસ મંગાવી છે રાજકુમારી, કે—

નાગકન્યા : કષ્ટ જલુસ મંગાવી છે ગોમતીએ ?

વાસવ : (અચકાતો) : ગોમતીએ ગોમતી-ચક્ર મંગાવ્યું છે રાજકુમારી.

[આખો સદ્વિવરપરિવાર પંખીનાં ટોળાંની જેમ આગળ આવે છે. રાજકુમારી સ્પષ્ટ રીતે ધ્રુજ જો છે.

સુવર્ણા (યાચતી હોય તેમ) : આખો રત્નભંડાર જોઈતો દેખ
તો લઈ જાઓ પણ ગોમતી-ચક્રને હાથ લગાડશે મા.

સલિલા : રાજકુમારીને તમારી જોડે આવવું હોય તો બંધે
આવે પ્રવાસી, પણ ગોમતી-ચક્ર તો અહીં જ રહેશે.

નાગકન્યા (કરગરીને) : ગોમતી-ચક્રને બદલે નિલપદ્મનાં જે
આસન વધારે અપાવું તો ?

વાસવ : એ વૃદ્ધ ડોશીમાની માંદી કન્યા ગોમતી-ચક્ર વિના
તરફડીને મરી જશે.

માલિકા : એક કન્યા મરશે એમાં પૃથ્વી પર અંધારું નહિ
થઈ જાય અને મહાસાગરની તેજોમય પગદંડી જેવું ગોમતી-ચક્ર
જશે તો તો...

નાગકન્યા : તો તો શું થશે માલિકા ?

માલિકા : આખો પાતાળ દેશ અંધકારમય થઈ જશે.

પદ્મીવી : અને તે પછી મૃત્યુલોકનું એક માછલું પણ અહીં
નહિ પ્રવેશી શકે.

નાગકન્યા : (રડવા જેવી યદ) : તો તો અનર્થ થઈ જશે
પ્રવાસી, તમે ગોમતીને એટલું નહિ સમજાવી શકો ?

વાસવ : મેં એ કન્યાને વચન આપ્યું છે રાજકુમારી, હું
ગોમતી-ચક્ર લીધા વિના પાછો નહિ ફરું.

નાગકન્યા : હું તો મૃત્યુલોકની મોહિતીમાં એ દુઃખ ભૂક્ષી
જઈશ પ્રવાસી, પણ અધિકારથી લેરેલો પાતાળલોક પ્રકાશ વિના
એક પણ પણ દેવી રીતે જીવશે ?

વાસવ : એ જાણ્યા પછી તો ગોમતી-ચક્ર પ્રત્યેનું મારું
આકર્ષણ જેવડાં છે. (હાવકાષ્ઠી) એ પ્રકાશની દેડીએ દેડીએ
અનેક જુવાનજોષ મરજીવા સમુદ્રનાં અંતાર પાણી કાપીને અહીં

પ્રવેશે છે. મૃત્યુની ભીષણતા જ્યાં અવિરામ નૃત્ય કરે છે એવા તમારા રત્નભંડારમાંથી રત્નની મુડી ભરીને નિજ વતનમાં પાછા ફરનારા બીજા અનેકને અહીં 'આકર્ષી' લાવશે ને તમારી શુભ સૃષ્ટિનો સંદેશો ધરતીને ખુણે ખુણે પહોંચાડશે.

[વાસવ નીચે નમી ગોમતી ચક્રને ઊંચકી લે છે. આખો સદ્વિચરપરિવાર પંખીની જેમ અસોપ થઇ જાય છે. વાસવ જ્વાની તૈયારી કરે છે.

રાજકુમારી : ઓ પ્રવાસી, મને તમારી સાથે લઇ ચાલો.

વાસવ : મેં સાથે આવવાની ક્યારે ના કહી રાજકુમારી, પણ એટલું જુલશે મા. સમુદ્રની સપાટી ઉપર આવ્યા પછી પાતાળનો માર્ગ નામશેય થઇ જશે એટલે તમે પાછાં આ ભૂમિનાં દર્શન કરી શકશો નહિ. તમારે માનવીની જોડે જીવનગાંઠ બાંધવી પડશે.

રાજકુમારી (તૈયાર થતી) : અહીંના અંધકારમાં પૂરાઇ રહી દેવતા ગણાવા કરતાં માનવીની સંપત્તિનો પ્રકાશ મને વધુ વદાસો લાગશે પ્રવાસી, હવે ચાલો.

[વાસવ નાગકન્યાનો હાથ પકડી સોનેરી જળમાં ઊંચે ને ઊંચે ચડવા માંડે છે. નેપથ્યમાંથી ગીત આવે છે.

ગીત

નેપથ્યમાંથી :

માનવપંખીને આજ-

સાગરને તળિયેથી મોતીનું ગીત મળ્યું,

પ્રીતિનું ગીત મળ્યું.

તરતી આશાનું વિશ્વ ભરતું સંગીત મળ્યું,

જીવન સંગીત મળ્યું.

માનવ પંખીને આજ,

નાગકન્યા :

ધરતીની વીણા જ્યારે ગાતી વસંતગીત
સાગરનું હૈયું પણ નાચી રહેતું ખચીત;
જલનાખિંદુને આજ ચંદ્રિકાનું રિમત મળ્યું
ધરતીનું ગીત મળ્યું:

નૃપચ્ચમાંથી :

કલ્પનાની નગરીમાં આસન અજીત મળ્યું,
માનવ પંખીને આજ.

[વાસવ અને રાજકુમારી દષ્ટિમર્પાદમાંથી દૂર જતાં
રહ્યાં હોય છે. આખો ખંડ અધકારથી લસઘ જાય છે.

દર્શન ત્રીજું

હિલ્લાં દર્શનમાં હુતો એજ સાગર કિનારો : ઉપા ઊગતી આવે
છે, પવન ધીમે ધીમે સાગરનાં પાણીને હીંચોળતો હોય છે.
ગોળાંના ઉછાળામાં ગર્જન નથી, માતા હાલરકું ગાતી હોય
એવો મીઠો અવાજ પથરાયા કરે છે. કિનારાની રેતી ઉપર ઉભા
ઉભા ગોપ અને ગોવિંદ એક ખીજને ખમે હાથ રાખી દૂર દૂર
જોઈ રહ્યા છે. પદ્મા ગાતી માતી આવે છે.

ગીત

પદ્મા :

શત્રુનાં સૈન્ય મદાસાગરશાં ઊભે
શત્રુનું સૈન્ય ધીમું સંચરે છ રે:
શત્રુના લાખ શસ્ત્ર આકારો ઊછળે
ગૂણ બીલે છે એને અંતરે છ રે.
[સામેથી અનામિકા ગાતી ગાતી પ્રવેશે છે.

અનામિકા :

યનગનતી ઘોડલીને વાયુશી વીંઝતા
તણવારે વીજળી ઝબુકતા છ રે;
ભાલાની અણીએ વીરભરતા આકાશને
શોણિતે ધરતી ભીંજવતા છ રે.
[આજુમાંથી ગોમતી નાચતી ગાતી આવે છે.

ગોમતી :

શરાના મહેલ શોણિતસાગરને કાંકડે,
પલકે ઉપાને તેજતોરણે છ રે;
કીર્તિનાં ગીત નિત પૃથ્વીને પાટલે
લખશે અરુણ એના કિરણે છ રે.

ગોવિંદ : જો, જો અનામિકા સામેથી હોડી જેવું કાંધક આવતું
દેખાય છે.

અનામિકા (જોધને) : એ તો ઘોડામચ્છનો કુંદાડો છે ગોવિંદ,
તોફાને ચડે છે ત્યારે એ મચ્છ વહાણુની જેમ ઉચિત થઇ ખૂળ
જોરથી પાણી પર પછડાય છે ને આખા સાગરને હંફાવી મૂકે છે.

ગોપ : ને ભાઈની હોડી એમ ધીમેધીમે આગતી નહિ આવે.
એ તો તીરની જેમ પાણીને કાપતી દોડતી આવશે. . / .

પદ્મા : ને આ વખતે તો હોડીમાં ભાર પણ કેટલો બધો હશે !

ગોમતી : તારું નિવપદાસન તો કેમે કયું જાંચકાતું જ નહિ હોય.

પદ્મા : તે ગોમતી ચક્રની હક ન કરી, હોત તો ભાઈ ક્યારના
ઘેર આવી ગયા હોત, ખરું ને અનામિકા !

ગોમતી : ગોમતી-ચક્રની હક કાંઈ મેં નહોતી કરી, ભાઈએ
પોતે જ કહ્યું હતું કે મોતીથી ચે બહુમહ્યવાન એવું એ ચક્ર હું
જરૂરજરૂર લેતો આવીશ.

પદ્મા (ચીડાવતી) : અને ભાઈ એ નહિ લઈ આવે તો ?

ગોમતી : મને કશો હર્ષશોક નહિ થાય. તમારી વસ્તુઓ જોઈને હું મન વાળી લઈશ પદ્મા બહેન !

[પદ્મા ગોમતીને ગોદમાં લઈ પંપાળે છે.

પદ્મા : કાઈ ચીડાવે ત્યારે પણ તને કોઈ નથી ચડતો નાની બહેન ?

ગોમતી : હું મનને શા ગારે ઝોછું મનાવું ? મને તો ભાઈ ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે. આપેલું વચન કદા મિથ્યા કરે નહિ. જો જો તો ખરા પદ્મા બહેન ! ભાઈ મંગાવ્યા ઉપરાંત પણ બીજા અનેક ચીજો સાથે લેતા આવશે.

[દૂર ક્ષિતિજમાં હોડી જેવું આવતું કંઈક દેખાય છે. બાળકો એ દિશા ભણો જોવામાં તલ્લીન બની જાય છે. ઘડી ઉપર ચડતી, ઘડી અદૃશ્ય બનતી વાસવની કલ્લાગરી હોડી ઝપાટાબંધ આવતી દેખાય છે. બાળકો આનંદની કીકીઆરી કરી મૂકે છે.

પદ્મા : હું નહોતી કે'તી અનામિકા, એ ભાઈની જ હોડી છે.

અનામિકા : યોગમચ્છતી જેમ કેટલી ઝડપથી ભડતી આવે છે ? ભાઈ આપણને જોઈને જોવા નો દરખાશે !

ગોમતી : ને ભાઈને જોઈને આપણે દરખાશુ.

ગોપ (ચમકી) : પદ્માબહેન ! પદ્માબહેન ! તમે બીજું કંઈ જોયું ?

પદ્મા : ના, શું ?

ગોપ : હોડીમાં ભાઈની પડખે એક કન્યા પણ બેઠેલી દેખાય છે. તડકામાં એના સોનેરી વાળ કેવા દરશી રહ્યા છે ! ...

[બધાં આશ્ચર્યમૂલક બની જોઈ રહે છે.

ગોમતી : પાતાળમાં જઈને ભાઈ પરણી આવ્યા કે શું ?

અનામિકા : (નાકે આંગળી મૂકી) : ચૂપ-ચૂપ ડાહ કશું બોલશે મા હં. જુઓ જાને હોડીમાંથી નીચે ઉતારે છે.

[હોડી રેતી નજીક લાવી વાસવ અને નાગકન્યા નીચે ઉતારે છે. વાસવ હાથબંનેથી એક ખભે ભરાવે છે, અને નિલપદ્માસનને બીજે ખભે ગોઠવે છે. નાગકન્યા ગોમતીચક્રને ઊંચકી તેની પાછળ ચાલે છે.

વાસવ (નજીક આવી) : બધાં હાજર થઈ ગયા છે ને શું ?

બધાં : મોટાભાઈ !

[સૌ વાસવને ઘેરી વળે છે. નાગકન્યા સંક્રાંતિને દ્વં ગમી રહે છે : વાસવ સામાન ખબેથી નીચે ઉતારે છે. છોકરાં-છોકરીઓ આઘાં ખમી નાગકન્યાને ટગર ટગર તોડી રહે છે.

વાસવ : સમુદ્રને તળાવેથી એક મહેમાનને પણ સાથે તેડતો આવ્યો છું.

પદ્મા (અચકાતી) : મોટાભાઈ, તમારી સાથે આ બીજી ડાહ આવ્યું છે ?

[નાગકન્યા ખડખડાટ હસી પડે છે.

વાસવ : હેઠ પાતાળલોકમાંથી આપણી જોડે રહેવા આવ્યાં છે. (હસીને) પાતાળની રાજકુમારી આપણી જોડે આવ, પીએ, રમે એ તમને ગમશે ખરું ?

[સૌ આનંદમાં નાચી બેઠે છે.

બધાં : જરૂર ગમશે મોટાભાઈ !

ગોવિંદ : સાચાં મોતી જેવું એમનું રૂપ છે.

અનામિકા : 'ગોખરાજનીજ બનાવી હોય' એવી પાણીદાર એમની આંખો છે.

ગોપ : માછલીઓના તરવરાટ નેવે એમનો કંઈ કેટલો ગતિમાન છે ?

પદ્મા : નિલપદ્માસન પર બેસી બેસીને એમના શરીરની માંડણી કેટલી મોહક બની છે ?

ગોમતી : એમના પગ ઉપર, હાથ ઉપર, લજ્જાટ ઉપર ગોમતી—ચક્ર નેવા રંગો ચિતરાયા છે ! આવી રાગકુમારી કેને ન ગમે મોટાભાઈ ?

[નાગકન્યા નચક આવે છે.

નાગકન્યા : પૃથ્વીની સ્તંભધીએ તો ક્યારની મને પોતાની પુત્રી કરી લીધી છે. પ્રભાતનાં કિરણે કિરણે મને આગકાર મળ્યો છે. પવન તો મારા સોનેરી વાળને સ્પર્શીને કિલકજાટ હસી રહ્યા છે. (હાથ પહોળા કરી) અને તમારાં પ્રશંસાપુષ્પોએ મને આનંદની સમાધિમાં લીન કરી દીધી છે. અહીં આવો હું તમને કાંઈક આપું.

[બાગકો નાગકન્યાને વીંટાઈ વળે છે.

અનામિકા : (પોષ્પરાગની ચોટડીઓ ઉપાડી) : મને રંગરોગાન યગરના પોષ્પરાગ પહેરવા બહુ જ ગમે છે રાગકુમારી !

ગોવિંદ (છીપલીઓનો ખોજો ભરી) : આપણા રામ તો મોતીબરેલી છીપલીઓ સિવાય બીજું કશું લેવાના જ નહિ.

ગોપ : (ચંખને શોષતો) : પેલા પવંતગિરિની નેમ મોં બીચું ફરીતે હું તો ચંખ વગાડ્યા જ કરીશ ને કેમાસપનિને જગાડીશ.

પદ્મા : (નલપદ્માસનને વળગી) : મને નેહનું હતું તે મળી ગયું.

[બધાં નિજ નિજ વસ્તુઓ ઉપાડી ગયા પછી ગોમતી ચક્ર, તખ્તાની વચ્ચે ચંદ્રનો કકડો પડ્યો દોષ તેમ પડ્યું છે. નાગકન્યા અને ગોમતી ઉભાં ઉભાં એને અત્યંત પ્રેમથી નેહ રદ્દાં છે.

નાગકન્યા : નેના વિષેને સાગરનું તળિયું પ્રકાશ વિદ્યોલું બની ગયું, પાનાગની પત્તડી ભુંસાઈ ગઈ, મને માનવીની વચ્ચે

આવીને જીવવાનું ગમ્યું એવા ગોમતી-ચક્ર ઉપર કાની આંખો ફરી છે, કન્યાઓ ?

ગોવિંદ :

ગોપ :

અનામિકા :

પદ્મા :

ગોમતીની, ગોમતીની.

[ગોમતી સંકોચપૂર્વક નજીક આવી છુટણીએ જેસી ગોમતી-ચક્રને દળવેથી જીંચકી દેવાસરસું ચાંપે છે.

ગોમતી : (દયાદ્રી આંખે) : એ તમામ પરિતાપ, સંતાપ, આનંદનું મૂળ હું છું રાજકુમારી !

[નાગકન્યા ગોમતીને ઉમળકાથી ગોદમાં છુપાવી દે છે. લાકડીને ટેકે ધીમે ધીમે પગલાં ભરતાં ગોદાવરીમાં પ્રવેશે છે.

ગોદાવરી (આંખ પર હાથનું જગ્ગું ધરી) ગોમતી, બેટા, મોટા જાહ આવી ગયો ?

[ગોમતી દોડીને ગોદાવરીમાં ને વળગી પડે છે.

ગોમતી : હા, હા, માડી ! મોટાજાહ આવ્યા ને જાબાને પગ્ગુ લાવ્યા.

[સૌ ખડખડત દસી પડે છે. વાસવ અને નાગકન્યા એક-મેક સામું જુએ છે. ને શરમાય છે. બાળકો આનંદમાં આવી ગીત ઉપાડે છે.

બાલિકાઓ :

પાણીના મ્હેલમાંથી આવી એક પદમણી

મોતીનાં લૂમખાં લાવી રે લોલ !

એકએક મોતીમાં ચંદ્રિકાનું રૂપ વરસું

મોતીમાં ચંદ્રી ક્યાંથી આવીરે લોલ ?

સાગરમાં ફૂળી ચંદ્રી પદમણીને જોતી નિત્ય,

રજનીની સ્યામ ચતી કાયા ધોતી'તી નિત્ય,

નૃપચંદ્રાંધી:

નિત્ય નિત્ય એજ દરજ્જા એજ રૂપમાલિકા
રૂપ જોઈને જાણે છે પેલી તેજ આલિંગન:
બગીચાના-રડી પડી
લોચનો થઈ ખરેલ અચ્ચુનિંદુઓ
પદ્મિની કને જઈ રલાં દડી-દડી
મોતી અંતરે વિચારતાં-વિભાસતાં
આપણે દરજ્જા અચ્ચુનિંદુ ચંદ્રિકાતણાં ?

આલિંગ્યો:

વનવનના વાવવને પૂછે છે પદમણી
બીની આંખોને લુઓ લૂછે તે પદમણી
સાગરકાંઠાની જોઓ છીપલીઓ પીણનાર
તેની જોડે તું કેમ રમશે રે લોહ ?
રત્નોમાં રમનારી રાજની કુમારો તને
ધરતીની ધૂળ કેમ ગમશે રે લોહ ?

નાગકન્યા:

પાંદડીએ પાંદડીએ આકળનાં મોતી ઝુલે
ફૂલનો પરાગે મને બાંધીરે લોહ !
ધરતીએ માતાનાં હૃદયથી જોડાવી મને
ધૂળમાંથી રતનરેખ લાપી રે લોહ !

આલિંગ્યો:

રજનીના સ્વપ્નામાં ભૂલી પડેલ ગોમદા
ઉપાને અજવાળે આવીરે લોહ !
સાગરના મહેલની તું સાચી ગંધ પદમણી
જીવનનું સાચું મોતી લાવી રે લોહ !

[સોનેરી પ્રકાશ તપ્તાને ભરી દે છે, પડેલો*]

* તરતમાં પ્રગટ થનાર 'ગોમતી ચક્ર' અને બીજાં ગીતનાટકાંમાંથી.

સર્જન મીમાંસા

મગનલાલ દેસાઈ

પારિગત : શ્રી. પૂજનલાલનાં કાવ્યો

લોખા વખતથી શ્રી. પૂજનલાલનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ બહાર પડવાની વકી હતી. તે સંગ્રહ પ્રો. હાકરના પ્રવેશક સાથે આપણને વાંચવાનો હવે સાંપડે છે. કાવ્યોની નીમ્નિતું ટિપ્પણ પણ પ્રો. હાકરેજ કરેલું છે. મુળપૃષ્ઠ ઉપરનું શ્રી. કૃષ્ણલાલ ભટ્ટનું ચિત્ર પણ સારું છે. ‘નંદનવનનાં સુમનોની કલગી’ તરીકે પ્રો. હાકરે આ સંગ્રહને યથાર્થ ઓળખાવ્યો છે. ભક્ત કવિ પાસે કુલ વગર બીજાં શાની આશા રાખી શકીએ? પણ એ કલગીને બે વર્ષ સુધી પ્રો. હાકરે પોતાના ધરમાંજ કરમાવા દીધી એ માન પ્રો. હાકરનેજ જાય છે, છતાંયે એ કુસુમો નંદનવનનાં હતાં, એટલે આપણી પાસે આવતાં એ કુસુમો પાછાં મ્હેંકી ઉડ્યાં છે, શોભા ઉડ્યાં છે.

આ દાયકામાં પ્રગટ થયેલા અનેક કાવ્યગ્રંથોમાં આ સંગ્રહનું સ્થાન પણ ઉચ્ચું છે. એની એક વિશિષ્ટતા ‘સોનેટો.’ સોનેટના પિતા પ્રો. હાકર! એમણે પણ સોનેટ વિશે પોતાના પ્રવેશકમાં ઉલ્લેખ કરી આપણને ભ્રમમાં નાંખ્યા છે. પ્રો. હાકર સોનેટના પિતા છે છતાંયે સોનેટ નારીગતિ કે નરગતિ તે હજી એઓજ સ્પષ્ટ કરી નથી શક્યા એમ એમના પ્રવેશક પરથી લાગે છે. પ્રવેશકના પૃષ્ઠ ૨૬ પર ‘આપ્પા સોનેટને બચાવી લે છે’ એમ લખે છે અને પૃષ્ઠ ૧ લા ઉપર ‘લખેલી ‘ઉપહાર’ સોનેટ

જેવીજ મીઠી' લખે છે. તો જાતિ કયી? નર કે નારી? અને સોનેટના પિતા એ જાતિ નક્કી ન કરે તો કોઈ જીજ્ઞંસુ નક્કી કરે? શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાણનાં કાવ્યોનો પ્રવેશક લખતાં પ્રો. હકોરને પ્રાપ્તિત કરવાની તક સાંપડી છે. અને એમની સ્થિતિ ઓગણું સ્પષ્ટ કરી છે. આખા સંગ્રહમાં પ્રગટ થયેલાં એકપન સોનેટોમાં વિવિધ 'છંદો' વપરાયેલ છે. જેમાંના એકત્રીશ પૃથ્વી જંદમાં છે. શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાણનાં સોનેટમાં પ્રાચીન ઉપરાંત લાવેલો ચતુષ્-ઉતાર અંગ્રેજી સાહિત્યનાં સોનેટોની લગભગ પાસે લઈ જાય છે. સોનેટ ઉછીની માંગી આણેલી વસ્તુ છે. એનો ઉપયોગ ગમે તેમ નજ થઈ શકે. છતાંયે જેમ જેમ એ પ્રદેશ વધારે ખેડતો ગયો તેમ આપણને પણ હીક હીક પ્રગતિ ચલી દેખાઈ.

શ્રી. પૂજ્યજ્ઞાણનાં સોનેટ અતિ સંસ્કૃત પણ થયાં છે. દૈત્તીક જગાએ ઠકંસ પણ થઈ ગયાં છે. એકનાએક શબ્દોનો ફરીફરીને ઉપયોગ થતો પણ દેખા દે છે. છતાંયે 'સનાતન કુમારિકાને,' 'તારો લલિયો,' 'ગગન વિહારીને,' 'દંડી,' 'જુગારીઓ,' 'મરજીવિયા,' 'રસાયન,' 'પુરાણ પાઠશુના અવશેષોમાં,' 'કત્યાણુ વિભૂતિ સાગર,' 'મેઘ-ઝણમુક્તિ,' 'અમીષુ યૌવન,' 'મોના લીઝા' જેવાં સારાં સોનેટો અને 'કાયલાને' જેવું અતિ સુંદર સોનેટ આપણને મળે છે. આ સોનેટોમાં જ્યાં જ્યાં કવિ સંસ્કૃતનો મોહ છોડી સરળ થયા છે ત્યાં સોનેટો પણ ખૂબ સરસ થયાં છે.

“અન્યો બધિર હું અસર જગનોક દાલાહલો
લણો, શ્રવણ ખંડ માન તુજ કાજ ખુલ્લો કર્યો :”

— તારો લલિયો

દંડીના મત લીધાં છે, અગ્નિનાં અંબરો સન્યાં,
વિહારી મોહના વાધા, દિશાનાં દાર મેદિયાં;
વટાવી કાળની ચોટી; લયનાં સપનાં તન્યાં;
કલ્પોના અધકારોનાં જાળાં જતિલ છેદિયાં.

— દંડી

અમે મેરણું રસાયન બનાવીને પી ગયા;
થયાં અજરકાય ને અમર આત્મ જોજે ભર્પા.

— રસાયન

આવાં કેટલાંક અવતરણો જોઈએ તો કવિના જાનો કેટલા સરળ અને સચોટ આવી સાદાઈમાં વ્યક્ત થયા છે એ જાણી શકીશું. કેટલાંક સોનેટમાં સંપૂર્ણ પ્રાસ જળવાયેલા નથી. પણ ધણાખરામાં કવિના પ્રયત્નો ઘણી સુંદર રીતે સફળ થયેલા છે. અને સીધીજ રીતે સહેલાઈથી એ પ્રાસો મળી ગયા હોય એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

‘ળીછ કૃતિઓ’ના પૂર્વાર્ધમાં ‘કુવિવેચકને’ મુક્તક મૂકી ‘સંતના પ્રકાર’ સુધીનાં બત્રીસ કાવ્યો આપે છે. જેમાં ‘ત્રિવાકવિતાને’ ખરેખર ઘણુંજ સુંદર છે. એ કાવ્યમાં એમનો ધણો સરસ કદમના વિહાર માલમ પડે છે. ૧૭૨ લીટી સુધી એકસરખું એ કાવ્ય વાચકને એકસરખું એવું છે. ૧૭૪ થી ૧૮૦ એ પાંચ લીટીમાં ચિત્ર તૂટી જાય છે.

રહે નિકટ નિત્ય જ્યોત જની આત્મને મંદિર.
ત્વદીય વસનાર્થ શાળ મુજ એતનાની સદા
મનોહર વિચારને સરસ ભાવવાણે વણે;
જને પ્રણય કુંજનાં કુસુમ માલિકા તાહરી,

જ્યોતિ પછી વચ્ચે, કુંજ,

અને કુસુમના ઉપમાઓની બેળંબેળ થતાં ચિત્ર તૂટી જાય છે. છેલ્લી બે લીટીઓમાં

‘પ્રિયે તું યદ્ય એતમૌત મુજ જીવને જા બળી;
મહા અરવ શૂન્યમાં ય મુજ સંગ રહેજે હળી.’

જેવો સુંદર

ભાવ સરળ વાણીમાં વ્યક્ત કરી કાવ્યને સમાપ્ત કરે છે. એ પછીના 'વિશ્વદેવમાં' પણ કવિ છેવટની નવ લીટીઓ ધણી જ સરસ આપે છે.

‘વાયા અને મતિ જરા મહીં હારી જાતી;
ચાહું ખનીને રજ ફૂલકેરી
તારા મહા પદતળે રહું નિત્ય ચોંટી.’

એજ વિભાગમાં ‘અનિયિ’ ‘માઝીડા’, ‘આપીશ આપીશ,’ ‘હવનદીપ,’ અમૃતના યોગીઓ,’ ‘ધસુ જન્મ મહોત્સવે,’ અને છેલ્લું સંતના ખે પ્રકાર’ એ બજનિક ગીતો અને સંસ્કૃત છંદમાં લખાયેલાં કાવ્યો મળેનાં છે. ‘વેચાતો રાખો’ એ ગીત મીરાંનું ‘ચાકર રાખો’ એ પદની છાયાયાત્રું લાગે છે. એ ગીતની છેલ્લી લીટી ‘કાળજૂની દધ વેદના મને વેચાતો રાખો’ ધણી જ સરસ અને તરત જીભ પર ચઢી જાય એવી છે.

બીજો વિભાગ ‘બીજી કૃતિઓ-ઉત્તરાધ’માં ૩૫ કાવ્યો મળે છે. પહેલાજ કાવ્ય ‘સૌંદર્યોપભોગ’ની પ્રથમ ખે પદિક્તિઓમાં સુંદર લય માલમ પડે છે.

તામ્ર પ્રકૃસ્ત ફૂલે રી ઉત્સસે મધુમાલતી!
વાયુની લોલ દહેરીઓ દીઓજે બાળ-ફૂલને!

એ વિભાગમાં ‘સ્વાતંત્ર્યના સૈનિકો,’ ‘મારા સદ્ગત પિતાજીને અર્ધાંજલિ,’ ‘દાદા,’ ‘આપ’ વિધવા,’ ‘પહાડનો પોકાર’ મળેનાં છે. ‘સુંરપાણનો ધોધ,’ ‘તોફાની સાગરને આદ્વાન,’ અને ‘હું શું આપું’ એ ત્રણ કાવ્યો ધણાંજ સરસ-સચોટ અને સુંદર લાવવાળાં છે. ‘મારા સદ્ગત પિતાજીને અર્ધાંજલિ’માં

ખટકે અંતરે એક ખીલો અચાનક ડાળનો,
ખટક્યા કરશે નિત્યે જોગિયું છે તહીં મુધી.

*

*

*

જડદૈયું હવે જાગ્યું ! જાગ્યું ના જાગવા સમે;
પિતાના દુઃખ દ્વાડાની બહી યે જોયું ના જરી!

*

*

*

હવેને રાખ્યું ને છૂપું મોતે તે મોકળું ક્યું !

જેવી સુંદર પંક્તિઓ

પ્રાપ્ત થઈ છે.

‘દાદા’એ કાવ્યમાં પણ કવિએ એક સારી ઉપમા આપી છે,

‘દાદા દુઃગરના જેવા પ્રેમભાવે વિરાગતા
ખેલતાં ઝરણાં જેવાં જાગૃકાને નિદ્રાગતા.’

‘વસંત’ રાજદેવી ઝમકવાળું જન્યું છે. માધુર્ય પણ સારું છે,
પણ કાવ્ય આધુર્ય થઈ જાય છે, કલ્પના જામતી નથી. તોફાની
સાગરને આહવાનમાં ઓગસ છે.

આમ આખા કાવ્યસંગ્રહમાંથી અનેક સુંદર કાવ્યો પણ મળે
છે જેમાંનાં કેટલાંક અસાધારણ સારાં છે. પ્રિયા કવિતાને એ કંઈક
વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવું છે—અને તેનું મુખ્ય કારણ એ કાવ્યમાં
પૃથ્વી જંદવી સફળતા છે. છતાંયે એવા સારા કાવ્યમાં કવિએ વ્યાકરણ
દોષો—સંધિદોષો—રાજદો સાધેની છૂટ પણ લીધી છે અને ન્યાં ન્યાં
આવા દોષો આવી જાય છે ત્યાં વાચકનો રસ મન્દ પડે છે થી.
પૂજાલાલ જે આવા દોષો બને તેમ ઓછા આવવા દે તો એમના
કાવ્યોનું માધુર્ય ઓરજ છે.

આ સંગ્રહમાં એક સામાન્ય દોષ એમનાં કૃદંતતા
ઉપયોગ વિશે છે. ડાહ્યેને પગડે ચઢત, જવલત, મચાવત, રમાડત,
રાખત, વળત, ધ્વનત, ઝંખત, જગાડત, હવત, લોલવત, સમર્પત,
ચનગત, ચાંધત, લહકત, કરત, નિવારત, નચાવત, ઝળહળત,
વિલસત જેવા પ્રયોગો આવે છે. એની સંખ્યા ગણવા જઈએ તો

શ્રી. પૂજાસાગર ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલી 'સેવરી (Censor)' કરવાનું માન ખાત્રી નથી. કેટલાકે આવતા આવતા પ્રયોગો કાન્યની ગીદાર મારે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ભોક્ષત, કરત, એ પ્રયોગો સકેતવાચક ક્રિયાપદના છે. તેને કદી પણ કૃદંત તરીકે આપણાથી વાપરી શકાય નહિ. એ શ્રી. પૂજાસાગર અને એમના જેવા નવીન દ્રવિઓના ધ્યાન બહાર રહી ગયું છે ને જાણે એમજ બતાવે છે કે આ સંસ્કૃત છંદોની મોહિની કરવા છતાં તેમાં ગુજરાતી ભાષા વ્યાકરણ શુદ્ધિ જાળવીને લખવાની છંદોમધ્ય હથેલી હજી એમને સિધ્ધ થઈ નથી. અને એજ અભિપ્રાય એવા પ્રયોગો વાપરતા બીજા કવિઓ મારે કદી શકાય. વળી સોનેટ જેવા હીરાના એક સરખા પાસા પાડેલો કાવ્યબંધ પસંદ લીધા પછી તેમાં જે છંદનો ઉપયોગ કરે તે તે શુદ્ધ રીતેજ કરવો જોઈએ. પૃથ્વી છંદમાં સોનેટ લખવાનું માથે લીધા પછી પૃથ્વી તિલકનું નામ આપવું એ હાસ્યાસ્પદજ છે. એ તો કવિ પોતાની જ દોરચનાની અશક્તિનું પ્રદર્શન કરે છે. બેશક શ્રી. પૂજાસાગરે આ પ્રયોગ મે. કાકરનાજ પ્રયોગોના અનુકરણમાંજ કર્યો છે. આ પ્રયોગ શ્રી. કાકરે લખ્યો કર્યો છે, ખુદ મે. કાકર પૃથ્વીજ પાંચને નથી લખતા ત્યાં આ ટીકાં શાને વધારવા માંડ્યા હશે તેની સમજ પડતી નથી ? ચૈત્ર લીટીમાં નહિ પ્રાસ-નહિ શુદ્ધિ-જાત જાતની ભાષાના શબ્દો ઉર્દૂ ગુજરાતી-ફારસી-સંસ્કૃત-નો કુંભારેલો ભેગો કરે-તેમાંયે મે. કાકરને અકળામણુ લાગી ત્યારે આ મેંસને માથે ટીકાં તાણવા માંડ્યાં. અફસોસની વાત છે કે મે. કાકર જેવા વિદ્વાનોજ આપણી કવિતાને આમ ઈર્કસ ગનાવવામાં પોતાનો આ અગ્રગણ્ય ફાળો આપી રહ્યા છે. રજ્જરનો ટુગો હવા ભરીને જેમ ટુલાવાય તેમ આ પૃથ્વી છંદમાં પણ હવા ભરી એને

પ્રજ્ઞાવવા માંડ્યો છે. એ સાક્ષર કવિઓની રમત મળતી છે. પણ એ સાક્ષરો ભૂલી જાય છે કે એ પ્રજ્ઞા થીવારમાં પુટી જાયો! વિચાર અને કલ્પનાના મંદિરમાં કદિએ ખડખડા ઇટકા ન મૂકી શકાય. પ્રભુની વિશાળ વાડીમાં એ મંદિર દિવ્ય છે અને પવિત્ર છે. તેમાં એવા કવિઓ આવા પૃથ્વીના ખડખડા ઇટકા મૂકીને એ મંદિરની શોભા માત્ર બગાડેજ છે, સુંવારતા નથી. એ અમારે ખુલ્લે દીલે કહેવા પડે છે. કદાચ જો એ નવા છંદો બનાવવાનો પ્રયોગ હોય તો એ પ્રયોગ પણ આવકારદાયક નથી. એમાંથી કંઈ નવો છંદ બનતો નથી.

‘પારિખન’માં જ્યાં કવિએ અતિસંસ્કૃત ક્યું છે-તેવા કાવ્યોમાં એકના એક શબ્દો-‘અઘૌઘિક’ જેવા એમણે ફરી ફરીને વાપર્યા છે. કેટલીક જગ્યાએ ‘ધ્વનિ’ જેવાં નામનો પણ ક્રિયાપદમાં ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલીક પદ્ધતિઓમાં નામ પદ્ધતિને છેવટે મૂકી બીજી લીરી તેની વિભક્તિથી શરૂ કરે છે. આવી છૂટ અસહ્ય છે. નામ અને વિભક્તિ તો વરવહુ જેવાં છે અને એને છૂટાં પાડવાં એ યોગ્ય નથી. થી. પૂજનકાલ જાતે તો એક ભક્ત સંત છે એટલે એમની તો કદાચ ઇચ્છા હોયજ કે આવાં વરવહુને છુદાં રાખવાં. પણ વાક્યરૂપી સંસારમાં એ શોભે તેમ નથી. કેટલેક ટૂંકાણે ‘અનુપમ’ જેવાં તત્સમ શબ્દોને ‘અનુપમાં’ કરે એ પણ ખૂંચે એમ છે. કેટલેક સ્થળે ‘મત્ય’ ને બદલે ‘મૃત’ જેવા પ્રયોગો ચલાવ્યા છે. પહેલાજ કાવ્યમાં

તેં આણ્યાં સ્વર્ગથી બીજ ને મારી મૃતભોમમાં

એમાં ‘મૃત’ એટલે મરેલી એ અર્થ? મત્યભોમમાં એજ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો દેખાય છે. આવા દોષો પણ આ કાવ્યોમાં મળી શકે તેમ છે. એ દોષો પણ જ્યારે વ્યાકરણ અને છંદોભંગ-તથા આવા વિભક્તિને છૂટા પાડવાના હોય તે અનિચિત છે. પૂજનકાલ આપણા એક સરસ પ્રતિભાશાળી કવિ હોય ને ઇચ્છીએ કે એઓ આવા દોષોને બંને તેમ વહેલા દાજો.

બીજું, આખા સંગ્રહમાંથી જો એક સરસ મુદ્દો મળે છે તે એજ કે કવિએ જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતનો મોહ છોડી પોતાને કહેવાનું

હોય તે પૂરપાટ કહી દીધું છે ત્યાં કાવ્ય ધણુંજ સુંદર બને છે. કેટલાંક લજ્જન-ગીતો પણ ધણુંજ મજેનાં મળે છે. જે જે લજ્જનગીતો એક વખત વાંચતાંજ આપણને યાદ રહી જાય એવાં છે, અને જ્યાં જ્યાં કવિએ સંસ્કૃત શબ્દોનો મોહ છોડ્યો નથી ત્યાં કવિ શબ્દો તેમજ આવા અનેક દોષોમાં જળણે અજળણે સપડાયા છે. તે ગમે તેવું સારું કાવ્ય હોય તો પણ તેની મીઠાશને નુકશાન પહોંચાડે જ. માત્રામેળ છદો પર કવિનો હાથ લેછએ તેટલો સુંદર નથી બેટો. એમ એમના માત્રામેળ કાવ્યોમાં આવેલા છદોલંગ પરથી માલમ પડે છે.

પણ આવા દોષો તો ગુજરાતના સારા સારા ગણ્યાતા કાવ્ય સંગ્રહોમાંથી પણ રસિક વાચકોને મળી આવે તેમ છે. આ જે થોડાક દોષો છે તે અહીં આપી માત્ર દર્શિતુંજ તેમજ અન્ય કવિઓનું એ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવાનોજ અહીં આ પ્રયત્ન કર્યો છે.

લક્ષ્યકવિ પૂજ્યલાલનાં કાવ્યોનો આ સંગ્રહ એમની ધણા વર્ષોની કૃતિઓને ભેગી કરી મૂકે છે. એમનું વાતવરણુ પવિત્ર હોઈને એ કવિ પાસેથી હજી ચઢતી કાઠિનાં કાવ્યો આપણને મળશેજ. અને જે કાવ્યો આ સંગ્રહમાં એમણે આપ્યાં છે તે ખરેખર એમની પ્રતિભાનું પણ સુંદર દર્શન કરાવે છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ભાઈ પૂજ્યલાલ બને તેમ એમના-લજ્જન-ગીતો વધારે-તો-એમાંથી ખરેખર આપણને ધણું મળશે.

ગુજરાતના અનેક કાવ્ય સંગ્રહોમાં આ સંગ્રહ પણ એનું સ્થાન ઊંચું રાખેજ છે. એટલુંજ નહિ પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ 'સોનેટ' ની કળામાં આ સંગ્રહની સુંદર વિશિષ્ટતા વધારે સફળ થઈ એમ દેખાય છે. બીજી વિશિષ્ટતા એમનાં લજ્જન-ગીતોની છે. અને તેમાં પણ કવિ ખરેખર ધણું સુંદર લજ્જનો આપણને આપી શક્યા છે.

ભુગ ભુગેનો હું જલ્લક ને તું દુનિયાનો દાતાર :

રે હું શું આપું ?

*

*

*

હું શું આપું? માગું તારી દયા માત્ર તલવાર,
રે હું શું આપું?

જેવી અતિ મધુર કૃતિઓ દોના અન્તરમાં નહિ રણકે ?
ગુજરાતી કવિતાનું ભવિષ્ય દિવસે દિવસે વધારે ઉજ્જવળ થતું જાય છે.
તેમાં આ સંગ્રહનો હિસ્સો એક છે.

આ સુંદર કાવ્ય સંગ્રહને આવકાર આપતાં એક વાતની નોંધ
લીધા વગર રહેવાતું નથી. પ્રો. હાકર પોતાના પ્રવેશકમાં શ્રી પૂજાલાલ
તરફના ખાસ પક્ષપાતને કે ખીજા કોઈ પૂર્વ મંદને લીધે છેલ્લા
પોણેસો વર્ષમાં લખાયેલાં લગ્ન કાવ્યોની અપેક્ષા કરીને આ સંગ્રહનાજ
કાવ્યોને ઉત્તમ લગ્ન કાવ્યો તરીકે લેખાવા માંગે છે, પણ પ્રો.
હાકર ભૂલતા લાગે છે. અત્યાર આગમજ કવિશ્રી નાનાલાલના
પ્રેમભક્તિ લગ્નવાલીમાં તેમજ કવિશ્રી ખખરદારના લગ્ન-
કામાંના તથા તે પછીનાં છૂટક માસિકોમાં પ્રગટ થયેલાં અનેક સુંદર
અને ઉંચી પ્રતિનાં લગ્નકાવ્યો આખા 'ગુજરાતમાં સારી પેઢે પ્રસરેલાં
છે અને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યની એ જૂની પરંપરાને વધારે શુદ્ધ-
રૂપે વધારે ઉંડી લાગણીથી અને કલ્પનાના વધારે સુંદર પ્રભાવથી
તે પરંપરાને આગળ વધારી રહ્યા છે. લગ્ન કાવ્યોનો ભાવ શ.
પૂજાલાલના આ કાવ્યોમાં તરતો હોવા છતાં એમાં રહેલી અતિ
સંસ્કૃતતા અને સંસ્કૃત વૃત્તોના ઉપયોગથી એ કાવ્યો ગુજરાતના
સામાજિક લોકરૂઢિમાં ઉપજાં કાવ્યોનાં જેવાં પ્રવેશી શકે એમ તો
લાગતું નથી. અમારી સૂચના છે કે શ્રી. પૂજાલાલ પોતાની ઉંચી કાવ્ય-
શક્તિનો આ લાલ આ પ્રકારના લગ્નકાવ્યોમાં આપવાને માટે એમણેજ
લખેલા છેલ્લા લગ્ન "રે હું શું આપું"માં તથા "માછીડો"માં વપરાયેલા
જેવા આપણા લોકપ્રિય અને પરિચિત લગ્નનોના રાહોમાં જો લખે તો
જરૂર એમની પ્રતિભા પણ વધારે ખીલશે. એમના જાવો છૂટથી
વહેશે અને એમના કાવ્યોને મળવી જોઈતી લોકપ્રિયતા પણ
મળી રહેશે.

અલખજોગીઓ

(મન્દકાન્તા : શિખરિણી)

આકાશે, જો, રજનિપગલે દીપી જો ત્વરાથી
 ટોથેટોળાં મનુજગણ શાં તારલાનાં ઝગતાં,
 તેમાં ધૂમે નિજ નિજ પૃથક્ વતુંલો પાંધીને કા; ૧
 યાત્રાએ કાર નિજભ્રમણમાં જાય લે દુરત કોના;
 ને ખીખરે એ સમુદ્રમહિં, નૌ સ્વર્ગની જાદુતવીનાં ૫
 નીરે મૂળી, અવર સહુનું જાન ભૂડી, વહે છે.

પરન્તુ કાઠ જોવા-મુરસરિત લોલો ઉજળતાં
 તટે જંટાએલા શીલુશકલ જોવા-ઝગકતા
 જામે થહાડોત્રાં જીવિત પરમાયે અરપીને
 વસે દૂરે દૂરે તદ્દપિ નિજ ધમે મચી રહે. ૧૦

વળી એવાયે છે, ૫ પ્રચલિત રદિખન્ધ તજીને
 સ્વયંપ્રતાદોવાં પ્રખર ધૂમકેતુ, અગન શી
 ધરી કંયા ધાયે પ્રજલ કંઈ ઉત્પાત મચવી,
 છુપાયે પાછા, ને ચક્રિત યજ સૃષ્ટિ સહુ રહે.

અને હા! મૂર્ખો કાં વિચિત્ર દુરતાં ઉધ્ધત યજ,
 નહિં અધ્યા, ભકિત નહિં, નિયતમાર્ગો વળી નહિં,
 પરન્તુ ઉન્માદે ધરી રહી, વિનાશે નિજ તણા
 સરીને રૂપે એ રજરજ યજ ગત મહીં, રે!

૧. રાશિઓ, નક્ષત્રો. ૨. અશ્વિની વગેરે તારક મિથુનો.
 ૩. સ્વર્ગગાના તારકજૂથો. ૪. શુક્ર (લગ્નકરિયો) વગેરે તારક
 જેનાથી ખેડૂતો વગેરે નિરાસમય નક્કી કરે છે. ૫. ધૂમકેતુ
 (Comets) ૬. ઉલ્કા (meteors) ૭. આકાશ.

જતાં કે એવા યેઠ અગમ પયમાંથી વિચરતા,
મનુષ્યોનાં નેત્રોથડી અકળ, દુર્ણીન થડી યે
રહી દૂરે, ઊડી ગગનકુહરોમાં રિથર થઇ,
વની મધ્યે બિન્દુ, અથસમણિરીતે ગ્રહી રહ્યા
સહુ બહાડોતે, અલખખળનો લાપ જપતા.૯

ઉમિલા દલે બી. એ.

કુંકું

(મિત્રોપગતિ)

ન માનશે તુચ્છ લઘુ મને બલા,
કુંકું બલે અસાનનો કહે મને;
હતો જમાનો જવ હું જવાનિયો,
પ્રજુલ્લ મહેરે નવદીપ્તિ ધારતો.
રડો ઊભી ફેરવી વંકી દષ્ટિને,
દિગંત રેખા દગમાં સમાવતો.
સતાવતી જાં વન મહેરી મંજરી,
જુપા રુપાણું શિર નમ્ર, મુગ્ધ શી,
ચમેલી ને સુંદર કેંક વેલી,
જાધીય વાંછે મમ પ્રેમ-સખ્યને.

૮. અક્ષત્ય તારાઓ, જેની આસપાસ આપણી સપ્તમાળા
જેવી અનેક સપ્તમાળાઓ નિહારિકાઓ વગેરે રૂપો કરે છે. ૯ આખાં
કાવ્યમાં ઉદુગણ-મનુજગણની વચ્ચેનું ચૌપમ્ય વરતાઇ જાય એટલું
સ્પષ્ટ છે.

ખડો 'હું' માપું નજરે બધાંને,
ના ચીજ એ સૌ બટુતુચ્છ ભાસતા,
વિશાળ વક્ષસ્થળને પસારી,
વિરાટ શો હું વરણાગીયો ખડો.

'ઉતુંગ હું, અન્ય નીચાં બધાં તરુ,'
શુભાનમાં અંધ બની, વિછોડી
નવી ચમેલી નવ આમ્ર મંજરી,
સુકાઇ એની મૃદુહારી પંતીઓ,
નિરાશ છે સૌ વનવેલી સુંદરી
ગદ બિચારી મુરઝાઇ તાપમાં.

* * *

વર્ષો પિત્યાં, ન્દાનન એક તાડલી
અચિંત્ય દષ્ટિ મમ એંચતી થઇ,
કુમારી નીલી નવનારી બાંકિમા,
અહોરૂપે સખ્ય હું વાંછતો થયો.
વધીય એ ચંદ્રકળા કુમારી શી,
મને દહાડે નિત ચિત્ત ચિંતા.
હું મદ્દ નાનો બની તાડલી કને
કરી શકું કેમ જ પ્રેમયાચના ?
ઉત્તાપદ્મહે જલતું ય ચિત્તને,
એ વાંકી ટેડી સિમત મંદ ફેંકતી,
'નઠોર ઓ પૌવનમત્ત આડવા !
શા કાજ મારી સખીઓ વિલાઇ ?
માલુમ તારાં સહુ છે પરાક્રમે,
લઇશાં કિન્નો તુજ રૂપ સૂંટી.'
સુણી સુણી આ વચનો અકારાં,
બળી જળીને વરવો થયો હું

વરાક શો હું તપસી બની ગયો,
અંગાંગ દાવાનલ પ્રત્યક્ષો તા.
મેણાં અકારાં દિલ રોજ ઝામતાં,
વસંતમાં નાજ જરી પાંગરોડું.

* * *

ત્યાં એક દા'ડે રુખડ મનુષ્યે.
કાપ્યું કુદારે મમ ઉત્તમાં.
'કહે ભલા ક્યાં ગઈ દેલ લાલિમા ?
ટકી જવાની તવ ચંદ્રોગ.'
સમીરમાં શીશ હલાવતી ગને
જોઈ રહીયાં નવનેણુ તાજીજલા.

ત્યાં લગી સૂઈ ને ચંદ્ર, પૃથ્વીમાતા કને ફરે,
જાંચું નીચું, જરા યુવા, છે હુંહું સર્વ આખરે.

પ્રો. વસન્ત ઉપાધ્યાય

ભાષાન્તર તેણે અંગ્રેજીમાં ક્યું દર્શો ! આપણી મુગરાતની અરિમતાને અત્યંત પોષક ને રુચિકર એવો બનાવ દેણ અન્યો નથી તેથી શું ભવિષ્યમાં પણ નહિ જ બને એમ કંઈ કહી શકાય ?

સંજયરાય ડૉક્ટર

નોંધ:

તંત્રી લેખે અમને એક પ્રતિષ્ઠિત લેખક તરફથી મળેલું આ ચર્ચાપત્ર પ્રાપ્ત કરવા પડ્યું છે પણ અમને એમાં કોઈ દષ્ટિચૂક યએલી લાગે છે. કવિ શ્રી. ખજરદાર મુંબઈ આવ્યા પછી બિજાનાવચાન રહ્યા છે. 'માધુરી'ના ગયા અંકમાં આવેલું એ કાવ્ય 'મેઘાનું ગાન' એમના 'મનુશજ' નાટકમાં અમે વાંચ્યું અને-અમે એ કાવ્ય 'માધુરી'માં છાપવા રમ્મ માંગી ત્યારે કવિશ્રીએ બિજાનામાંથીજ કોઈ પણ બતની આનાકાની વગર અમને તે આપી. એટલે આ કાવ્ય જો ઉપર પ્રમાણે કોઈ પણ અંગ્રેજી કાવ્યમાંથી લીધું હોય તો તેઓ અમને ખાતરી છે કે આ ચર્ચાપત્રનો ખુલાસો જરૂર કરી મોકલશે.....તંત્રી.

સ્વીકાર

(નીચેનાં પુસ્તકોની સમાલોચના હવે પછીના અંકોમાં આવશે.)

રાસકૌમુદી : કર્તા મૂળજીભાઈ પી. શાહ. વડોદરા. કુંકુમ : નવું દિંદી માસિક (જોડગોળર-ડીએનરના અંકો); તંત્રી, શ્રીનિધિ દિવેદી અને પ્રકાશક, શ્રી. મહાવીરપ્રસાદ દાધીય. [વચ્ચરાંતિ : કર્તા. ઉમાશંકર જોષી. ત્રીજી આવૃત્તિ ચમકારા : કર્તા જોશંગીર માણેકજી દેસાઈ. પ્રાચીન ભારતની દંતવિદ્યા : કર્તા : ડૉ. કે. ડી. જીલા. ચૌવન તરંગ : કર્તા મહાવીરપ્રસાદ દાધીય. બેઝે મ્યૉ : શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવદા. મહારી જીવન સ્મૃતિ તથા નોંધપોથી : પ્રકાશક સૌ. પુષ્પલતા રજતલાલ પંડ્યા. આશાની પાંખે : કર્તા ચાન્તિલાલ મોહનલાલ શાહ. દયાનંદ દિગ્વિજયમુ : આચાર્ય મેઘાવત. કાવ્ય સહિતા : 'કર્તા અનામી.' અમે છેવે સાત : કર્તા કુલસુમ સરૈયા.

એમ કહેવાય છે કે જગતની સઘળી વસ્તુઓ વિકાસગામી છે, પ્રગતિ-શીલ છે. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કદાચ આ ભલે સાચું હોય કેમ કે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કાંઈપણ વસ્તુ તેની તેજ ગિયતિમાં (inert) નથી હોતી. પણ એનો અર્થ એવો નથી થતો કે ગતિ એ હંમેશાંજ પ્રગતિ કે વિકાસ હોય છે. એજ ન્યાય કુદરતના સુસંસ્કૃત મનાતા માનવસર્જનને પણ લાગુ પડે છે. માનવીને કુદરતનાં બીજા સર્જનો કરતાં વિચારશક્તિનાં અનેરો લાભ મળેલ છે. એ લાભને લીધે તો માનવી જે ધારે તો તેની સામે પડેલા માનવ અનુભવનો ઇતિહાસ એ સહેજે ઉકેલી પોતાના હૃદયનું યોગ્ય ધડતર કરી શકે છે. પણ માનવી સુખદુઃખ, ન્યાયન્યાય, સત્યાસત્ય, પાપપુણ્ય, પ્રેમ ને નિષ્કૃતાંના દ્વંદ્વમાં ડૂબ્યો છે. સંસાર આ દ્વંદ્વથી પર, નથી જઈ શક્યો, છવન છવવાની અને છવનવેલ દલાવી રાખવાની કુદરતની વૃત્તિને જાણેઅજાણે પોપચા મથતો માનવી ડોકને ડોક રીતે પ્રયત્નશીલ રહ્યો છે. પ્રયત્નશીલતામાં જેટલા પ્રમાણમાં વિવેકવિચારને અને શિસ્તને સ્થાન હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે વિન્યને વરે છે. માનવસમાજના ઉત્કર્ષમાં શિસ્તનું સ્થાન ઘણી જાંચી કક્ષાએ રહેલું છે. દુનિયાભરમાં જે જે દેશની પ્રજા આગળ આવી રાખી છે તે તે પ્રજાના શિસ્તપાલનને લીધે. અનેક સદૃશ્યોને જન્મ આપનાર શિસ્ત નાનકડા જનસમૂહને પણ સાચા સ્વાતંત્ર્યનો ઉપભોગ કરાવે છે. શિસ્તપાલનથી મળેલું કે શિસ્તપાલન સાથે સંકળાયેલું સ્વાતંત્ર્ય સાચું સ્વાતંત્ર્ય છે. એ જોતાં ભારતીય પ્રજાના ઇતિહાસ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરીને એટલે કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પણ ખ્યાનમાં લઈ શિસ્ત વિશે વિચારવું અનાવશ્યક નજ ગણાય.

ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ જોતાં લાગે છે કે આર્યપ્રજા પુરાતન કાળમાં શિસ્તને લીધેજ પોતાનો વિકાસ સાધી મોટા ભાગની દુનિયા ન્યારે અજ્ઞાનાગારમાં ડૂબી હતી ત્યારે ભારતને ગ્રીસ, ચીન, ખેખીલોન અને મીસર જેવા તે કાળના ગણ્યા માંડ્યા મુસંસૃત દેશોની હરોળમાં મૂકી શકી હતી. પણ ઋષિમુનિઓનો એ શિસ્તપાલનનો યુગ વહી જતાં ભારત પોતાના ગૌરવભર્યા સ્થાન પરથી પદઘ્રષ્ટ થયું ને આપસઆપસમાંજ શક્તિનો વ્યય કરવા લાગ્યું. સમ્રાટ અશોક અને ચંદ્રગુપ્તના સમયને બાદ કરતાં મહાભારતના યુદ્ધ પછીથી આજપર્યંત ભારતીય જનતા શિસ્તના અભાવે પોતાની શક્તિનો દુર્વ્યથ કરતી આવી છે. આપણી પ્રજાના ઐતિહાસિક યુધ્ધો જોતાં સમજાય છે કે જે યુધ્ધોમાં સ્ત્રી કેન્દ્રસ્થાને હતી તે તે યુધ્ધોએ ભારતની સ્વતંત્રતાને સાચેજ વેચી દીધી છે. સદ્ભાગ્યે રામાયણકાળનું યુદ્ધ લંકાની સમરભૂમિમાં લડાયું હતું તેથી ભારતને તેમાં નહિ જેવુંજ વેડવું પડ્યું હતું. જો તે યુધ્ધ ઇન્દ્રપ્રસ્થ નજીક લડાયું હોત તો સંભવ છે કે રામાયણ પછીના મહાભારતનો ઉજ્જવળ કાળ જોવાનું ભારતની પ્રજાના ભાગ્યમાં ન હોત. ને આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મહાભારતના મહાયુધ્ધમાં ભારતે જે શક્તિ વેડવી નાખી હતી તે શક્તિ હજી પણ પાછી ભારત મેળવી શક્યું નથી. તે લડત પછીથીજ ભારતીય પ્રજા સંઘર્ષજન, જંધુભાવના અને શિસ્તને આજની થડી સુધી અભસાઈ પર મૂકી આવી છે ને દુનિયાની પ્રજાની સરખામણીમાં આપણા અન્નમાનસની મોટામાં મોટી દાંતિ જંધુભાવના અને શિસ્ત-પાલનનાં અભાવની છે. એમાંથીજ આજે અધી વિદ્યુતિઓ જન્મેલી છે. અશોક અને ચંદ્રગુપ્તનો કાળ તો ભારતના ઇતિહાસમાં સાચેજ એક સ્વપ્નસમ છે. છેલ્લે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે સંયુક્તાને કેન્દ્રસ્થાનમાં રાખી ભારતનું સ્વાતંત્ર્ય વેચ્યું. બાકી સાચેજ ૧૫૨૬ ના પાણીપતના યુદ્ધમાં મુઝીબર સૈનિકો સાથે આવેલો બાજર વિરાટ હિંદી સૈન્યને ભોંયભેળું કરી શક્યો અને તે પછીથી ફત્તેપુર સિક્કીના યુદ્ધમાં એજ બાજર રાણાસંગને મદાન રજપુત સેનાનાપકને દરાવી શક્યો એ ઘટનાઓ

શું આપણે માટે યોગી શરમજનક છે ? શિસ્તપાલનના અભાવે જન્મેલી વિકૃત વૃત્તિઓથી ઘેરાયેલી હિન્દી જનતાએ એ પછી તો પરદેશીના શાયમાં ભારતનું સુકાન સોંપ્યું.

રામાયણ અને મહાભારત કાળમાં પણ ભારતવર્ષ અનેક નાના મોટા રાજ્યોમાં વિભક્ત હતું. પણ અયોધ્યા અને ઇન્દ્રપ્રસ્થના રાજવીઓ પોતાની આણુ વર્તણૂક ભારતવર્ષ એક ને અખંડ છે એવી કંઈક ભાવના ટકાવી રાખી શક્યા હતા. ને પછી તો છેલ્લાં બે હજાર વર્ષ થયાં ભારત એક રાષ્ટ્ર છે એવી ભાવના અને એ રાષ્ટ્ર માટેનું ગૌરવ પ્રગ્ભવનસમાં પેદા કરી શકે એવી કોઈ પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિ ભારતને મળીજ નહિ. પરિણામે એ અનેક વિભાગોમાં વિભક્ત રહ્યું. એની છિન્નવિચ્છિન્ન શક્તિને સંઘટિત કરનાર કોઈ ન મળ્યું. બ્રિટીશ સરકારના આગમન પછીથી હમણાં હમણાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષ થયાં ભારત એ એક રાષ્ટ્ર છે એ જાતની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ. એ ભાવનાને પોલી ટકાવી રાખવા માટે જોઈતા શિસ્તનો આગ્રહ રાખનાર ગાંધીજી અને મહાસભા સામે ગદો પ્રચાર કરનાર પણ આપણો જ અપ્રગતિશીલ સમાજ છે.

પ્રાણી માત્રને માટે નિષ્ક્રીયતા એ મોટામાં મોટો રોગ છે. ને વિચારની સ્થિરતાની સાથે જતી કાર્યપરાયણતામાં શિસ્તનો સમાવેશ થઈ જાય છે. શિસ્ત વિનાનું કાર્ય (ખાલી વૈતર) વિકૃતિને જન્મ આપે છે. ને પરિણામે વિકૃતિ અને નિષ્ક્રીયતાને તો બંનેને બહેનપણું છે. ઇતિહાસ અને માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસ પરથી તારવવામાં આવ્યું છે કે હિન્દી જનતામાં સ્થિર વિચારસરણી ^{thankings} balanced નો અભાવ છે. જે વ્યક્તિ કે પ્રજાજીવનમાં નિયમન નથી, શિસ્ત નથી તે વ્યક્તિ કે પ્રજાજીવન માટે ^{is a lame ear} thankings અપ્રાપ્ય છે. ત્યાં શિસ્ત નથી ત્યાં જવાબદારીનું જ્ઞાન તો કોણે જ્યાંય ? ને જે વ્યક્તિને કે પ્રજાસમૂહને પોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન નથી તે વ્યક્તિની કે પ્રજાસમૂહની હસ્તી ધરતીને ભારરૂપ છે—એવી વ્યક્તિ કે પ્રજાસમૂહના પગલાં ધરતી પર પડ્યાં તોયે શું ને ન પડ્યાં તોયે શું !

શિસ્તના અભાવે આપણે આપણી રાષ્ટ્રગતિનો લુપ્ત થઈ જાય તેની સાચી રાષ્ટ્ર-ગતિ નથી સર્જવી શક્યા. આટલો મોટો માનવસમુદાય આટલા અધા લાંબા કાળ મુઠ્ઠી ગુલામીમાં સળગતો રહ્યાનો બીજો કારણ એ છે કે ધર્મની દૃષ્ટિસરમાં ક્યાંયે મળતો નથી. શિસ્તના અભાવને કારણે તો નીતિના, સેવાના, વિવેકના, સભ્યતાના, આચાર વિચારના ને સ્વાતંત્ર્યના આપણા ખાલો સાચેજ અદ્ભુત છે, વિચિત્રતાઓથી ભર્યા છે, વિદૂષિત છે. પરિણામે આપણે કંઈક પણ મૌલિક સર્જન કરવાની શક્તિ ગુમાવી બેસી છીએ.

આપણું રાજકીય પ્રજ્ઞમાનસ લેા. એમાં ક્યાંયે શિસ્ત નજરે પડે છે ? ને ન્યાં મહાસલા જેવી સાચા આત્મગોગમાંથી પ્રાણવાન બનેલી એક સમગ્ર સંસ્થા શિસ્તનો મહાપ્રયાસ આદરી રહી છે ત્યાં તેની સામે ઇચ્છા ને નિર્દયપણે આક્ષેપો, આરોપો મૂકવા જેટલો આપણે પ્રજ્ઞાસમૃદ્ધ દલકો ને વિદૂષિત બન્યો છે. પદાના કે વર્ગના શિસ્તને સાચા સૈનિકતા પેડે આધીન રહેવા જેટલી શૂરવીરતા, સહિષ્ણુતા, સેવાપરાયણતા ને વિવેકશુદ્ધિ આપણી જનતા ગુમાવી બેસી છે. ને સ્વાતંત્ર્યના અને સ્વમાનના વિદૂષિત ખ્યાલો આગળ કરી દેશમાં અનેક પક્ષો ઉભા કરી ગુલામીના વધુ વધુ પ્રતિક્ષા ખડા કરતી આવી છે. વિચાર અને વાણી સ્વાતંત્ર્યને નામે શિસ્તપાલનને વેગળું રાખી આપણે અનેક નાના મોટા મંડળોનું સ્થાપન કરતા રહી નિર્વીર્યતાને પોલી, પંપાળા રવા છીએ, કાયરતાનું પ્રદર્શન કરાવી રહ્યા છીએ અને દુનિયાની બીજી પ્રજાઓની નજરમાં હાસ્યપાત્ર બની રહ્યા છીએ. આમ શિસ્તપાલનના અભાવે આપણે વધુ અસહિષ્ણુ બન્યા છીએ, કાયપરાયણતા બૂઝ્યા છીએ, કાયરને શોભે એવા માન-વિતંડવાદમાં ગડા બન્યા છીએ; ને પરિણામે આપણે સાચા સંઘેયા મરી ગયા છીએ. આ સંજોગોમાં આપણને સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવે તોયે તેને સાચવી રાખવા માટેનાં સામર્થ્ય, શિસ્ત, ને વિગારશુદ્ધિ આપણે ગુમાવી બેસી છીએ.

આપણી સામાજિક મનોદશાનો ખ્યાલ કરો. ધર્મને નીતિની મોટી મોટી વાતો કરનારા આપણે આપણી વિવેકબુદ્ધિ અને નીતિને ગીરો મૂકીને ફરીએ છીએ. માનવીના અંગત સંસર્ગમાં, પરિવ્યયમાં આવ્યા વિના તેના જીવનવ્યવહારની પારદર્શકતા નથી નિહાળી શકાતી. આ નવાં સત્યને ઉપજી સામાજિક, નૈતિક કે ધાર્મિક જીવનના શિસ્તનો વિચાર ક્યાં વિના તદ્દન બેજવાબદારપણે આપણે સમાજ આપણા કાર્યકર્તાઓના અંગત જીવન પરત્વે નિર્લગ્ન આક્ષેપો કરવામાં નીતિને અને ધર્મને પોષતા હોવાનો દોશ કરે છે. રસ્તેથી બે સર્ગા કે દૂરનાં લાઇબ્રેરી, બે મિત્રો કે સાથીઓ પસાર થતા હોય તો સમગ્રની નીતિ સાચી રાખવાનો ધમરો લઈ મેડેલ કહેવાતો નીતિમાન વર્ગ તે તે વ્યક્તિઓ પરત્વે અનીતિનું આરોપણ કરવામાં ^{નીતિનું} રહેલું થયું હોય છે એ કંઈ બોધ અસહ્ય નથી. રોજ પર આવતાં સ્ત્રી પુરુષ પાત્રો વિશે આપણે આપણી જાતને નીતિના સંચલક મનાવતા હોવાનો દાવો કરી આપણા મોંમાંથી એટલી બધી ગંદકી ફેલાવી માનવતાને લજવીએ છીએ કે ન પૂછે વાત. શિસ્તના અભાવને લીધે સ્વાતંત્ર્યની વિકૃતિરૂપ સ્વઅર્થ અનિયતિત બન્યા છે ને તેને પરિણામે આવી ગંદકી ફેલાવનારાઓની સંખ્યા વધતી રહી છે. કોઈ પણ વ્યક્તિના અંગત જીવન પર આક્ષેપો કે આરોપો મુકવાનું, બાહર મેળાવડા કે ઉત્સવો વેળા ગંદા પ્રચાર કરી, તોફાન મચાવી તેને તોડી પાડવાનું કાર્ય આપણા શિસ્તને ન સમજનારા, સ્વાતંત્ર્યના સાચા ખ્યાલોને અલસાઈ પર મૂકનારા, વિવેક બુદ્ધિને માટે પ્રત્યેકદારો ગંધ કરી કરનારા સમાજમાં સહજ થઈ પડ્યું છે. ને આવા હલકા કાર્યમાં આપણે યુવક વધુવધુ રસ લેતો જઈ તેમાં શરવીરતા રહેલી લાગે છે એ ભારતનું દુર્ભાગ્ય છે, આ બધું સારી પેઢે આપણા સમાજમાં નબી રહ્યું છે તે માત્ર શિસ્તના અભાવે.

હવે અહીં આપણે વ્યક્તિના અંગત જીવન પર આક્ષેપો કરવાની વિકૃત મનોદશાને અંગે એક વાત વિચારી લઈએ. "રાવણને ત્યાં

રહી આવેલી સીતાને રાગ રામે ધરમાં રાખી. હું તેમ ન કરું” એમ પોતાની પત્નીને કહેનાર એક બેન્વાખદાર, મૂર્ખ ધોખીના કહેવાથી રાગ રામચંદ્રે સીતાનો ત્યાગ કરી સાચી માનવતાનું ખૂન કર્યું હતું, ને પ્રજામાનસમાં અશિસ્તના બીજને પોપી, પંપાળી વિકૃતિને જન્મ આપ્યો હતો. કેમકે રામ સિવાય એમ સીતાના ચારિત્ર્ય વિશે શંકાઓ ઉદ્ભવવાનો કોઈને હક્ક ન હતો. આદર્શ રાગ બનવાની લાવનાં સેવી પ્રજાની એક બેન્વાખદાર વ્યક્તિનાં વિકૃત તરંગને પોપી રામે પોતે વેદના વદારી લીધી, પણ આદર્શ રાગ બનવાના લોભમાં રામે સાચી માનવતાને વેચી દીધી, સાચા પતિધર્મને દોકરે માર્યો તેનું પાપ તેને તરતજ ભોગવવું પડ્યું. સીતાનો ત્યાગ કરવાથી કુદરત નારંગ થઈ. પરિણામે રામની આદર્શ રાગ બનવાની કાવના તો બાબુએ રહી ગઈ. ને રાંધે બીજું પોતાના મનનું સમેતોલ-પણું ગૂમાવી બેઠો. આવેશમાં આવી તેણે લક્ષ્મણનો પણ ત્યાગ કર્યો. ને જોતી ઉજ્જવળ રાગદીપ કારકીર્દીનો તરતજ અંત આવ્યો: રામાયણ કાળમાં રામે પોપેલી એ અશિસ્તરૂપ વિકૃતિ આજે આપણા સંસારમાં બિડાં મૂળ ધાલી બેઠી છે ને આંપણ તંદુરસ્ત વિકાસ અટકાવી રહી છે.

હવે આપણે આપણી શાળા પાઠશાળાના યુવાનો વિશે વિચારી લઈએ. આપણી શાળા પાઠશાળામાં જોવામાં આવતો શિસ્તનો સદંતર અભાવ દુનિયાના બીજા કોઈપણ દેશની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં જોવાનો ન મળશે. પરિણામે આપણા યુવકોના જેટલો સમયનો દુર્વ્યય કરનાર યુવકો પણ દુનિયામાં બીજે ક્યાંયે ન મળે. આપણા વિદ્યાર્થીઓને શિસ્તના બંધનો નાપસંદ છે. શિસ્તથી તો વિકાસ અટકે છે એવી અવળી મતિ તેઓ ધરાવે છે. તેમને વિચાર સ્વાતંત્ર્ય, વાણી સ્વાતંત્ર્ય ને આચાર સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે. પણ એ સ્વાતંત્ર્ય કંઈ આંકડામાંથી બીડી પડવાનું નથી. તેમજ એ એવી ચીજ નથી કે બીજે કોઈ એને આપી શકે. માત્ર ત્યાગની વાતો કરવાથી ત્યાગી નથી જતી જવાતું. તેજ મુજબ સ્વાતંત્ર્ય મળવું અસંભવિત છે. જેટલો આપણા યુવાનોએ નો મોટી મોટી

વાતોના વિતંડાવાદ છોડી દઇ પોતાની જાત પ્રત્યેની, કુટુંબ પ્રત્યેની, સમાજ પ્રત્યેની અને દેશ પ્રત્યેની ફરજોને આગળ કરવી રહી. જવાબદારીનું ભાન યુવાનો ન રાખે તે કેમ નથી શકે? જે દેશના યુવાનોને પોતાની જવાબદારીનું ભાન નથી તે દેશમાં જાદુવારથી સિવાય બીજું શું સંભવે? જવાબદારીનું ભાન યતાં કર્તવ્યબુદ્ધિ જાગ્રત થશે. ને શિસ્તપાલનથીજ એ જાગ્રતિને સાચું વ્યવહારું સ્વરૂપ આપી શકાય છે. એ જાગ્રતિને સાચું વ્યવહારું સ્વરૂપ મળતાં સ્વાતંત્ર્ય આપ મેળે ઉગી નીકળશે. સ્વાતંત્ર્ય કંઈ માગવાનું હોય! એ તો મેળવવાનું છે. કાણ જાણે કેમ તે ભારતનો યુવાનજ સ્વાતંત્ર્યની મોટી મોટી વાતો કરે છે. ને એ વાતોની સાથે સાથેજ પોતે રસ્તે જતી સ્ત્રી, યુવતી કે બાળાની ટીખણી કરવામાં, નિર્લજ્જ દુઝામશ્કરી કરવામાં, સભાઓમાં તોફાન મચાવી અશાન્તિ ફેલાવવામાં, પોતાની માન્યતાઓથી વિકલ્પની વાતો કરનારા સામે કુખેશ ચલાવવામાં, જ્યાં ત્યાં હડતાળના બાઉને આગળ કરવામાં મજા માણતો જોવામાં આવે છે. એ ભારતનું દુર્ભાગ્ય છે, આ બધી અસંખ્યતાની પરિસીમાઓ સુચવતી વિગતો સાથેજ આપણા યુવાનોમાં અને પ્રજામાનસમાં ઘર કરી રહેલા પારાવાર શિસ્તભંગનું પરિણામ છે. આવી વિનાશક અને વિધાતક વિકૃતિઓનું પ્રદર્શન કરાવનાર વ્યક્તિના ગોંમાં સ્વાતંત્ર્યની વાતો શોભતી નથી એ નમ્ર સત્ય આપણા યુવાનોએ સમજવું રહ્યું. ભારતના યુવકના જોટલા સ્વાતંત્ર્યના વિકૃત ખ્યાલો ભૂમિપરના બીજા કાંઈ પણ દેશના યુવકને ન હશે?

આટલી બધી વિગતોમાં ઉતર્યા પછી શિસ્ત શબ્દનો શબ્દાર્થ આપવાની લાગેજ જરૂર રહે છે. ને તેમ છતાંયે એ તો સાચું છે કે આ ભાવદર્શક શબ્દનો શબ્દાર્થ આપવાનું કાર્ય પણ મૂશ્કેલ છે. નૂતન શિક્ષણને અંગે શિસ્ત વિષે અનેક વાતો આપણે કરવા લાગ્યા છીએ. ને એ વાતો કરવામાં આજે ને આજે કલ્પનાતિત સ્વર્ગને પૃથ્વી પર ઉતારી લાવવા ઉત્સુક બનેલા આપણા કેટલાક કેળવણીકારો વધારે ખડતી વાપડી વાતો કરતાં અચકાયા નથી. પોતાને બાળકોના

તારવુદાર માની લઈ પોતેજ સાચા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી છે એમ સમજી
 આગળના શિસ્તની અને સ્વાતંત્ર્યની કેટલીક વધારે પડતી વાતો કરતા
 થયા છે પણ એ બધાઓ જૂલી જન્ય છે કે જ્યાં સમૂહશિક્ષણ એક યા
 જીવન કારણે ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી, ને જ્યાંસુધી એક બાળક માટે
 એક શિક્ષકની શક્યતા ન હોય ત્યાં સુધી એમના કહેવાતા સ્વાતંત્ર્ય
 અને શિસ્તની વાતો સાચેજ એકમાર્ગી છે, અવ્યવહારુ છે. એક
 મોટી ખુલ તો શિસ્તને લશ્કરી તાસ જોડે સરખાવવામાં આવે છે
 ને છે. પ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્યનો ઇન્જને પોતાનો માની બેઠેલી કેટલીક
 વ્યક્તિઓ કહે છે કે “મારે મારી શાળામાં મીલીટરી ડીસીપ્લીન
 નથી જોઈતી. ભણે મારાં બાળકો ગ્લૉબલની જતી જાય તો.” આ
 વિચારસરણી સાચી જોરી છે. શાળામાં પોલીસ આવીને જોમો
 રહે ને તેનાથી ડરી જઈ બાળકો શાન્ત રહે એ તો એક સામાન્ય
 ભુધ્ધિનો શિક્ષક પણ પસંદ ન કરે. બાળકોએ વ્યક્તિથી ડરી જઈને શાન્ત
 બનવાની જરૂર નથી. ક્યા ક્યા પ્રસંગોએ શાન્ત રાખવી જોઈએ,
 વિવેક વાપરવો જોઈએ ને સમ્મતતા બતાવવી જોઈએ એ બાળકોએ
 જાણવું રહ્યું. શિક્ષક કે આચાર્યવર્ગમાં દાખલ થાય ત્યારે ડરી
 ગયા વિના આપમેળે ઉભા થઈ શાન્ત રહેવાનો વિવેક બાળકોએ
 બનાવવો જોઈએ. ઉપરાંત જીજ્ઞે ઘંટ વાગ્યા પહેલાં વર્ગમાં દાખલ
 થઈ જવાનો નિયમ હોય તો તે મુજબ સ્વાભાવિક રીતેજ ડર વિના
 બાળકોએ વર્તી જવું જોઈએ. પછી તે નિયમ શાળાના સંચાલકોએ
 ઘડ્યો હોય, સંચાલકો અને બાળકોએ ઘડી કાઢ્યો હોય કે પછી
 નકલમાં બાળકોએ ઘડ્યો હોય. પણ એ નિયમનું સ્વાભાવિક અને
 કડક પાલન થવું જોઈએ. એમ ન થાય તો શિસ્તભંગ લેખાય.
 આ તો એક માત્ર દૃષ્ટાંત છે. જીંછ ગેરસમજીતી શિસ્ત અને
 સ્વાતંત્ર્યને પરસ્પર વિરોધી ગણવામાં રહેલી છે. જ્યારે ખરું જોતાં
 તો શિસ્ત અને સ્વાતંત્ર્ય પરસ્પર વિરોધી છેજ નહિ. બંને
 એકબીજાનાં પૂરક છે. વ્યક્તિના કે સમષ્ટિના સ્વતંત્ર વિગ્રસ માટે
 એક અનુકૂળ કાયદાશાસ્ત્રી જરૂર છે. ને એ અંગે મર્યાદાઓ પણ

આવશ્યક છે. એ કાર્યદિશાને લગતી મર્યાદાઓનું પાલન એજ શિસ્ત. વિકાસની મર્યાદાઓ ન હોઈ શકે. પણ વિકાસ માટેની મર્યાદાઓ આવશ્યક છે. ને વિકાસ માટેની મર્યાદાઓ અને તેનું પાલન એજ શિસ્ત ને શિસ્તપાલન.

ખીજાની બાધેલી મર્યાદાઓ વ્યક્તિ સ્વીકારવા તૈયાર ન થાય તો? આ પ્રશ્ન સાચો છે. પરંતુ જો વ્યક્તિ પોતાનો વિકાસ સમષ્ટિથી વિરુદ્ધ જાળીને કરવા છાજે તો તેને સમૂહમાં રહેવાનો, સમૂહ સાથે ભળવાનો હક્ક પણ રહેતો નથી. જગતમાં જાળીને એ ભલે અમર્યાદિત જીવન છાજે, પોતાને ગમતો જીવનવિકાસ સાધે. માનવી એકાદી નથી. એને સમૂહની જરૂર છે. એનો વિકાસ સમૂહનાં વિકાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સમષ્ટિના વિકાસમાં વ્યક્તિએ વ્યક્તિગત વિકાસ સાધી પોતાનો ફાળો આપવાનો છે. સાચો વ્યક્તિવિકાસ સમષ્ટિ વિકાસનો વિરોધી કે વિઘાતક નથી. એ ન્યાયે સમૂહ કે સમાજે પોતાના વિકાસ માટેની નક્કી કરેલી મર્યાદાઓનું વ્યક્તિએ પાલન કરવુંજ રહ્યું. મર્યાદાઓ, નિયમો નક્કી કરવામાં પ્રભુ સ્વાતંત્ર્ય હાથ એ યોગ્ય છે. પણ એક વેળા મર્યાદાઓ, નિયમો નક્કી થયા પછી તેનું કડક પાલન આવશ્યક છે. એના વિના વિકાસ, પ્રગતિ અસંભવિત છે. જેમ આ સારીય વાત આમજનતાને લાગુ પડે છે તેમ વિદ્યાર્થી આલમને પણ સર્વાંશે લાગુ પડે છે. આટલું નેતાં નિઃસંદાયપણે કહી શકાય કે માનવીનો જીવનવિકાસ, આર્થિકવિકાસ શિસ્તપાલન પર નિર્ભર છે.

આમ વિચિત્ર ભારતીય પ્રજામાનસમાં મૂળ ધાલી ખેડેલા આ સદીઓ જૂના મહારોગને મારી હટાવી શકે એવી ઉત્કૃષ્ટ સરમુખત્યારી વિના ભારતને ^{વિકસિત} સાચું જ્ઞાન થવું અસંભવિત છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ આ વાતની સાખ પૂરે છે. સાચા સ્વાતંત્ર્યનું જ્ઞાન શિસ્ત વિના અસંભવિત છે. જવાબદારી વિનાનું સ્વાતંત્ર્ય એ સ્વાતંત્ર્ય નથી, પરંતુ સ્વચ્છંદ છે. જવાબદારીનું જ્ઞાન આવતા શિસ્તપાલન સ્વાભાવિક અને છે. જવાબદારીનું જ્ઞાન અને શિસ્ત એક સાથે સાથે યતાં આપમેળે વિકૃતિઓ અદૃશ્ય થશે ને સ્વાતંત્ર્યનું સાચું જ્ઞાન થશે.

તરેહતરેહના દિવાળી અંકો અને બીજાં નિયમીત સામયિકોમાં માપણા પ્રતિષ્ઠિત કવિઓ તેમજ નવા કવિઓએ નિજ નિજ કૃતિ માપી છે. આનંદની વાત તો એ છે કે જે એ કવિઓની સંખ્યા શુદ્ધ જાણે તો લગભગ સો જોડણી થાય.

‘શુન્નરાતી’ના દીપોત્સવી અંકમાં ગા. વિવિત્સુનું વિગયની રેશિષ્ટતાવાળું કાવ્ય ‘બરોડા ડોલેજના ધુમ્મટને’ મળે છે. સંતતિલક્ષની આ ચાલીસ લીટીઓમાં કેટલેક રૂઢાણો હલોભંગ લેખે આપે છે—પણ કાવ્યના અંત ભાગમાં મજેની પંક્તિઓ સાંપડે છે,

દિમાદિ તુલ્ય નિરખું અચલત તારૂં.

* * *
ગોરંભતો કળીર શો વડો બનીને
તહે જ્ઞાનની પરખ માંડી જણાય, બંધુ.

‘શુન્નરાતી’ના એજ અંકમાં શ્રી લાલજી વિશ્વેશ્વર બનીતું ‘રાત્રિપિં દિલીપની ગોસેવા’ કાવ્ય પણ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. વાણીનો પ્રસાદ પણ એ કાવ્યમાં સરસ છે.

આપણા વિદ્વાન શ્રી. દાકોરનાં કાવ્યો પણ જોવા મળે છે. ‘પ્રતાપ’ના દીપોત્સવી અંકમાં ‘બાલ સુદૃત’નું સ્વપ્ન’ એમની રૈસિનો આદર્શ નમૂનો બને છે. એમાં પૃથ્વી હંદને તળિયે પૃથ્વી પાવડી પહેરાવેલી દેખાય છે. જેનું નામ એમણે પૃથ્વીનિલક પાડ્યું છે. એ કાવ્યની પદેલી જ એ પંક્તિઓનો સ્વાદ લઈ સમજો—

મનોહર મુઘા લસદ્ ગયખ લોર-આરમાન તું
વળી ઉગ છ, વર્ષ આણુ છ તું આગળે કેહવું?

ગુજરાતના

ગણ્યામાંડ્યા સાક્ષરો અને કવિઓ માટે લખાયેલું આ કાવ્ય ઉમરાવ વર્ગનું પ્રતિનિધિ અને છે. પ્રો. હકેરનાં આ કાવ્યો વાંચીએ છીએ ત્યારે જાણે Illustrated Weekly (ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી) કે 'જન્મ-ભૂમિ'ની શબ્દ રચના હરિદ્રાષ્ટનોજ ઉકેલ કરતા હોઇએ એમ લાગ્યા વગર રહેવું નથી. આ કાવ્યોમાં શબ્દોનો નહિ પણ અર્થનો ઉકેલ કરવાનો હોય છે. લક્ષ્મણી જાતના શબ્દો આવે અને તેનો અર્થ વાચકે ખેસાડવો. એ ઉકેલ આણવા કેટલું શુભિ-આનુષ' બ્લેષએ? પણ મહાસાક્ષરોની ગતિ આપણે સામાન્ય મનુષ્યોને તો અગમ્યજ રહેવાની. પ્રો. હકેરના 'લણકાર'માંથી પેલી રેવાનો શુદ્ધ નાદ સાંભળી એકવાર-અનેક વાર રવેચ્છાથી વાંચવું ગમે-તેમ આ કાવ્યમાં અનિચ્છાથી ફક્ત એનો અર્થ ખેસાડવાજ એ કાવ્ય અનેકવાર વાંચવાની પણ સામાન્ય વાચકને ફરજ પડેજ. મુક્તજલે એમનું 'લોકવાણી'માંનું 'મોત' હીક છે. 'મોત'માં

કમોન? વળી માન કાઇ કદિ કયાંય સન્મોત ચું?

કેટલી સરસ લીટી છે!

શ્રી. આદ્રાવણનાં પાંચ છ કાવ્યો મળતાં દેખાય છે. 'સમાજ'ના દીપોત્સવી અંકમાં 'પૂછું છું મોતને નું' કાવ્યમાં પૂછે છે—

હું તો દુવે આ ચાલ્યો, જન્મે જીવર ન રહ્યા,
સહુ એ રજાવવાને મળશે રદન ફરીથી?
ના જન્મતા તમના, પણ જન્મ્યું પડે બે,
હિન્દોસ્તાન જેવું મળશે વતન ફરીથી?

કેટલી સરસ

પંક્તિઓ આ કાવ્યમાં મળે છે એ તો કાવ્ય રસિક જાતેજ બ્લેષ શકશે! ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવી પંક્તિઓ અમર રહેવાનેજ

સન્નિયેલી છે. આ ચાર પંક્તિઓનો રણકાર કલાકો સુધી અન્તરમાં રણકયા કરશે-તેટલી સમર્થ સુંદર પંક્તિઓ એમનાં આ કાવ્યમાંથી આપણને મળી છે.

આપણા લજ્જનિક કવિ લલિતશ્રી 'સમાજ'ના દીપોત્સવી અંકમાં 'કૌમારદાને' કાવ્યમાં કહે છે,

જ્ઞતિભેદ શરીરે છે, એકંમે અદ્ય તે ગ્હે;
અન્યાંશો વિકસે તેથી, પૂર્ણાંશે માનવી રહે!
માનવાત્મ નિરાળા છે, દેહને જ્ઞતિથી પર:
છે તેવાજ રહેવા દે : મનુષ્યોત્તમતા ખીલે!

'પ્રતાપ'ના દીપોત્સવી અંકમાં શ્રી. હર્ષદરાય દેસાઈના 'ત્રિમૂર્તિ' કાવ્યમાંથી એ મળેલી પંક્તિઓ મળે છે,

અને વસંત વાટિકા શી અંગઅંગ ખીલતી,
વિવિધ રંગ અંગમાં અનંગ-મરત ઝીલતી.

લોકવાણીના દીપોત્સવી અંકમાં જીજ્ઞુ' એક સરસ કાવ્ય 'આળક' । દયાશંકર પી. જોશીનું મળે છે. એવુંજ એક જીજ્ઞુ' કાવ્ય શ્રી મનુ 'પ્રતાપ'ના દીપોત્સવી અંકમાં 'મુદ્ધિણી' મળે છે. શ્રી. અમૃતલાલ પારેખનું 'નર્મદને નિવાપાંજલિ' એક લાંબું, ધ્યાન ખેંચે તેવું કાવ્ય છે.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું 'જ્ઞેનડ્યાનું આગમન પર્વ' 'પ્રતાપ'ના દીપોત્સવી અંકમાં આવે છે.

આંગણ વસન્તનાં તેજ દળેલાં,
સૂરજ પૂરતાંતા સાથિયા રે:
ધૂધરડે ધમધમનું શિગરામ આવ્યુ:
ધોરી મલપતા હાથિયા રે.

આમાંની છેલ્લી બે

પકિતઓ તો માણે લોકવાણીનો પડ્યોગ હોય એટલી સરસ લાગે છે. આગળ જતાં એ આગમનની પ્રગતિ બતાવે છે. વસ્તુને કેટલી સુંદર રીતે કવિશ્રી આપણને એ ગીતમાં આપે છે.

નમતે પ્હોરે ગુર્યા ભાભીના કેશાબળ,

“વાંકી સેંથી વીરને બહુ ગમે રે.”

નમતે પ્હોરે ભાભીના

વાળ ગૂંથતાં ભાદને વાંકી સેંથી બહુ ગમે છે એમ કહી ભાભીના વાળમાં પણ તેની સેંથી પાડે છે. એ ભાવ કેટલો સુંદર બિતર્યો છે ?

શ્રી. જુગતરામ દ્વે ‘વાદળું’ વેરાશે ન્યારે,’ એ સુપ્રસિદ્ધ ખિસ્તી ભગ્નનો અનુવાદ ઘણીજ સરસ રીતે કરીને લોકવાણી દીપોત્સવી અંકમાં આપે છે. શ્રી. સુધાંશુનાં પણ ઘણાં ભગ્નો-કાવ્યો મળે છે. જેમાં ‘કામિ’ના નવેખ્ખર અંકમાં આવેલું ‘ખડેર પર કાકિલા’ સરસ કાવ્ય ‘યું’ છે

શ્રી. પતીલનાં પણ બે કાવ્યો (કુસુમ-શરતપૂર્ણિમા, રાજરથાન-દીપોત્સવી અંકોમાં) મળે છે. ‘જુલજુલની પ્રાર્થનામાં’

રોતી હતી જુલજુલ બાગમાં, કરતી હતી શોર સવારની,
ગંસોજ ફદન કરતી હતી એ શાખ ઉપર યુત્તજારની.

એ જુલજુલ

માત્ર એટલુંજ માંગે છે,

જે મને લક્ષ્મી મોજ આ તે હોય જ્યાં પર મહેરબાં,
માંગું છું બસ ઓ ‘પતીલ’, હું એજ દુઆ કિરતારની.

શ્રી. મૂળજીભાઈ પી. શાહનું ‘ખેલડી મોજ’ ના દીપોત્સવી અંકમાં ‘રમૂનિ-નિકુંજ’ નામક એ સરસ કાવ્ય મળે છે. અને બીજું એક ગીત સુવાસના માર્ગશીર્ષા અંકમાં ‘કાણુ રે લેશે સંભાગ’

કુદરત દેતી ન્યાય અનુષ્ઠ, સાચો છે દીનદયાળ;
સંકટ તારાં કાણુ રે ટાળે? દષ્ટ બને વિકરાળ.

શ્રી. જોદાલાલ ત્રિવેદીનાં પણ ધણાં કાવ્યો મળે કુસુમ-શરતપૂર્ણિમાનું મુક્તક મળેનું છે. લોકવાણીના દીપોત્સવી અંક આવેલું 'શુદ્ધ-દાસી' પણ સરળ સુંદર ગમી જાય તેવું છે.

શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરી 'આરાધના' કાવ્ય (કુસુમ શરતપૂર્ણિમા માં દહે છે,

આરાધના શી વિધ તાહરી કરું?

* * *

હું મૌન એ ધન્ય ધરી તને રહું,

આરાધના એ વિધ તાહરી કરું.

લોકવાણીના દીપોત્સવી અંક 'પીયસ' સોપ' પર કાવ્ય સમ્યું છે. નવમેતનના દીપોત્સવ અંકમાં આવેલા 'શાશ્વત યૌવનશ્રી' માં પણ કવિ મૌનનીજ વા કરે છે. પણ એ કાવ્યમાં મૌનજ આખા કાવ્યના અંતિમ ભાગ એક જાતની ગંભીર શાંતિ આપી રહ્યું હોય એમ લાગે છે.

શ્રી. રતુભાઈ દેસાઈનું 'સંતાકૂકડી' પ્રગળાધુના દીપોત્સવ અંકમાં મળે છે. રોજામાં લખાયેલું આ કાવ્ય મળેનું થયું છે સંતાકૂકડીનું આખું કાવ્ય એક કરુણ પ્રદર્શિત છે. એ સંતાકૂકડેવી હતી?

નહોતી નહોતી ખજાર મને રજ ત્યારે પ્યારી!

કે તું સંતાકૂકડી રમશે અતિ લયકારી!

શોધાવી શોધાવી મુજને થકની દેશે,

શોધું શોધું છતાં ક્યદી ના જોવા મળશે!

કવિ ખખરદારનાં લગભગ આઠેક કાવ્યો જુદાં જુદાં સામયિકાગ પ્રસિધ્ધ થયેલાં દેખાય છે. જેમાં 'માધુરી' ના આ અંકમાં આવે 'દૂર દૂરની ધંટડી' ધણું સરસ લાગે છે. કવિને કાને ધંટડી

લણકારા પડે છે. ઘરે જવાની થી ચઢે છે. અને એ મૃત્યુ થીને કવિ મંગલ કહી આપણને પ્રાસાદિક માધુર્યઝરતી વાણીમાં કહે છે,

પરમાત્મા માટે આ મારો આત્મ અદલ બધો

જ્ઞાતાં! ઘેર જવાની છે લાખેણી લેહ!

જ્ઞાતાં મીઠી મીઠી વાગે દૂર કેા થંટડી.

એ છેલ્લી પંક્તિઓ

એક વખત વાંચતાંજ આપણા મનમાં રણુડી રહે છે. એ ઘેર જવામાં કવિ 'લાખેણી લેહ' માને છે. અન્તરના આવેગને કવિ કેટલા સરલ શબ્દમાં ઉતારે છે!

લગભગ બીજા ગદ્યાજ અંકમાં એમનાં ભજન કાવ્યોજ સાંપડ્યાં છે. સમાજના દીપોત્સવી અંકમાં કવિ બંધનની વાત કરતાં હજારને પણ કેવો બાંધી લીધો છે તે વિષે કહે છે,

મને બાંધતાં તુંજ બંધાઇ ગયો,

મારે અંતર તુ સપડાઇ ગયો,

હવે આખર તો ઓળખાઇ ગયો,

મારી મુક્તિ વિના નહી તારી પ્રભો?

લોકવાણીના દીપોત્સવી અંકમાં કવિશ્રી 'માયાની લગની' કાવ્ય આપે છે. જેની છેલ્લી અતિ મધુર પંક્તિઓ,

જન્મ ને મૃત્યુની વચ્ચે છે હજન, સિંધુની ભિમિંનું શીણ;

મીણુજત્તીમાં અદલ જે જળે તે જ્યોતિ નથી કંઈ મીણુ!

માની બેઠો તું જે અતલગતી રે,

હવે! જૂઠી તે માયા છે જગતી!—

માયાની લગતી શું છે

તે સ્પષ્ટ કરે છે. નવચેતન (દીપોત્સવી) માં આવેલું 'મારે દારે;' 'શારદાના દીવાળી અંક'માં આવેલું 'પધરામણી' અને

સોનેટને સદૃશ બનાવે છે. એ સવિતાથી સુતેલા સાગરો પણ કંપે ઉઠે છે, શોષાઈ નાથ છે-અધારું પણ લાગી નાથ છે-એટલો એને ત્રાસ છે-ધરતી પણ બળી રહે છે, છતાંયે એજ સવિતાને પોતાનું સદૃશ દષ્ટિથી બેતાં કહે છે,

જાણ્યું જ્યાં સુધી મેં ન મુશ્વ મધુરું તે અંડ હસ્તો મહી
બીનું માર્દવ જે જગાડી ખીસવે સંભાળથી પદ્મને!—
ત્યારે વજ્ર કંકાર ને પ્રલકુણી મેં દષ્ટિ તારી લહી!

જે સવિતા આટલો પ્રખર છે-તેજ સવિતામાં અનહદ દયા-માયા-મેમ-અને મૃદુતા છે. એ કવિ કમળનું દૃષ્ટાંત આપી કેટલું સ્પષ્ટ કરે છે. અનેક વિપરીતતા જરૈલામ એક સદૃશુણ પણ કેટલો સરસ હોય છે?

શ્રી. મુંદરછ બેટાનું હૃદયને ધૂપદાનનું રૂપક આપી આખા કાવ્યમાં એનું મૂર્તિમત ચિત્ર બોલું કરે છે.

શબ્દો ધૂપ્યા, સદૃશ એ ધૂપગન્ધે
જાણે સાધું 'ગન્ધ સંકેતિ એમાં,
આવે ના'વે શબ્દમાં એ સુગન્ધ'

તોયે મારે હૃદય વિલસે ધૂપરેખા સુમન્દ.

એ સુમન્દ વિલસતી ધૂપરેખા જોઈને પણ કવિ રાહ થાય છે. એમનું એક બીજું સરસ ગીત 'અથુનો સાગર' 'હિન્દુસ્તાન-પ્રજામિત દીપોત્સવી અંક'માં મળે છે. 'બસ રમશાનની હાંડલી' (જે ઘડી ગોજ-દીપોત્સવી) પણ સારું કાવ્ય છે. એના અંતભાગમાં કવિ કહી સંભળાવે છે.

નિમૂદ. નિજ આત્મનાં છલછલી રહ્યાં નીરમાં
ક્યાં પ્રણય જ્ઞાન ત્હે: રમૂતિ વિશે કશું ના ટકયું?

* :

*

*

વગોવી બસ નાર ત્હે કહી રમશાનની હાંડલી.

‘માધુરી’ના આજ અંકમાં થી ઉમાશંકર જોશી-એક નાનું સ્વરૂપ મળેનું બિમિત ગીત આપે છે. ગીતમાં કવિ રમતિયાળ થઇને જ કહે છે,

‘માનવીના હૈયાને નંદવામાં વાર શી ?

હા એ તો માનવીના હૈયાને નંદે ત્યારેજ ખબર પડે! પણ એ ખબર પડે તે પહેલાંજ કવિ પાછા કહે છે,

‘માનવીના હૈયાને રંજવામાં વાર શી ?

આમ કહીને માનવહૃદય કેટલું બોળું છે તે એમણે સ્પષ્ટ દેખાડ્યું છે. કવિ પણ બોળાજ છે કે નંદવાનું યે કહ્યું અને સાથે સાથે રંજવાનું યે કહ્યું! એક વખત વાંચતાંજ એ ગીત ધ્યાનમાં રહી જાય તોટલી મીઠાશ એ ગીતની વાણીમાં છે. આ વખતના ધણુખરા સામયિકોમાં એમનાં કાવ્યોએ જન દીધાં છે. ‘પ્રસ્થાન’ના કારતક અંકમાં ‘વિરાટ પ્રણય’ કરીને મલગ ૨૮૫ લીટીનું લાંબું કાવ્ય મળે છે. જેમાં અનબુદ્ધમાં સાડા-૧૨ લીટીઓ છે અને બાફીની પૃથ્વીમાં છે. કવિતા અને પ્રકૃતિ પર એ લાંબુ કાવ્ય સરસ છે કવિત્વના ચમકારા પણ સારા છે. કાવ્ય અતિસંસ્કૃત થયેલું હોવાથી એ કાવ્યને સમજવા વાચક પાસેથી અધિકાર માંગી લે છે. કુમારના કારતક-માગશર અંકોમાં એમનાં આત્માના ખડેરનું ઉત્તરાધ મળેનું છે.

‘સત્યપુંજ’માં, ‘મહેરામણો ગરજતા અડી’ સામસામે !’ કહી એક બાળુ માનવસિંધુ અને બીજા બાળુ સિંધુ એ બંનેમાં સામ્ય છે તે સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. બંને હજી છે. બંને સિંધુમાં એકસ્વરૂપ જોમ છે, એમ કવિ માનવસિંધુ વિશે,

નતંત, ઓટ ભરતી મહીં મરત દહેરે
દે યંત્રતાલ, અણુયંબી પ્રવૃત્તિ ગર્ભે.

કહી એને સવેગ

ઉછળતો જણાવે છે. દરે constant (ઉત્તરાર્ધ) માં
એવો મહા વિરલ પ્રેરક સત્ત્વપુંજ
આ શાંત માનજડ માનવસિંધુ માગે,
કે કેં ક્યેં જીવન જાગી ચગે હુલાસે.

સિન્ધુ પર ચંદ્ર છે અને

તે એનાં મોગ્નઓને ખેંચે છે તેવોજ સત્ત્વપુંજ આ માનવસિંધુ
પર પ્રગટ થાઓ 'કે કેં ક્યેં જીવન જાગી ચગે હુલાસે,' એ પાછું
ફરી રીને આવી શકે? માનવસિંધુ મોગ્ન સાથે ઉછળે છે એમ
octavo માં કહ્યા પછી sextant માં સત્ત્વપુંજથી પાછો ઉછળાવવા
શી રીતે માગે છે? આમ કાવ્ય અસ્પષ્ટ રહે છે.

થી. સુન્દરમ્—'છતાં ને ઝંખી' (માધુરી નન્યુઆરી '૭૯) માં
કહે છે,

રૂપા સાથે, જોવા જગજનતણાં સૌ સુખ દુઃખો,
અને નેષ, માણી પ્રકૃતિતણી રૂડી રમણુતા,
મુખ્યાં પંખી ગાનો, તરલ ડયનો પાંખ પરનાં;
અને આકાશી કેં અજગ રચના-રંગ નિરખી.

આમાં "ડયનો"

શબ્દનો અર્થ ક્યા દ્રાવમાં મળશે? એ છતાંયે કવિતા અન્તરમાં એક
મુગ્ધ કણ્ઠ મંગલ જાપા જવાય છે.

—છતાં ને ઝંખી તે ધમક ન સ્ટુરી અંતર પટે.

એમનું આનંદ

આપે એનું—એક કાવ્ય 'રાગ્ન' 'રાગ્નરથાન'ના દીપોત્સવી અંકમાં મળે
છે. રાગ્નનું ચિત્ર આલેખતાં એ કાવ્યમાં મનહર જંદની કરેલી પસં-
દગી-ધણીજ સફળ અને સરસ યથા છે.

'રાગ્ન' શબ્દ નાટકના રાગ્નઓને નેષ શીખ્યા
નાના દત્તા ત્યારે, એનું નારીજાતિ રૂપ અમે
'રાઈ' દત્તા કરતા સૌ રાગ્નરાણી રમતાં.

રમત સૌ રાગરાણીની
રમે પણ રાગની નારીગતિ 'રાગ' એમ કરતા. કેટલો સરસ-
એ આત્મકાળનો એમાં ભાવ ઉતાર્યો છે? એજ કાવ્યમાં હાસ્ય
ઉપગમે એવું પણ ધણું છે.

કાગળમાં છાપ પાડી રૂપિયો કમાના જોડું
જાડું જાડું દરખતા; મડમ ને છાપ ફરી
રમતોમાં ઉઘે માથે રાગને ધુમાવતા.

દીપોત્સવી અંકમાં શ્રી. પૂનત્રાવનાં કાવ્યો પણ ઠીક ઠીક
નજરે પડે છે એ ભક્ત કવિનાં કાવ્યો-ભક્તિ ભાવેજ રંગાયેલાં
મળે છે. 'માધુરી' ના આ અંકમાં માયાને કવિ 'ધેલી' કહી
વિનવી રહ્યા છે,

પ્રિયા માયા! ધેલી હક ન કર, છોડી દઇ મને
ઉઘાડી દે ડેલી, રવિફિરલુથું દે વિહરવા.
અનેરે આનંદે પરમ ઘુતિરંગે લુલસતાં
સદાના સધામે અમૃત શયને ત્યાંજ સમીએ.

શ્રી. રમણિક આરાસવાળાનાં કાવ્યો પણ ધણી જગાએ દેખા દે
છે. 'માધુરી' ના આ અંકમાં આવતું એમનું ગીત-ખરેખર મજેતું
ગીત બને છે.

મ્હારે મહાંલે મલકતો આવે છે
સાથ છલકાતી છાબડી લાવે છે
વંનવંનનાં વીણી પૂલ, વંનમાલી!

પણ એજ વંનમાલીને

છેલ્લી કડીમાં

પણ અણગમતી શું અણગમતું,
ગીત ગાઇ જાએ કદી પ્રીતમ તું,
મ્હારે એટલીએ ધણી પ્રીત, વંનમાલી!

કહી સંતોષ માની લે છે.

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધીના ‘જોમતી-ચક્ર’ માંથી આપણને જે ત્રણ ગીતો ધણાં મળેનાં મળે છે. એ ગીતો વાંચતાં-કે લલકારતાં આપણે પણ કોઈ કલ્પનાનીજ દુનિયામાં લમતા હોઈએ એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. આ અંકના પૃષ્ઠ ૬૫ પર આવતું ગીત કેટલી સુંદર કલ્પનાઓ આપે છે!

વીર તો હીચેજ નિત્ય વાદળોને હીંચકે
વીજળીનો વેગ ભરી બિછાવે છ રે.
ઇન્દ્રનું ધનુષ્ય એક આંગળીએ બિચકે
ધરતીના ખંડખંડ ધ્રુજવે છ રે.

એવુંજ એક બીજું ગીત પૃષ્ઠ ૬૮ પર છે. આ જાંને ગીતો ધણાં મળેનાં-અને સુંદર લલકાર કલ્પનાથી ગૂંથાએલાં થયાં છે. એ ગીતો ગીતનાટિકાને યથાર્થ સર્વાંગ સુંદર કવિત્વના ચમકારાભરી ખનાવે છે.

શ્રીમતી ઉર્મિલા દ્રવેનું ‘અલખ નેગીઓ’ એક સુંદર આશારૂપદ કાવ્ય છે. હંદ ઉપર પણ સારી લયોત્તરી બેડી હોય એમ લાગે છે. અન્યથા પણ સ્પષ્ટ છે. જે ચિત્રોને એકજ પીંછીથી ચીતરવાનાં છે. અને તેઓ કાવ્યમાં કેટલાં સુંદર ચિત્રો ચીતરાયાં છે તે કોઈ પણ જગાએ અસ્પષ્ટતા નથી આવતી તેજ અતાવી આપે છે. એનો એકજ નમૂનો

વળી એવાએ છે, પ્રચલિત રૂઢિગ્રન્થ તજીને
સ્વયંપ્રસાદોયાં પ્રખર ધ્રુમકેતુ. અગન શી
ધરી કંથા ધાયે પ્રગલ્ભ કંઈ ઉત્પાત મચવી,
હુપાયે પાછા, ને ચક્રિત થઇ સૃષ્ટિ સહુ રહે.

શ્રી. વસંત ઉપાધ્યાયને મુંબઈમાં વસીને હુકાં પર કાવ્ય લખવાનું સમય એ પણ આનંદની વાત છે. મિત્રોપજ્ઞાતિનો પ્રવાહ આખા કાવ્યમાં દીક જળવાઈ રહે છે. કાવ્યની છેલ્લી જે પંક્તિઓ અનુષ્ટુપમાં મૂકવાથી ધારેલી અસર ઉપજાવી શકે છે.

‘માધુરી’ના આ અંકમાં મળતાં દુનરસિંહ મહેતાનાં બે પ્રતિકાઓ સૌ કોઈનું ધ્યાન ખેંચે તેમ છે. આપણા લોકવાયકા દાસ્ય-રસના લેખક અને વિદ્વાન વિવેચક શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે પરજ દુનરસિંહ મહેતાએ કોઈ ખાસ પ્રસંગ લઈને આ પ્રતિકાઓ લખ્યાં હોય એમ લાગે છે. એટલુંજ નહિ પણ આ બે પ્રતિકાઓમાંથી શ્રી જ્યોતીન્દ્ર વિશે આપણને ધણુંબધું નવું જાણવાનું પણ મળે છે. આ પ્રતિકાઓ ખરેખરાં પ્રતિકાઓ બન્યાં છે. એ તો નરસિંહ મહેતાના મૂળ કાવ્યો ખરેખરાં પ્રતિકાઓ બન્યાં છે, એ તો નરસિંહ મહેતાના મૂળ કાવ્યો સાથે સરખાવી જોતાં રસિક વાચક સહેજાઈથી જોઈ શકશે. શબ્દે શબ્દનો ધ્વનિ-તદ્વપરાંત જે વ્યક્તિને એ પ્રતિકાવ્ય સ્પર્શતું હોય તેની મીઠી રેવડી ! એ બંને કેટલાં આગાહ ઉત્તરો છે !

પરખને વજનમાં કોણ વાધી રહ્યો,

લેખ દઉં, લેખ દઉં, એમ બોલે:

હું અને વિજયરાયભાઈ

કે દીપોત્સવી અંકના તંત્રીઓ એકી સાથે ખુરશી પરથી કૂદીને આ પંક્તિઓ વધાવવાના એ તો ઠીક પણ એ પંક્તિઓ અમે થી. જ્યોતીન્દ્રનાં દરાંન જ્યારે કરશું તે વખતે અમારે આટલીજ બે પવિત્ર પંક્તિઓ કહી સભળાવવાની. જોઈએ પછી લેખ મળે છે કે નહિ ?

‘જ્યોતીન્દ્રનો હેમતંત્ર’માં એમને મળેલો હોદ્દો અને થની કમાણી પર પ્રકાશ પાડે છે.

ઉડુંનું મુડું પાણું ઉડે મધણીને,

એ નખળી કાપવાળા

દને સાહેબને ઉડુંનું મુડું બેઠું કરવાની નાકાત છે તે પણ આપણે અહીં જાણી શકીએ છીએ. અને એની છેલ્લી બે પંક્તિઓ

અકથ અભિલાષી એ નર ડરાયે ડોઁ,

સપના દર મરીં દાય ધાલે :

ભલભલાની રેવડી

ઉગ્રવનાર રવેની રેવડી હુન્નરસિંદ મહેતા ઉગ્રવે છે—ત્યારે એ હુન્નર કરનાર મહેતાને આપણા અભિનંદન હો.

‘જ્યોતીન્દ્રનું જપોરિયું’ પણ થણ સરસ થયું છે.—આકાશનો જ્યોતીન્દ્ર પહેલાં જાગે કે પૃથ્વીને જ્યોતીન્દ્ર પહેલાં જાગે ? પૃથ્વીના જ્યોતીન્દ્રે શુભાનમાં કદિયે આકાશનો જ્યોતીન્દ્ર એની જડી પોકારતો ન આવે ત્યાં સુધી નજ ઉઠવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એવું લાગે છે. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર નવ વાગ્યા પહેલાં ભાગ્યે જ ઉઠે છે, એ ખજર આપણને આ પ્રતિકાવ્યમાં મળે છે. પ્રભાત પછી જપોરજ આવે કની ! તેમ અહીં નરસિંદ મહેતાનાં પ્રભાતિયા પછી આ જ્યોતીન્દ્ર જાવાનું જપોરિયું ! અહ્હા ! અહ્હા ! નળળી કાવના જ્યોતીન્દ્રને જગાડવા એમનાં જધાંજ કુટુંબીજનો આ જપોરિયું મોટેજ કરવાના એ તો મેજ એમની રેવડી !

આ બંને પ્રતિકાવ્યોમાં કળા તરફ વાચકનું લક્ષ ખેંચું છું. પ્રતિકાવ્ય કેમ અને કેવી રીતે સફળ થાય છે, તેનો આ સુંદર નમૂનો છે. જે ભાવ, ઉતારવાના હાય તેને મારે મૂળ કાવ્યની પસંદગી—એમાંજ પ્રતિકાવ્યની અહીં સફળતા છે. અને એમ આ બંને પ્રતિકાવ્યોમાં મૂળ કાવ્યોની પસંદગી આ બંને પ્રતિકાવ્યોને સફળ બનાવે છે, તે જોઈ શકાશે.

આ બધાં કાવ્યો જોનાં એટલું તો જોઈ શકાય છે કે આપણા કવિઓની કલ્પના ખીલતી જાય છે અને વિષયવૈવિધ્ય પણ વધતું જાય છે. પણ હજી નવીન કવિઓની વાણી પ્રવાહસિદ્ધ બનતી નથી. કવિના એ કળા છે તેમજ આત્માનો અનુભવ છે, એટલે એ અલોકિક અનુભવને ઉતારવા જોઈ પદવાણીને સિદ્ધ ને બધી બાબતોથી પાસાદાર કરવાની જરૂર છે. સાંદર્ય વિનાની કવિતાદેવી દર્શન દેતી નથી, તો બધાં અંગોની સપ્રમાણતા અને આકર્ષકતા વિનાનું સાંદર્ય પણ અધુરું છે. દરેક કવિને આ સત્ય સમજાશે ત્યારે મળે છે તે કરનાં વધુ સુંદર ને ઉચ્ચ કાવ્યો પણ તે સર્જવી શકશે. આપણા કવિઓએ દીપોત્સવીને જોમ ચોમેરથી વધાવી છે, તો અમે પણ એમને આ અમારૂં આનંદ વચનોથી વધાવીએ છીએ.

અનંદ ગ્રંથાવલિ

‘અંજલિ,’ ‘ઉમિ,’ ‘નવરચના’ ‘આરોગ્ય,’ ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિના
ન્યમારા ગ્રાહકોને પોણી કિમતે—

આવણી મેળો

લે. ઉમાશંકર જોષી

પાકું પૂકું : દિરંગી જોકેટ : મુલ્ય દોઢ રૂપીયો

ગુજરાતના યુવાન કવિ અને નાટ્યકારનો આ વાર્તાસંગ્રહ તમામ
અવલોકનકારોએ સત્કાર્યો છે. આપણે ત્યાંના સર્વશ્રેષ્ઠ વાર્તાસંગ્રહોમાં
આની ગણના થાય છે.

હીરાકણી

લે. સુન્દરમ

પાકું પૂકું : દિરંગી જોકેટ : મુલ્ય દોઢ રૂપીયો

‘ત્રિશ્વળ’ના ઉપનામે ‘દૌમદ્વિ’ ‘કુમાર’ ‘પ્રગ્ધાન’ ઇત્યાદિ
ઉચ્ચ ક્ષાત્રિનાં માસિકોમાં લખેલી વાર્તાઓ અને થોડીક અપ્રસિદ્ધ વાર્તાઓનો
આ સુંદર સંગ્રહ હમણાંજ પ્રગટ થયો છે. ‘કાવ્યમંગલા’ અને
‘કાયા ભગતની કહાની વાણી’ના કર્તાનું આ પુસ્તક વાંચવાનું ન થયું હોય

ત્રણ અંકુ જે અને બીજી વાતો

લે. ઉમાશંકર જોષી

પાકું પૂકું : દિરંગી જોકેટ : મુલ્ય દોઢ રૂપીયો

જેવી નામમાં નવીનતા એવી વાર્તાઓમાં નવીનતા છે. ‘આવણી
મેળો’ને આવકાર મળ્યો તેથી પ્રેરાઈને પ્રગટ કરેલો આ બીજો વાર્તા
સંગ્રહ છે. ગુજરાતનું સાહિત્યધન વધારવામાં આ સંગ્રહ ઉપયોગી થશે.

જાગતા રે’ન્ને

લે. સોપાન

(અકટોબરના અંતે બહાર પડશે)

પાકું પૂકું : દિરંગી જોકેટ : મુલ્ય બે રૂપીયા

સરલ, સીધી અને જોરદાર શૈલીમાં માનવજીવનની સમસ્યાઓ
ઉદ્ઘાટી આ નવલકથા છે. ગુજરાતમાં હોંસપૂર્વક વંચાશે. ‘જાગતા રે’ન્ને’
એક રાષ્ટ્રીય નવલકથા છે. એમાં સક્રિય અને નિષ્ક્રિય આદર્શવાદની
અચળમણુ છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ,

પાનકાર નાંકા. અમદાવાદ.

તમે સાહિત્યના શોખીન છો ?

તમારે ત્યાં લાયબ્રેરી છે ?

કહો ત્યારે કેટલાં પુસ્તકો છે ?

આળકોની ચર્પગાંઠે અને
મિત્રોના લગ્ન પ્રસંગે ભેટ
પુસ્તકો ક્યાંથી પસંદ કરશો ?
અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કેટલાં
પુસ્તકો હજી તમે નથી
વાંચ્યાં ?

શાળાઓ માટે-લાયબ્રેરીઓ માટે-કોલેજો માટે

ઉત્તમોત્તમ

સાહિત્યનાં અને અભ્યાસનાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે.

લખો:- **બોમ્બે બુક ડીપો**

ગીરગામ, પ્રાર્થના સમાજ, સુંબઘ નં. ૪.

નર ચોખ્ખું દૂધ ક્યાંથી મળશે ?

તમારો મુખ્ય ખોરાક

લેખેલો વગરનો

ક્યાંથી મેલવશે ?

બજારમાં ન છેતરાવું હોય તો

અમારું એક જ સ્થળ

ધી. દેસાઈ ડેરી - કું

વાડી તમાકુવાળાનો સાળો મુંબઈ.

મુંબઈમાં કોઈ પણ ભાગમાં

ઉકડાંથી દૂધ લારીશું તથા

પાટીઓ માટે કેસરીયા દુધ

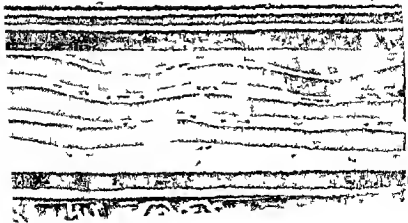
ઓર્ડરથી તૈયાર કરી આપશું

પાદુરી

અંક-૨

એપ્રિલ ૧૯૩૯

નરે ચોખ્ખું દૂધ ક્યાંથી મળશે ?

તમારો મુખ્ય ખોરાક

લેળસેળ વગરનો

ક્યાંથી મેલવશે ?

ગજરમાં ન છેતરાવું હોય તો

અમારું એક જ સ્થળ

ધી દેસાઈ ડેરી કું

વાડી તમાકુવાળાનો માળો મુંબઈ.

મુંબઈમાં કેઈ પણ ભાગમાં

ઉકડાથી દૂધ લારીશું તથા

પાટીઓ સાટે કેસરીયા દુધ

ઓઈરથી તૈયાર કરી આપશું

ગ્રાહકોને.

- (૧) જે ભાષ્યોનાં લવાજમ હજી નથી આવ્યાં તેમને અમારી અન્તઃકરણની વિનંતી છે કે વહેલામાં વહેલી તકે તેમનાં લવાજમો મોકલવાની આપી અમને સગવડ આપે.
- (૨) હવેથી તમારા ગ્રાહક નંબરો યાદ રાખીનેજ પત્ર વહેવાર કે પૂછપરછ કરાવવા વિનંતી છે. ગ્રાહક નંબર નહિ હશે તો જવાબ આપતાં ટીક થશે.
- (૩) તમારી સાંધ્યગીતની નકલ તમે મેળવી છે? કોમલ એક રૂપિયો છે. માધુરીનો આવતો અંક બહાર પડે ત્યાં સુધી-પોસ્ટેજ ફી.
- (૪) માધુરીમાં આવતા લેખો અગે-અથવા ખીજ કોઈપણ સૂચના હોય તો જરૂર-તે સૂચનાઓ સૂચવવા મહેરબાની કરશો.
- (૫) જે તમારાથી ખતે તો એકેકે ગ્રાહક જરૂર મેળવી આપશો.
- (૬) માધુરીની પ્રકાશન તારીખ આ પ્રમાણે છે. જાન્યુઆરી ૩૧-એપ્રિલ ૩૦-જુલાઈ ૩૧-ઓક્ટોબર ૩૧, આ તારીખથી એક મે દિવસ આગળ કે પાછળ તમને તમારા અંકો મળી જશે.
- (૭) માધુરી ઉપર જણાવેલી તારીખો પછી એક મહિનામાં ન મળે તો-કાર્યાલયને તાકીદે ખબર આપશો. જેથી તમને તમારો અંક તુરત મોકલી આપશું.
- (૮) સ્થાનિક ભાષ્યઆને તેમનાં લવાજમ ખતે તેમ કાર્યાલયને મળી જાય એમ મોકલવા વિનંતી છે.

માધુરી કાર્યાલય : વિલેપારલે

કવિવર આરદેશર ફરામજી ખખરદાર કૃત

ભારતનો ટંકાર

રાષ્ટ્રભક્તિના અમર ગીતોના આ સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિ
ખહાર પડી છે.

નેતુ પાનાં, ટેમી એન્ટિક બક્ષ કાગળ, શ્રી. લાનુના મનોરમ
ચિત્ર સાથેનું પૂઠું, સુંદર પ્રીન્ટીંગ અને સુંદર ગેટ-અપ.

કીંમત એક રૂપિયે.

ખંધા જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી મળશે.

પ્રકાશક: યજ્ઞેશ હ: શુક્લ, ૪૩, કલ્યાણ બીલ્ડીંગ નંબર ૧.

કાંદાવાડી મુખ્ય ૪.

ગોવીંદાશ્રમ મીઠાઈવાળા

તમારાં ભૂલકાંઓની ચપગાંઠે—

મિત્રોના લક્ષ પ્રસંગે—

હલવો ક્યાંથી લેશો ?

અમારે ત્યાં દરેક જાતનો હલવો મળશે.

જુરમા મરજીદ મુખ્ય-૨.

નરં ચોખ્ખુ દુધ ક્યાંથી મળશે ?

તમારો સુખ્ય ખોરાક

ભેળભેળ વગરનો

ક્યાંથી મેલવશે ?

બજારમાં ન છેતરાવું હોય તો

અમારું એકજ સ્થળ

ધી દેસાઈ ડેરી કું.

કાંદાવાડી તમાકુવાળાનો માળો મુંબઈ.

મુંબઈમાં કોઈ પણ ભાગમાં

ઉકડાથી દૂધ ભરીશું તથા

પાટીઓ માટે કેસરીયા દુધ

ઓર્ડરથી તૈયાર કરી આપીશું

તમે સાહિત્યના શોખીન છો ?

તમારે ત્યાં લાયબ્રેરી છે ?

કહો ત્યારે કેટલાં પુસ્તકો છે ?

આજકોની વર્ષગાંઠે અને
મિત્રોના લગ્ન પ્રસંગે લેટ
પુસ્તકો ક્યાંથી ખસંદ કરશો ?
અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કેટલાં
પુસ્તકો હજી તમે નથી
વાંચ્યાં ?

શાળાઓ માટે-લાયબ્રેરી માટે-કોલેજો માટે

ઉત્તમોત્તમ

સાહિત્યનાં અને અભ્યાસનાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે.

લજો:- બોમ્બે બુક ડીપો

ગીરગામ, પ્રાર્થના સમાજ, મુંબઈ નં. ૪.

માધુરી

વર્ષ. ૨.] ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક [અંક. ૨.]

તંત્રી

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

માધુરી કાર્યાલય : : વિલેપારલે

લવાજમ દેશમાં
રૂપિયા ત્રણ

માધુરી

લવાજમ પરદેશખહાર
શીલીંગ છ

એપ્રિલ ૧૯૩૬ : અનુક્રમણિકા : વર્ષ ૨ : અંક : ૨

સોનેટ પર સોનેટ	(કાવ્ય)	ફોલક	૧૨૫
વિદાય વેળાએ	(")	સ્નેહરશ્મિ	૧૨૬
નિઃસ્તેજ શશી	(")	પૂર્ણલાલ	૧૨૬
વિદાય વેળાએ	(")	ફોલક	૧૨૭
અદૃશ્ય તારા	(")	પૂર્ણલાલ	૧૨૭
છવન-મેખ	(")	સન્દરભ	૧૨૮
દરિયા પર નાવ ડોલતી	(")	પતીલ	૧૨૯
અજાંતા	(")	રમણ ન. વઘીલ	૧૩૦
વર્ણી આજે આવ્યાં ?	(")	ઉર્મિલા દવે	૧૩૧
ચર્યાપત્ર (‘શેષનાં કાવ્યો’માં ચોરી)		માજક	૧૩૨અ
લગવાનનો અનુભવ		ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧૩૩
સોણલને કાઠે	(નાટિકા)	દુર્ગેશ શુક્લ	૧૩૬
ચમ્પરાકિયાં		કિરોનજીશાહ રસ્તમજી મહેતા	૧૪૫
ચર્યાપત્ર	તંત્રી, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દ. દવે, સંજયરાય ડોકટર		૧૪૬
વર્તમાન કવિતામાં અવિશદતા		મો. બાનુશંકર વ્યાસ	૧૫૨
અવરોહણ (પ્રતિકાવ્ય)		વલ્કલરાય	૧૫૭
લરતી ને ઓટ (કાવ્ય)		મૂળદાસાઈ પી. શાહ	૧૭૨ક
મેઘાણી		ઉમાશંકર જોષી	૧૭૩
રૂપલેખા (નવલિકા)		નરીમાન સોરાખજી ગોળવાલા	૧૮૭
મિતાક્ષરી		મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ	૧૯૯
ઘીયોયોન : પ્રચોદયાત્	(કાવ્ય)	આલમુકુન્દ દવે	૨૦૮
કાવ્યમધુ		મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ	૧૯૯
સમાલોચના	મ. લા. દે.; મો. વસન્ત ઉપાધ્યાય; સ.; “મહેન્દ્ર”; મો. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા		૨૨૧

જન્યુઆરી-એપ્રિલ-જુલાઈ-ઓક્ટોબરની આખરમાં માધુરી બહાર પડે છે.

સૌનેટ પર સૌનેટ

[પૃથ્વી : સૌનેટ]

લખો ! કવિજનો લલે ધ્વનિત^૧ શબ્દરતને રમી,
 ગુંથો સુલગ સેર એ લલિત ચૌદ લીટી તણી—
 પરન્તુ નહિ ખેતમા રહી લગીર જ્યોતિઃકણી
 વિલીન કરશે, ભલા સમજહીણ અર્થે લમી.
 બધા પ્રબલભાવ તો ઝગી રહે કળામાં સમી,
 કરો વિમલ લક્ષિતએ અનુપ મૂર્તિ, શોભા ગણી !
 પ્રમાણસર ઇશ્વરે મનુજમૂર્તિ સૌ આપણી
 ઘડી કુશળ દૃષ્ટિએ, નહિજ એ કળા છે કમી.

પ્રદીપ્ત પ્રતિબિમ્બ મેઘધનુનાં ચ કાસારમાં
 પડી, નિજ પ્રભા જુઓ દ્વિગુણ વિશ્વમાંહે કરે.
 મહોદ્ધ્યન દૃષ્ટના, પ્રબલ પૂર ભાવો તણું
 સમાવી. ધ્વનિતે રહો ! નિરખશે ઘડીવારમાં
 પ્રભા પુનિત કાવ્યની ! ધ્વનિત બન્ધને વિસ્તરે
 સ્વતંત્ર પરમાવધિ કવન ચૌદ પ્રહાંડનું !

ફોલક

વિદાય વેળાએ

[મંદાકિન્તા]

ભગાશાના ખડક ઉપરે કોક મૃત્યુ-પછાડા
ખાતી હોડી સમ મુજ હતું જીંદગીને પ્રવાહે
ગોથાં ખાતું વિષમ વમળે હૈયું, ત્યાં હાથ આડા
આવી દીધા પુલકિત ઉરે, ને નિરાશા તણા તે
કીધા શાન્ત પ્રલય અનિલો ને અહો ! સ્નિગ્ધભાવે
આપે મારા ઉર ઉપરના સર્વ ધા શોધી શોધી
નાના ભોળા કરથી રૂઝવ્યા, ને ભયું શાન્ત ગાને
સૂતું મારું હૃદય ફરીથી-ના ફરી તોય કે દી
આપે તેની રમત મહીં ચે વાત; એહુશાનના તે
મૂળે મારે હૃદયખિન બ્યાં કંપે ઊઠ્યા ન ઊઠ્યા
ત્યાં તો ગાણું અધુરું મૂઢીને ખાય મારા ફરી તે
આપે ભાળ્યા વ્યયિત હૃદયે અન્ય સાદે પળન્તા—
તો ચે શ્રદ્ધા ડગી ન જરી ચે-હાથ નાના ફરી તે
વેરે પુલો મુજ નવ-પથે-ભૂલું હું તે શી રીતે !

સ્નેહરશ્મિ

નિઃસ્તેજ શશી

શશી ઝંખો લાગે દિનમણિતણા આગમનથી
છતાં એણે સ્નેહે તિમિરદુખ ટાળી જગતણાં
હસાવ્યાં હૈયાનાં કુમુદઃ અમને એ સ્મરણથી
વધારે બહાલાં આ દરશન શશી-ઝાંખપતણાં.

પૂજનલાલ

* ગોકળાઆઇ શાળાનાં બાળકોને ઉદ્દેશીને—

વદાય વેળાએ*

[મંદાકિન્તા-ક્રાંતે]

દીઠી નૌકા જલધિજલમાં કંઈ બેઠેતી તુફને,
તેમાં બહારા! નવલ નિરખી નાવ નાની તમારી;
હૈયાં હૈયે અમ મલકતાં આવકારી, અમારી
પાસે તેડયા તટ નજીક આ નાવ લંગારવાને.
ને સૂણીને શિશુગણ તણા રમ્ય કલ્લોલ કાને
આવ્યા લાવે પથ દિશ તમે ફેરવી; ને વિદારી
ચિંતા ત્યાં સૌ ફરી ફરી રમ્યાં અન્ય નાવો વિસારી;
નામ્યાં રામ્યાં રસમય ખની આત્મના સ્નેહગાને.

જાણ્યું નોતું ઘડી મહિં જશે આમ હુંકારી ઘાંથી,
છોડી ગાતાં શિશુગણ અહીં રંક આ લોભ આરે.
તોડી નાંખ્યાં સકળ ઉરનાં લંગરો; ને ગદાવ્યાં
સ્નેહે ભીના સદ ગગનમાં શોધવા અન્ય સાથી.
છે સિન્ધુ તો સદર કરવી-કેં કિનારા તમારે
જોવા કિન્તુ દિવસ ભૂલશે ના અહીં જે વિતાવ્યા!

કોલક

અદર્ય તારા

નહતો ચંદ્રે સૂર્યપ્રતિનિધિ સમે શક્ય મળવો,
તમે તે વેળાએ ઘન તિમિરનો ભાર હળવો
કર્યો; અત્યારે છો રવિદિગ્ગણ-ઓથે, ત્યમ છતાં
કૃતચી નેણામાં સ્મરણ તમ મીઠાં પલકતાં.

પૂજાલાલ

* શ્રી. સ્નેહરસ્મિને વિદેપારવે ગોકળીઆઈ કાષ્ઠરૂપનાં શિશુ-
ગણવતી એમની વદાય વેળાએ—

જીવન-મેખ

સામે તટે સરિતની ગહીં ઇસ્થિતાલે,
આ એક વાડમહીં દ્વાર પરે જડેલી
આ એક નાની ઘડિયાળ તણા શિરે છે
ઇંડાં મૂક્યાં કબુતરે, લધુ નીડ ચોળ.

ભૂલી સમસ્ત જગભાન કબૂતરી દ્યાં ૫
ઝેઠી, દબાવી નિજ પાંખની હૂંફ નીચે
સેવી રહી લધુક જીવનઅણક સ્યૈયે,
ને ભાવિ-શાવકની આશ ભરેલ હૈયે
તાલે ભરી ધબકી રક્તશિરા રહી છે.

એ આશવંત ઉર હેઠળ-નીડ હેઠે ૧૦
શું કાળનું હૃદય કેા દઢ સ્વસ્થતાથી
છે તાલબદ્ધ ટકકાર કરી રહેલું,
ને ભૂતમાં - અગતિમાં પ્રતિ એ ટકારે
આ વર્તમાન-ગતિમાન ધકેલી દેતું.

તો ચે ન એ ટકટકાર સુણુંત લેશ, ૧૫
ઝેડું કબૂતર વિમૂઢ રહ્યું છ માંહીં,
ને દેઈ મૂકે પડકાર ઉદય જાણે—
આ ઇસ્થિતાલ જહીં રોગની રંજલીલા
હૈયે ભરે અફર કાળની ઉગ્રશક્તિ
તે આ સ્યજે-અદની આ ઘડિયાળ માયે— ૨૦
આ કાળ-શેષ-શિર જીવનમેખ મારી
મૃત્યુશિરે શું મઢી જન્મમણિ રહ્યું છે.

મુન્દરમ્

દરિયા પર નાવ ડોલતી

[ગાથા]*

૧

દરિયા પર નાવ ડોલતી
પણ તેની દરિયો દશા ન જાણે;
અખર પવન માંહિથી જતી
મરણ ભાણી મુખ રાખીને, કટાણે—
દિલ તેહની ડોણ દાઝ આણે!
દરિયા પર નાવ ડોલતી?

૨

પડતા બલિઓ હુતાશને
કરતી શોચ ન તેહ યજ્ઞ-વેદી
દિવ જનની સમક્ષ ધારીને
વિદ્ય સમાધિ 'વિનાશ' જેવી બેઠી!
કથમ નિષ્કુરતા શકે જ બેઠી
પડતા બલિઓ હુતાશને?

૩

મુજ પ્યારી નૃસંસના પદે
મરતો તેમ હું મૂકતો નિસાસા
કરુણ અતિશ, તોડતા રૂદે
પ્રણય તણી ધરી વ્યર્થ હા! પિપાસા.
શિર ટેકવવાની શી ય આશા!

મુજ પ્યારી નૃસંસના પદે? —પતીલ

* સંસ્કૃત ભાષામાં વિષમ ચરણોવાળા શ્લોકને તેમજ ચારથી વધારે કે ઓછાં ચરણોવાળી રચનાને સામાન્ય રીતે ગાથા કહે છે; એટલે તે મુગ્ધમતોજ શબ્દપ્રયોગ અહીં કર્યો છે. પ્રસ્તુત રચનાની દરેક કૃતિમાં વૈતાલીય, માલલાદિશી, અપરવસ્ત અને પુષ્પિતાગ્રા વૃત્તોનો ક્રમગ્રાધ ઉપયોગ થયેલો જણાશે. જેમ બોનેટ કે મઝલ હંદ અગર રાગનો પ્રકાર નથી તેમ 'ઉપગ્રંથિ' અને ગાથાનું પણ છે, એ પરસ્પરવિરોધિત સ્વીકારાય એવા હેતુથી આટલો ખુલાસો કર્યો આવશ્યક ભાગ્યે છે.

—કર્તા

અજંતા

ભરી ઉરે સંસ્મરણે! અનેરાં
 ભઈ અજંતા! તવ દાર આપ્યે,
 સંતુષ્ટ હૈયે, મુજ ધામ પાછે.
 સૃષ્ટિ વિષે સ્થાન અનેક ભાજ્યાં;
 મનુષ્યની દિવ્ય કલાથી આંક્યાં;
 નિર્સર્ગની કિન્તુ સ્વયંભૂ લીલા
 ને માનવીની ગરવી કલાના
 સંવાદથી તું સમ સૌમ્ય, રમ્ય,
 †વિલાવના કાર્ય વિષે પ્રપૂર્ણ—
 હૈયે ધયાં કે' વિરલા જ સ્થાન.
 પાપાણુ કેરી પ્રતિમા મહિં ચે
 ત્હારા કલોપાસક યાત્રીઓએ
 દિસે ભયુ' સંગીત દિવ્ય શાન્ત.
 સુરેખતા ને વળી રંગ કેશ
 સુમેળથી શું ઝરતી કવિતા!
 પ્રબુદ્ધ આત્મા તણી લગ્ય ગાથા,
 હૃતી દટાઈ જગ વિસ્મૃતિમાં,
 તે આજ લેદી મુગમુગ કેરાં
 અન્ધાર ગાઠાં, ફરીથી પ્રકાશે,
 એ બુદ્ધના આતમદીપ જેમ.
 અરે અજંતા! તવ ચિત્રકારો
 સ્થાપત્ય ને શિલ્પ ધુરંધરોની

† Conception

કલા કયા શબ્દથી થાય વ્યક્ત ?
 "અતિમનુષ્યો સઘળા હશે એ.
 જેણે મહાકાવ્ય રચી સમર્પ્યું
 આંકી સુરેણે ગિરિપૃષ્ઠ માંદે
 ગુહા ગુહા મૌનથી ગાજતું જે.
 તે કાળના ભવ્ય પ્રચંડ શબ્દો
 કહ્યો તણી ગૂઢ ગુહા ગબ્બે,
 વિશારદો ધર્મ અને કલાના
 સદેહ દિને, અમરત્વ પામ્યા
 પાષાણમાં જે નિજ પ્રાણ પૂરી.
 સદાય મહારે ઉર અંકિતા તું
 રેને કલાપ્રેરક હે અજંતા !

રમણ ન. વકીલ

વળી. આજે આવ્યાં ? ✓

[સિખરિણી]

“વળી અજે આવ્યાં ? શરમ નહીં, ના માન તમને;
 હજારો વારો મેં તમ તરફ ના દ્વાર ખીડ્યાં ?
 ખસો, આઘાં બચ્ચો સહુ મુરખ મારી સમીપથી,
 નથી મારે કાંઈ તમતણી તમા—દૂર વસજો.”
 વિષાદે હૈયાની ગહનખીણમાંહીં સરી પડી
 હૃતી હું તે દી; ને તમ સહુ કનેથી દુર રહી
 ગઈ શાંતિ અર્થે ઝટપટ ત્યહીં જોરડી મહીં :
 તદા ત્યાં આવ્યાં સૌ ઘણી વખત ના મેં કહી છતાં

* Superman મનુષ્ય વિશેષ

અને, ‘શું છે? શાને?’ નવનવીન પ્રશ્નો થકી મને ડરાવી રૂખાવી અતિવિક્રટ એવાં વમળમાં : બહુ ગોથાં ખાતાં ચિરમ્ભય ત્યાં હું પડી રહી. ગયાં પાછાં ક્યારે પછી સહુ તમે દુષ્ટ તહીંથી. કશું બાણ્યું ના મેં—વ્યયિત હૃદયે મૂર્છિત થઈ. પછી ના બોલાવ્યાં તદ્દપિ અહીં આવી સહુ તમે અહીં હસ્તે મુંને તમ સહુ તણી સાથે ફરવા બહુ દરે દરે લઈ જઈ મને જાડીમહીં, ત્યાં ગુંચાવી :—ને પાછાં ધરમહીં સહુ એકસરખાં અહીં આવી બેઠાં મુજ પર ટીકાહાસ્ય કરતાં.

અને તે દી મારા વડિલસહુ વાતે વળગીને ઠરેલી આત્માના અનુભવતણી વાત સુણતી હતી, ત્યાં,—એચિંતાં કરક વરસે મેઘમહીંથી, ચડે વા એ ઉચો પુદ્ડી ફરતો વાત, અથવા ધસે બોડાપૂરે સ્ફરિત અવમાની ખડકને તમે ત્યાં આવ્યાં સૌ ત્યમ—મુજ નિષેધો અવગણી, અને હા-હા-હો-હો કરી ધર ગળવીજ, વરવાં તમારાં હાસ્યોથી; નક્કટ સઘળાં નૃત્ય કરતાં.

રહું છો હંમેશાં સુદૃઢવિણ એકાકી અહીંઆં, નહીં મારે આવાં વિનયહિનની સાથે ફરવું કદી ચે હાવાં. છો સમજહીણ મૂર્ખાં સહુ તમે. ગઈ થાકી, બાપુ, તમ યકી; હવે જાવ અહીંથી— “અરે, ઠાં તું મિત્રોપ્રિય અવગણે આમ?” “નહીં રે, કહું સંદેહોને, વીંટળી વળતા જે પ્રતિપણે.”

હિમિલા દવે

ચર્ચાપત્ર

અમદાવાદ, તા. ૨૮-૪-૩૯.

મહેરજાન તંત્રી શ્રી. માધુરી,

આપ સાહેબ મારું આ ચર્ચાપત્ર જો આપના 'માધુરી'માં જાપશે તો હું આભારી થઈશ. ચર્ચાપત્ર મેકલતાં પહેલાં મારે ઘણો વિચાર કરવો પડ્યો હતો અને છેવટે આપને એ ચર્ચાપત્ર મોકલ્યું છે તે એટલીજ આશાએ કે આપ સાહેબ જરૂર એ ચર્ચાપત્ર જાપશે.

'શેપનાં કાવ્યો' પર જુદાં જુદાં સામયિકોમાં કીક પ્રશંસનાં પુષ્પો વેરાયાં છે, અને ને યથાર્થ છે. કારણ કે પુષ્પો પથરા પરજ વેરાય છે. મૂર્તિપૂજક વિવેચકો શક્તિ પર પુષ્પો વેરતા નથી. પણ અક્તિ પરજ પુષ્પો વેરે છે. પછી એ વ્યક્તિ પત્યર હોય કે પાણી હોય પણ મૂર્તિપૂજકે પુષ્પ વેરવાં અને પત્યરે એ પુષ્પ જાતે પૂજ્ય છે એ અભિમાને મૂગે મોઢે ઝીલવાં એ આપણા સાહિત્યની હમણાં હમણાં પ્રથા છે.

'ગુજરાતી'માં 'ધગટ'નો લેખ આવ્યો તે પછી શેપનાં કાવ્યોની ચર્ચાએ ખીજીજ વલણ લીધી હતી. અને મૂર્તિપૂજકોને પણ એમ લાગ્યું કે ના ખરેખર આંખ મીંચીને પથરા પરજ કુલો વેર્વાં-અને કેટલાએક તો એ વેરેલાં પુષ્પો પાછાં એટલાં કરી લેવાના પણ પ્રયત્નો કર્યા પણ તાજેતરમાં જ શ્રી. કાશ્મીર સમાના "ત્રૈમાસિક"માં પ્રો. કાન્તિલાલ વ્યાસનો 'ચિંતનશીલ કવિતા' નામક મહા લેખ આવ્યો. સદ્ગત પ્રોફેસર નરસિંહરાવની વિદ્વતાએ જીજ્ઞાસેલા અને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં વધારેમાં વધારે જાણીતા વિદ્વાન વિવેચક-પ્રો. કાન્તિલાલે અપૂર્વ એવી મીમાંસા 'શેપનાં કાવ્યો'ની કરી છે-એમાં શંકા નથી.

હું પણ 'શેપનાં કાવ્યો' પર એવો જ એક સરસ લેખ લખી રહ્યો છું-જે થોડા સમયમાં તમને મોકલીશ જ પણ તે પહેલાં હું મારું આ ચર્યાપત્ર મોકલી તમને જે તરફી આપું છું તે માટે ક્ષમા કરશે.

વિદ્વાન પ્રો. ક્રાન્તિલાલે મીટન, બીટન, ગીટન, બધા કવિઓ સાંચી કાઢ્યા છે એમાં મને શંકા નથી. એમણે એ લેખમાં જે લખ્યું છે તેજ અહીં અક્ષરશઃ મૂકી મારી ચર્ચા બંને તેમ ટુંકી કરીશ. 'એમની (શેપની) ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓ મિટનની ઉપમાઓ (Miltonic similes)નું રમરણ કરાવે છે. આવી સુંદર ઉપમાઓ-રૂપકો ને ઉત્પ્રેક્ષાઓ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં જરૂર નહીં.' એમણે કહેલું આ વિદ્વાન કેટલું સત્ય છે તેજ આપને જણાવીશ.

'શેપનાં કાવ્યો'માં જેવી કુશળ ચોરીઓ છે તેવી આપણા સાહિત્યમાં કોઈએ કરી જ નથી. કોઈએ નવસ્રદ્યામાંથી ચોરી નવસક્ર્યા મનાવી છે-કોઈએ કાવ્યમાંથી ચોરી કાવ્ય બનાવ્યું છે અને આ કુશળ કાવ્યને ગદ્યનાટકમાંથી ચોરી કાવ્યમાં ઉતારવાની કુશળતા શાપરી છે. બેરાક કવિશ્રી ખજરદાર, મુ-શીશ-વિગેરે ચર્ચાયા હતા-તુ તેમણે મહાસાગર આપ્યો હતો અને સરવર સીધું હવું-એટલે હું બહુ વાંક જોતો નથી. 'શેપનાં કાવ્યો'માં કાલિદાસમાંથી કેટલું ચોરાયું છે તે હું મારા આવના લેખમાં જણાવીશ. પણ પ્રો. ક્રાન્તિલાલે કરેલી મીટનોનીક ઉપમાઓની સરખામણી કેવી સરસ છે? મને તો ખરું પૂછો તો શ. પાંકે કરેલી ઉપમાઓ કરતાં પ્રો. વ્યાસે કરેલી એ ઉપમાઓનીજ ઉપમા બહુ ગમી ગઈ છે.

'શેપનાં કાવ્યો'માં ગણીને છ કે સાન સારાં ફાલેને પણ ગમે એવાં કાવ્યો મળે-એમાં શંકા નથી. એ કાવ્યોમાં રાણુદેવી પણ એક સારું કાવ્ય છે. અને એ રાણુદેવીમાં આવની છેલ્લી પદિત આપણા સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે કારણ કે આજ સુધીમાં એ કદપનાની ચોરી ખર્નાડ શોના John bull's other Island નાટકમાંથી કોઈએ કરી નથી. એ નાટકના Act 2 [પ્રવેશ બીજામાં] Father Dempsey કહે છે,

I have a knowledge of what the round towers were if that's what you mean. They are the forefingers of the early church pointing us all to God. આમાં માત્ર સહેજ ફેરફાર કરી-રા. પાકે કેવી રીતે આ કલ્પનાને ચોરી છે-તે રાણકદેવીના કાવ્યની છેલ્લી લીટી જ અહીં દાંચી દેખાડું છું.

પૃથ્વીની તજની શું દેશ હજી ઉભું છે.

હવે આખા કાવ્યમાં કોઇને પણ બહુ ગમે તો આ એક સુંદર કલ્પના ગમી જાય-અને તે ઘણીજ ગમે. પણ જે સારું છે તે જ્યોજી બનાડે શોમાંથી ચોરેલું છે. એનો ઉલ્લેખ પણ રા. પાકે કોઇ પણ દેકાણે કર્યો નથી. 'શેષનાં કાવ્યો'માંનાં જે છેલ્લા ભાગમાં સારાં કાવ્યો છે તે પણ આમજી ચોરાયેલાં છે-અને તે હું સ્વતંત્ર લેખમાંજ લખીશ.

'સંજયરાય ડૉક્ટર'ના ચર્યાપત્ર અંગે થયેલી મુશ્કેલી જેવી મુશ્કેલી તમને આ ચર્યાપત્રથી નહિ પડશે. એની હું તમને ખાત્રી આપું છું. તમો તમારી જાતે George Bernard Shaw નું John Bull's other Island, Act 2 માં જોશો-તો તમને આ સત્ય જણાશે. 'વાઘ આવ્યો રે વાઘ આવ્યો' એ ઘટનાની જેમ એક આ બીજું આવતું ચર્યાપત્ર અસત્ય નથી-પણ સત્ય છે. અને એ અંગેનો દરેક પૂરાવો હજીયે આપવાને હું તૈયાર છું.

માજક

*. ઉપરનું ચર્યાપત્ર છેક છેલ્લી ધડીએ મળ્યું છે. ચર્યાપત્ર લાંબું છે પણ-જે ચોરી એમણે પકડી છે તે તદ્દન સાચી છે-એની અમે ખાત્રી કરી છે. આખાદ ચોરીનો છેલ્લામાં છેલ્લો આ નમુનો!

—તંત્રી

મુંબઈ ઉપનગર હિંદુની જનતાને— સાહિત્ય સંમેલન આપણે આંગણે

આવતું સાહિત્ય સંમેલન આવતા ઇસ્તરના તહેવારોમાં ઉપનગર હિંદુમાં મળશે સાહિત્ય પરિષદે આપણું નિમંત્રણ સ્વીકારી ઉપનગરની સાહિત્યગસિક જનતાને વિશેષ ઉત્સાહ આપ્યો છે.

ઉપનગર હિંદુો અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં વિશિષ્ટતાભર્યા ભાગ લેજો છે. આપણા હિંદુમાં અનેક ક્ષેત્રો સાહિત્ય સંસ્થાઓ છે અને એમ આશા રાખવામાં આવે છે કે આપણે એ ભેગાં મળી આગામી સંમેલનની તૈયારીઓ કરવા લાગીશું.

સૌ ભાઈબહેનો સંમેલનને યશસ્વી બનાવવા પુરનો સાથ આપશે. આપણે આપણી રીતે સંમેલનને કાર્યસાધક બનાવી સાહિત્યસેવા બજાવવા સમર્થ બનીશો.

ગોકુળભાઈ દાસરામ ભટ્ટ

A sonnet consists of fourteen decasyllabic lines, rhymed according to Prescription. Any poem of more than fourteen decasyllabic lines or less than fourteen, is not a sonnet. Poems of sixteen or more lines are sometimes styled sonnets, but they have no right to the title. Fourteen decasyllabic lines without rhyme, or fourteen lines rhymed in couplets, do not constitute a sonnet.

The English Sonnet
T. W. H. Crosland

ભગવાનનો અનુભવ

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

ધર્મમાં, કેટલી વાતો તો ખાસ અનુભવની જ છે. ત્યાં બહુ દલીલોનું કે તર્કવિતર્કનું સાધન નકામું થાય છે. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સ્વતઃસિદ્ધ, એક ખાતરી છે કે પરમચેતનનું અસ્તિત્વ છે અને એ આપણને ચારે તરફથી અસર કરી રહ્યું છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો કે કર્મેન્દ્રિયો જે જગત સાથે આપણો સંબંધ કરાવે છે તેનાં રચાતો કરતાં પણ ઉડિયાં આપણને લાગે છે કે ગણે ભગવાન હાજરહાજૂર છે. આરોગ્ય, બળ, યોવન અને ઉત્સાહના આપનાર આપણી પાસેજ છે, માત્ર ધમ્મજા કરો. માગો ને એ આરોગ્ય, એ બળ, એ યોવન અને એ ઉત્સાહ તમને ગમે તેવા સંજોગોમાં મળી રહે છે. એક વાર એમની સાથે સંબંધ બાંધી એટલે દિવસે અને રાત્રે, સુખમાં અને દુઃખમાં એ તમને ધીરજ આપશે. શક્તિ આપશે અને સારાપણમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરાવશે.

શારીરિક નબળાઈ અને માનસિક નિરાશાના સમયમાં, જેમણે અહંસંબંધ બાંધ્યા છે તેમને પ્રાર્થના કરતાની સાથે ન્યાયમૂર્તિ, સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ આનંદધન, પરમાત્માનાં દર્શન થાય છે અને પછી એ નબળાઈ જતી રહે છે. નિરાશાને રચાતે આશા ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલાં તો ભકતને, એ દર્શન માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે, આતુર થવું પડે છે, રોવું પડે છે. એકાંત જોઈએ છે, પણ પછી તો ધીમેધીમે એવો સમય આવે છે કે એનીસે કલાકનો જામત યોગ અને એ યોગનું સુખદાયક સ્મરણ, આપણા હૃદયને ધન્ય કરે છે. ખાતાં, પીતાં, ફરતાં, સંસારની ફરજે બળવતાં, મિત્રો સાથે વાતો કરતાં અને વસતીમાં કે ઉજડમાં, બધેજ

“ આવતાં ને જતાં મારગ વચ્ચે,
અમુલ્ય વસ્તુ જડી; અંતરમાંથી નહીં રે, વિસાડું દરિ:”
એવું થાય છે વળી,

“ હું તો પોદણુ કઈ ને હરિ સાંભરે, રે;
મહારાં નિંદરીઆં, ઉડી ઉડી જાય રે-”*

એવું થાય છે—

એક ભક્ત, પોતાના ભગવાન સાથેના સંબંધનું વણું કરતાં
લખે છે કે:—

“ એ રાત્રી મહને બરાબર યાદ છે અને જે ટેકરીની ટોચ
ઉપર, મહારા અંતઃકરણરૂપી શ્વેત દંમે, પોતાની પાંખો ખેંચી
અને અનંત નારાયણ સાથે ભેટ કરી તે ટેકરી પણ હું કદી બચીશ
નહીં. ત્યાં ખાણ જગત અને અંતર જગતનો જાણે ધસારા સાથે,
સંગમ થતો મહે અનુભવ્યો! ગહન, ગહનને ઘોષાવી રહ્યું હતું!
એક ગહન, બહુ તપ, બહુ વ્રત અને બહુ સયમને અતે; બહુ
પશ્ચાત્તાપ અને બહુ દેહશુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કર્યા પછી, મહને મળ્યું હતું.
એ મહારા અંતરનું ગહન; અને બીજું ગહન તારાઓથી પણ દૂર
જોડા આકાશ સુધી બધે બધાપેલું હતું. એક પ્રશ્નો પૂછે છે. બીજું
જવાબ આપે છે.

જેણે મહને બતાવ્યો છે તેમની સાથે હું એકબે ઉભો! અને
આસપાસ, તમામ સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય અને પ્રેમ અને કરુણા પણ
પ્રસરી ગયાં હતા. પ્રલોભન અને પાપ પણ જાણે ત્યાં હતાં પણ
એ તો ગિચારાં નિર્જળ અને નિર્જીવ હતાં!

ભગવાન સાથે અહીં કંઈ સંતાકુકડીની રમત જેવું કશું
હતુંજ નહીં. પરંતુ આ તો આત્મા સાથે પરમાત્માનો ગાઢ યોગ હતો.
પાસે વૃક્ષો, પહાડ, સરોવર બધું હતું પણ એ તો જાણે મહારી

* મીરાંબાઈ.

ધ્યાનમાં જ ન રહ્યાં. ક્ષણભર તો સંજોગનું સુખ આનન્દ અને સમાધિની મજામાં હું મ્હાલ્યો. આ સુખનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. મધુર વાગ્ગની, કાંઈ સૂરીલા ગીતની, લય ઝરમર ગમી હોય એવું; આત્મા જાણે સ્વર્ગ પ્રતિગમન કરી રહ્યા હોય એવું, એ સુખ હતું.

આનન્દ ઉભરાઈ જતો હતો. રાત્રીની સંપૂર્ણ શાન્તિ વધારે લગ્ન શાન્તિમાં ધ્રુજ રહી હતી! અધકાર હતો એ સારું હતું આ સમયે અજવાળું હોય તો મ્હારે આંખો મીંચી દેવી પડત મ્હારા અસ્તિત્વ વિશે જોવી મ્હને શક્ય નહોતી તેવીજ ભગવાનના અસ્તિત્વની અને મ્હારા એમની સાથેના મિત્રનની મ્હને શંકા નહોતી હું નથી કે ભગવાન નથી એમ જો મ્હને એ વખતે કાંઈ પૂછે તો હું નથી એમ બોલી હિંમત પણ ભગવાન નથી એમ તો કહીજ શકત નહીં.

ધ્રુવર ઉપરની સાચી શ્રદ્ધાનો અને એના સત્ય સ્વરૂપનો ખ્યાલ તે એકાંત રાત્રીના મિત્રન પછી મ્હને એવા થયો છે કે હવે મ્હારે ખીજાં કાંઈ વણુનો વાંચવાની જરૂર નથી.

તે રાત્રીથી, ત્હારાં નયન સફળ થયાં છે અનંત નારાયણ મ્હને મળ્યા છે. પહેલાંની છમી ઝાંખી હતી, હવે એ સ્પષ્ટ થઈ છે. મ્હને અખૂટ ધન પ્રાપ્ત થયું છે. હવે જે કદાપિ ઓછું થવાનું નથી. મ્હને લાગે છે કે હું મોટો લાભચાણી છું "

ખીજા એક ભકત પોતાનો અનુભવ લખે છે:-

" મ્હારી તમિયત સારી હતી. જૂન, તરસ કંમળ લાગ્યાં નહોતાં, થાક પણ નહોતો. હુકામાં મ્હાર શરીર અને મન, સમનોત્થ સ્થિતિમાં હતાં. કશી ચિંતા નહોતી, એવામાં મ્હારી સાથેનાં બાળકો અને શિક્ષક મિત્રોને મ્હેં પહાડને રસ્તે આગળ જવા દીધાં અને હું પાછળ એક સુંદર સ્થાને ઉભી રહી એકદમ જાણે મ્હને ભગવાન હાજર હોય એમ લાગ્યું અને હું ઉંચે મ્હડતી હોઉં એવો અનુભવ થયો. ભગવાનનું સારાપણું અને એમની શક્તિ જાણે મ્હારા દીક્ષમાં પ્રવેશતાં હતાં. ભાવેમિં એટલી હિંમત જનતી ગઈ કે હું પેલાં બાળકોને

“ચાલતાં યાવ, હું આવું છું” એટલું પણ ન કહી શકી. પગ ધૂળવા લાગ્યા અને ઉભી હતી ત્યાંજ પથ્થર પર હું બેસી ગઈ. હૃદયના આંસુથી મ્હારી આંખો ઉભરાઈ ગઈ.

“હું તો શુદ્ધ પાપી છું. ભગવાન ! તહેજ આજે મ્હારા પર

મ્હને આધ્યાત્મિક બનાવી દીધી. આપણી લાપાતા કોઈ સમ્બોધી હું એમનું વર્ણન નહીં કરી શકું. એટલુંજ કહીશ કે આંખથી જોવાય

એવા નહોતા પણ એમની હાજરી જનમત સ્થિતિમાં “એ આ રહ્યા” એમ હું સમજી શકી.

ત્રીજું એક દૃષ્ટાંત આપીને આ લેખ હું સમાપ્ત કરીશ. એ જન્મનં સ્ત્રી છે, એ લખે છે:—“બેટા!” એવો મહે એક દિવસ અવાજ સાંભળ્યો. મહે એ અવાજ ઓળખ્યો. “પિતાજી! આ રહી” એમ કહીને, મહે બે હાથ પહેળા કર્યા “બચ્ચા સુખી રહો! માગ, માગે તે આપુ.” “મહારા પર દયા કરો. મહને તમારી સાથે રાખો.” “તથાસ્તુ.” એટલા સંવાદ પછી ભગવાન અતર્ધ્યાન થઈ ગયા. પણ તે દિવસથી એ કહે છે કે એક દાણ પણ મહને તે દિવસથી ભગવાને વીધી મૂકી નથી. અને હું પણ એમના અદ્ય સ્વરૂપનું અનુસંધાન ચોવીસે કલાક રાખી રહી છું. એના ઉપલા અનુભવ પહેલાં એ નાસ્તિક હતી અને એનો પિતા ધર્મ અને ધર્મવર વિશ્વધ નાસ્તિક ધર્મનો પ્રચાર કરતો હતો. વિલિયમ જેમ્સના વેરાઇટીઝ ઓફ રીલીજીયસ એક્સપિરિયન્સ (ધર્મના અનુભવો) નામના પુસ્તકમાંથી મી વિલિયમ જેમ્સ, માનસશાસ્ત્રીઓને અને વિજ્ઞાતીઓને જવાબ આપે છે કે આવાં દૃષ્ટાન્તો દુર્લભ કરી શકાય એમ નથી. બીજાં સુવિચારોથી અને પ્રાર્થનાઓથી રોગો મટાડવાનાં અને દરદીઓ પોતેજ દૃઢ નિશ્ચયથી અમુક મનોવ્યાર કરે એટલે ભલભલા રોગ સારા થઈ જાય છે એવા અનુભવો પણ એ પુસ્તકમાં એ આપે છે.

મેરણા, અંતઃકરણનો અવાજ, વગેરે દૈવીશક્તિઓનું અસ્તિત્વ એ સ્વીકારે છે અને વિલિયમ જેમ્સ માનસ શાસ્ત્રના વિષયમાં એક પ્રમાણુ પુરૂષ ગણાય છે એટલું અત્રે જણાવવાની જરૂર છે.

કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ, શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અને શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્યવાદને આધારે ઉપર વર્ણવ્યાં છે એવાં દૃષ્ટાંતોને “વેવલાવેડા” “ધેલછા” “પોતેજ ધોડેલાં કાલ્પનિક ચિત્રો,” “અસંસ્કૃતજમાનાની વાતો” એવાં નામે સંત મહતો અને ભકતોના અનુભવને કહી નાખે છે.

પરંતુ તમામ દેશમાં અને યુગે યુગે આવાં સાચાં અનુભવી હૃદયો મળી આવે છે. જે યુગમાં જોટલો માનસિક વિકાસ તેટલા પ્રમાણમાં, આવા અનુભવીઓની ભાષા હોય છે. ગીતામાં ક્યું છે તે ખરૂં છે કે જે જે રૂપે ભજો છે તેને તેના ભાવ મુજબ અને રૂપ મુજબ હું દેખા દઉં છું.

હનુમાનના ભક્તને ભગવાન હનુમાન રૂપે, દેવી પૂજકને દેવી રૂપે, મુસલમાનને અલ્લાહ રૂપે અને ખ્રીસ્તીને હાઇરટ રૂપે, એ ગણાય છે. દરેકનાં એ દર્શન પછી, જીવન બદલાઈ જાય છે અને વધારે પવિત્ર વધારે પરોપકારી અને વધારે મુખી અને છે.

ઉપરનાં ભક્તો, ભગવાનને કોઈ સાંપ્રદાયિક રીતે જોનારાં નથી પણ વધારે જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જોનારાં છે એમની પ્રાર્થના પણ કોઈ દુન્યાવિ ચીજોની નથી પણ હૃદયની પવિત્રતાની, જીવનને વધારે આધ્યાત્મિક બતાવવાની, વગેરે જનનની છે.

જો આપણે કવિજનો જે, નૈસર્ગિક શક્તિવાળા, ડાહ્યું દર્શન કરનારા અને સાચી સમજ ધરાવનારા સ્વીકારીએ, તો ઉપર કહેલા ભક્તોને પણ ઝોઝમાં ઝોજ કવિ જેવા તો ગણવાનું જોઈએ કારણ કે આખરે તો એક જૂમિ એવી છે કે જ્યાં કવિઓ ભક્તો, મોગીઓ અને તત્ત્વદૃષ્ટાઓ બધા જ્યાં રહે છે અને પરમ જ્યોતિનાં દર્શન કરે છે.

Fount of Joy, my Lord Divine,
Thine I am, and Thou art mine,

Nought can part my soul from Thee:
I am Thine, for Thou didst give
Once Thy life that I might live,

Dearly didst thou purchase me.

—Catherine Winkworth.

સોણલને કાંઠે

દુર્ગેશ શુક્લ

[કલકલ નિનાદ સહ વહતી સોણલનો આલસ્યના કિરણસ્પર્શે રજતવર્ણીય બની રહેલો કાંઠો દૂર દૂર વલ્કલ સમી વનરાજી પરિધાન કરી ઉભેલા તપોમૃતિ સમા ગિરિરાજની હારમાળા. સરસ પવન, અને આહ્વાદ, હિલ્લાસ પ્રેરતું વાતાવરણ. સરિતાતટે રેતીમાં શરીર લંબાવી અનિલ અને અરણુ પડ્યા છે. થોડેક દૂર ધરમોસ ફલાસ્ક અને ચારેક કાચનાં પ્યાલા રકાળી પડ્યાં છે. એક કપડાંથી ભરેલી ચામડાની બેગ અડધી ઉઘાડી પડી છે. પાસે પાંઉના દુકડાને તોડી તોડી ખાવા યત્ન કરતો કૂતરો ઉદરભરણક્રિયામગ્ન બેઠો છે.]

અનિલ:- (જોમાં કવિતાનું તત્વ જરા વધારે પ્રમાણમાં છે) સોણલ તો સોણલ છે, અરણુ. જ્યારે આવીએ છીએ, ત્યારે કાંઈ અજ્ઞાન વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે;

અરણુ:- (જોમાં પ્રસંગને પ્રભાવે કવિતા જન્મે છે) ખુબીજ એ છે ને ? નિત્ય નવીન ઉષા સમી સોણલ.....

અનિલ:- (પોતાની કલ્પના તફાવી લીધી એમ લાગતાં, વચ્ચે) તહને ખબર હશે એ ' નિત્યનવીન ' શબ્દનો પ્રયોગ મેં પહેલ વહેલો કરેલો; પેલા ' ઉષાપુરાણી 'ના કાવ્યમાં.

અરણુ:- (ખીખડ) જોણે કયો હોય એણે. મ્હારે શું ?

અનિલ:- (આંખો ફાડી) પહેલ વહેલા પ્રયોગની મહતાનુંય તને જ્ઞાન નથી ?

અરુણ;- (વધુ ચીઝાઈ) જાનો મર હવે. ત્હારી કવિતા ત્હને મુખારક;
આપણે તો આમજ ઠીક છે. બે થડી શાન્તિથી
જાંખવા દર્શા ?

[ક્ષણભર બન્ને શાન્તિના, પ્રદેશમાં સરી જાય
છે. વળી પાછા—

અનિલ-અરુણ, સોણક તો સાચેજ સોણક છે.

અરુણ-કેટલી વાર કહેવું છે તારે ? મૂંગો મરી રહેને.

અનિલ-(અડધાં નેત્રો મીચી) મૂંગા તે શે રહેવાય ? ચમણાનાં
ભૂત નયનસન્મુખ નૃત્ય કરતાં હોય ત્યાં ?

અરુણ-(હસતો) ત્હને ભૂત દેખાતાં હશે. આપણને તો મજાનાં
સુનેરી રવખાનાં દર્શન થાય છે, સમજ્યો.

અનિલ-(ચીઝતો) સાવ મુરખજ છે ને સામ્ય શિવસ્વરૂપમાં રૂદ્રતા,
અને કરાજ રૂદ્રસ્વરૂપમાં શિવનાં દર્શન ત્હને ક્યારે થવાનાં હતાં ?

અરુણ-ત્હને એ બધું યાવતચંદ્ર દિવાકરો હો.

[પાછા બન્ને શાન્તિ-સરિતાની ગોદે
કુબડી ભારી જાય છે.

ક્ષણભર રહી

અરુણ-અનિલ, સાચું જોલજો હોં. ત્હને કેવો રંગ ગમે ?

અનિલ-(ગમતી વાત નીકળતાં, રસથી) મ્હને ? કેમ વળી, સફેદ રંગ.

અરુણ-સફેદ રંગ ! (હસતો, ત્યારે એ કરતાં તો આછી આછી
હિવાની મુરખ મુરખી સમી, ગુલાબી રંગની લલક ક્યાંય મ્હડે.

અનિલ-(હેઝાઈ પડી) તારો તે કંઈ તાત્તલ (રસી) છે, અરુણ !
ક્યાં ચંદ્રની ચંદની સમી ધવલરંગની મીઠાશ, અને ક્યાં
તારો ગુલાબી રંગ !

અરુણ-(ચીઝાઈ) ગુલાબી રંગ કેટલો સુચક છે તેનું જ્ઞાન છે, કે
આલી હાકેજ રાખે છે ?

અનિલ-(રિમત કરી, મ્હોટાઈવું) ઘુંજ કહેને ત્યારે, ખગર હોય તો.

અરુણ-ગુલાબી રંગની સાડી જોતાં એ પહેરનારીના ગુલાબી સ્વભાવની,
એના ગુલાબ સમા કુમળા દેહલાલિત્યની કેવી ખબર પડી
નય છે ?

અનિલ-અને ધવલરંગ એમાં ઉતરતો હશે, ખરું ? એ પહેરનારીની
સુધડતા, સાદાઈ અને સ્વચ્છ છવનકલા જોનારને જોતાંવેંત
આંછ દેહે, એ ખબર છે ને ?

અરુણ-(વળી ચીડાઈ) ત્યારે રંગ તહને મુગારક. આપણે માટે તો
ગુલાબી રંગજ ઠીક છે.

અનિલ-અને આપણેયે ધવલરંગને દેયે જડી રાખ્યો છે; પછી
બીજી વાત શી ?

[ફરી પાછા જન્ને ચૂપડીદીની ચાદર તળે
દેડાઈ નાય છે; પણ થોડીજવારે માથું બહાર
કાઢવા ફાંફા મારવા માટેજ—

અનિલ-એક સરસ કદપના આવી, અરુણ,

અરુણ-તો બોક્કી નાખને, કાની વાટ લુવે છે ?

અનિલ-જો, આ સોણુકને કાઈ સુંદરી માનીએ, અને પેલા નદીના
પૂરમાં પડેલા પત્થરોને પુર્યો કદપીએ.

અરુણ:-હાં ! પછી ?

અનિલ:-અને જાણે પ્રેમના પ્રબળ ધોધમાં નૃત્ય કરતાં માનવો !

અરુણ:-બહા ! કદપના તો સરસ દેડાવી.

અનિલ:-(ચીડવતો) અંદર તારા જેવા કાળમીઠ પથરાયે ખરાં હોંકે;
સરિતાના ગમે તેવા જખ્ખર ધોધમાં ન ખસે એવા.

અરુણ-(છેડાઈ) હું કાળમીઠ જોવો? અને તું ?

અનિલ:-એમાં છેડાઈ શાનો નાય છે તે ? ત્યારે અને સમસ્ત
સ્ત્રીજાતિને ક્યાં સારાસારી છે ?

અરુણ:-કાલેજના પ્લેટફોર્મ ઉપર થોડુંક આડુંઅવળું ફેંકડું,
એટલે આમ માની લેવું એ ઠીક કહેવાતું હશે ?

અનિલ: (અંગમાં) તું વળી ક્યારથી આમ પાળેલા થેલા જેવો નરમ થઈ ગયો, અરણ્ય?

અરણ્ય:-(સામે પ્રહાર કરતો) આપના અંતરમાં આવી કલ્પનાઓ ઉગવા માંડી ત્યારથી જ તો.

[જનને રેતીના ઢગલા કરવામાં મગ્ન હોય તેમ ડાળ કરી મૂક રહે છે. વળી પાછાં—

અરણ્ય-સોણલ કરતાં કંઈક ખીલું નામ પાડ્યું હોત ?

અનિલ:-(કાચ્યોને નામ આપી આપી પોતાની ફાઈજાની શક્તિમાં ખુબ માન ધરાવતો) કહું ?

અરણ્ય:-બોલ.

અનિલ:-(રસથી) કલિકા, વલ્લરી.

અરણ્ય:-(ખડખડાટ હસી પડી) વાહ ર! શું મઝાનું નામ શોધી આપ્યું? મુરખ નહિ તો.

અનિલ:-(ચીઝાઈ) તુંજ કહેને ત્યારે વાંકીચુંકી કલિકાસમા દેવવાળી સરિતાને ખીલું ક્યું નામ આપવાનો હતો ?

અરણ્ય:-નામ આપવું હતું તો કશુંકે સુંદર આપવું હતું; તેજ્યભૂતિ, કિરણાવલી, તેજોમયી જેવું. આવી ભવ્ય સરિતાને ઝળીપાંદડા સાથે સરખાવવી તે ગધેઝાઈ નહિ તો શું ખીલું ?

અનિલ:-ને તારૂં શોધેલું નામ અપૂર્વ છે, એમ ને ?

અરણ્ય:-ના ત્યારે, ત્યારે દરો ?

[ફરીથી ચીઝાઈને જનને ચૂપ થઈ જાય છે, પણ ને દાણ માટે જ—

અરણ્ય:-(સુખની લદ્દરમાં ડોલતો) ડાણ જાણે વાતાવરણ એવું મધુર છે.

અનિલ:(કવિ થતો.) ડેવી મંદમંદ પવન લદ્દરીઓ આવે છે ! ડેવો મંજુલ કિલકિલાટ સંભળાય છે ! ડેવો ગીલો મધુરો સ્વપ્નો પોપચાં ભરી રહે છે ! ડેવી જિમ્મિઓ જાગે છે !

અરણ્ય:-(સહાનુભૂતિપૂર્ણ સ્વરે) સાચું અનિલ, આવી જિમ્મિઓનો સામનો તો આ જ જનમાં પડેલીવાર કરે છે.

અનિલ-આ પૂરેનો તે સામનો હોય ! એ તો તણામે જ જવું
જીવનમાં ભરતી આવે, ત્યારે ઓટની યાચના કરવી તે
મુખર્તા નહિ તો ખીજું શું ?

અરણુ-(ધૂનથી) હં ! તણામે જ જવું, બસ...

[સરિતાના સ્હામા કઠિથી પ્રભા, અને લતાના
મંજુલ અવાજ સંભળાતાં, બન્ને મિત્રો
વાતચીત કરતા અટકી જાય છે,
પ્રભા જૈર, ગૌરવચાળા અને શરીરે ભરાવદાર
પણ સુડોલ છે. એણે આછા મુલાખી રંગની
સાડીમાં દેહવેલને ઢાંકી છે તે. અનિલની બહેન.
લતા નામ પ્રમાણે લતા જેવી, સહજ પાતળી
પણ સુરેખ, હસતી, રમતી, વાચાળ અને
સ્નેહાળ છે. એના અંગે સ્વેત રંગની સાડી
શોભે છે. તે અરણુની બહેન.

બન્ને મિત્રો, સરિતાના ચાલી શકાય તેવા
આછા પટમાં થઇ, પાણીથી સાળુ ન બીંજાય
તેમ સહજ બિચો લઇ નજીક આવતી
યુવતીઓને ઝસથી નિહાળે છે. અને ત્યાંજ
કશુંક ધ્યાનમાં આચ્છું હોય તેમ ચમકી,
અનિલ અરણુ સામસામે જોઇ રહે છે.]

અનિલ-(ધીમેથી) પ્રભા વિશે બકતો હતો તું, ખરું કે અરણુ ?

અરણુ-(શીથળી) અને તું ? લતા વિશે કે ?

[બન્ને મિત્રો ડોળા કાઢી સરોવ એક ખીળા
તરફ જોઇ રહે છે. પરંતુ નજીક આવતી
પ્રભાના સિમતે અરણુથી અને લતાના સિમતે
અનિલથી હસહસી જવાય છે.]

લતા-(ટહુકતી) હજી અહીંજ બેઠાં છે કે ?

પ્રભા-અમે કેટલું બધું ફરી આવ્યાં !

લતા-ચહા બનાવી નથીને હજી ? ખાત્રીજ હતી, મોટા ઉપાડે કામ માથે તો ઉપાડયું હતું, પણ કરે કાણ ?

અરુણ-મારો વાંક કાઢવો રહેવા દે, લતા. અનિલે માથે લીધું હતું, મેં નહિ.

લતા-(સ્મિત કરી) ચાલો હવે એક બીજા ઉપર દોળી પાડ્યું રહેવા દો. અમારા નસીબમાં કામ લખ્યું જ છે તે આ સુધરેલા યુગમાં કરવાનું (તપેલી લઈ) ચાલ પ્રભા પાણી લઈ આવીએ તમે રટવ સળગાવો.

અરુણ-અનિલ પાણી લઈ આવશે, હું રટવ સળગાવું છું.

અનિલ-(કૂદકો મારી) હા ચાલ લતા, પાણી લઈ આવીએ.

અરુણ-લતાની શી જરૂર છે; જાને એકલો.

અનિલ-(ચીઝાઈને) પ્રભા અહીં શાતી ખેસી રહે ? આવે નહિ સાથે.

પ્રભા-(લતા સાથે જોઈ હસી) આ જેને થયું છે શું ? વાતવાતમાં ચીઝાઈ જાય છે.

લતા-પ્રભુ નાણે, ચાલ પ્રભા. આપણે જેજ જઈએ.

[લતા અને પ્રભા બન્ને પાણી લેવા હસતાં કૂદતાં ચાલ્યાં જાય છે. અનિલ અને અરુણ એક બીજા પ્રત્યે પગભર ખીમ્મઈને જોઈ રહે છે. અંતે અનિલ સ્વયં ધમ-ધમાવવા લાગી જાય છે, અને અરુણ ખાંડચાહનાં પડીકાં ખોળવા કાંધળામાંની વસ્તુઓ વેરવા લાગે છે. પાંઉનો ટુકડો પૂરો કરી રહેલો કુતરો, અડધી આંખો મીંચી, ટુકડાનો સ્વાદ સંભારતો અને દાંત પર જીભ ફેરવતો, હુંડીયું વાળી આરામ લે છે.]

ચખરાકિયાં

ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા

મૌલિકતાનું પહેલું તત્વ સુંદરતા છે. નવી બદસૂરતીને
“મૌલિકતા” કહીએ તો થું જીવ રહેશે ?!

X

X

X

“વિષય વિચારીણી સભા” એટલે કે ફૂટે નહીં એવા
ફટાકા બનાવનારું જખરદસ્ત કારખાનું.

X

X

X

કોઇ પણ સ્થળે કૃત્રિમ સ્વચ્છ હોય તો તેના કરતાં વિશેષ
ખરાબ બીજું કોઇ નહીં નથી.

X

X

X

માણસ સુખમાં મસ્તીએ ચઢતો નથી-દુઃખમાં પણ એ
મસ્તીએ ચઢે છે. જે વચ્ચે ફેર એટલોજ કે પહેલામાં માણસ મસ્તી
પૂરે ધાય છે: બીજામાં મસ્તી માણસ પાછળ પડે છે.

X

X

X

કલા માત્રનું સૌંદર્ય ક્ષણિક હોઇ શકેજ નહીં. એ તો પોતાના
અંદર “ક્ષણિક સૌંદર્ય” નામે કલાતત્વ ધરાવતું સદા ય અનંત
તથા અમર છે.

X

X

X

“કલા પ્રદર્શન” એટલે કે સેંકડો ‘જીવંતી’ વસ્તુઓનું
ખજાંએક પ્રેક્ષક-મગ્નતાઓથી ચતુર્ દર્શન.

X

X

X

પણ હર સંયમ ખોઈ જગતનો એક મહાપુરુષ ત્રિદંગીમાં એકવાર લપસ્યો ! આખી દુનિયાએ તે જાણ્યું. ભારે નિન્દા તથા ધાતકી દીકાનો એ ભોગ ઘષ્ટ પડ્યો. બધાજ સતના કાંટાઓ ન્યાયમૂર્તિ બની નીકળ્યા !

પરંતુ તે સમયે કાંઈ એકે પોતાની 'ગાયરી'માં આ પ્રમાણે લખ્યું:- "અરેરે ! એ બાપડને અપહ્રાંતિની ફાંસીએજ લટકાવવા ઇચ્છતા આ ફરેશતાઓ, 'ક્યારે-રે ક્યારે સમજશે કે તે વિશ્વવિખ્યાત 'બેટસમેને' 'આઉટ' થવા પહેલાં આખી ત્રિદંગી બર, રેશસેવાની 'ટીમ' તરફથી તેના કુશળ 'કંપટન' લેએ, લોકનીતિની 'બ્રાઉન્ડ' ઉપર, જીવનસંઆમની 'ક્રિકેટ મેચ' રમતે, કસોટીનામે 'બોલર'ને ખૂબ દંડાવી, સંયમ રૂપ 'બેટ' વડે સામનો કરી, પ્રલોભનના દબારો ખુશિલ્લ 'બોલ' તે મેંકડોવાર પડાજયની 'બાઉન્ડરી'એ પહોંચાડી, નિર્બળતાનો એક પણ 'કેચ' આપ્યા વિના, શક-ઉપગમણીની એક યે 'હાઉઝ યેટ' બોલાવ્યા વિના, અગણિત વિજય 'રનસ' મેળવી અતે એક નજણા પણ પોતાની આંતરણા 'વિકેટ' ને શુભાવી હતી !

x

x

x

“ બાપા ! સગવડ અને સવડ વચ્ચે ફેર શો ? ”

“ આપણી 'સગવડ' પૂરતોજ, દીકરા ! ”

x

x

x

કલાકારોને પોતાની કલાકૃતિઓ વિશે સચ્ચાઇની લાગણી કરતાં લાગણીની સચ્ચાઈ સાથે ધણો વિશેષ નિકટ સમ્બન્ધ હોય છે.

x

x

x

વાયુ વાદળ ને વીજળી એ ત્રણઃ કુદરતના મહાન રેખાકાર.

x

x

x

સૂર્ય ચંદ્ર ને તારા એ ત્રણઃ કુદરતના મહાન રંગકાર.

જ્યારે લગ્નપત્નિ રણુશીંશુ વાગે ત્યારે આપણાં જાહેર વૃક્ષોમાં ભેળું ન હોય અને આપણાં જાહેર ભેળાંઓમાં વૃક્ષન ન હોય એવી વસ્તુસ્થિતિનું બીજું નામ આપવાત.

૪

૪

૪

સાચો આત્મકથાકાર એટલે નમસંધનો ચુસ્ત સલાસદ : અરીસા સામે ઊભી મનધારી મુખસમવટ કરતી સ્ત્રી નહીં !

૪

૪

૪

મોજ અને મનુષ્યો એ બન્ને સાથેસાથજ વપરાય છે ; છતાં સક્ષમતાથી જોતાં મોજવાંચ્છુઓના જે વર્ગ જણાય છે. એક : મોજ ખાતર જ મનુષ્યોને વાપરનારો—બીજો : મનુષ્યો ખાતર જ મોજને અપનાવનારો. એમાં ખરો મોજલો વર્ગ કાણ તેની ચર્ચા નકામી છે—જો આપણે એટલું સમજી શકતા હોઈએ કે સંસારમાં વૈવિધ્ય વિના મોજની કે મનુષ્યોની મજા જ ક્યાં છે !

૪

૪

૪

કલાકારો પ્રથમતઃ સૌંદર્યની પ્રકૃતિના અભ્યાસી હોય છે. અને પછી જ તેઓ પ્રકૃતિના સૌંદર્યને આલેખનારા હોય છે.

૪

૪

૪

“ અપવાદ ” એટલે સદાય જીવવાને અને પ્રત્યેક સમયે શ્રવવાને કાંઈ ભારતી કાંઈ આખી વસ્તુમાં પડેલી એવી એક કાંટ કે જે, મનુષ્યોની નજરે (તેમની સગવડ પ્રમાણે) કાં તો તે વસ્તુને પૂરવાર કરતી જણાય—કાં તો તે વસ્તુનું પારખું કરતી દેખાય.

૪

૪

૪

બાહ્યવસ્તુપરિધાન અને આંતરવસ્તુપરિધાન એનો અર્થ પુરોષોને મનથી, પહેરવા માટેનાં બહારનાં તથા અંદરનાં લુગડાંજ હોય છે. પરંતુ સ્ત્રીઓને મનથી મોટે ભાગે એનો અર્થ સાગતાં

વળગતાંઓ માટે યોજાએલું બાહ્યાકર્ષણ અને આંતરાકર્ષણ એવોજ થાય છે.

x

x

x

યુવતી—(ગર્વપૂર્વક) પુરુષો આપમેળે અમારી પાસે આત્મા આવે છે. અમે કંઈ તેમની પૂંકે દોડતાં નથી—છછછ!

યુવક—અરે છે. છટકાંઓને દોડવું હોતું નથી !

x

x

x

ખૂણિયાં : દેહસૌંદર્યની અનાદૃષ્ટિ.

વળાંકિયાં : દેહસૌંદર્યની સમદૃષ્ટિ.

ગોલાકિયાં : દેહસૌંદર્યની અતિદૃષ્ટિ.

x

x

x

ખંડિયેર એટલે કે સૌંદર્ય-સંહારમાંથી જન્મેલું સંહાર-સૌંદર્ય.

જુવાનોને તેમ ધરડાઓને પણ યુવતીઓના કપાળા ચહેરા નિરખ્યા વિના ચાલતું નથી ; તો પછી છુટ તો એજ કે ; જુવાનો સુંદરીઓના ચહેરાને પોતાની ચોપડી બનાવે અને ધરડાઓ સુંદરીઓના ચહેરાને પોતાની આરસી બનાવે.

ચર્યાપત્ર

માધુરીના ગયા અંકમાં શ્રી. 'સંજયરાય ડૉક્ટરનું' ચર્યાપત્ર અમે છાપ્યું હતું. શ્રી. સંજયરાય ડૉક્ટરનું ચર્યાપત્ર આપ્યું-અને અમે તે વખતે અમારા કામના દબ્બાણમાં મેશક બહુ ઊંડા ઉતરી શક્યા નહિ-અને અંગ્રેજી કવિતા વાંચતાં-અને શ્રી. 'સંજયરાય'ને મેશક એક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ તરીકે જોળખતાં અમે એ ચર્યાપત્રને વિનાસકોચે રચાન આપ્યું હતું. અને એ ચર્યાપત્રથીજ એ આક્ષેપ પૂરવાર નહોતો થતા-પણ એ અંગે અમે કવિશ્રી ખજરદારને એ ખુલાસો કરવાની વિનંતી કરી હતી. પંદરેક દિવસ જતાં કવિશ્રી ખજરદારેજ અમારા હાથમાં P. E. N. નો અંક મૂક્યો અને તેમાંજ એ કવિતા જોઇ.

એ કવિતા કવિ શ્રી. ખજરદારની પોતાની જ છે એ માલમ પડતાં અમને આનંદ થયો. અને એ અંગ્રેજી અનુવાદ માટે અમે કવિશ્રીને અલિનંદન પણ આપીએ છીએ-એટલું જ નહિ પણ ચર્યાપત્ર આપ્યા પછી એ કવિશ્રીએ પોતાનું સાંજન્ય-અને સ્નેહભાવ હતાંતેવાં જ રાખ્યાં છે તે જોઇ અમને વધારે ખુશાલી ઉપજે છે. અમારો ધર્મ' તો માત્ર એક ભાઇની એ ફરિવાદને જાહેરમાં લાવવાનો જ હતો. આ સાથે શ્રી. સંજયરાયનો ખુલાસો પણ આપ્યો છે. કોઇ પણ વ્યક્તિને ગુસ્સાન કરવાનો કે જાણીબૂઝીને કોઇની કીર્તિને ઝાંખપ લગાડવાનો માધુરીના તત્રીનો હેતુ નથી-એટલું જ અમારે સહૃદય જણાવવાનું છે.

અમારા મિત્ર શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ પણ આ ચર્યાપત્ર પર પ્રકાશ પાડ્યો એક ખુલાસો આપી અમને આભારી કર્યાં છે. તંત્રી

રા રા. તંત્રી,

‘માધુરી’

‘માધુરી’ના ગતાંકમાં રા. સંજયરાય ડૉક્ટરનું ચર્યાપત્ર વાંચી ઘણો આનંદ થયો. હમણાં ઘણા વખતથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચોરી પકડવાનું કામ' બંધ પડી ગયું હોય એમ લાગે છે. શ્રી. મુનશીની

નવલકથા 'ગુજરાતનો નાય' પ્રસિદ્ધ થઇ તે પછી તેમજ કવિ શ્રી. ખમરદારની 'કલિકા'ની પ્રસિદ્ધિ પછી આપણા વિવેચકો લલલલા ડિરેક્ટિવોના કાન પકડાવે એવા ઉત્સાહપૂર્વકે ચાવ'પ્રદર્શનના કાર્યમાં મડી પડ્યા હતા અને ગુજરાતી સાહિત્યને માટે 'What is good is not original and what is original is not good' સાફ છે તે મૌલિક નથી ને મૌલિક છે તે સાફ નથી, એ સિધ્ધ કરવા કટિબધ્ધ થયા હતા. ત્યાર પછી એ દિશામાં થોડા માંદલા પ્રયાસો થતા રહ્યા ને પછી તો એ પ્રવૃત્તિ સદંતર પંચત્વ પાળી ગઇ કે શુ એમ લાગવા માંડ્યું. એ સમયે રા. સંજયરાય ડૉક્ટરે ડૉક્ટરને જાગે એવી રીતે (હું ધારું છું કે એ કેવળ અટકેજ ડૉક્ટર નહિ હોય, ધંધે પણ હશેજ) ચર્ચાપત્રપી 'ઇન્જેક્શન' આપી અપહરણ શોધી કાઢવાની પ્રવૃત્તિને નવજીવન આપવા પ્રયાસ કર્યો છે તે સર્વથા આવકારપાત્ર છે.

પણ કેટલીક વાર સારા ડૉક્ટરો પણ ભૂલ કરે છે તેમ આ વિદ્વાન ડૉક્ટર નિદાન ને ચિકિત્સા બંનેમાં 'ભીત ભૂલ્યા છે; ઇન્જેક્શન હતું તો કીમતી. પણ જે દરદીને માટે એમણે એનો પ્રયોગ કરવા ધાયું' તે દરદીને કોઇ દરજ્જા નથી !

એમણે પોતાના ચર્ચાપત્રમાં કબૂલ કર્યું છે કે 'ચોરી પકડતાં મને આવડતી નથી' અને એ વાત એમણે પ્રસ્તુત ચર્ચાપત્ર દ્વારા સિદ્ધ કરી આપી છે. ચોરી પકડવા માટે એક વસ્તુની જરૂર છે. ચોરી થએલી હોવી જોઇએ એ વાત એમના ધ્યાન બહાર જતી રહી હોય એમ લાગે છે. ચોરી થઇ છે એમ કહેવું જેટલું સહેલું છે તેટલું પૂરવાર કરવું સહેલું નથી. ડૉક્ટર સાહેબ સંજયરાય કદાચ પોતાને પોતાના નામરાશિ સંજય પેટે 'દિવ્ય ચક્ષુ' માનતા હશે અને તેથી એમણે અંગ્રેજી કવિના કાણે લખી છે ને ક્યાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે તે ચમંચક્ષુથી જોવાની દરકાર નહિ કરી હોય. બાકી એમણે P. E. N. નો ગવા કેથઅરીનો અંક જોયો હોત તો તેમાં શ્રી.

લખેલાં કદાચ વચનો જુદી જ રીતે કેવા સાચાં બન્યાં છે તે શક્યા હોત. શ્રી. ખજરદારનું અંગ્રેજી પદ્ય તે ભાષા પરનું ગુજરાતી જેવું જ છે તે એ અંગ્રેજી ભાષા-નર કવિએ પોતાનું ગુજરાતી કાવ્યનું ક્યું છે એમ લખ્યું ન હોત તો : અંગ્રેજ કવિની કૃતિ છે એમ કદાચ કોઈને લાગત-એટલો : અનુવાદ થયો છે. -શબ્દશ : ભાષા-નર હોવા છતાં એમાં ક "તરજુમિયા" લાગતું નથી. જયોતીન્દ્ર

શ્રી. તંત્રી

‘ માંડુરી, ’ મુંબાઇ.

નીચેના ખુલાસા પત્રને આપના પ્રસિધ્ધ પત્રમાં સ્થાન ઉપકૃત કરશે.

કવિશ્રી. ખજરદારના ‘ મેધાનું ગાન ’ નામના કાવ્ય [જે ચર્ચાપત્ર મોકલાયું હતું તેણે ભારે ચર્ચા જગાડી છે. : મને લાગે છે કે મારે એક ખુલાસો કરવો જોઈએ.

મૂળ અંગ્રેજી કાવ્ય મેં ક્યાં વાંચ્યું હતું અને ક્યાં એ કાવ્ય છે તે મેં મારા ચર્ચાપત્રમાં જણાવ્યું નહોતું. તે એમ છે કે હું કાવ્ય પ્રસંગે મુંબાઇ આગ્યો હતો ત્યારે મારા સાહિત્યરસિક મિત્રની નોંધપોથીમાં મેં ચર્ચાપત્રમાં કહીએ ઉતારેલી જોઈ હતી. એ કહીએ વાંચતાં મને કવિશ્રી દારનું કાવ્ય યાદ આવ્યું. એ અંગ્રેજી કહીએ મેં ઉતારી અને પછી ‘ માંડુરી ’ માં પ્રસિધ્ધ થયેલા શ્રી ખજરદારના : કાવ્ય સાથે સરખાવી ત્રિતાં મને લાગ્યું કે આ તો અંગ્રેજનું ભાષા-નર છે અને તરત મેં તમને ચર્ચાપત્ર લખી મોકલ્યું.

એ અંગ્રેજી કાવ્ય કવિશ્રી ખજરદારે પોતેજ ગુજરાતી લખ્યું છે એમ મને હમણાં જ ખજર પડી

અપદરણ પકડવાની મારી ધમસમાં મારે હાથે કવિશ્રી દારને અન્યાય થયો છે તે જદ્દલ તેમની તેમજ તમને વિના તકલીફ આપી તે જદ્દલ તમારી ક્ષમા યાચું છું. લી.

વર્તમાન કવિતામાં અવિશદતા

ભાનુશંકર બા. વ્યાસ

કાવ્યશાસ્ત્રના કર્તાઓએ કાવ્યમાં પ્રવેશ પામતા શ્રુતિકટુત્વ, મનપ્રક્રમત્વ વગેરે દોષોનો ઉલ્લેખ કરી તેમનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે. તેમાં કયા દોષો અમુક રચાને, અમુક રસના પ્રસંગમાં દોષ રૂપ નથી બનતા તે પણ દર્શાવ્યું છે. આ બધા દોષોનું કાર્ય એક જ છે: તેમનાથી કાવ્યના મુખ્ય ભાવનો અપકર્ષ કે ક્ષતિ થાય છે.

આ બધી શાસ્ત્રીય ચર્ચાને સ્પર્શ કર્યા વગર સામાન્ય વાચકની દૃષ્ટિએ કાવ્યમાં અથવા કાવ્યની અમુક પદ્ધતિઓમાં જે અસ્પષ્ટતા કે ક્ષિપ્તતા નજરે પડે છે તેની વિચારણા જ અત્રે પ્રસ્તુત છે. ઘણી વાર એવું બને છે કે એકાદ શ્લોકમાં આપણે ન સમજતા હોઈએ એવો એક પણ શબ્દ હોય નહિ છતાં એ શ્લોકનો સમગ્ર ભાવ આપણી સમજમાં ન જ ઉતરે. કાંઈ વાર એકાદ સમગ્ર કાવ્ય પણ એવું મળી આવે છે, જેમાં અર્થની દૃષ્ટિએ બધા શબ્દો આપણને સ્તમ્ભાય છતાં સમગ્ર કાવ્યમાં કવિને શું કહેવાનું છે તે આપણાથી ન જ પકડી શકાય. ખેશક ટેનીસન કહે છે તેમ “ Words like nature's half reveal and half conceal the soul within ” અગ્રમ્યતાને અથવા ટાંછક અસ્પષ્ટાર્થતાને આપણે કાવ્ય-કલાનું લક્ષણ માનીએ તો તો આ વિષયમાં વિચારણાને અવકાશ જ નથી રહેતો, છતાં અર્થ વ્યક્ત રહે તો એવો આત્મા Soul શબ્દોમાં છે એટલું તો વાચકને અવશ્ય સમજવું જોઈએ.

કવિતા રચનામાં કવિ જે વ્યાપાર કરે છે તે લક્ષમાં લઈએ. પ્રથમ તો કવિના ચિત્તમાં અમુક લાગણી કે વિચાર જન્મે છે, એ લાગણી કે વિચાર કવિ પાસે ભાવાનું જે સાધન છે તેના વડે એ રજુ કરે છે. હવે

એ લાગણી કે વિચારનું જ સ્વરૂપ જે વિશદ ન હોય તો કવિનું કે આલેખન સ્પષ્ટ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આને લીધે આપણને કેટલાંક કાવ્યો એવાં મળે છે, જેમાં કવિને જે કહેવાનું હોય તેજઃ એના ચિત્તમાં સ્પષ્ટ હોતું નથી. કાંઈ એમ કહે કે કવિની ભાષાની સિદ્ધિ અપૂર્ણ હોવાને લીધે આમ બને એવો સંભવ નથી ? ખરું, પણ ન્યારે કવિ શિખાઉ હોય, કવિતાની રચનામાં એનો હાથ ખેડો ન હોય ત્યારે આવો સંભવ ખરો. પણ જેનો હાથ કાવ્યરચનામાં સ્થિર થયો હોય એવા કવિ પાસેથી ન્યારે આપણને અવિશદ રચના મળે ત્યારે તો આવો સંભવ ન જ કદાપી લેવાય.

એક કાવ્ય લઘુએ. એ કાવ્યનું નામ અને તેમાં જે આલેખન છે તે બંને વચ્ચે પોતાની બંને સમજવા પ્રયત્ન કરે તો તે શું સમજશે તે પણ વિચારીએ.

માતાનું હૈયું

આને પરિમલને હીડાળે,
કાલે રમશે માલણ ખોળે;
આંગળીએ આંગળીએ તારી
કાયા કચરાશે,
ઉર વીંધાશે મુતર તારે
મૃગધ વહશે અનેક ધારે ;
પળ પળ કરમાતી કાયા
આથે ઉશેટાશે.
સૂરજનાં કિરણ કંટકભર
ગ્રીભ્યાં અંતરની ઝેરણપર
સુકાતાં સિમતને બીંજવવા
ઉર વલોવું શે ?

(ખંડિત મૂર્તિઓ)

આ કાવ્ય રમુ કરતાં વિરામ ચિન્હો વગેરેની યોજના મેં કવિની પોતાની જ રાખી છે. ઘણી વાર વિરામચિન્હોની ઉચિત

જણાય તો આપણને નિરાશા જ થાય. અને તે નિરાશાનું કારણ કવિએ કાવ્યના નામમાં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે આપણે પૂરેપૂરી નથી અનુભવી શકતા તે જ છે. શ્રીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણીના 'સોનાનાવડી'માં, શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાના 'કાંચન જંધા'ના કેટલાક ખંડોમાં અને શ્રી. સ્નેહરશ્મિના 'અણુદીક' જાદૂગરમાં આવી જાતની અવિશદતા કાંઈક બીજી રીતે સ્વરૂપે આગળ આવે છે. સોના નાવડી તે કમ દેવતાની કે આશાની ? અણુદીક જાદૂગર તે મૃત્યુ કે પ્રેમ ? અને કાંચન જંધાનો શિવશંગનો યોગ તે શું ?

આ ઉપરાંત અત્યારે આપણે ત્યાં અનેક કવિઓ આમુખદેશની લાપાનો ઉપયોગ કવિતામાં કરે છે. કાવ્યનો વિષય જ્યાં આમુખદેશનું વાતાવરણ માગી લેતો હોય ત્યાં એવા શબ્દના પ્રયોગ દ્વારાજીવન નથી બનતા, છતાં લોકની ખોલી અને સાહિત્યનું ઉપાદાન જે લાપા એ બે વચ્ચે થોડું ઘણું અંતર તો રહેવાનું એ લૂગવાની જરૂર નથી. મારે એવા શબ્દનો પ્રયોગ કયો હોય ત્યાં ટિપ્પણથી કે અન્યરીતે એ શબ્દને વિશદ કરવો એ ઇષ્ટ છે.

લાંબાં વાક્યો કાવ્યમાં ન હોય એવો નિયમ તો નજ ખાંધી શકાય. કારણ કે આજે છંદની એકાદ પકિતને બદલે વિચારને આપણા કવિઓ (Ugarit) એકજે ગણવા લાગ્યા છે ત્યારે લાંબાં વાક્યોનો નિષેધ અસ્થાને છે. છતાં લાંબાં વાક્યો હોય ત્યારે દૂરાન્વયનો ભય બહુ રહે છે, અને દૂરાન્વયને લીધે અવિશદતા ઉત્પન્ન થાય.

એક વધારે દૃષ્ટાન્ત લઈએ. શ્રી. પ્રહલાદ પારેખનું દીવાદાંડીનું એક કાવ્ય છે. તેમાં શરૂઆતમાં દીવાદાંડીનું વર્ણન છે. એ દીવાદાંડી પોતાની સમીપ આવતાં બધાં વહાણને રોકે છે. તે પછી આવે છે:

" સંદેશાઓ ઝગડી ઝગડી આવતા પ્રાણુ કેરા,
સપ્તીને સૌ દિશ બદલતા નાવ કેરી ખજાસી;
જાતાં મારું ઇયન-જલધિ-માર્ગ જે નાવ તૂટે
દીવાદાંડી બની રહી તહીં ચેતવું સૌ પ્રવાસી.

અહિં કવિ દીવાદાંડીના પ્રકાશને જે બધા ખત્રાસીઓ ત્યાં મરી ગયા તેમના પ્રાણ તરીકે રજૂ કરે છે. અને એ પ્રાણ હવે અન્ય ખત્રાસીઓને ત્યાં મૃત્યુના માર્ગમાં જતાં રોકે છે. પણ તે પછી ઉપરના સ્લોકમાં છેલ્લી જે 'ચંકિત'ઓ છે તેનો અર્થ શો ? 'મારું જીવન' તે જલ્દિ, કે નાવ ? અને દીવાદાંડી બધાય તેમાં અન્નપ્રયા માણસે એ બધાતા પહેલાં અથગ્રા મર્યા હોય તેનો આત્મભોગ કેટલો ? આને લીધે હું પણ મરીને દીવાદાંડી બનું એવી ઇચ્છામાં આપું કાવ્ય જોતાં વિશદતા લાગતી નથી.

વર્તમાન કવિઓમાં આવી બધી અવિશદતાઓ અનેક વાર આવે છે, કારણ કે અત્યારનો યુગ જોતાં એમની પોતાની કાંઈ જાણના કંઈ જીવનધ્યેયજ રપજટ નથી એવું આરોપણ કેટલીક વાર કરવામાં આવે છે. આ આરોપણને સત્ય તરીકે તો હું નથી જ સ્વીકારતો છતાં વર્તમાન કવિઓનાં કાંઈ કાંઈ કાવ્યમાં ઉપર દર્શાવ્યા તે અથવા એવાં કાંઈ અન્ય કારણે અવિશદતા આવે છે ખરી. પણ તે માટે પ્રેક્ષક હાકોરથી માંડીને આજ સુધીના સર્વ કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી અવિશદ જણાય તેવાં કાવ્યો હોય તો શોધીને એક બીજો સ્વતંત્ર લેખ તૈયાર કરવાની જરૂર જણાય છે. એટલે આજે તો આ અવિશદતા વિશેની ચર્ચાની શરૂઆત કરીનેજ અટકું છું.

અવરોહણ

[જેમ સોનેટો આપણે ત્યાં પશ્ચિમથી આવ્યાં તેમ પ્રતિકાવ્યો પણ પશ્ચિમથી આવ્યાં છે. પણ પ્રતિકાવ્યનાં બધાં કાષ્ઠ પણ કવિને ગુંગળાવી મારે એમ છે. શબ્દે શબ્દનો ધ્વનિ રાખવો, પહેલેથી છેવટ સુધી ખાસ વિષયનેજ વળગી પ્રવાહિતા અને સ્પષ્ટતા જાળવવી તેમજ મૂળકાવ્યના કર્તાની શૈલીનું આભેદૂય અનુકરણ ઉતારવું—અને એ સૌ જાળવવા ઉપરાંત હાસ્ય આણવું એ સારામાં સારા પ્રતિકાવ્યની કળા છે. આ ‘અવરોહણ’ પ્રતિકાવ્ય આપણા સાહિત્યમાં એક આદર્શ પ્રતિકાવ્ય તરીકે રહેશે.

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પ્રતિકાવ્યકર્તાઓમાં ખૂબ જાણીતા અને મોખરે ઉભા રહેનાર ‘કેલ્વલી’, જેમ્સ સ્મીથ અને હોરેસ સ્મીથ જણાયા છે. આ પ્રતિકાવ્યોમાં જે શબ્દેશબ્દના ધ્વનિ મૂળ કાવ્યના ધ્વનિ સાથે એકસરખા જણાયા છે, તેટલા સરસ ધ્વનિ અંગ્રેજી પ્રતિકાવ્યોમાં નથી. એજ આ પ્રતિકાવ્યની સફળતા—અસાધારણ સફળતા. બેયાડ ટેલર અને સાઉથીનાં પ્રતિકાવ્યો પણ જાણીતાં છે. પણ એ સૌમાં ‘કેલ્વલી’ વધારે સમર્થ પ્રતિકાવ્ય કર્તા જણાઈ આવે છે. જેમાં એનાં “The Cock and The Bull” અને “Wanderers” ખૂબ જાણીતાં છે. એ બધાં જાણીતાં પ્રતિકાવ્યોમાં હાસ્ય ભરપટું છે.

આપણી ભાષામાં એવાં કાષ્ઠ પણ પ્રતિકાવ્યની દ્રશ્ય બીલે એવું. આ “અવરોહણ” પ્રતિકાવ્ય છે. તે ગુજરાતી સાહિત્યને માટે ગૌરવભરેલું છે. આ પ્રતિકાવ્યને મૂળ કાવ્ય સાથે સરખાવવા માટે, મૂળ કાવ્ય પ્રતિકાવ્યની સામેનાં પાનાં પર આપેલું છે. મૂળ કાવ્ય ‘આરોહણ’ ૧૧૫ લીટી સુધીજ છે. પછી પ્રતિકાવ્યજ બન્ને બાજુઓ પર છે. ‘કુટનોટ’ બન્ને બાજુએ છે તે પ્રતિકાવ્યનીજ છે.....તંત્રી]

અવરોહણ*

પૃથ્વી-સળંગ ને સૂકી-અગેય, અપેય ને અજેય +
યતિસ્વાતંત્ર્ય ને દક્ષિપારતંત્ર્ય ઠ. સહિત.

‘રખે’ હૃદય ! ‘ત્યાં’ જશે ! પથ જુદો ધરો કોં તમે ?
‘પડે’ કંવણ આપ સંગ, અહિં જે રહ્યા ટેકીલા ?
‘હુણે’ લય ન લેશ જ્યાં મગજ દીપતાં લાગતો,
‘દિસે’ અંજલકૂપ,† કે કથન નાકપાખાં થયાં ?
ન આ કદમમાં પ્રભાવ, સહિ વારો હારી ગયાં;

* ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં મયેલાં પરાક્ષ સૌજન્યપ્રદર્શનગાં, પ્રથમ
સ્કુલ અને પછી ‘પરહસ્તે સર્પતાનમ’ની નીતિવાળાં અન્ય અનેક
પ્રદર્શનોથી મગજમાં વિસ્તાર પામ્યું. એમાંનાં કથનચિત્રો દેવીના
ઉચ્ચ ગિરિનિવાસ પરથી નીચે ઊડી ખાઈમાં વહી અદસ્ય ચતા
પથોનાં અનેક દૃશ્યો પરથી લીધેલાં છે. અવરોહણ=ઉતરાણ. આવાં
ચિત્રો કુંગરોને ખુંદી નાખ્યા વગર મળતાં નથી, અથવા, કુંગર
જોહીને ઉંદર કાઢનારા મહાપુરુષોનાં સત્યદર્શન કુંગર પર ગયા વિના
પામી શકાતાં નથી.

† વિચારપ્રધાન કવિતાના ઉતરાણ માટે મેં આ સળંગ ને
સૂકી પૃથ્વીના જાંદની ખાસ શોધ કાઢી છે, તે તો હવે સહિ કાઢ
જાણેજ છે;—કેમ મંજલે ? ગમે તેમ ચાલો,—દોડો, ગળડો કે પડો,
એ સર્વ ક્રિયા માટે એની સળંગતા ધણી જ અનુકૂળ છે. એને ખાસ
સૂકી રાખવી પડે છે, અથવા એ સૂકી રહે છે, કારણ કે એની
ઉપર જો અમીમય આવૃત્તી દૃષ્ટિ યાવ તો તે લીલી થઈને ચોવી
પડે ને મગ ખુંચી ખેસે. અગેય એટલે જેનું ગાન ન થઈ શકે તેવી,
અપેય એટલે જેનું પાન ન કરી શકાય તેવી (સૂકીજ છે, કની ?)
અને અજેય એટલે જેને જીતી ન શકાય, તેવી, જુવો, આ વણે

આરોહણ

પૃથ્વી-સખે, હૃદય! ક્યાં હશે? પથ કયો રહ્યો આ સમે?

રહ્યો અવર કોઈ સંગ, થઈ કે રહ્યા એકલી?

અને નયન જે સદા, મધુર દીપતાં, તે હજી

તસે અસલરૂપ, કે કંઈ શું યાદગાંઘાં થયાં?

જરા વિષમ આ રહ્યો, સહિ સારી હારી ગયા,

વિશેષણો મેં સારાં કર્યાં છે કે નહિં? આ પૃથ્વીને કોઈ જતી ગયું નથી કે હું પણ તે જતી શક્યો નથી. અગેય કવિતા માટે રૂપમેળ છંદને જોઈએ એવું વિધાન કાલે પ્રજાને, પૃથ્વીને અગેય માની લીધા પછી, હું અનાયાસે મહારી આંતરશક્તિના પ્રભાવે ક્ષતિઓની એકમ-એકમની નાહાણારી પણ શોધી શક્યો, અને રૂપમેળ છંદને પાછો માત્રામેળ બનાવીને મહારા મૂળ વિધાનની અદ્વિતતા મેં સાબિત કરી આપી! રા. બર્વેના અનુમાન ઉપરથી 'પૃથ્વી' સુયેગ નથી એ મહારા સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ મળી હતી, પણ રા. વિજયશંકર પ્રાણશંકર દેબરે પોતાના "નાદવિનોદ" માં ૭૭ મે પાને એમ 'પૃથ્વી'ને વર્ષો ઉપર રાગતાલમાં બેસાડેલો હતો, તેને "રાગ ગૌરી, તાલ અનુશ્રંગતિ એક તાલ : માત્રા ૪ : મધ્યકાળ", એમ સુયેગ કરીને બતાવ્યો હતો; અને હવે તો ખીજ રાગોમાં પણ તે ગવાય છે; પણ તે મહારા સિદ્ધાંતથી પર છે એટલે હું તેને ગણતો નથી.

* આ પદ્યલેખનમાં જે ક્ષતિઓ લાગે તેમાં 'અરોહણ'ના લેખકનું સ્વાતંત્ર્ય તરી પણ પારતંત્ર્ય છે; મૂળમાંની ક્ષતિઓનું જ નાનું મોટું પ્રતિબિંબ છે.

૧. જેળ-પાણી-વગરનો ફેવો; મૃત્યુનો ફેવો, કલાનું મૃત્યુજ ચાય છે માટે.

ગળ્યા પગ અનન્ય શું દગ થતી ધુળેટી વિશે ?
 તપો રસ ઉઠાળતા સટીક તમ દુહામુંડને^૨
 ઘડ્યા મમતીલા ઘટે,^૩ કચડતા નીચે જૂલતાં
 મુગંધી કવિતા પુલો, સુપદપુંજ ફૂટી કુટી
 લીધો અણધરેલ એત રસ-ઢાળ-તાળી હોણે. ૧૦

અમે પણ ધણું કહ્યું વિહરવા ભરે સાથમાં,
 છતાં ઉતરવું, હલ ઉતરવું : તમારી દશા !
 પડો, કદિ ઉભા રહોઃ મતિમદે ભુજાઓ ધસે;
 પડે વિકલ શિક્ષણે યુવક હેઠ કૈં જ્ઞેજન.
 નિહાળી ઠગચિત્રની^૪ ચટકતી જ^૫ માયાસલા
 વિસારી નવ ઘો છતી વિજયશાળી તમ શક્તિઓ;
 ત્રિલોકીલર સૂણી લ્યોઃ પ્રકૃતિ ગાય ના ગાયન?^૬
 નહીં દોષી શું કુદ્રતે ગગનગંગશી કલ્પના ?

ગલો ધવનિનાં^૭ તણ પ્રસિત^૮ આંખ વધુ જડ બની,
 ભરંત ડગ ખાલરંગ ધરતાં જ આશ્વાસમાં; ૨૦
 રૂવે, કકળતી દુખે સુલટકેરી મૈયા દિસે,
 રચે કિરણ લગ્નપંથી પર કયાંહિં રવિ ઉગમણા ?
 અહુડે લીધણ કોષમાં અધિક, ગોતી શબ્દો ભલે,

૨. મહારી 'કટેવ' વાળા દુહાસોરઠા વાંચ્યા છે ને ?
 ૩. હૃદયે. ૪. પદરચનાની અશક્તિમાંથી ઉદ્ભવેલા કવિના અગેય
 રૂપના માયાવી ચિત્રની. ૫. આ અને આવા અનેક ઠેકાણે વપરાયેલા
 'જ'નું અહિં ખાસ કામ નથી, પણ મૂળમાંના એ પાદપૂરક 'જ'નાજ
 પાયા છે. ૬. કવિતા અને સંગીત બંને ઓંકારમાંથીજ જન્મેલાં છે,
 અને જડ એતન, સવેને એ ઓંકારમાંજ અતે સમાવાનું છે.
 ૭. અવકાશમાં ધ્વનિઓ અનંત પ્રવાસ કરે છે. સુતિરચનાની નિયમિતતા

વળ્યા પગથીં અન્ય, જે ઉતરતી તળેટી વિશે.
બપોર સહ ગાળશે સ્ફટિક કેા શુદ્ધાકુંડને
પડ્યા હિમશિલાતટે, નિરખતા નીચે દૂરનાં
વિસર્પિ સરિતાકુલો, ઉટજકુંજ છૂટી છૂટી,
અને વનવીંટેલ ખેતર વિશાળ વાળી ખીંચી. ૧૦

મ્હને પણ ઘણું કહ્યું વિરમવા નીચે સાથમાં,
પરન્તુ સ્હડવું હજી ચહડવું. એજ મ્હારી વૃષા.
સ્હડું, વળી ઉલો રહું, પ્રતિ પદે દિશાઓ ખસે,
બને વિમલ તીક્ષ્ણ અન્તર ઉકેલતાં લોચન.
નિહાળું જગચિગની પલટતીજ છાયા પ્રભા;
વિચારું કંઈ જીવતી નિધનવાહિ કંઈ પંક્તિઓ;
વિલોકું નર, ચિન્તવું પ્રકૃતિશાયિ નારાયણ;
અને વિધિસમુદ્રમાં નિરખું ભંગ સંકલ્પના.

જલો અવનિનાં સજી અનિલ પાંખ, નિર્મલ બની,
તરન્ત બગમાલ સંગ ફરતાંજ આકાશમાં; ૨૦
સુવે ઢળતીં ઝાડના ધુમટ કેરીં શય્યા વિશે.
રચે જુલતીં લગ્નઅન્ધિ કર સાદીં તુરુયુગ્મના;
ભરે કુસુમકોશમાં સ્ફટિક, મોતીં વેરે દલે,

અને તાલ એ કવિતા અને સંગીતનો સહીયારો અંકોડો છે. કવિતાની ગેયતા કવિતાના આત્મા સાથેજ સંકળાયેલી છે. એ ગેયતાને કહાડી નાખો તો ખુદ કવિતાજ કપાઈ જશે. ૭. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોને આમ તેના જોડાદારો છૂટા પાડીને લખવાથી રચનાવિધાનની શ્રેષ્ઠતા અને વિચારપ્રધાન કવિતાની શિષ્ટતા જળવાઈ રહે છે. સર્જન લખી જ્યા માટે પઘરચના માટે શબ્દો બરાબર નહિં જડતા હોય તો ધ્વનિના, ધ્વનિ, શબ્દના શબ્દ, અરુપના અસપ એમ બેલાશક કરવા. એનાથી પેશું 'આસ 'કવિતામાધુય' વધે છે. ૮. આસકત; બધાયેલી.

કુદંત વળગી ખચે રાખદગુંજ પીડામય;
વિલખ કળ નાખી દે, ગણ કરે ઘડી દોલતા,
વિલાપન કરી ધુળે, બધિર બીંત ના. દિલ ધરે !

હશે તહીં ભટો. અને મુરતીઆ જરી માખણે
દિમાગ ભરો દે, પરંતુ નૂર તો હતાં તેહવાં;
નીચે ચતિગતિ તણા ગત પ્રપંચ લાભો વળી
કિંશાદ જંડતા ત્યહીં, નિકર તેથી કરતાજ એ; ૩૦
નહં સકર નાવિકો, શ્રુતિ પરીખ માત્રાણુઓ,
ધરે પુલ નહીં, તથાપિ ધુળ આંખડીમાં ભરે;
ચણી વિરસ કોટડી, રણે કિસંત કાંચાં કળ્યાં,
ઉઠ્યા રસિક પાઠકો ચંતુર શુકલશશિ મુંદર,^૮
અનેક નત ભર્મિના અધમ ભંટકવિઓ ખીજો;
ઉપાધિછલ આણતા, વિતથ^૯ જમપ્રચારી, તદા
કલાક્ષતિ ખતાવતાં ટસટસી ધરે કાંચળી !

ખરેખર કવિ, જુલો, “ મુંદરતે ખધું સુંદર,
છતાં કયમ કવિત્વ એવું તમ કિલષ્ટ ને જોખરું.”^{૧૦}
મળે રુચિરતા કહીંક જ; પ્રલાપી જે ચાર કો ૪૦
ચરોતરી લીલાજુમી^{૧૧} સુકૃતિ શુદ્ધી ફૂલો રુડાં,
તણ સઉ અગમ્ય તાન વા ચીનના^{૧૨} શોખીને;^{૧૩}
પુરાણ રસભોગોને ખપ તમે ન લ્યો ધ્યાનમાં,
અઠોઠાડ ઉભી કરી વિવમ પંકિતઓ ઘાતકી,

૮. શુક્લ પક્ષના ચંદ્ર જેવા સુંદર ૧૦. જુલો; જોટો ૧૧. ચરોતર પ્રદેશના જેવી લીલાંથી ભ્રમેલી. ૧૨. ચીનના જેવી દુર્ગમ ભાષાના. ૧૩. સંગમ પૃથ્વીની અપાર ખુબીઓ છતાં આ ટેકાણે પૃથ્વીના ખાડા ટેકરા કુદાવવા પડતા હોવાથી અહીં કુદકિયા રચના થઈ છે,

શકુન્તલકલગી ખચે ચળકુણુંદ હીરાંમેય,
વિદગ્ધ તેરુ હાંકી લે, ફેણુ કુરે કંપિ ચ શોભતા,
શિલા પણ પરિવ્વજે, કઠિન ચિત્ત કોમલ સરે.

વસે અહીં મઠો વિશે 'મુરતીઓ' ધરી ખાખ ને
વિરાગ વંદને, પરંતુ ઉર અન્ય સૌ જોહવાં;
નીચેની વસતી તણા સતત 'પંચભાગો' વળી
'પ્રસાદ' મ્હુરતા અહીં, જઠરે તેથી ભરતા જ એ; ૩૦
મ્હુડે ઉપર ભાંવિકો, હુરખથીજ નંત્રાણુઓ,
ધરે 'પુલ નહીં તથાપિ પુલખાંખડી,' તે શ્રદ્ધે;
ઘણી ગિરિની ઓપધિ, વંન અનન્ત કાલ્યાં કલ્યાં,
કુહારિ, વળી કાછિયા, કણુખી, માળી, વૈલો, અને
વિવેકહુત દર્દીના અધમ ભાંટવૈલો જ એ:
સમાધિછલ જાણુતા, કપટ-બ્રહ્મચારી, સદા
અધોગતિ સ્વીકારતા અશચરીજ ગાંભકળી.

સ્મરે કવિ કહ્યું તહુમે "કુદરતે" બધું મુંદર,
અને કંતે માનવી અધમ,"-એ અહીં તો ખરું!
અરે નહિ નહીં. અહીં પણ કદાપિ એકાંદ કો ૪૦
મઠોતણી શિલોભુમી કઠણુ વીખી મૂલો ઉંડાં
તણુ ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષીત,
પુરાણુ ઋષિ યોગીનો તપ શમે અને જ્ઞાનમાં
સમેવડ બની રહે, હૃદય બુદ્ધિ આત્મા થકી

અથવા કાંઈ છે, મૂળમાંના ખાડા ટેકરા ને ફૂદકા જેવીજ. ૧૪. બહુ.
'બહુ' ની આ નવી જોડણી મને 'બહો' ગમે છે, એથી શકુન્તલ
સૌંદર્ય વધે છે: જુલો, સૌંદર્યમાં પણ 'સૌ'જ છે! ૧૫, ગાહુ.
૧૧. ચારે તેમજ દેશસ્થભરી, ૧૭. "પૂર્ણ મ્હને કુટેવ," એ તો

નસાડો દઈ ખડો^{૧૪} વિધિ સરલ સૌમ્ય ચરણો બધા
ન જોયું કયમ કુદરતે ભરો રહુંજ સૌંદર્ય રે?

વડું દુખદઃ હા! સખે, સખત આ ઢળાવે મળે
તહીં શકટઃ^{૧૫} કર મુકો ચતુર^{૧૬} રોજની ટેવથી^{૧૭}
કહીં મગતરાં મચ્યાં; ઉંદર ખડાડ ફેડી ધસ્યા,
અને સુર-ખતાતણી કવન આડી આ બલમી!
પદે પદ વળું, દિસે ઉકરડા તણા ઢગ સમું,
અને જહિં તહીં ખસે લખુચુરુ સ્વરોની કણી.
અહા! થઇજ આડી, નિર્જલ તપે બધી લોભ શું!
—અરે સખર ફૂર, કૃત્ય તમ મત્સરે શું શમે!

હશે રુદ્ર શે અહીં રચ્યું વિલાતનું શાસન?^{૧૮}
છપાળ્યું છવિએ, તથાપિ લડોં થાક્યું ધૂતારું શું?
નિહાળીં પથ એ ભુવો, નવરસો જ ખીજે વહા:^{૧૯}
કળાય ન કળાય અંદર ધુપેલ કે તેલ છે!
સવાપલ ઉજળતો મુકુરદીપ^{૨૦} શુંથે મહીં
ખરે સ્વપનમાં જ ફીણ, ઢગ ગાદનામાં ડુબ્યો!
હવે શયનધામમાં^{૨૧} નિજ લેખિનીને પુરી
ઉશેટોં પતનેથીં હીણ^{૨૨} દ્યો, હાસ્યવિમોચન!^{૨૩}
મહા નર દોઠો, હરિં! અગર આ સ્વપન^{૨૪} ગર્વનું?
ફરીજ ભણકાર?—હા, અનિલ કાવતો આ દિસે^{૨૫}

પ્રસારી વર્ગો ડ્રૌમુદીપવલ સૌમ્ય કિરણો સદા,
ન હોય જડ કુદરને ધરી રહેજ સૌંદર્ય તે. .

રૂઢું ઉપર. હા! સખે, વિકટ આ રૂઢાવે તહમે
નહીં નિકટ: દર ચહે તમ ખલો જુની ટેવથી.

નહી પગથિયાં રચ્યાં; પથર ધારવાળા લીસા;
અને તરુલતાતણી નિળિડ જાડી આ કારમી! ' ૫૦

પદે પદ વળું નીચે, દિઝરડા તથાપિ ખમું,
અને કચહિં કચહીં દોસે પદવિ વ્યાધ ચિત્તા તણી.

અહા, ગમ જ જાડી, નિર્મલ લસે ઉંચું વ્યોમ શું!
-અરે પ્રખર સૂર્ય, સત્યવર વત્સને શો દમે!

દોસે કુદરતે અહા રચું શિક્ષાતણું આસન.
તપાવું રવિએ. તથાપિ ઘડિ થાક ઊતારું હું.

નિહાળું પથ જે રૂઢયો: જલરસો જ નીચે રહ્યા;
જલાય ન જલાય સૃષ્ટિ સુન્દર ગુંથેલ રંગેલ એ.

હવાદળ વિશાળ આ ભુખર દીપતું તેમહીં,
સરે રસજતાં જ મીન ખગવાદળાં એ કુખ્યાં! ૬૦

ખુણેની ઘનશ્યામ છાય નિજ મોહિનીમાં પુરી
લપેટી જતનેથી ખીણ. લોભાવતી લોચન.

અહા સ્વર ગીઠા! ફરી! નગર આ શું ગન્ધર્વનું?
ફરીજ રણકાર? -હા, અનિલ આવ રમ આ દિશે;

છે: 'હીણ' પતનેથી.' ૩૩. હાથ્યારપદ ચવામાંથી મુક્ત કરનાર.
૨૪. પારોના તત્સમ શબ્દ 'ગવ'નું વપન કરી નાખતા આ ખાસ
પૃથ્વીછંદનેજ માટે 'સ્વમ'માંથી આ 'સ્વપન' શબ્દ બનાવ્યો છે. તે
જહુ મધુર લાગે છે! ૨૫. અનિલ-પવન: બણકારને પડ્યા એક
પછી એક લાગ્યા કરે છે; એટલે બણકાર પછી બીજો બણકાર
આવે તેમાં ફરતો પવન લાગે છે.

ઘડેલ ત્યજી દીધ શા કવિકલાતણા કંદરો^{૨૬} ?
 સઘા વિવિધ દંત ને વિવિધ આળના ધારક
 કરે બધી સુગંધ બંધ; હઠીલાજ કૂચા વિશે
 ન હારી નમતા, વળી ઠરી રહી ખતા એ પર,
 બનાવી મથકે, કરે ગલિત ગોખને ચાંભલા.^{૨૭}

અહા અમુર દંત ! અંતર બને કલાનાશથી ૭૦
 હતાશ બહુ, શા ચોરા પ્રગટ ને દમે આ ઉરે !
 ગણ્યો શું કવિનાં કલાપ્રબલ તત્ત્વકાર્યો તણો
 ભેંડો પરમ મર્મ—કંઠરવ દિલ્લટ ને કંઠશ ?
 અહો નયનબંધ કાવ્યદ્યુતિ^{૨૮} ભૂલતા કવિજનો !
 લગીર નવ ચત્રથી રસરહસ્ય બાણ્યું તમે ;
 વહે સલિલ^{૨૯} છીછરી અરિતમાં, તથાપિ મહે
 તરે કવિતનાવડે, તરણ^{૩૦} તોય પકડાય ના.^{૩૧}
 ન ક્વાપિ^{૩૨} તમને જડી ખરી વિભૂતિ કવિધર્મની;
 ન એ રસપ્રસાદ, આંખ જકડ્યા જ મનખા સમો,
 અરોચક,^{૩૩} નહીં શકે ઉતરી અન્ય અંતર વિશે. ૮૦

થઈ ઘણી સળ; થયા શિર પ્રહાર પણ કેટલા :
 થયાં વપત કેટલાં : તદપિ સ્વપ્નનાં પૂઠ એ
 ઘુણા સહિત છે ખુટ્યાં ઉપહ્રાસ -સાહિત્યમાં^{૩૪} !

૨૬. અંકુશો. ૨૭. અને વળી ચોતાની ખતા પર જે ઇમારત બિભી
 કાપી છે, તેના ગોખ ને ચાંભલા પણ અલિત-ગળતા-ખનેલા છે. ૨૮.
 કવિતાની ખરી જ્યોતિ. ૨૯. પાણી ૩૦. હલેમું ૩૧. એક નો છાત્રકી
 નદીમાં પાણી આછાં વહે, તેમાં કવિતાનું નાવકું તરાવવા જુકાવ્યું, ને તો
 પણ હલેમું તો પકડવા આવકું નથી ૩૨. કદ મિત ૩૩. પ્રકાશ વગરનો.

પડેલ ત્યજી દીધ આ ઉચ્ચી ટુંકો વિશે મન્દિરો,
રહ્યાં વિવિધ પન્થ ને વિવિધ કાલનાં સ્મારક,
ધરે હજી સુકંઠ ઘંટ; અનિલો જ પૂજામિમે
વગાડી રમતા, વળી ધરો વહી જતા એ સ્વર,
સુનાવો પથિકો, કરે ચક્રિત લોક વહેમી લલા.

અહા મધુર ઘંટ, મન્દિર વિશે અનાયાસથી ૭૦
થતા મુખર, -શા વિચાર પ્રકટો હ્રમે આ ઉરે !
રહો શું પૂર્વજ મહા પ્રજ્ઞસત્ત્વ આર્યો તણો
ખરો વિમલ ધર્મ—ઘંટસ્વ મિષ્ટ આ કેવલ ?
અહો જગતવંદ્ય ધર્મદ્યુતિ સેવતા પૂર્વજે,
લગીરથ પ્રયત્નથી જગરહસ્ય પામ્યા હ્રમે;
વહે અનિલ ઇન્દ્રી નિયમથી, કદાપિ વહે
સ્વરો તમ તણા, પડે શ્રવણ, તો ચ સમજાય ના.
કદાપિ નજરે રહુકે સજીવ મૂર્તિ તમ ધર્મની,
ન એ નિજ પ્રકાશ, રાખકજળ્યા જ તનખા સમે,
નખુંસક, કરી શકે પ્રકટ અન્ય આત્મા વિશે. ૮૦

ગઈ ઘણી પ્રજા; ગયા વિરમી ધર્મ પણ કેટલાઃ
રહ્યાં વચન એમનાં, ફેકત કલ્પનાસૃષ્ટિ એ
ગણાય, ગતકાલના ઇતિહાસ-સાહિત્યમાં.

૩૪. ઉપદાસના સાહિત્યમાં. હ્રમને ઇતિહાસની વ્યુત્પત્તિ માહુમ નહોતી, તેથી તેને શુદ્ધ મદારી કવિતામાંજ વ્યંગપણે જતાવી દેવાનું ઇષ્ટ ગણીને મેં ત્યાં 'ઇતિહાસ'ને 'ઇતિ-હ-આસ' એમ લખ્યું. હ્રમારે એમ નહીં સમજવું કે પૃથ્વીમાં ઇતિહાસ ધરોખર સમાઈ ન શકતો તેથી પૃથ્વીનો ખાડો પૂરવા મેં " ઇતિ-હ-આસ " એમ વ્યુત્પત્તિમય

તને, ગરવી ગૂંજરાત, ખમ્મા ! શું વંત્રી નહીં ?
 બળી ડુબવશે શું મંદુલ^{૩૫} અગેયસિંધુ વિશે ?
 ખસારત ન બાણી, હોમ કરવા બકાબો^{૩૬} ઘણું :
 નહીં કવિકલા ઠરી, રમ્મ શું આપશે અક્ષરો ?
 સખે ! દમ ઉઠે, રુંધાય છલે કંઠ મોઝારથી.
 અને મગજને દળે પ્રલયપ્રાણરૂપ ચિત્ર એ !
 પ્રભો ! અહણ ભાસતું ! ફરતી બહારો જંગલ આ ! ૯૦
 અહીં દલિલરહોતીં તેજ, ઉધારવા ગુર્જરી ! *

મહુડો ઉપરઃ દોષ ના; ફક્ત પૂર્ણ નિશ્ચય દરેઃ
 બધે શું ન પડે કઠોર પડઘા તમારા જ આ ?
 અવાજ પણ એ રુવે, ફરી તમે સુણાવ્યા મળે,
 હળી વિરસ શૂન્યમાં ભળી જશે હતા ના હતા;
 તમે ફક્ત વસી રહ્યા બસ અગેય પ્રાંતિ મહી
 અધીર મદહોલ,—જે મગજતેલ આ જતનું,
 વળી રચન-ભાષ-અંક, સુર મૂળ રાગો તણા,
 ડુબાડી, ડુલવી, વળી શુચવી, પંક લોટાડીને,
 ધરંત કવિનામ લોભ્ય બ્રમલગ્ન આધારીશી ! ૩૦ ૧૦૦

રાજ લખીને હાંક્યું. કવિતાના સત્વ રકુરણમાં મને મહારા વિચાર-
 પ્રધાન મગજને અગે એટએટલા વિચારો આવીને ઘેરી લે છે કે
 તેને આવી રીતે મહારે સ્થાન આપવુંજ પડે છે. એજ રીતે અહીં
 ‘ઉપહાસ’ રાજને મેં ‘ઉપહાસ’ એમ સમ્યે છે, અને મહારે મતે
 ‘ઉપહાસ’ની વ્યુત્પત્તિ પણ એમજ છે: ઉપ=પાસે, હ=આનંદ
 (જુઓ સંસ્કૃત કોષ !) અને અન્ન=દોનું. ગુજરાતી કવિતાલેખનમાં

જશે ગરવી આર્ય વત, બ્રહ્માની પુત્રી વડી ?
 ત્રયી શર્મી જશે અલંગુર શું કીરસિન્ધુ વિશે ?
 યશે શું ભારત યુનાની હોમર તણાં જ કાવ્યો સમુ ?
 નહીં શશિકલા ધરી, કુસુ શું ધારશે મન્દિરો ?
 સખે, ઉર હુટે, રુંધાય છવ કાલ-આધારથી,
 અને મુજ વિશે બળે અમૃત આર્યકુલપિતૃઓ !
 પ્રભો, કિરણ આશનું ! ધરતી કોરી દુષ્કાલમાં ૯૦
 ગહે સલિલવ્યોતિ મેઘ, ઊગારવા સન્તતિ !

મહદું ઉપર; હોંસ ના; કદત પૂર્વ નિશ્ચય થકી
 વધે પગ,—પહે કઠોર પડધા પદાધાતના.
 અવાજ પલુ એ સુવે પલ મહીં સુના આ સ્થલે,
 મળી, કુખો અશબ્દમાં ગળીં જઈ થતોં ના થયો.
 વસે ત્વસી લગી રહે વિશદ દિવ્ય શાન્તિ અહીં,
 ગભીર, અવિલોલ,—જે જગતમેલ આત્માતલો,
 વળી જગત-પાપ-ડંખ, દુખ સ્થૂલ રાગોતણાં,
 ઉતારીં ભુલવી વળી રુઝવીં, અંક પોઢાડીને,
 કરન્ત નિજ ધામ ચોગ્ય ભ્રમભગ્ન આત્માશિશુ. ૧૦૦

આમ કવિઓ રાખે અત્યંતિમયજ લખે તો કેવું સારું વારું ? જ્ઞાનની
 કેટલી ભેરતી થાય ! નળને ! ૩૫. ગુચ્ચવાયેલા; ડહોવાઈ ગયેલા.
 ૩૬. ભૂલવણીની ભુરફા નાખી ઉઠાવ્યો; સ્તેષ : ખ. ક. આવ્યો.
 ૩૭. દલીલની તલવાર ધરીને ચલાવી એટલે વળી આ કેકાણે પૃથ્વીમાં
 વચ્ચે છૂટકો મારવો - પડ્યો છે; તલવાર પકડી એટલે ઉછળવા વગર
 છૂટકો નહીં. આ બધા કવિતાની મહાકલાના હોંડ બેદ છે, તે આમ
 હું મગટ કરી દઉં છું. ૩૮. આ પાંચ પંક્તિના મહાવાક્યમાં મગજનું

દિગંતચર^{૩૯} આશના નિત મેજંત^{૪૦} વેધનશૂર !

દિગંતપટ બાલતા સમયસ્તૂપ^{૪૧} નરવર^{૪૨} જડ !

અનંત નભજ્યોતિનાં ભ્રમણ શ્રીતી છે કલ્પના,

વિલંકૃત વિધાન, તોય ધમસાણ સંઘર્ષણ !^{૪૪}

અનંતયુગ લે સ્મરે, સ્મરણમાંજ છૂતી પુલે,

ઉચાર, અનુપ્રાસ, તાલ, ચતિ, તે તણા નસ્તર !

તજે સુરકુહંગ તો સરલતા લળે લાવતી,

અને રસપ્રદેશનો પરમ સાનુહાવો^{૪૫} મળે:

છતાં, અમૃત ચાળતી વિકલ ચાળણી જ્યાં ધરી,

ઠગો હૃદય તોય માલ અમીરૂપ ત્યાં ક્યાં રહે ?—૧૧૦

ડગે ડગ દિસે કૃતિ વિફલ પુર્નો વંધ્યાતણી !

હુશે કંઈ મળ ? સરે અરર આર્થો શું કાજ કે ?

યશે વિપય માર્ગ ગુર્જરીતણો ઉદય કે કદા ?

ભલે વિવિધ લેખ લાખ બલરાજ વર્ષાવરો,

હુસે સરવજપ વ્યંગમાં : નહીંજ સૂત્ર તમ હાથમાં!^{૪૬}

તેલ કહાડીને કવિત્વનું એવું આમડગુંચડ પ્રકટન કોધું છે કે એમાનું પાતાલ પાણી કહાડતાં જરૂર મગજમાં આધારીશી આવ !
૩૯. દિગંતચરમાંજ રહેનારી, ક્ષણે નહીં તેવી. હવે પછી, આકાશને કહાડી નાખનારા ને પૃથ્વીજનોને ધ્રુવજનારા મહાશબ્દોના મોટા ખડકોમાંથી અવરોહણ કરવું પડે છે. એ ચાર પંક્તિઓમાંના પ્વનિર્ગમ બીધંની અદ્ભુતતાથી ત્હમારી નાડીઓ એવી પુલાશે કે બીજી બેજ પંક્તિમાં એના સર્જનદારને (સર્જન એટલે યંત્ર ચિકિત્સા કરનાર વેદને) નસ્તર લાઇને આવવું પડશે. ૪૦. નિત તરફ જતા. ૪૧. વખતના-

અનન્ત અવકાશના હિત સૂનન્ત ચેતન ઉર !

અનન્તપટ કાલના સતસ્વરૂપ શશ્યત્રય !

અનન્ત : શ્રવણોનિના સગુણ કેટિ સંકલ્પના

અવિકૃત નિધાન આદિ અવસાન શંકર્ષણ !

અનન્તમુખ જે સ્પુરે, સ્પુરણમાં જ શ્રવી રહે,

વિચાર અલિલામ ગાન રતિ, તે તણા ભાસ્કર !

ભજે ઉર ઉમંગથી સરલ દીન શિશુભાવથી,

અનેક યુગ દેશના અગણ મહાનુભાવો તુને :

પૌતાં મૃતસજીવની વિમલ વારુણી તાહરી,

દગો સકલ દેશકાલ લખરૂપ ઝાંખાં લહે,

૧૧૦

રગે રગ વસી રહે અચલ જ્યોતિ શ્રદ્ધાતણી.

જશે કઈ પ્રજા ? પડે કડક ભાગી શું રાજ્ય કે ?

યશે અમુક ધર્મ સંસ્કૃતિ તણા પ્રલય કે કદા ?

ભલે વિવિધ ખેલ કાલ નટરાજ વર્તાવતો,

વસે તું નિજ રંગમાં, સકલ સૂત્ર તું-હાથમાં.† ૧૧૫

કોળના-ચાંભણાં ૪૨. નારાયણ ૪૩ અલંકાર વિનાનું વિધાન-રચના છે, છતાં એ રચનામાં કેટલાં ધમસાણુ ને ગુંજળાં ને કેટલાં સંઘર્ષણુ એટલે અચકામણા ! ૪૪. સાનુ=શિખર, ટોચ. રસપ્રદેશના શિખર પર જવાનો લ્હાવો મળે ૪૫. સર્વ. ૪૬. અહીં “અરોહણ”ના લેણકાર પૂરા થાય છે. હવે ૫મી આમતેમની વિશિષ્ટ કૃતિઓના લેણકાર સંભળાશે.

† શ્રી. બ. ક. દાકારની માંથી સાથે આ “આરોહણ” કાવ્ય પ્રતિકાવ્ય સાથે સરખાવવા માટે જામ્યું છે.— તંત્રી.

સખે ! બસ હવે : અગેય ધુનઅસ્ત ધ્રુવાંડમાં
 નહીં ચતિતણી રહી શિકલ પંડ-અહાણમાં,
 અલંકૃતિ, સુગેયતા, યમક, બાંધનો વૃત્તનાં,
 કર્યાં ગુજરીપાર સૌ-ચતિ, જતી સમા જોગટા !
 હજીય બટુ પોપટો રહ્યઅરહ્યડ જુલો પારણે, ૧૨૦
 હજીય કવિનાલ કાષ્ટ અસપેજ અને સ્વાર હા ! ૪૯
 સુવર્ણ તણ લોહશો વિકટ અર્થ રાખ્યો બધે;
 થશે શું કવિતાસ્મરો કદિ વિલકત સંગીતથી ?
 રહી મ્યુતિ ઘણી પદેપદ સમસ્ત કૌભાંડથી,
 જુલો જન ઘડી ઘડી કવિતદેવી શું રાંડતી !
 દોઢી નમ દોઢી ખરી કવિતજ્યોતિ શું ભવ્ય કે ?
 સખર સખર સખર આંણ ! સટસ્પટર કરી પુસ્તકે ? ૫૧
 થઈ પરશુરામને કર પરાસ્ત ૫૧ નક્ષત્રો ૫૩ જે,
 અગેય કરી શું કદંગો કરી તેમ 'પૃથ્વી' તમે ?
 અહીં ત્યહીં 'જને મુકી સુલભ કૈં ખીલા દેદિયા, ૧૩૦

૪૭. આ બે પદિત તથા ૧૨૩-૧૨૪ મહારી ' જ્યોતિકણી 'ના ભણુકાર છે. ૪૮. અરપ. ફારસી રાખ્યોનો ગુજરાતી અવતાર. ૪૯. 'હાઈ' " પોપટને પોલાવનાઈ' ગીત તો તમે જાણતા હશો. ૫૦. ખોટા લગાથી. ૫૧ મહારા " માહતમ બોધ " ની છેલ્લી પદિતમાં આ ' પૃથ્વી ' ના જુલમોથી કંટાળી-હારી ખાઈને મેં પ્રભુને કેવા સ્મર્યા છે! અને મહેને કેવી સ્હીડ સ્હીડ છે કે ' પૃથ્વી ' નું નામનિશાન પણ ફેંકી દમ હું નિરાંત ' પદ ' ધારણ કરી બેઠો છું !!

૫૨. હારેલી. ૫૩. ક્ષત્રીઓ વગરની. પરશુરામે અનેક વાર બ્રાહ્મણોને પીડતા ક્ષત્રીઓનો પરાજય અને નાશ કરીને પૃથ્વીને ક્ષત્રીઓ વગરની બનાવી હતી એવી પુરાણકથા છે.

ખહુ શ્રમથકી જ પૃથ્વીતલના જ ખાડા પુર્યા ! ૫૪
 નહીં સરિત ૫૫ કો રહી, પછી પ્રવાહની વાત ક્યાં ?
 ન વૃત્ત પણ પાધરાં, પછી કરાય 'અભ્યસ્ત' ત્યાં ૫૬
 નહીં ચમકમૌકિતકો, નહીં પ્રત્યાધના કૌતુકો,
 ખધી ધમક કોપની અરૂંદ સંસ્કૃતે ટેકવી;
 ક્યાં મધુર 'શબ્દ'ના 'શબ્દ' એજ પૃથ્વી થકી,
 'પ્રવૃત્તિ' ભણે જૈ શમી અધિક શુદ્ધ 'પ્રવૃત્તિ'માં ! ૫૭
 કવચિત્ અજળ રૂપમાં શ્રુતિસમાસ દેખાડિયા—
 જુવો : રચનચેષ્ઠ શું વિરલ વચ્ચે આ અદ્ભુત ! ૫૮

૫૪. આ પંક્તિમાં એ વિધાન પ્રત્યક્ષપણે બતાવવા તે પૃથ્વીમાંના ખાડા પુરવા બખે વાર ખાસ 'જ' વાપર્યા છે. ૫૫. નદી પૃથ્વી સહીજ પસંદ કીધેલી છે, પછી ત્યાં નદી શાની ને પ્રવાહ શાનો ? ૫૬. હંદના ખોખામાં કવિત્વમય વિચાર સમાવી શકાય તો અધાળાંક કરીને સમાવવો, નહીં તો પછી એ ખોખાનાં પાટિયાં ઉખેડી દીલાં કરી ખીજાં પાટિયાં સાર્થકે કે કાપીને કામ ચલાવવું, અને એ મહાક્રિયાને જેવું પ્રયત્ન નામ ઘટે તેવું નામ 'અભ્યસ્ત' કરીને આપવું ૫૭. આ બધાં શબ્દમૌકિતકોના ચમત્કાર ટેરફેર આગળ કરે છે. ૫૮. આ શ્રુતિસમાસનો ચમત્કાર તો ખહુજ વિરલ છે. કવિ દલપતરામે તો પિંગળમાં કહ્યું છે કે 'જોડાક્ષરથી જો પ્રથમ થયે તો શુરુ થાય' અને તે નિયમ પ્રમાણે 'વચ્સ' શબ્દમાંજે 'ચ' તેની પછીના ખોડા 'સ'ને લીધે શુરુ થવો જોઈએ; પણ અહીં આ 'પૃથ્વી'નો બધે સાચવવા ખોડા 'સ'ને તેની પછી આવતા 'આ'ની સાથે મેળવી દઇ તેને 'સા' કરી દીધો છે. આ અદ્ભુત વિધિ સંસ્કૃત સમાસ નિયમમાંથી મેં ગુજરાતીમાં પ્રથમ જ દાખલ કીધી છે: જુવો મહારા પોપટને પોદાવનારા ગીતની ૧૫ મી પંક્તિ; પણ મેં 'વિદ્યુત આ' માં એવોજ પ્રયોગ કીધો છે ! માત્ર શિષ્ય રા. રામપરાયણે પણ મારા આ પ્રયોગની નકલ કરીને મને રોકા આપ્યો છે !

ભયંકર, પ્રચંડ, દુર્ગમ, કઠોર શબ્દો ભર્યા;
 મુગંધ ન 'પ્રસૂન' દે, ૫૬ થયું ન 'પ્રાવૃષ્ટે' ૬૦ વૃષ્ટિ કે! !
 નહીં ઉર ઠરે, નહીં કદર થાય એ રીતથી,
 વડા સુત બની શું 'ગાંડીં ગુજરાત' ૬૧ ઉચ્ચારશે ?
 વિચાર ન બને કદી સખલ ક્ષિલ્પ ઉચ્ચારથો,
 વિચાર ધુમ્મસે ગુચ્છા અટપટા વહે દુર્ગમ:
 વિચાર ઝળકે સદા સરલ સ્પષ્ટ ઉદ્ગારથી.
 સખે ! સદય ! કાં હસો ? રથ રુડો મ્હડો આ તમે !
 જડયો વિરલ આ પ્રસંગ, ન રીંસે રહો એટલા !
 સહો નવ સહો ભલે: સ્તુતિ કરું ખરી પ્રીતથી :
 વહે ગગનનેત્ર ભવ્ય અવરોહણ: ૬૨-શું થયું ? ૬૩ ૧૫૦

૫૬. ફૂલ, પુષ્પ, કુસુમ: આ બધા શબ્દોને મુખતાં તેમાંનો સુવાસ
 ઉડી ગયો છે, તેથી સંસ્કૃતની વાડીમાંથી નવું 'પ્રસૂન' લાગ્યો છું,
 જેથી પાછી મુગંધ બહેકી રહે. ૬૦. વરસાદ. ૬૧. જુવો મહારો
 બીજો ભણકાર.

૬૨. આ મહારં અવરોહણ પણ કેવું ભવ્ય છે કે તેને જોતાં
 આકાશની આંખમાંથી આંસુ પડે છે ! ધ્વનિતાર: આ અવરોહણને
 લીધે ગગનમાંથી ભલે પૃથ્વી પર પાણીની વૃષ્ટિ થાય, પણ એ 'પૃથ્વી'
 એવી પ્રથમથીજ મહાસદી છે કે એ પાણી તે પર પડી તુરત તેમાં
 શોષાઈ જશે, અને એ પૃથ્વીને લીલાભર કરવાની કશી આશા રહેશે
 નહીં. ૬૩. વિચાર પ્રધાન કવિ પ્રાણિનિજે પોતાની કવિતામાં જેવું
 નાટ્ય વિધાન બતાવેલું, તેવું વિધાન મેં પણ અહીં દાખવ્યું છે.
 ઉત્તરાશ્રુમાં વિચારનાં ઝાંખરાં વધતાં ગમેલાં હશે કે તેમાં પૃથ્વી પર
 ચાલતાં પદ ગુચ્છવાઈ જતાં કંઈ અકસ્માત થઈ ગયો હશે કે, શું
 એવા ભણકાર આવ્યા.

અરે ગબડ ગબડ ગબડ ગબડતો પડ્યો મંડ ક્યાં ?
અને ધબક ધબક ધબક ગુજરી લે ધબાકા મહા ! ૧૪ ૧૫૨

વલકલરાય

૧૪. મહારી ' ન્યોતિકણી ' ની હેઠલી પકિત તો ત્હમે વાંચી છે ને ? એ આદર્શરૂપ પદ્યગદ્ય અને કાવ્યને મહારા નવીન પુસ્તક "આપણી કવિતા દમસ્કી" માં મહાન છાંટ શિષ્ય રા. રામપરાયણે વીસમી સદીના ઉગતા ત્રિચારપ્રધાન ગુજર્ કવિયુવકાસમક્ષ મહારા તરફથી દાખલ કરીધું છે : આ અવરોહણમાં ચાલતાં ગબડી જપાયું છે, ને પૃથ્વી સરી ગઇ છે : એ નથી રહી અક્ષરમેળ, નથી રહી માત્રામેળ, કે નથી રહી પંજન્યમેલ ! એ તો હવે ભારના ડબ્બા ધસડનું રહી ગયું ગુસડનું ગાડું ! ત્રિચારી ગુજર્ તો બીજું શું કરે ? ન અન્યથા !

આરમ્બીમાં જેમ આપણી છાંટી છે ને નથી-કારણ કે જમણું તે ડાણું ને ડાણું તે જમણું તેમાં દેખાય છે-તેમ કંઈક પ્રતિકાવ્યની ગતિ છે. Parody એ માત્ર અનુકરણ નથી. કોઇપણ કાવ્ય કે લેખની પ્રતિકૃતિ કરવી તે જુદીજ ચીજ છે.

ખરા પ્રતિકાવ્યમાં હાસ્યરસ સાથે કટાક્ષની તીણી ધાર હોય તોજ તાક્યું તીર સચોટ વીંધી નાખે પ્રતિકાવ્યમાં મૂળમાંના રાજદો નહીં પણ તેની છાયા ને તેના પડધા પડવા જોઇએ, અને મૂળની શૈલી સદેહાત્માએ ઉતરવી જોઇએ. છાયા પર અને કડા પર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ વિના પ્રતિકાવ્ય-અરેખરૂં પ્રતિકાવ્ય-લખવા અશક્ય છે.

—અ. રૂ. ખખરદાર

ભરતી ને ઓટ

ભરતી ને ઓટ લખ્યાં માનવ—લલાટમાં ;
એ તો આવે ને જાય :
એની વાતો વંચાય : ભરતી.

દિવસ ને રાત એ તો પ્રકૃતિની કૃતિઓ ;
રમે તેજ ને અન્ધાર :
પેલા સ્વપ્નને મિનાર : ભરતી.

આશ ને નિરાશ એ તો સિન્ધુના ઉભરા ;
કેવા ઊભરે સદાય :
સૌનાં અંતરની માંય : ભરતી.

સુખ અને દુઃખ ઘટમાળ છે જીવનની ;
રોજ ફરતી શી ગોળ :
ભૂગોળ ને ખગોળ : ભરતી.

જીવન ને મૃત્યુ એ તો કાળ તણાં નહોતરાં ;
બલે એન કે બેચેન
ચડે નિંદરનાં ઘેન : ભરતી.

કાળની કિતાબ કેરાં પાનાં કેા વાંચશે ?
એ અક્ષરો અદૃશ્ય :
તોય સાચા અવશ્ય : ભરતી.

મુળજીભાઈ પી. શાહ

‘વિદ્યાર્થી’ અવસ્થામાં અને તેમાં ખાસ કરીને શાળા જીવનમાં નવલકથાઓ અભ્યાસક્રમમાં આવતી નથી એ જાણીતી વાત છે. છતાં એ પણ જાણીતી વાત છે કે નવલકથાઓનું વાચન સારા એવા પ્રમાણમાં થતું હોય તો તે ‘વિદ્યાર્થી’ અવસ્થામાં જ. કેટલાને તો નાનંપણમાં નવલકથાનું વ્યસન પણ પડી જાય છે. અત્યારના ‘વિદ્યાર્થી’ઓ સાચેજ નસીબદાર છે. એમની આસપાસ ઉત્તમ કોટિના લેખકોની નવલકથાઓ છે. આહે તો એ ગોવર્ધનરામ કે મુનશી, રમણલાલ કે મેઘાણીની નવલકથાઓ વાંચી શકે છે. પુસ્તકો મેળવવામાં પણ કરી મુશ્કેલી રહે નહિ. એટલો બધો એ લેખકોનો પ્રચાર પણ થયો છે. નહિ તો થોડાંજ વરસ પૂર્વે અમે ત્યારે શાળામાં હતા ત્યારે કાં તો વાર્તાની ચોપડીઓ અમને મળતી નહિ અને કદી મળે તો તે રત્નમંદની રંભા, કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર, એવી રોમાંચક વાર્તાઓજ હોય. થોડાંજ વરસોમાં ગૂજરાતી નવલકથાનું ધોરણ કેટલું આગળ વધ્યું છે એ આથી સમજાશે. અને અત્યારે મેઘાણી વિશે મોલતી વખતે હું માની લઉં તો વધારે પડતું નથી કે અત્યાર પહેલાં એમનાં કાંઈને કાંઈ કાવ્યો, વાર્તાઓ કે નવલકથાઓ તમારી નજર નીચે પસાર થઈ ચૂકેલ છે.

મેઘાણીને નવલકથાકાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવતા જાણી કાંઈને નવાઈ થાય એ સંભવિત છે. મેઘાણી કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. ગૂજરાતે એમને “સુરૂષ-શાયર”નું લાડીલું નામ પણ આપ્યું છે. વર્ગોંધી એ પત્રકારત્વમાં પડ્યા છે; છતાં પત્રકાર તરીકે આપણે એમને ઓળખતા નથી, કવિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. ગયા કરાંચી સંમેલન વખતે પત્રકારત્વ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે એમને આમંત્રવામાં આન્યા ત્યારે એમણે એ આમંત્રણનો આરજૂપૂર્વક ઇન્કાર કર્યો

હતો. જાણે પત્રકાર તરીકે ઓળખાવાની એમની ખૂદની પણ ઇચ્છા નહોતી. પોતાના વર્તમાન પત્રોમાં સતત વિવેચનો પણ એ કરે છે. જન્મભૂમિના બુધવારના અંકના કલમ અને કિતાબ વિભાગની ક્યો સાહિત્ય પ્રેમી રાહ જોતો નથી હોતો? નવાં પુસ્તકોની કાંઈપણ વિવેચક કરતાં વહેલી નોંધ લેનાર અને નિખાલસપણે ઉમંગભરે વિવેચન કરનાર ગૂજરાતમાં અત્યારે તો મેઘાણી જ એક છે, છતાં આપણે મેઘાણીને વિવેચક તરીકે ઓળખતા નથી. તો પછી પાંચપંદર નવલકથાઓ કે વાર્તાઓ લખી એ ઉપરથી આપણે એમને નવલકથાકાર તરીકે ઓળખવા શા માટે પ્રયત્ન કરીએ? આ પ્રશ્ન બરોબર છે. મેઘાણી મુખ્યત્વે કવિ છે. અને એ જો વિવેચક હોય પત્રકાર હોય તો એ બધું પોતે કવિ હોવાને કારણે જ છે અને એથી નવલકથાકાર મેઘાણીને જાણુવા પહેલાં કવિ મેઘાણીને જાણુવા જરૂરી છે અને પણ પ્રથમ આપણે એમના જીવનની તો ઝાંખી કરી લઈએ.

પનાલાલ પટેલની વાર્તાઓથી ખુશ થઈને મેઘાણીએ એમની હકીકત અને ફોટોગ્રાફની માગણી કરી. જે જવાબ મળ્યો તે ઉપરથી મેઘાણીએ જન્મભૂમિમાં લખ્યું હતું કે આ વનવાસી વાર્તા લેખકને ખબર પણ નથી કે એને કેટલા વરસ થયાં છે, અને ફોટોગ્રાફ તો કહે છે કે હજી પચાવવો છે: મેઘાણીનો ફોટોગ્રાફ તો જાણે કે બહુ જાણીતો છે, ૧૯૩૦ માં દેશ નેતાઓની છબીઓ સાથે પ્રગ્લતો આ ખોલનારે જ જોયો છે, અને અત્યારે ગ્રામોફોન રેકોર્ડોની જાહેરાતમાં પણ જોઈ શકાય છે. પરંતુ પોતાની ઉંમર વિષેનું મેઘાણીનું જ્ઞાન પેલા પનાલાલ કરતાં વિશેષ નથી. કહેશે, દા. લાઘ, પાંચાલમાં ચોટીલાના કુંગરોમાં જન્મ્યો હતો. અને આપણે એમની મૂર્તિ ઉપરથી જ અટકળ કરી શકીએ કે એ વીસમી સદીના તો ન જ હોઈ શકે. ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર નામના પુસ્તક પરથી એમને ૪૨ વરસ થયાં કહી શકાય. બાળપણ એમણે પોલીસ અધિકાર ભોગવતા પિતાથી જોડે ગાળેલું. એનું તાદશ વર્ષન કાઢને જોઈતું હોય તો “સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી”ના નાયકનું બાળપણ જોઈ લેવું. પછીથી

જુનાગઢ ભાવનગર કોલેજમાં અભ્યાસ કરી બી. એ.ની ઉપાધિ સંસ્કૃત ઐતિહાસિક વિષય લઈને મેળવી. પછી કલકત્તાના એક એલ્યુમિનિયમના કારખાનામાં જુવાન મેઘાણી કામે ચડ્યા. એને અંગે થોડોક સમય ઇંગ્લેન્ડ પણ જઈ આવેલા. આમાંથી ઉપાડીને અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં એમને 'સૌરાષ્ટ્ર'ના તંત્રી શ્રી અમૃતલાલ શેઠ મૂક્યા. મેઘાણી પોતાના પ્રિય કાઠિયાવાડમાં આવી વસ્યા. સૌરાષ્ટ્ર પત્રે જે નવી જામિં અને ઓળસ ભરી ગુજરાતી જન્માવી એના મુખ્ય વાહક બની રહ્યા. દરમ્યાન એમની આગલી પ્રતિભાએ પોતાનું યોગ્ય ક્ષેત્ર તો ક્યારનું શોધી કાઢ્યું હતું, ધીરે ધીરે સર પણ કરી લીધું હતું. સોરઠને ગામડે ગામડેથી ધીમે ધીમે નજીક આવતા આવતા મુખપરંપરાગત ચારણી સાહિત્યનો એમનો વ્યાસંગ વધતો જતો હતો. ચોટે ને ચોરે ગવાતાં લોકગીતોનો એમણે પૂરો આસ્વાદ લીધો હતો. મતકથાઓ, ઝંતુગીતો, ગીતકથાઓ, દુહાઓ, સોરઠાઓ વગેરેનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો હતો. એલ્યુમિનિયમના કારખાનામાં રહી નોકરી બગાડી આગળ વધી ધનિક થયાનો ગૂજરાતીને સુલભ એવો વલ્લુક ધમ જતો કરીને ઝવેરચંદ આ લોક સાહિત્યનું મૂલ્ય આંકતાં સાચા ઝવેરી બન્યા. અમદાવાદ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને મુંબઈના સાહિત્ય પ્રેમીઓએ પ્રથમ પરિચયે જ એમને વધાવી લીધા.

સૌરાષ્ટ્રમાં કામ કરતાં કરતાં એમણે લોકસાહિત્યની અનેક વાનગીઓ ગુજરાતને આપી. 'રઘિયાળા રાત' 'ચુંદડી' 'કંકાવડી'ના ઓળખ આપવાની ન હોય. અને 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ના પાંચ ભાગથી કયો સાહિત્ય પ્રેમી અબજા હશે? તેમાં ખાસ કરીને પાંચમા ભાગની પ્રેમકથાઓ તો આપણા સાહિત્યની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. 'શેત્રુંજીને કાઠિ' તો અનુપમ કથા છે. આણંદને નાનપણથી દેવરા પર પ્રીતિ હતી પણ એને પરણાવે છે ત્યારે કાઠિ દોલરા જોડે. આ દોલરા અદ્ભુત માણસ નીકળ્યો. પોતે જાતે યજ્ઞને આણંદને એના દેવરાના હાથમાં સોંપી આવે છે. પોતાની બે બેનોને દેવરા દોલરા જોડે પરણાવે છે. એ વખતે કહે છે.—

દીકરીયું દેવાય, વતું દેવાય નહિ,
એક સાથે બે જામ તોય દાસ તું માગે દોલરા.

રસધારમાં એમણે જૂની વાતોને જૂની શૈલી પણ નવા કલાદર્શન અને ઐશિત્ય બુદ્ધિથી દીપાવી છે. એકંદરે એમનું આ લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સમુદ્ધારનું કામ એટલું તો સંગીન છે કે ગુજરાત તો હમેશ માટે એમનું આશીર્વાદ રહેશે જ પણ ભારતીય લોકસાહિત્યના એક અગ્રણી સંશોધક તરીકે એમનું નામ જાણીતું રહેશે. મેઘાણીને બુલંદ અવાજની બક્ષીસ છે. મીઠી હલકથી એ ગાય છે. નીચેનાં ગીત એમની કનેથી સાંભળવાં એ મોટા લાભ છે. ‘વડુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં’ કે ‘પગક્ષીનો પાડનાર ઘોને’ અથવા ‘શેરી વચ્ચાળે ઉભી’તી, નરમળ નરમળ જોતી’તી, વાટલડી જુએ રે સુંદર સ્થામતી.’

લોકગીતના ધાવણુથી પોષાયેલો દરિ પોતાના કાવ્યોમાં પણ લોકગીતોનો જ આદર્શ રાખે એ સ્વાભાવિક છે. મેઘાણીનાં ગીતોમાં જૂના લજનોના, ગીતોના, ચારણોછંદોના રાહ જોવામાં આવે છે. ‘શિવાજીનું હાલરુ’ એ એનો ઉત્તમોત્તમ પૂરાવો છે.

આલમાં ઊગેલ ચાંદો ને જીજ્યાઈને આવ્યાં બાળ
બાલુડને માત હિંચોળે
ધણુણુ કુંગરા બોલે !

આ ગીત તો બહુજ પ્રખ્યાત છે. બીજું એમનું એક ઉત્તમ ગીત જોઈએ. ધણુને એરણુ વાતો કરે છે શાની, તો તરવારોને તોપો ભાંગીને હળને દાતરડાં ધડવાની. દાળ લજનનો લીધો છે:—

ધણુ રે બોલે ને એરણુ સાંભળે હોજી
બધુડો બોલે ને બેનડ સાંભળે હોજી.
બહુ દિન ધડી રે તલવાર
ધડી કાંઈ તોપોને મનવાર

પાંચ સાત યારના જયકાર
કાળ ખૂબ્ય ખેલાણા સંહાર
હો એરણ્ય જેની ઘણરે.

મેઘાણી સાદા લોકઢાળ દ્વારા ઊંડી લાગણી સહેલાઈથી દર્શાવી શકે છે. એ કળા એમની આગલી છે. જેસમાં રહો રહો એક કેદી પોતાની સ્ત્રીને શો સદેશો કહેવરાવે છે એ જોઈએ—

પંદર મિલેટના મેલાપ છે બાપ
પંદર મિલેટના મેલાપ છે
શુદ્ધી ! જાળવજો રાષ્ટ્ર ના જવાય રે.

મરિયમ નાની છે મારી દીકરી રે બાપ
મરિયમ નામે છે ગહી દીકરી
એને કે'જે જાળીને ન અડકાય રે.

મેઘાણીએ આપણા ઐતિહાસિક પ્રસંગો પર અમર કાવ્યો લખ્યાં છે.

‘ છેલ્લો કટોરો એરનો આ પી જન્ને બાપુ !
સાગર પીનારા ! અંજલિ નવ દોળજે બાપુ ! ’

આ શબ્દો ગોળમેજીમાં જતા બાપુને એમણે સંભળાવ્યા હતા. ગાંધીજીએ પોતે કહ્યું હતું કે એમના હૃદયના બાવ બરોગર એવાજ હતા. મેઘાણીને લાગ્યેજ આથી વધારે મોંઘું પ્રમાણપત્ર આ જિન્દગીમાં મળશે.

મહાત્માજીના અનરાન વખતે પણ એક અત્યંત કુરુણુભવ્ય કાવ્ય મેઘાણીએ આપ્યું હતું:

જુગનો મારાજ આજે મહાકાળ જાગિયો ને
ધરમ કેરાં ધારણ કાંટા મડિ હો જ.
સતને ત્રાજવડે મારાં કલેજાં ચડાવિયાં મેં.

‘કાષ્ઠના લાડકવાયો’ એ ગીત તો સા કાષ્ઠનું લાડિલું થઈ પડ્યું છે. એની વાત ન કરતાં ખીલું એક કવિતા પર કટાક્ષ કરવું ગીત નોષએ.

ધરતીને પટે પગલે પગલે
મૂડી ધાન વિના નાનાં બાળ મરે,
પ્રભુહીન આકાશથી આગ ઝરે

અહોરાત કરોડ કરોડ ગરીબોના પ્રાણ ધનિકને હાથ રમે
ત્યારે હાથરે હાથ કવિ તને પૃથ્વી ને પાણી તણાં શેણે ગીત ગમે ?

‘શેણે’ શબ્દનો પ્રયોગ અસરકારક છે.

મન ! છોડ નિહાળવા તારલિયા
કાળાં કેદખાનાં કેરા ને સળિયા
એનાં કન્દન શું નથી સાંભળિયાં ?

પછી ગરીબોની બુખ્યાંની વાત કરીને કહે છે —

એને શાયર શું ? કવિતા શું ? કુસો અને તારલિયામાં એ કેમ રમે ?
ત્યારે હાથરે હાથ કવિ ! તુને કૃષ્ણકન્યાની બંસરી શેણે ગમે ?

કવિતા સામેનો આ પ્રહાર વ્યાજબી નથી એમ કોણ કહેશે ? પણ
આપણે કવિને યાદ તો કરી આપીએ જ કે કવિતા સામેની ક્રિયાદ
પણ પોતે તો કવિતામાં જ ગાઈ ત્યારે આટલી સચોટ નીવડી !

સરળ હાજમાં લખેલાં ‘એકવાર ઊભાં રો’ ‘રંગવાદળી’ કે ‘સરળ
ધીમા તપો, ધીમા તમો’ કે ‘હાં રે મને લાગ્યો કમુંખીનો રંગ’ એ
મસ્ત ગીત મજાનાં ને દીલ હરી લે એવાં છે. છેલ્લે હું એમના એક
બાળ કાવ્યનો દાર્પણે ‘આપીશ. બાળકો મોટેરાં કરતાં વધારે પ્રેમી
અને નિષ્પક્ષપાતી હોય છે. મેધાણીએ એમનો પરુઓ માટેનો પ્રેમ
નીચેના ગીતમાં અદ્ભુત રીતે દર્શાવ્યો છે :

કાળુડી કુતરીને આવ્યાં ગલુડિયાં
ચાર કાળાં ને પાંચ ભૂરિયાં છ રે.

અને જુરિયાં નો પ્રાસ તૂરિયાં સાથે શોધી કાઢીને કવિ એક સુંદર ચિત્ર આપણી આગળ રજૂ કરે છે.

માડીને સૌ બચબચ ધાવે
વેણીએ લાગ્યાં જેમ તૂરિયાં છ રે.

ખીછ કહપના પથુ કરે છે. બચ્યાં કેવાં લાગે છે, તો કે,
નેગણનાં જાણે લતૂરિયાં છ રે.

મેઘાણી ફૂલછાબમાં અવારનવાર આહું પ્રસંગો ઉપર પણ અજળ ગીત રચી કાઢે છે. એનો ઉત્તમ દાખલો રાજ્યોને હમણાં બિઝનેસ નરેશી શીખામણુ આપી હતી તે ઉપરનું એમનું ગીત છે:

આઈ મેં માલન બિઝનેસની
નું બદલીને મેઘાણીએ ગાયું
હુસિયારી લેલો આયો મેં રાયો બિઝનેસના.

એમનાં પુસ્તકો 'વેણીનાં ફૂલ' અને 'યુગવંદના' પૂરતાં જાણીતાં છે. ૧૯૨૯માં અમદાવાદની યુવક પરિષદમાં જોણે મેઘાણીને 'જગો જગના કુધાત' અને 'કવિ તને કેમ ગમે?' ગાતા સાંભળ્યા હશે એ એમને કદી જૂલી શકે એમ નથી. ૧૯૩૦ માં વગરગુને એમને સળ ચઢ ત્યારે 'હજારો વર્ષની જૂની અમારી વેદનાઓ' એ ગીત મેઘાણીએ ટુલકરણ કંઠે ગાયેલું ત્યારે ન્યાયાધિશ મુદ્દાં સૌ પ્રેક્ષકો મોઢાર આંસુએ રડી પડ્યા હતા. લોકસાહિત્યનું હાથ મેઘાણીએ અંતું સમજી લીધું છે કે કોઈ પણ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઉપરની એમની કૃતિ તે માત્ર મેઘાણીની વ્યક્તિગત રચના કરતાં સારા લોકસમૂહની રચના જેવી લાગે છે. મેઘાણી તો માત્ર વાદક છે. મેઘાણીની કવિતા વિષે આટલું બસ છે.

'રાષ્ટ્રીય આદિલન પછી મેઘાણીના અંમત જીવનમાં ભારે ઉચલપાચલ થયું. એમનાં પ્રથમવારનાં પત્નીના કુટુંબ મૃત્યુ

પછીના ભારે આંતર્યાતનાના સમયમાં બોલપટો ઉપરથી 'પલકારા' અને સ્વતંત્ર નાટકો એમણે બહાર પાડ્યાં હતાં. તે પછી શ્રી. ચિત્રાદેવી જોડે લગ્ન સંબંધમાં આવતાં એમને થાણે પડેલા જોઈ શકાય છે. હેલ્લા એ ત્રણ વરસથી એ પોતાના બોટાદ મુકામે ચણાવેલા મકાનમાં જીવે વસ્યા છે. શાંત ગૃહસ્થજીવન ગાળવાના ઉદ્દેશથી નહિ પણ 'ફૂલછાજ'નું પ્રમાણે તંત્ર હાથમાં લેવા એમનું ત્યાં જવું થયું. છતાં છાપાને અંગેની રાતદિનની સતત પ્રવૃત્તિ દરમિયાન પણ એમણે આપણને કેટલી બધી નવલકથાઓ આપી છે, એ જોઈએ ત્યારે આશ્ચર્ય થાય એવું છે. 'ચિત્તાના અંગારા'ના બે ભાગ અને 'આપણા ઉંબરમાં' એ વાર્તાઓ વરસો પહેલાં બહાર પડેલી. ૧૯૩૪ પછી 'ધૂપછાયા' 'નિરંજન' અને 'પુરાતન જ્યોત' બહાર આવ્યાં. તે પછી 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' 'વસ્ત્રધરાનાં વહાલાં દવલાં,' 'સમરાંગણ' 'અપરાધી' અને 'વેવિશાળ' બહાર પડ્યાં. બધી જ વાર્તાઓ કે નવલકથાઓની આપણે અત્યારે ઇચ્છા હોય તો પણ ચર્ચા કરી ન શકીએ. ટુંકમાં જ એ કથાઓનો ખ્યાલ મેળવીશું. ટુંકી વાર્તાઓમાં મેધાણીએ આગળ પડતું સ્થાન મેળવ્યું છે. 'કલાધરી,' 'કામો હાથ,' 'હુ,' 'ઠાકર લેખાં લેશે' અને ખાસ તો 'બૂરાઈના દ્વાર ઉપર' એમની ન વિસરાય એવી વાર્તાઓ છે. 'બૂરાઈના દ્વાર ઉપર' એ વાર્તામાં એક કોળી દંપતી ચીજડાં વેચવા કસબામાં આવે છે. એ વેચવામાં જે દિવસો ટાઢા રોટલા કરડીને કાઢવા પડે છે તે ખરીદનાર, પોલિસ, વ તરફથી જે અપમાનો ખમવાં પડે છે એ પરથી કોળીનો મિળજ દાખ પર રહેતો નથી. કોળણ એને કલાવીકલાવીને ઠેકણે રાખે છે. પોતાના વરને એ તો એને વેચવા માટે ખૂબો પાડવા શીખવે છે. 'એ સ્થો આ સાકરિયા મેવા, ઘીના ગાડવા, અમૃતના કૂપા' પર ત્રિચારો બોલી ચકતો નથી ત્યારે કોળણ એને ચીડવે છે કે લે નવી વદની જેમ ચરમાઈ શોનો જાણ! આમ અનહદ સૂક્ષ્મ હૃદય-ભાવથી કોળણ પોતાના પતિને બૂરાઈના દ્વાર ઉપરથી હેમસેમ ઘેર ખેંચતો કરે છે. આ વાર્તા આપણા સાહિત્યનું એક રત્ન છે. કોળણનું પાત્ર હમેશનું હૃદયંગમ રહેશે.

નવલકથાઓમા 'નિરંજન'નું આકર્ષણ બહુ ટકી શક્યું ન હતું. આપણે વાચકસમાજ શીરાના કાળિયા એવી જટ ગળે ઉતરી જાય એવી, છેવટે ખાધુંપીધું ને રાજ કયું એમ આલેખતી વાર્તાઓનો શોખીન છે. એટલે મેઘાણીની વાર્તા નિરંજન અટ ગૂજરાતને ગળે ન ઉતરે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આધુનિક યુવકોના એક વર્ગને ઓળખવા ઇચ્છનારને એ વાંચ્યા વગર છૂટકો નથી.

'સોઠ, તારાં વહેતાં પાણી' એ નવલકથા તરતજ આકર્ષક યથ પડી હતી. કાઠિયાવાડની અસ્ત યતી સંસ્કૃતિના આખરી અવશેષોનો આ નવલકથા એ સ્મરણરથાં છે. મેઘાણીએ એને સ્વાનુભવે રંગી છે. એ આત્મકથાત્મક છે એમ પણ કહી શકાય. આમ હોવાથી એનો રણકાર જૂદોજ છે. બાળક શામળનું પાત્ર, બહારવટે ચડેલી ચંડી સ્ત્રીનું અને ખેતીમાં ખૂંપેલા વણિકનું પાત્ર અત્યંત મનોરમ છે. આ નવલકથામાં પાત્રે પને સુંદર ચળકતી ઉપમાઓ મેઘાણીએ વેરેલી છે. તે પછીની શુદ્ધ આંતરિક નવલકથા 'સમરાંગણ' બૂચરમેરીના પ્રખ્યાત પ્રસંગને અમર કરાના હેતુથી લખાયેલી છે. એમાં પણ ગૂજરાતના છેલ્લા સ્વતંત્ર સુલ્તાન મુઝ્ફર ને નાગઝનાં પાત્ર હૃદયને હલાવે એવા છે.

મેઘાણી પરદેશની પ્રખ્યાત વાર્તાઓનું લાપાંતર કે રૂપાંતર પણ મોજમાં આવે તો કરે છે. એવો પ્રથમ પ્રયોગ તે અષ્ટત સિંકલેરના સેમ્યુઅલ ધી સિકર ઉપરથી 'સત્યની શોધમાં' નામની નવલકથા છે. એનું લેખકે વળી નાટક પણ કરેલું જાણમાં છે, પણ હજી પ્રગટ થયું નથી. સિવાય હમણાં હોલકેપનના 'માસ્ટર આફ મન' ઉપરથી રૂપાંતરિત "અપરાધી" નામની એમની નવલકથા બહાર પડી છે. તેમાં નાયકના નોકરનું પાત્ર અને નાયિકા અંજુડીની માનું પાત્ર અત્યંત આકર્ષક છે. રૂપાંતરની કળા મેઘાણીની પોતાની જ છે. ગીતોમાં પણ ટાગોર, દુરીન્દ્રનાથ યદ્યોપાધ્યાય અને પરદેશી કવિઓનાં ઉત્તમ કાવ્યોના એમણે લાવવાહી લાપાંતર કે રૂપાંતર

આપે છે. કેટલીકવાર એમની કૃતિ રૂપાંતર પણ નહિ. કિંચિત્ તાંતણા ક્યાંકથી ઉપાડી લઈને રચેલી સ્વતંત્ર રચના જેવી હોય છે. આ નવતના સેખનકાચથી કોઈ કહેવા મિત્રાય કે મેધાણીની પ્રતિભાનું આગળ પડતું લક્ષણ એ બીજા પર આધાર રાખવાનું હશે. મેધાણીની સર્જકતા મૌલિક (Original) નહિ પણ ઇતરોત્થ (Derivative) હોવી જોઈએ. આમાં ઠીકઠીક તથ્યાંય હોવાનો સંભવ છે. પણ આપણે એ પણ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે બહુ મોટી શક્તિવાળા દા. ત. સ્વીનબન જેવા લેખકો માટે પણ આમ કહેવાયું છે. અને મેધાણીની પ્રાપ્તમાં તો કહી શકાય કે એમને ધંધો કરવો પડે છે તેમાં સ્વાસ્થ્ય ભરી સાહિત્યરચનાનાં સ્થાપત્ય માટે અવકાશ ભાગ્યેજ હોય. કદાચ આ કારણનેજ મોટું રૂપ આપીને આપણા સાહિત્યના બેઝમાંઓ મેધાણીની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે શંકાની નજરથી જોતા રહ્યા છે. જો કે ખરી વાત એ હોવાનો સંભવ છે કે કોઈ પણ લેખક લોકપ્રિય થયો એટલે મુરબ્બીઓનાં દિલથી ઉતરી જ ગયો સમજાતો, અને મેધાણી કોઈ પણ લેખક થઈ શકે એટલા લોકપ્રિય થઈ પડ્યા છે. તમે ગામડાગામમાં બટકતા ભરથરીને રાવણહથ્થા ઉપર 'બેટે ઝૂલે છે તલવાર' ગાતા સાંભળી શકશો. મુરબ્બીઓને મેધાણીના લોકસાહિત્ય અંગેના સંશોધન માટે સારી પેઠે માન છે, એ માટે એમને મોટે મોભે રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક પણ બક્ષવામાં આવ્યો હતો. પણ હજી નથી તો અડગ સમૃદ્ધિશાળી ગણાતી ગુજરાતની કોઈ સાહિત્ય સંસ્થાએ કે નથી તો યુનિવર્સિટીએ મેધાણીને એક બાંલુ ખસી નહિ મહિના વરસ પલાંડી વાળી ખેસીને લોકસાહિત્યના એમના અભ્યાસના પરિપાક રૂપે નિબંધ અને આકરગ્રંથ લખવા લલચાવ્યા કે ફરજ પાડી.

આ અકવાડિયામાં બહાર પડેલી, દેશના ને દેશાવરના સેંકડો વાંચકોના હૃદયને ફૂલછાજમાં હપ્તેહપ્તે પ્રકટ થતી આવતી ત્યારે સ્પર્શનારી સામાજિક નવલકથા “વેવિશાળ” મેધાણીની મૌલિક સર્જકતાનો જ્વલંત પૂરાવો છે. ગામડાના દીપચંદ વાણિયાના

બલાભોળા પુત્ર સુખલાલનું વેવિશાળ બે રોક ભાંધ્યોમાંથી નાનાની દોકરી સંતોક વેરે ચડ્યું છે. ભાંધ્યો 'પેસાદાર થતાં' સુખધ' બાપ છે તે ત્યાં રહે છે. સંતોકને બહાવે છે. સુખધમાં 'સંતોક'ની સુશીલા બની ગઈ. સુખલાલને બહાવવા સુખધ બોલાવી મોટા રોક એને પેટી પર મજૂરી કરાવે છે. મટિ પડી એ હરિપતાલમાં ગયો છે. ત્યાં મોટા રોક એનાં પિતા દીપચંદને બોલાવી, સુખલાલ સુશીલા ની જોડી બંધબેસતી નથી એ દર્શાવી અને સુખલાલ માણસમાં નથી એવું તરકડી ઝકટરી સડી ફિકેટ બતાવી વેવિશાળની શરંગતી ઉપર સહી કરાવી લે છે. સુશીલા કાણ જાણે પણ શરથી જ મોટા રોક જો રીતે પોતાના બાપ પતિ પ્રત્યે વર્તે છે તે તરફ અણુગમે બતાવે છે. સરળ સુખલાલ પ્રત્યે સુશીલાની મૂક સદાનુશ્રુતિને લેખકે વાચા નથી આપી એ યોગ્ય જ ક્યું છે. મોટા રોકનાં વહુ સુશીલાનાં બાબુ એક અગળ બાધ છે, હેવટે એનીજ આવડત અને હિંમતને જોરે સુશીલા એક વિજયચંદ નામના ઉગ્રવગીરના પંજામાંથી ઉગરીને સુખલાલને પરણી શકે છે જો કે મોટા રોક સગ્ન કરવામાં બાકી મેલત નથી. બધાને રામપાતર પરખાવી બહાર ધકેલી મૂકે છે. આ નવલકથામાં બાબુ અને દીપચંદનું પાત્ર એવાં તો સૂક્ષ્મ ભાવાલેખનથી અક્ષિત છે કે આપણાં અમર પાત્રોમાં એ ગણાશે એમાં શંકા નથી, અને મેધાણી આ દસકામાં જ એક પ્રથમ પંક્તિના નવલકથાકાર તરીકે રથાન પામી ચૂક્યા છે એ પણ નિઃસંશય છે.

મેધાણીએ કાવ્ય, નાટક, વાર્તા, નવલકથા, વિવેચન, પ્રવાસ, ઇત્યનચરિત્ર, સંશોધન, આદિના પચાસેક મથો બહાર પાડ્યા હશે. છતાં હજી નવેસરથી શરૂ કરતા હોય એટલો એમનો ઉત્સાહ અને શક્તિ છે. પોતાની સતત વાડમથ સેવામાં એક કામ એમણે ક્યું છે. સાહિત્યને લોકને હંમેશાં પહોંચાડવાં ગાંધીજી પાછી બીજા કાષ્ટએ સહૃદયતાપૂર્વક અવિદ્યાંત જહેમત ઉઠાવી હોય, તો તે મેધાણીએ. પોતાને સાક્ષરપદ ન મળે તો બહે પણ નિબંધ-

મધુરજનીમાં આખરાંત લેખકે ઊંડરાંઓ પાસે જે કાલાદુર મચાવ્યાંયો છે; વાતસત્યનો 'અભિપ્રેક' એ વાર્તામાં તરંગો ને સંજીવન સુરેન્દ્રને સંભારે ત્યાં સુરેન્દ્ર આવીજ રહ્યો હોય તેવી પતાકા સ્થાનક જેવી યોજના, વા સુરેન્દ્રના સ્વજનોનાં એક પછી એક મૃત્યુ એ બધું અપ્રતીતિકર લાગે છે. અને વાર્તામાં નેટલે અંશે આકસ્મિક પ્રસંગોનો આશરો લીધો હોય તેટલે અંશે વાર્તાની ગૂંથણીમાં શૈથિલ્ય આવે જ.

વાતાવરણનું વૈવિધ્ય પણ પ્રથમ દષ્ટિએ ખરું પરવુ, જરા વિચાર કરતાં કરાંચી અને સીમલા એ બેની આસપાસ જ એમની વાતચીતનું વસ્તુ અને વાતાવરણ પરિશ્રમણ કરે છે. 'ચિત્તારંજન' 'જીવન સ્વપ્ન' ઉપલા કથનની સાક્ષી પૂરશે.

આ બધું જ્યાં દઢએ તો પણ એમની વાર્તાઓને નિર્બંજ બનાવી દે, એવો અંશ એમની અલંકાર અને ઉપમાપ્રધાન-શૈલીનો છે. વળી, એમનાં પાત્રો જ્યારે અલંકારપ્રધાન શૈલીનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે નો લેખકજ પાત્રમુખે ખોલતા હોય એવું લાગે છે, અને તેથી પાત્રોનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ઉડતું નથી. ઉપસાસથી વક્તવ્ય કેટલું નિર્બંજ બને છે તે માટે પૃ. ૧૫૬ માં અને છેલ્લો પ્રેરેઆફ અને ઉપદેશકવૃત્તિ ટૂંકી વાર્તાની સચોટતાને કેટલે અંશે બાધક છે તે માટે ૮૯ મે પાને, પ્રેમ વિષે એમણે જે નિર્બંધ લખ્યો છે તે જોઈ જવો.

આમ વસ્તુની નિર્બંજતા કરતાં, આ લેખનશૈલીની નિર્બંજતા કૃત્રિમતા તથા અલંકારીકતા એમની વાતચિત પ્રયોગદશાની કક્ષામાં મૂકી દે છે, અને લેખકે એમના એક પાત્ર માટે કહ્યું છે કે, વચ્ચા-ભૂષણોથી એના દેહમાં લાલિત્ય નહોતું પ્રગટ્યું તે 'એમની વાર્તા કલાત્મે માટે સર્વાંશે સાચુંજ છે.

આમ છતાં, જો આડંબરી શૈલી અને ઉપદેશક બનવાની લાલસાનો એવો ત્યાગ કરે તો એમનો સૃષ્ટિશીલ વિકાસ થઈ શકે એમ છે.

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

રૂપલેખા

(નવલિકા હિંદી)

નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા

રંગરેજ અગ્નિ હતો. દુનિયા એણે જોઈ હતી, બાંધી નહોતી.
તે છઠ્ઠો, તેણે લીધી એક સફેદ ચુંદડી, કુખાડી તેને રંગમાં.
રંગ ગુલાબી, ચુંદડી સફેદ અને રંગરેજ અગ્નિ. તે તેણે બહાર
કાઢી: કહીં રંગ લાગ્યો હતો અને કહીં નહિ; કાંઈ ઠેકણે વધારે,
કાંઈ ઠેકણે ઓછો.

અને એવીજ હતી રૂપલેખા-પૂનરીની પુત્રી, સફેદ સંગે મરમર
જેવો ચહેરો અને તેના ઓછા લાલ અને ગુલાબી ગાલ. તે મુખ પર
પડતા વાળોએ પૂછ્યું, “લેખા, તને પેલા રંગરેજો તો નથી રંગી?”

એ જવાબ દેત પછી તેટલામાં એના પિતાએ એને હાંકે મારી;
“લેખા ક્યાં ગઈ, લેખા? જોને મુસારી તને બોલાવે છે.”

“આવી જાણુ” લેખા બોલી: “અરે આ મુસારી તો દમ લેવા
નથી દેતો. જરા વાળ સુકાવતી હતી તેટલામાં તો બોલાવી મંગાવી.”

તેના પિતાએ મન્દિરના દરવાજાનો આશરો લેતાં કહ્યું: “એટલે
સવારથી તેં મુસારીની ખબર લીધી નથી: ન ફૂલ, ન માલા, ન ભોગ
પ્રસાદી.”

“તો શું થઈ ગયું જાણુ? મુસારીને જરા ચોખવાનું તો
શીખાવો, મોટો અંગ્રેજ બની જાય છે, બધું વખત પરજ જોઈએ એમ?”

પૂનરી હસી પડ્યો. ઘરડો હતોને? બોળા દીકરીની બોળા
વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં તેણે આજ મુઠ્ઠી પોતાની ગિવન-આશા

બનાવી રાખી હતી. તેમ ન હોત તો એણે મુસારીને તે દિવેના છોડી દીધો હોત તેને આજ સુધી લેખા કે મુસારી સિવાય બીજા કશાનો મોદ ન હતો. એજ એનો સંસાર હતો. એજ એનું ધરખાર હતું.

દેશના રાજ્યએ એને કંઈક વાર કહ્યું હતું: “પૂજારી બાબા, આ જંગલમાં, આ તૂટા ફૂટા મંદિરમાં એકલા શા માટે રહો છો ? આસો, શહેરમાં; ત્યાં બધાં મુસારી છે.”

પરંતુ તેણે કદિ કોઈને પણ ‘ધન્યવાદ’ સિવાય બીજું કશું કહ્યું નથી. તેને માટે તો આ તૂટા ફૂટા મંદિરના મુસારીજ ભગવાન છે, તેની આરાધનામાં અતિ રૂપલેખાનું પાલન કરવામાં તેણે પોતાનું નિવન વ્યતીત ક્યું હતું. લેખાની મા તો તેને જન્મ આપ્યા બાદ મૃત્યુ પામી હતી—જાણે તેને જંગલનું શ્રવન ન ગમ્યું હાય.

સવાર સાંજ બાપ બેઠી બને મળીને મુસારીની આરતી ઉતારતા ત્યારે એ પથરોના પૂજારી મસ્ત બની જતો અને પોતાની મધુર વાંસળી વગાડવા માંડતો. વાંસળીના લયમાં આખું વન લીન થઈ જતું, ફૂલોની ખેત હર તાલની સાથે ઝુમી જતું, પંખીઓ કલરવ કરી ઉડતાં અને સુંદર મનમોહન મૃગ મંદિરના બૂના દરવાજાને ધન લગાડી ઉભા રહેતા.

પૂજારી ખુશાલ હતો. લેખા આનંદી હતી. તેઓને કાંઈજ કંઈ નહોતું. રાજ્યએ તેઓ માટે ખાસ પહેરવાનો પ્રમુખ કરી દીધો હતો. રહેવા માટે આ મંદિર પૂરતું હતું. જંગલની તાજ હવા, મધુરોના નાય અને બ્રમરોનું ગુંજન અને દેકડા મારતાં દરબો—એ બધાં તેઓને કદિ ઉદાસ થવા ન દેતા.

સરિતાના તરલ તરંગો પર ન્યારે રૂપલેખા ફરતી ત્યારે પૂજારીનું દિલ નાચી ઉઠતું. સ્નાન કરી હોડો પર અખરોટનો રંગ ચઢવીને પીળા સાડી પહેરી તે ન્યારે આરતી ઉતારતી ત્યારે પૂજારીનું મન ખોલી ઉઠતું: “લેખા, રૂપલેખા, તું દેવી છો.”

અને ઘણી વાર તે તેના પગ પર પોતાનું મસ્તક મૂકી દેતો અને રાખી મેલતો. લેખાને એની ખજર નહોતી રહેતી. તે તો મુશરીની પૂજા કરવામાં એટલી લીન થઈ જતી કે તેને શુદ્ધિ પણ નહિ રહેતી. જ્યારે પૂજા ખતમ થતી, પંખીઓનો કલરવ બંધ પડતો ત્યારે-ત્યારે લેખા જોતી અને કહેતી : “બાપુ” પણ તેની આંખમાંના આંસુ તેને આગળ કંઈ કહેવા દેતાં નહિ. તે જોમની તેમ ઉઝી રહી જતી-જાણે પત્થરની મૂર્તિ-જાણે સૌન્દર્ય જડ બની ગયું હોય : સ્થિર, અચળ ?

આવી હાલતમાં તે ઘણી વાર ઉઝી રહેતી. તેજો બંને એટલાં ખેલોશ બની રહેતાં કે જાણે તેઓની મા, ઘણા પ્યારથી હાલરકું ગાઈ ગાઈને તેઓને સુવાડી ગઈ હોય, અને માતી પ્યારભરી વાતો સાંભળીને તેઓના હોડો પર મંદ મંદ મધુર મુસ્કાન ધીમે ધીમે તાલ લઈ અત્યંત સુંદર નૃત્ય કરી રહ્યું હોય ?

“લેખા જોને.”

માળા હાથમાં લઈ, એક વૃક્ષને અડેલી પ્રકૃતિનું અપાર સૌન્દર્ય પૂજારી જોઈ રહ્યા હતા. કાળાં વાદળોની પાછળથી સૂર્યનાં અમરતાં કિરણો એવી રીતે નીકળતાં હતાં કે જાણે ચાંદીના ફૂવારામાં કાષ્ઠએ સોનાની રજકણો મેળવી દીધી હોય ત્યારે પૂજારી ખોસ્થો : “લેખા જોને.”

“શું છે બાપુ ?” પોતાની વીણા એક બાજુએ મેલી, વિખરાએલા વાળો સંભાળતી લેખાએ પૂછ્યું.

“જરા મારી પાસે તો આવ.”

“બાપુ. પ્રકૃતિના નિખારે આપને એટલું આકર્ષણ કીધું છે કે તેનાં સૌન્દર્ય સિવાય બીજું કશું આપ તો જોઈ જ નથી શકતા. જરા જુઓ તો હું આપની પાસે જ ઉઝી છું.”

“મારી પગલી !” તે મલકાયે : “સૌન્દર્ય તો હાલુભંચુર છે, અરધાપી છે.”

“બાપુ, હર કાંઈનું સૌન્દર્ય કાંઈકાંઈ નથી? આજ જે વસ્તુમાં અનંત આકર્ષણ છે તેજ કાલે નીરસ કુરૂપ બની નથી જતું?”

“નહિ બેટી, નહિ. ભગવાનનું સૌન્દર્ય અનંત છે. તે કદિ સમાપ્ત નથી થતું. જોતે આ મુરારી! મંદિર તૂટી ગયું છે. કંઈકાંઈ એના પર દુઃખસો કાઢે છે, એને નષ્ટ બ્રષ્ટ ક્યું” છે, તેનાં સૌન્દર્યને પોતાની તરવારોથી મિટાવી દીધું છે; છતાં ભગવાન તરફ જો; તેના શરીર પર કાંઈ શણગાર નથી પણ તેની આંખોમાં સૌન્દર્ય કેટલું નિઃસીમ છે, તેના મુખપર આજ પણ કેટલું આકર્ષણ છે—અપાર મોહિની શક્તિ લેખા, ભગવાનનું સૌન્દર્ય અનંત છે, અપાર અને ચિરસ્થાયી છે.”

ત્યારે લેખાની વીણાના તાર ઝલ્લઝલ્લી ઉઠ્યા, હોરો હાથ્યા અને ડાહ્યું સારું જંગલ.

અનેાખા તેરા રૂપ મુરારી,
મુંદર તેરી કાયા;
દુનિયા બદલી જમાના બદલા,
બદલી ન તેરી માયા.

પૂજારી ઉભો હતો તેમ ઉભોજ રહી ગયો. અને લેખા પોતાની વીણા સાથે મુઠ્ઠા ગઈ. એકાએક પૂજારી ચોંક્યો. કાંઈ સુખદ સ્વપ્ન તેનું, તૂટી ગયું હોય. “લેખા, લેખા.”

લેખા મુઠ્ઠા રહી હતી—ના, એ લીન થઈ ગઈ હતી. બાપુના અવાજે એ ચોંકી ઉઠી, ગભરાઈ “બાપુ, શું થયું?” તેણે જોયું બાપુની આંખમાં આંસુ હતા—ગણે ઇલકતાં બે મોતી! બાપુ તો આજ મુઠ્ઠી કદિ રડ્યા નહોતા; આજ શું થઈ ગયું?

પૂજારીએ ફરો મુખ ખોલ્યું: “બેટા, તું નથી જાણતી. આપણો આ મુખમય સંસાર સદા એવો સુખમય નહિ રહી શકે. હવે તું

મોટી થઈ ગઈ છે. યુવાન થઈ છે. તું હવે એકલી આ જંગલમાં કેમ રહી શકશે ?”

“એકલી ? એમ કેમ કહો છો બાપુ. શું તમે ક્યાંક જવાના છો ?”

“નહિ બેટી, હું તો નથી જવાનો. તને કદાચ જલું પડે-તને હવે સાથીની જરૂર છે ને ?”

લેખા બાળક નહોતી તે બધું સમજતી હતી. હમણા પણ તે બધું સમજી, તેણે જાણ્યું કે મારા જવાથી બાપુને દુઃખ થશે. આજ સુધી તેણે કદિ બાપુને દુઃખ દીધું નથી. આજ તેને ક્ષીધે તેના બાપુને દુઃખ પડે ? નહિ નહિ તે બોલી : “બાપુ, સાથી કેવો ? મારો સાથી તો આ જંગલમાં જ છે. અને તેની શોધમાં કદી જલું જ ન પડશે.”

પૂજારી ચોંક્યો : “શું કહ્યું બેટી ? તારો પ્રિતમ-સાથી આજ જંગલમાં રહે છે ? તે છે કાણ ?”

“એમ શું કહો છો બાપુ ? બીજો વળી કાણ ? એ તો આ મંદિરમાં જ છે. એનું નામ છે મુરારી.”

પૂજારી હસી પડ્યો-બેળા બેટીની બેળા વાતો પર તે હસ્યો, અને લેખા ફરીથી બોલી : “કેમ બાપુ, કીક છેને ? મેં તો એજ નિશ્ચય કીધો છે. કાંઈ બીજાને મારો પ્રિતમ નહિ બતાવું. મુરારી મારો પ્રિતમ છે. મુરારીજ મારો પરમાત્મા છે. બાપુ, હવે તો હું એકલી રહી શકીશ. હવે આપને કશું કષ્ટ નહિ રહેશે. આપણો સુખમય સંસાર નહિ ઉપડશે.”

એજ સંમયે લેખાના હાથમાંથી વીણા છૂટી ગઈ અને તેના ઉપર બે આંસુ પડ્યાં. લેખાએ તેને જાદવી લૂછી નાખ્યાં કે રૂંધે પૂજારી બેઠું લે.

આ પછી કંઈક વાર લેખાના લગ્નની ચર્ચા થઈ. પણ લેખાએ માન્યું, નહિ. મુરારીજ એનો પ્રિતમ હતોને ? દેશના રાજના દીકરા

આવ્યા, રાત્રી પોતે આવ્યો-તેણે તેને ધણીયે સમજાવી, પણ લેખાએ હા ન પાડી. તે તો ખોલતી રહી: “મારો આ પ્રિતમ છે તેની સેવા અને આરાધનામાં જિવન ગાળીશ.”

પરંતુ લેખા અંતરે ખુશ નહોતી. રહી રહીને તેના દિલમાં કાંઈ પ્રિતનું ગીત ગાતું. યુવાની હેલે ચડતી હતીને? ધણી વાર પૂજારીને પોતાની નખખાઈ પર અફસોસ થતો. તેને લાગ્યું-લાગતું કે તે તેનું જિવન બરબાદ કરે છે. છતાં એકલા પડવાના વિચારથી તે કંપી ઉઠતો.

એ રાત!

એ રાતે આકાશ પર મેઘરાત્નએ રાત્રી રથાપી દીધું હતું. વીજળી ચમકતી. લેખા દરિયાને કિનારે કાંઈ અચાત વેદનાની યાદમાં લીન થઈ બેઠી હતી. પૂજારી ક્યારે આવ્યો તેની યે તેને ખબર નહિ પડી. તે ખોલ્યો, આજ દરિયા તરફ જો. એમાં કેવી યુવાની આવી છે. એનું પાણી જો: એમાં કેટલી રવાની (દોડ) આવી છે. એમ લાગે છે કે આજ રાતે ભારે તોફાન જામશે. રંગ પણ લાલ છે. ચાલો બેટી જઈએ અંદર.”

અને સાચેજ રાતે ભારી તોફાન નીકળ્યું. દરિયાનું પાણી કિનારાને ખાર કરીને મંદિર સુધી ગયું. મોટાં મોટાં ટુકો તૂટી પડ્યાં. નદિના ઉતાલ મોજાઓ મંદિરની જુની દિવાલો સાથે અથડાવા લાગ્યાં. પૂજારી અને પૂજારીની પુત્રી ધણી શાંતિથી મંદિરમાં મૂઢ રહ્યાં હતાં. તેઓને તોફાનનો ભય હતો-ચડતાં પાણીનો નહિ. મુરારીના આશરામાં તેઓ આરામથી સૂતાં હતાં. પાણીના મોજાં મંદિરને કરી યે શું શકે? એણે તો એવાં કંધક તોફાન જોયાં હતાં. એકાએક જબરદસ્ત ધડાકો થયો. જાણે બે પહાડો ટકરાયા હોય! પૂજારી ચોંકી ઉઠ્યો. લેખા ગભરાઈ ગઈ. બંને બહાર આવ્યાં. ત્યાંનું દરેક જોતાંજ સહમી ગયાં. એક મોટું વહાણ મંદિરની દિવાલો સાથે ટકરાઈ ચુરેચુર

યઇ ગયું હતું. પૂજારીએ કહ્યું: “બેટી, અંદરથી દીવો લાવ, જોઇએ કાંઈ એમાં અહીં છે કે ?”

“બાપુ, આવા તોફાનમાં દીવો શું કામ આવશે ? ચંદ્ર પ્રકાશ કાંઈ થોડો નથી. ઓહ બાપુ, જુઓ-સામે કાંઈની લાશ-નહિ નહિ, તે જુવે છે.”

અને લેખાને પ્રજ્ઞ જાણે શું થયું ? સાડીને કહેટા મારી તે એકદમ દરિયામાં ફૂટી પડી. પૂજારી ચીસ મારતો રહીજ ગયો. જળરહસ્ત મોઝાઓને હઠાવી તે એક સીધાં વૃક્ષની સાથે અટક્યા. પડેલા આદમીની પાસે પહોંચી ગઇ અને ઘણી મુશ્કેલીથી તેને સાથે લઇ તે મંદિરના પગથીએ આવી. પૂજારીના જીવમાં જીવ આવ્યો, લેખા તે આદમીને અંદર લઈ ગઇ અને તેની ખરદાથ કરવા મંડી. પૂજારી બોલ્યા: “બેટી, ટુંકે એને જોઇશ. તું કપડાં બદલી લે. નહિ તો શરદી લાગી જશે.”

લેખાને શરદીની પરવા નહોતી. તેણે તો તેની સેવામાંજ બધું ધ્યાન રાખ્યું. ધીમે ધીમે તે હોંસમાં આવ્યો પણ તે ઉડી નહિ શક્યો. તેના હોંકે હાલ્યા-ગણુ ગણુ કરતા ચમ્પો લેખાને કાને પડ્યા, “મન મંદિરમેં તેરે પગલી:”

એ પછી તે ચૂપ ચઇ ગયો. લેખા ઉભી રહી. થોડા સમય પછી તેણે આંખો ખોલી તેણે જોયું કે તેની સામે એક દેવી ઉભી છે, તેના કાળા વાળોમાંથી પાણી ટપકી રહ્યું છે-જાણે કે વાળો મુખની ન્યોતિથી ગભરાઈને કાળાં વાળોને અધકાર વ્યાંસુ વહાવી રહ્યો હોય ! સહસા તે આદમીની આંખમાં ચમક આવી. તે ખોલી ઉઠ્યાં: “દેવી, તું અહિં છે,”

તે વધુ ખોલી શક્યો નહિ. તેનું ગળું રૂંધાઇ ગયું. તે ફરી ખેહોશ ચઇ ગયો. ખેહોશમાં તે કહેવા લાગ્યો: “દેવી તું અહિં; તારી શોધમાં સંસારનું ખૂણેખૂણે ફરી વળ્યો. અને દેવી”

મન મંદિરમેં તેરે પગલી
જોત જગાને આપ્યા.”

આકાશી એનું નામ હતું. ચંડીગઢનો એક કવિ, પણ મતવાલો, દીવાનો, તેણે ખુલાસો કર્યો: “આજથી કંઈ વર્ષો પહેલાં મેં એક સ્વપ્ન દીધું હતું. મેં જોયું હતું કે એક મંદિર છે—ખરાબર આના જેવુંજ: તેની સામે દરિયો છે—બધી બાજુ જંગલ છે અને તેમાં મેં એક દેવીને ભેંધ. એ દેવીએ મને પોતાની તરફ ખેંચાઓ. હું પામણની જેમ તેની તરફ વધ્યો પણ તેટલામાં મારું સ્વપ્ન તૂટી ગયું.

“અને તે દિવસથી આજ સુધી એ મંદિરની શોધમાં ફરતો રહ્યો છું—સંસારનો કોઈ ભાગ મેં હોડ્યો નથી, પણ આજ ત્યારે મારું વહાણ તૂટી ગયું ત્યારે મેં આ મંદિર મેળવ્યું અને સાથેજ મેળવી મારી દેવીને.”

લેખાએ તેના પ્રત્યે જોયું. તેના કાળાં બુદ્ધિ, મોટી આંખ, ખાતળા હોઠ, કુશળી ચહેરો અને તેના ઉપર છવાયેલું અનોખું રૂપ. તે બધું જૂઠું જાહેર વીણા લઈ આકાશીના પગ આગળ મેડી અને તેને ધીમેથી ચૂંબી લીધા, પણ પછી શું થયું તેની તેને ખબર નહિ રહી. તે મલરાઈ ગઈ, જલદીથી ઉઠી, તે બહાર નાસી ગઈ.

તેની આંખોમાં આંસુ ઉભરાયાં. તેને સમજ ન પડી કે તેને શું થઈ ગયું છે. એ આકાશી પ્રત્યે એટલી બધી કેમ ખેંચાઈ ગઈ? એ છે કાણુ? અને શું કામ આંચો છે?

એજ વેળા મંદિરમાં લેખાની વીણાના તાર અણગળ્યા. લેખા સાંભળી રહી.

મન મંદિરમેં તેરે પગલી
જોત નિરાલી જગાને આયા
છિલમિલ કરતે તારે લેકર
દૂર અંધેરા ભગાને આયા

લેખા આ ગીતમાં લીન થઈ ગઈ. ગીત બંધ પડ્યું ત્યારે તે હોશમાં આવી. એ ગીત તેની કાનમાં ગુંજી રહ્યું ‘મારા મન મંદિરમાં એક જ્યોત નિરાળી-કેમ શો માટે? મારા મનમાં ભગવાનના

પ્રેમની જ્યોત અંધારૂ દૂર નહોતી કરી શકતી. તો પછી એમ કેમ ?
ઝિંકમિલ કરતે તારે લેકર-શી જરૂરત હતી એની ? એહ' આથી
તો એણે મારાં તન બદનમાં આગ લગાવી દીધી છે.'

પૂજારી બોલ્યો : "લેખા, તને શુ થયું છે ? મુરારીની શુદ્ધબુદ્ધ
પણ ત્યાગી દીધી ? પોતાના પ્રિતમની સાથ કાંઈ એમ કરે ખરું ?

લેખા પાગલ બની ગઈ. મારી બોલી : "મુરારી, હા મુરારી
મારો પ્રિતમ છે, મારો પરમાત્મા છે. મેં નિશ્ચય કીધો છે કે બીજા
કાંઈને મારો પ્રિતમ નહિ બનાવીશ."

તે કિંકતવ્ય વિમૂઢ યદ્યપિ. તે અજ્ઞા ઉદ્ધાનમાં ફસી પડી,
સોચી ન શકી : શું કરું, શું ન કરું ?

લેખા હવે લેખા રહી ન શકી. હવે તો જ્યારે એ પૂજા
કરતી ત્યારે મુરારીની જગ્યાએ તેને આકાશી નજરે પડતો. તે પાગલ
બની જતી અને મતવાસી બની ગાવા લાગતી :

છાડ કરે જળ અપના પરાયા

લૌ તેરે સે લગાઈ,

ફિર મુંઢર આકૃતિ ઉસડી

મન મેરે કયોં લાગ ?

એમ માતાં તે બેહોશ બની જતી અને વીણા તેના હાથમાંથી
પડી જતી. પૂજારી અજ્ઞા યતો કે એને યદ્યપિ શું થયું છે ? પણ
તેણે દુનિયા બાણી હતી, દુનિયાવાલાઓને બાળ્યા હતા. ધીમે ધીમે
તે બધું સમજવા લાગ્યો. હવે તેને પોતા ઉપરજી ગુસ્સો આવ્યો.
તેણે ઇચ્છ્યું કે તે ગળું ઘોંટી લે ને મરી જાય. પણ લેખાના
ચિત્તારે તે તેમ ન કરી શક્યો 'લેખા મેં તારી સાથે અન્યાય
કયોં છે. હું સ્વાધી', સ્વાધ'વશ મેં તારું જિવન નષ્ટ કર્યું છે.'

રાતે વાદળ ફરી ઘેરાયાં હતાં. વીજળી ચમકી રહી હતી.
નદીનાં પાણી ફરી ચઢી રહ્યાં હતાં. લેખા મન્દિરના દરવાજે ઉભી

હતી. સામે મુરારીની મૂર્તિ હતી. લેખા રડી રહી હતી. તેની વીણા કંપી રહી હતી તે તેમાંથી ઋણકાર નીકળતો:

છાડ કર જખ્ખ અપના પરાયા
તૈ તરે સે લગાઈ,
ફિર સુંદર આકૃતિ ઉસ કી
મન મેરે કયોં લાઈ ?

તે ચાહતી હતી કે કોઈ તેને જવાબ દે. તેના દિલનાં તોફાનને ઠંડું કરે. પરંતુ પત્થરની મૂર્તિ શો જવાબ દે ? છતાં લેખા પોતાનું સંઘળું બળ એકકું કરી ઉંચે અવાજે બોલવા માંડ્યું: 'મુરારી જોલો ! મુરારી કહો.

છાડ કર જખ્ખ અપના પરાયા
તૈ તરે સે લગાઈ,
ફિર સુંદર આકૃતિ ઉસ કી
મન મેરે કયોં લાઈ ?'

તે રડવા લાગી, તેનું ગળું રૂંધાઈ ગયું. અને સદૃશ મન્દિરમાંથી અવાજ આવ્યો. કોઈ ગાઈ રહ્યું હતું:

‘છાડ કર જખ્ખ અપના પરાયા
જો મન તરે લાયા,

લેખા ચોંકી ઉઠી. તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર મળતો હતો. પૂનરી તેનો બાપ ગાઈ રહ્યો હતો. તે ધ્યાનથી સાંભળવા લાગી:

છાડ કર જખ્ખ અપના પરાયા
જો મન તરે લાયા,
વહી દેવતા તેરા, ઔર તુને
લગવાન હૈ પાયા.’

લેખાના મુખે મધુર મુરકાનની રેખા જેવાં. તેવું હૃદય નાચી
હૃદયુઃ “શું ? ભગવાન મળ્યા ?”

“હા બેટી” મંદિરમાંથી બહાર નીકળતાં પૂજારી બોલ્યો: “હા

‘છોડ કર જખ અપના પરાયા
જો મન તેરે સાધા
વહી દેવતા તેર, આર તૂને
ભગવાન હૈ પાયા.

ખુશાલીના આંસુથી લેખાની આંખ બીની થઇ. તે પૂજારીના
પગે પડી ડચકાં ખાતી તેણે પૂછ્યું: “આપુ, શું તે મારો દેવતા છે?”

“કેમ નહિ બેટી ? જેની આરાધના એક દેવી કરે તે દેવતા
નહિ તો કાણુ ?”

“પણુ આપુ, આજ હું હારી. મારો નિશ્ચય નિશ્ચય નહિ રહ્યો.
મેં કહ્યું હતું કે મુરારી મ્હારો પ્રિતમ છે, મુરારી મારો પરમાત્મા
છે. તો શું હું મારા નિશ્ચયમાં ચલિત નથી થઇ ? આપુ એ શુ
પાપ, નહિ ?”

“નહિ બેટી, એ પાપ નથી જો સાંભળ, આકાશી ગાય છે.”

‘પ્રિત કરન હી રીત અનોખી
હાર કે માનો જીત
પ્રિત મેં સબ કુછ ખો ગયો
તસીં મિલેગા મીત’

“સાંભળ્યું બેટી. પ્રિત કરવાની રીત અનોખી છે. હારને તું
જીત માન. આ આકાશી સાચેજ આકાશી છે, એ દેવતા છે. લેખા
જ તારા દેવતા પાસે જ એની આરાધના કર. એ દેવતા છે. તેની
પૂજામાં કંઈ કસર રહી નહિ જાય, એ જોજો દીકરી.”

લેખા દીવાની બની દોડી-પણ ડગમગતી-પડતી આખડતી; અને
વીણામાંથી અવાજ આવ્યો:

‘મન મન્દિર મેં તેરે પગલી
જેત નિશાલી જગાને આયા
ઝિલમિલ કરતે તારે લેકર
દુર અન્ધેરા સગાને આયા.

લેખાના પ્રાણમાં જાણે કાષ્ટએ સંજીવની ફૂંકી દીધી હોય
તેમ લેખા દોડી-ખૂબ દોડી. તેણે જોયું: આકાશી ચંદ્ર પ્રકાશમાં એક
મોટાં વૃક્ષને સહારે ઉભો છે ને ગાંધ રહ્યો છે.

‘પ્રિત કરન દી રીત અનોખી
હાર કે માનો છત
પ્રિત મેં સખ કુછ ખો ડાલો
તણી મિલેગા મીત.’

લેખાને આજ તેનો આરાધ્ય મળી ગયો. તે તેના ચરણે પડી.
આકાશી બોલ્યો: “દેવી ઉઠો, તમારો પૂજારી તમને બોલાવી
રહ્યો છે.”

લેખા આનંદસાગરમાં ડુબી ગઈ.

આકાશીએ તેને ઉઠાવી.

પૂજારી મન્દિરના દરવાજે ઉભો હતો.

તેની આંખમાં આંસુ હતાં-એ આનંદના આંસુ હતાં.

તે ગાંધ રહ્યો હતો:

‘યહી દેવતા તેરા, ઐર તૂને
સગવાન હૈ પાયા.’

મિતાક્ષરી

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

કવિતામાં નવીન દૃષ્ટિ કયી ?

સાંધ્યગીતના પ્રવેશક અગે કેટલીક ટીકાઓ 'સાહિત્યપ્રિયે' પ્રગટ થેલેના સાહિત્યચર્ચાના વિભાગમાં કરી હતી, તેનો જવાબ થી. 'સહેલાણી'એ પ્રતાપના અંકમાં આપ્યો હતો અને બીજો જવાબ 'ગુજરાતી'ના ૫ મી ફેબ્રુઆરીના અંકમાં 'વાણિયા' તથા દેને તકરાર' નામક 'ઓખ ભગત'ની સહીવાળા પ્રતિજ્ઞાથી અપાયો હતો. 'સાહિત્યપ્રિય'ની ટીકા એમનાજ શબ્દોમાં આ પ્રમાણે છે, 'જેઓ અભ્યાસ કે છંદમાપ વગેરેની સમજની ન્યૂનતાને લીધે તરેહવાર દોષો કરે છે તેમનો બચાવ કરવાનું કશું કારણ નથી તે માટે તો થી. ખબરદારનો પ્રકોપ પુણ્યરૂપ છે. પરંતુ જે નવીન દૃષ્ટિ કવિતાને કેવળ 'અણીશુદ્ધ પદ્ય' તરીકે જ જોવા નથી ઇચ્છતી પણ તત્વવિશિષ્ટ કવિતા રૂપે જ જોવા ઇચ્છે છે, અને જે દૃષ્ટિ કવિનાના અગોપાંગના દોષોને સમજે છે, છતાં તેના આત્માની વિશુદ્ધતા જળવવા માટે પદ્યવર્માં જ સર્વથા અટવાઈ જવા ઇચ્છતી નથી, તે દૃષ્ટિ પણ આવેલી છે, જ્યાં નથી, અને તે ઉપેક્ષાને પાત્ર પણ નથી, એમ કહેવાનો મારો આશય છે.' આગળ જતાં એમણે લખ્યું છે, 'એવી દૃષ્ટિએ પ્રાચીન અર્વાચીન કવિઓને હાથે દોષો કરાવ્યાના અને એ દોષો રૂઢ ચયાના દાખલા પણ મળે તેમ છે. એ દૃષ્ટિને ઝામવાથી કદાચ શુદ્ધ પદ્ય રહેશે પણ દરેક શુદ્ધ પદ્યમાં કવિતા નહિ રહે.'

જે નવીનો સમજની ન્યૂનતાને લીધે દોષો કરે છે એઓ વિશે અમારે કશું કહેવાનું જ નથી. એ ભ્રાષ્ટ્રો સમજતાં સમજતાં એજ દોષો સહેલાઈથી ટાળી શકશે. જેઓ ગાણીબૂઝીને દોષો કરે

છે-તેમને માટે શ્રી. 'સાહિત્યપ્રિય' 'લાયસન્સ' રાખે છે. અને એકજ વાત અહીં દરીએ છીએ કે અદ્યક્ષતમાં જે ગણીબૂઝીને કાયદાનો લાંગ ફરે છે તેને માટે બમણી સજા છે. જેઓ અંગતપૂર્વક ફરે છે તેઓ નો નિર્દોષપાત્ર પણ ફરે છે. જેઓ કવિ તરીકેનો દાવો કરવા કરાવવા માગે છે, જેઓ પોતાના કવિત્વને અંદાજરથી પણ પોષવા માગે છે તેઓ કાંઈ મારીનેજ એ એવું કવિત્વ દેખાડે છે. જે પદમાં કાવ્ય નથી છતાં છ દોબંગ કે એવા દોષો આવે છે એવા કાવ્યહિન પદ્યની અમે કશી સર્ચા કરતાજ નથી. કારણ કે જે કાવ્ય નથી તેની સાથે આપણે કશું નથી. વાત તો એ છે કે જે ખરેખર કાવ્યવાળાં પદ્ય ને જેમાં કવિના ખરેખરી ઝળકે છે, એવાં કાવ્યોમાં કવિ ગણીબૂઝીને કહો કે પોતાની વિદ્વતા દેખાડવા કહો કે પછી અધુરી શક્તિ કહો, કે ગમે તે કારણે આવા દોષોને લાવે છે તેને માટેજ અમારી દલીલો કે એક વ્યક્તિ કાવ્યજા હોય તો તે પદ્ય જોડી શકે, પણ એ પદ્યને કાવ્ય કાણ કહેશે ? પણ કાવ્ય કરવું ને કાવ્ય ગણાવવું હોય તો તેના તમામ અંગોની સમતોલતા, પરિપૂર્ણતા ને સુંદરતા તેમાં સુદરિએ લાયકાત જોઈએ.

જેને શ્રી. 'સાહિત્યપ્રિય' નવીન દ્રષ્ટિ કહી છે તે નવીન દ્રષ્ટિ લાયનાર શ્રી. બલવંતરાય કલ્યાણગય હકીર. શ્રી. હાકોરનાં હમણાં હમણાંના કાવ્યો નવીન દ્રષ્ટિએજ લખાય છે એ આપણે જોઈએ છીએ. એ નવીન દ્રષ્ટિને લીધે કવનાતા દસા શુજરાતમાં શી થઈ છે તે 'સાહિત્યપ્રિય' પણ જાણના દશે દ્રષ્ટિ સાચી કે ખોટી એનો વિચાર કરતાં પહેલાં એક સત્ય જણાઈ આવે છે કે પ્રગતને એવી કવિતાઓમાં રસ રહેો નથી તો પણ એ દ્રષ્ટિને આપકારવામાં શો સાર છે ? કાંઈ પણ કારણે વિરપતા એ વિરપતાજ રહેવાની. એ દ્રષ્ટિએ જે કાવ્યો રચાયાં અને આપણી જાણમાં આવ્યાં, તે પરથી સ્પષ્ટ દેખાશે કે એ નવીન દ્રષ્ટિથી કાવ્યો કહ'શ થયાં છે. જનજનની લાપાના શબ્દોનો ફુંલમેળો ભેગો કરવો-ફાવે ત્યાં છ'દોબંગ કરવો-શબ્દો મારીમચડીને મૂકવા વિગેરે. આમ કયાં પછી

પણ એ ખોટાં વિધાનેને મજબૂત બતાવવા, સામાના મન પર હસાવવા લાંબાં લાંબાં ટિપ્પણ મૂક્યાં. જેવી રચનાઓનાં ગુજરાતીની સાચી કવિતાનું ગૌરવ નથીજ. દેહનું એક અંગ જતાં તેની ખામીજ રહે છે, અને તે ખામીવાળુજ દેખાય છે કાવ્ય તો દોષરહિત પદ્યમાં પણ રહેશે અને દોષવાળા પદ્યમાં પણ રહેશે જે એ પદ્યનો રચનાર કવિ તરીકે તો પણ ક્યું પદ્ય કાવ્યમય અને સાદું લાગશે? એનોજ વિચાર કરવાનો છે. જેમ આત્માને શોભાવવા સુંદર દેહની જરૂર છે-આત્માને સુરક્ષવા સુંદર દેહની જરૂર છે તેવીજ રીતે કાવ્યને શોભાવવા અને સુરક્ષવા સુંદર પદ્યની પણ જરૂર છે.

ખીજી વસ્તુ એ છે કે જે નવીન પ્રતિષ્ઠિત સ્વિઓ છ'દોભંગ કરે છે તેમની એવી દલીલ પણ હોય છે કે સુંદર પદ્યલાસિત્ય લાવવાને એ છ'દોભંગ વાળીખૂઝીને કરવામાં આવ્યો છે. એવાં દ્રષ્ટાંતો બેઠાંએ તેટલાં એ કવિઓના કાવ્યોમાંથી મળી રહેશે. પણ જે પદ્યલાસિત્ય કે ધ્વનિ માધુર્ય વધારવાને એ દોષ કરવામાં આવે છે, તેજ માધુર્ય કે તેથી વિશેષ ઓળસવાળું માધુર્ય વગર દોષે કવિતાના નિયમોને અંતઃશઃ આધીન રહી લાગી શકાય છે. તો પછી એવી દલીલો કરીને એવી નબળાઈને સહકાર આપવામાં સાહિત્યપ્રિયો શો આશય છે તે સમજાતું નથી.

'અર્થ' પ્રધાન' એ નવીન દ્રષ્ટિનું ખીજું વૃત્ત. અર્થપ્રધાન શામાં નથી? અર્થ વગર કયો વસ્તુ છે? જે કાવ્યો રચાય છે તે શું અર્થ વિનાનાં છે? શબ્દ અને અર્થ એ વાણીથી જૂદાં થઈ શકે નહિ. અને શબ્દ અને અર્થની એકાત્મતા, એકતા એ વાણીનો સનાતન અભિન્ન આત્મા છે-એજ એકતા વાણીનું ઓળસ છે-જે નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોથી માંડી ગુજરાતના આજ સુધીના અનેક કાવ્યોમાં આવ્યું છે. તે શું એ કવિઓ નથી જોઈ શક્યા? વાણીના વાધા ચીરીને અર્થને નમન બતાવવામાં શું એ સાદાર કવિઓનો આશય છે? મારી મચડી વાક્યોની અટપટી રચના કરી અર્થને છિન્નવિછિન્ન કરવામાં શું એ નવીન દ્રષ્ટિ રહેલી છે?

સારા વિચારને-લાવને પદના બધનને આધીન રહી, ધારવા નેટલી સુંદર રીતે કવિતા ન આપી શકતા હોય તો તેમને કવિ કહેવડાવવાનો શો અધિકાર છે ? જે તરિયો હોય તે પાણીમાં ઉતરે જેને કુબવાની બ્હીક છે તે લલે તુંબડું લઈને ઉતરે પણ તે તેની જાતને તરિયો કહેવડાવી શકે નહિ. કવિ તો શબ્દ અને અર્થ એ બન્નેને રમાડતો રસાત્મા હોવો જોઈએ. અને જો અર્થનેજ પ્રાધાન્ય આપી શબ્દને શિથિલ રાખતો હોય તો ગદ્યનું રજુ ખુલ્લુંજ પડ્યું છે, જ્યાં નથી કુબવાનો લાય કે તણાઈ જઈને કોઈ ભેખડ પર પછડાવાનો લાય.

પ્રતાપમાં સાહિત્ય મહેદીલ

તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૩૬ના પ્રતાપના અંકમાં શ્રી. 'સહેલાણી'એ અમારા પર 'બેજવાબદારી' અને 'બેદરકારી'ના આક્ષેપો મૂક્યા છે. આ આક્ષેપો 'માધુરી'ના ગયા અંકમાં આવેલા 'ચર્યાપત્ર' અંગે થયા છે. એ ચર્યાપત્રનું સત્ય હવે જાહેર થયું છે કે એ અંગ્રેજી કાવ્ય કવિશ્રી ખજરદારનુંજ હતું. ભાઈ સહેલાણી એમ માને છે કે તંત્રીઓએ આખા જગતના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેમજ કવિશ્રી ખજરદાર સાથે અમારે ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવાથી એ ચર્યાપત્ર એમને દેખાડીનેજ છાપવું જોઈએ. 'ચર્યાપત્ર' આવ્યું એટલે ચોરી સિદ્ધ થઈ ગઈ એમ કોણે કહ્યું ? અમે તો એક તંત્રી તરીકે 'ચર્યાપત્ર' આવ્યું તે-તે વ્યક્તિને ધ્યાનમાં લઈનેજ આવ્યું. અને તે વિષે અમે તંત્રીનોંધમાંજ ખુલાસો કર્યો છે.

સંબંધીઓ સાથેનીજ ચર્ચામાં તંત્રીઓએ કેમ વર્તવું એ તંત્રીઓને પૂરેપૂરું જાત છે. એ સુરત સહેરની શેરીઓમાં સહેલ કરનાર સહેલાણી-રાજમાર્ગે ચાલનાર તંત્રીઓને શીખવાડી શકે તેમ નથી. 'બેદરકારી'થી કવિ ખજરદારની આખરને અમે નુકસાન પહોંચાડ્યું. પણ એ ભાઈ જૂલે છે કે આ કોચળામાંથી બિલાડું નીકળતાં કવિ ખજરદારની આખર વધી હશે. જે કાવ્ય અંગ્રેજી

સાહિત્યનું મનાયું તેના કર્તા ગુજરાતી કવિજ છે એ તો ગુજરાત માટે અને અમારે માટે ગૌરવભયુ છે.

અમને ખાતરી છે કે સાધ સહેલાણીએ તંત્રીઓના સંજ્ઞેગો પહેલાં જોવા હતા. ચર્યાપત્ર કે લેખો આવે તો તંત્રીએ તે જોધને-તે ચર્યાપત્ર મોકલનારને ન્યાય મળે-એટલું જ જોવાનું હોય છે. કારણકે ચર્યાપત્રનો ખુલાસો મળ્યા પછીજ-તે આક્ષેપો પૂરવાર થયા કહેવાય. તે આક્ષેપો સાચા હરે.

શ્રી. કનુ દેસાઈને અભિનંદન

જેમ એક બાળુ સાહિત્યકારો પોતાના સાહિત્યપ્રદેશને જાત-જાતની સામગ્રીઓ આપી દીધાવી રહ્યા છે, તેમ શ્રી. કનુ દેસાઈ એકલે હાથે પોતાના ચિત્ર-કળાના પ્રદેશને વિધવિધ ચિત્રો વડે વર્ણવી શોભાવી રહ્યા છે. સાહિત્યમાં જેટલાં પુસ્તકો પ્રસિધ્ધ થાય તેમાં થોડાંકજ બાદ કરતાં બધાં પુસ્તકોને સુશોધિત બનાવવામાં શ્રી. કનુ દેસાઈનો ફાળો છે. એમનાં ચિત્રોએ ગુજરાતની જનતાને આકર્ષી છે. એમના ચિત્રોમાં દ્રવિની જેમ કર્પનાઓ પણ મૂર્તિમંત ૩૫ ધરે છે. ચિત્રોની ગમેતેવી હરોળમાં એમનાં ચિત્રો-એમનાં જ છે એમ રેખાઓ પરથી કે ચિત્રના સમગ્ર-દેખાવ ઉપરથી દેવાયેલી અંખોને જણાયા વગર રહેતું નથી. એમનાં ચિત્રોના અનેક સમૂહો પણ બહાર પડેલા છે. અને તે કલા વિવેચકોની પણ પ્રશંસા પામી ચૂક્યા છે. થોડાં વર્ષોમાં જાતમહેનતે-ખંતથી કળાને વફાદાર રહી જે સિધ્ધિ એમણે પ્રાપ્ત કરી છે તે ખરેખર અઘિનહનીય છે. અને એજ સિદ્ધ કરેલી કળા વડે એમણે ગુજરાતને સજીવાયુ છે તે માટે ગુજરાતને પણ ગૌરવ લેવા જેવું છે. કળા અને કાવ્યતત્વ એ બન્ને શ્રી. કનુમાં એકત્રિય થયેલાં જણાવ્યાં છે. એ કાવ્યતત્વ રેખારૂપે અવતાર લે છે અને ચિત્રના દેહનો આત્મા બને છે એ શ્રી. કનુની કળાની વિશિષ્ટતા છે. ગુજરાતી સાહિત્ય સભાએ એમની એ કળાની કક્ષર કરીને રણુજી તરામ સુવર્ણચંદ્રક બક્ષ્યો છે. અને આમ એ સુવાન ચિત્રકારથી ગુજરાત વધારે પરિચિત થયું છે.

સાહિત્ય સમીક્ષા

ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ તરફથી આ વર્ષે સાહિત્ય સમીક્ષા પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને સોંપી છે. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને ગુજરાતો ક્યારનુંયે ઓળખે છે. કદાચ એમનો શરમાવ સ્વભાવ ન હોત ગુજરાતી સાહિત્યને વિવેચનના ક્ષેત્રમાં ધણુંયે આપી શક્યા હોત. એમનો અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યનો અભ્યાસ દરકાઠ વ્યક્તિને માન ઉપગતવે તેવો છે. એમનું વિવેચન-એટલે નિષ્પક્ષપાત. આજે એવા નિષ્પક્ષપાતી વિવેચકો ગુજરાતમાં ગણ્યા ગાંડ્યાજી મળી શકે છે. અને એવા વિવેચકોમાં શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ગુજરાતના સાક્ષરો, લેખકોની કે માન્ય વિવેચકોની પણ પ્રીતિ એક નિષ્પક્ષપાત વિવેચક નીકે મેળવી શક્યા છે. વસ્તુનું ગુણદર્શન કરવામાં કદીયે એંગા દદ ઓગ્રંમતા નથી. જે વસ્તુ સામાન્ય વાચક અને કેટલીક વાર વિદ્વાનોની નજરમાં પણ નથી આવતી-એવી વસ્તુઓને એઓ એમના વિવેચનમાં બહાર લાવી શક્યા છે. અને એજ એમની અસાધરણ સારા વિવેચકની શક્તિએ એમને સાહિત્યકારોમાં તેમજ સાહિત્યરસિકોમાં પ્રિય બનાવ્યા છે. એક મિત્રની વાતમાં એક પ્રસંગ વખતે સાંભળેલું કે “જેમ જવેરી બજારમાં ધર્માદાનો કાંટો તેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનનો કાંટો વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી છે. સાહિત્યસભાએ મોઝા મોઝા પણ એમને પકડ્યા છે-તે આનંદની વાત છે અને ખાતરી છે કે એમનું મૂલ્યાંકન સાહિત્યકારોને કે વાચકોને મહત્વનું રહેશે.

સાહિત્ય સંસદનો વસંતોત્સવ

શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શી પ્રધાન થયા એટલે આપણે સ્વપ્ને પણ ન લાવી શકીએ કે એઓ સાહિત્યમાં આપણને ‘હવે કાંઈ પણ નવું’ આપી શકે. પણ હમણાંજ જોયું કે ગુજરાતના મુન્શીએ ‘ગુજરાતના ઇતિહાસ પર ૬૬૬૨ વિશનજી વ્યાખ્યાનમાળાના મણુકા તરીકે એક વિદ્તાભયું’ વ્યાખ્યાન આપી આપણને અજાયબીમાં નાખ્યા છે. એમણે

એમની ખટપટમાં રહીને પણ એ વખત ક્યાંથી મેળવી એમણે આખું વ્યાખ્યાન તૈયાર કર્યું-એ આપણને સૌ કોઈને અગ્નયજ્ઞીમાં નાખે એમ છે. શ્રી. મુન્શીજી સંસદના સ્થાપક, સંસદની નાડી પણ હંમેશાં મુન્શીજી તપાસતા રહેજ છે. એજ સાહિત્ય સંસદે હમણાંજ વસંતોત્સવ ઉજવ્યો-અને સંસદ જીવની જાગતી છે એ સત્ય સ્પષ્ટ સૌ કોઈને જણાવ્યું.

વસંતોત્સવ ઉજવનારા ભાઈઓએ ખરેખર ખૂબ શ્રમ લીધો દેખાતો હતો. શ્રી. મુન્શીજીનું સ્નેહસંઘમ નાટક પણ ઘણીજ સરસ-રીતે ભજવાયું હતું. એ નાટકમાં ભાગ લેનાર ભાઈબેનોએ પોતાની નટ તરીકેની અગ્નયજ્ઞ શક્તિ દેખાડી હતી. કેપ્ટન જોશવરસિંહ નો પાઠ લેનાર શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે આખા નાટકને સફળ બનાવવામાં મુખ્ય હતા. નાટક જોતાં કોઈને પણ એમ લાગ્યા વગર નહિ રહે કે કલ્યાણ મુન્શીજીએ શ્રી. જ્યોતીન્દ્રને જોઈનેજ કેપ્ટન જોશવરસિંહ પાત્ર એ નાટકમાં આલેખ્યું હશે. શ્રી ધનમુખલાલ મહેતા તેમજ પ્રો. ભાનુશંકર વ્યાસે પણ સરસ પાઠ ભજવ્યા હતા, હજારો જોઈને પણ સ્ત્રી પાત્રોમાં સફળ ચલા હતાં. લખેલું સ્નેહ સંઘમ નાટક ભજવતાં-ઘણુંજ સફળ થયું હતું. આપણાં સાહિત્યમાં આવી કૃતિઓ ગમે તેવા આમ વર્ગને કે ઉમરાવ વર્ગને પૂરેપૂરા આનંદ સાથે બળે કલાક સુધી મુગ્ધ કરી રાખી શકે છે-એ જોતાં આનંદ થાય છે વસંતોત્સવ અંગે સારી રકમ ભેગી થઈ હતી અને તે સંસદના લાભાર્થે હતી. એ નાટક હજીએ એક બે વાર એ ભાઈઓ ભજવશે તો બેશક સંસદને તેમજ જનતા ખન્નેને લાભ થશે.

શ્રી. મુન્શીજી પણ મગાગાંઠ વાળીને સંસદના આવા કાર્યક્રમ પ્રસંગે ત્રણ ત્રણ કલાકો સુધી બેસીને સંસદના સભ્યો સાથે હેતુથી મળે છે. એજ ‘યુજરાતની અરિમતા.’ એ અરિમતાને જીવનમાં ઉતારનાર મુન્શીજી ઘણું જીવો-અને મુન્શીજીની સંસદ અમર રહે!

સંબેદ નોંધ

સ્વ. મોતીલાલ અમીતે ગુજરાત આખું જાણતું હતું. એમની સેવાઓ અને એમના સૌજન્યથી લાગ્યેજ કાંઈ અગણ દશે. વડોદરા રાજ્યની સેવા કરતાર સાહિત્યનો ખરેખરો પ્રચાર કરતાર મોતીલાલનું અવસાન સાંતે માટે દુઃખદ છે. એમનીજ સાથે યોગજ દિવસોને અંતરે મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડનું પણ અવસાન થયું. સ્વ. સયાજીરાવ ગાયકવાડની મદદ ગુજરાતી સાહિત્યને ઘણી મળી છે. વડોદરા રાજ્યમાં લાયબ્રેરીઓ ગામેગામે કરતાર એ મહારાજ-પ્રજના આત્મામાં અમર રહ્યા છે. હમણાં હમણાં તાજેતરમાં સાક્ષર શ્રી. નમદાશંકર મહેતાના અવસાનના સમાચાર સાંપડે છે. ઐ ત્રણે સ્વર્ગસ્થ આત્માઓને પ્રભુ શાંતિ આપે એટલી અમારી અન્તઃકરણની પ્રાર્થના !

પણ નથી કે જેથી નવા ચણસો ચારસો આહકો થાય તોજ માધુરીની ખોટ પૂરાય. અમે ફરીફરીને અમારા આહક લાઇએને અંતઃકરણથી એ એકજ વિનંતી કરીએ છીએ.

માધુરીના વિકાસમાં દરેક આહકનો ફાળો રહે અને તંત્રી અને આહકો વચ્ચેનો સંબંધ કળવાય ! હવે તો જે કમર કસીને કરવાનું છે તે એટલુંજ કે માધુરીને સંધ્યર બનાવવું. જે આ વર્ષમાં હજી આહક સંખ્યા વધશે-તો માધુરી પાનાંની સંખ્યામાં કે બીજી અનેક રીતે એનો વિકાસ સાધશેજ. માધુરીને આજ સુધી ચલાવનાર એજ લાઇઓ છે કે જેમના લવાજમો બદલેજ એ નમે છે; નહિ તો તંત્રી પાસે તો મૂડી જેવું કશું નથી કે જેમાં એ લવાજમોની તમા ન કરતાં માધુરી સહેલાઈથી ચાલે. 'માધુરી'ના વિકાસમાં પોતાનો સીધો ફાળો આપે તો અમે એ લાઇઓના અંતઃકરણથી આભારી રહીશું.

હૈમ સારસ્વત

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના રમરણ નિમિત્તે પાટણમાં શ્રી. કનૈયાલાલ મણેકલાલ મુન્શીના પ્રમુખપણા નીચે હૈમ સારસ્વતસત્રની ઉજવણી થઈ. મુન્શી પાટણને જૂલે તેમ નથી, અને પાટણ મુન્શીને જૂલે તેમ નથી, પાટણને અમર કરનાર મુન્શી એને મુન્શીને અમર કરનાર પાટણની પ્રભુતા. સિધ્ધરાજ અને હેમચંદ્ર ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અમર છે. સ્વ. મોહનલાલ મેતીચંદ ઝવેરીના રમરણાથે પાટણ ખાતે હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરની ઉદ્ઘાટનક્રિયા પણ શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શીએ કરી છે. કલિકાલસત્રજ હેમચંદ્રાચાર્ય સાહિત્યના જ્યોતિર્ધર હતા. ગુજરાતના ઇતિહાસના એ મહાન આત્માને ગુજરાતે આમ અંજલી આપી-પોતાની ફરજ અદા કરી છે.

આગામી સાહિત્ય પરિષદ

આગામી ચૈાદમા સાહિત્ય સંમેલનનું નિમંત્રણ વિલેપારલા તરફથી મુંબઈ પરાંઓમાં ભરવાનું અપાયું છે તે નિમંત્રણ સ્વીકારતાં આવતું સાહિત્ય સંમેલન વિલેપારલામાં ભરાશે એ આનંદની વાત છે. મુંબઈ પરાંની સાહિત્યરસિક જનતાને આંગણે એ સાહિત્યકારોનું અને સાહિત્યરસિકોનું સ્નેહપર્વ ઉજવાશે. તે ખરેખર ઉમળકાથી અમે વધાવીએ છીએ.

અમારે આંગણે આવતું એ સ્નેહ-પર્વ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અને મુંબઈનાં પરાંઓના ઇતિહાસમાં અમર રહે. એજ અમારી તમન્ના છે.

ધીયોયોત :: પ્રચોદયાત્ !...

પરોઢનો પુણ્ય હિમાદ્ર અંચળો
ખસી જતો ને રવિ-રશ્મિ રેસતાં;
સોના રજે ગુંબજ આભનો સિંધી
પૃથ્વી તટે લોલ વિલોલ ખેલતાં.

નમો! આલ અભિનેતા, સૃષ્ટિના સૂઝાધારને,
પ્રણેતા વિશ્વલીલાના, નટરાજ નમોસ્તુતે.

તહારા સમો કુશળ કોઈ ના ખીજે
તખ્તા પરે આલમના કયહીં દીઠે;
તું ખેલતો તાડવ આદિકાલથી
ચૂકયા વિના આલ અલગ તાલથી.

લવ્ય એ ભર્ગ્વીલાને અર્પી છે અર્ધ અંજલિ
આર્ષદૃષ્ટા મુનિગ્રેષ્ઠે, ‘ધીયોયન : પ્રચોદયાત્ !’

બાલમુકુન્દ દવે

રે કચ્છ ભૂજના રાજ્ય જાતે જનમારે ખાડા ખોદ્યમાં
જાતે જનમારે ચાળા ચુશ્યમાં
જાતે જનમારે ડા'પણુ ડોળ્ય માં
ડા'પણુ ડોળ્યે કુલશે તારાં રાજ્યે કચ્છ ભૂજના રાજ્ય...જાતે.

+

સૂરીયો સુકની તારો મુડકદો
ડોલતાં તારાં દરીયે જૂનાં જાજરે કચ્છ ભૂજના રાજ્ય...જાતે.
ગામડે ગામડે છુટા ફરે ચીતરા
માનવીયુંના ચીતરા ખેલે ખાજરે કચ્છ ભૂજના રાજ્ય...જાતે.
કુડીયાં ચલણુ ને કુડા કાપદા
કુડીયા તારા દારસારી કુડાજરે કચ્છ ભૂજના રાજ્ય...જાતે.

+

હઠ રે છોડી મનાવી લે હંસલા
હંસલા કચ્છી સારશે તારાં કાજ રે કચ્છ ભૂજના રાજ્ય...જાતે.

નવસૌરાષ્ટ્રના તા. ૨૩ ફેબ્રુઆરીના અંકમાં આવેલા
'રે કચ્છ ભૂજના રાજ્ય...'એ ગીતમાંથી ટ્રેટસોફ બાગ ઉપર આપ્યો
છે. દેશી રાજ્યોની લડતે પ્રજામાં પણ એક પ્રકારનો વેગ આણ્યો છે
અને કેટલાંક કવિહૃદયોમાં રાષ્ટ્રસંકિતની તમન્ના ગીત રૂપે મુલત'થયેલી
માલમ પડી છે. કુલજાળ્ય અને નવસૌરાષ્ટ્રમાં એવાં અનેક સારાં
ગીતો દેખાયાં છે. ઉપરનું ગીત ફરફરના દરિયા કિનારેથી આવેલું છે
એમ 'નવસૌરાષ્ટ્ર'ના તંત્રીએ જણાવ્યું છે. 'અગ્રેરી' એ તખ્તસુસથી
આવેલું આ ગીત ગમે તે વાચકની છબે એક વખત પોતાનો
રજકાર જગાડશે એમાં સંશ્ક નથી. સત્તરમી સદીમાં કે અઠ્ઠરમી

એમાંની ત્રીજી પકિત સાર્વલેવિકીકૃતિની જ છે કે કોઈ મહાજંદ શોધી કાઢ્યો છે તેની છે, તે કંઈ સમજાતું નથી. આમ આખા કાવ્યમાં મિથ્યા સમ્બાધંબર સિવાય કશુંયે નથી. અને બેસાડ કલ્પનાના કે ભાવના રંગ છે ત્યાં તે છિન્નવિછિન્ન દશામાં જ છે.

‘પ્રભુતાનું પંખી’ એ નામનું એક સરલ ગીત શ્રી. પૂર્ણલાલનું ‘ભિમિ’ના દેડુઆરી અંકમાં મળે છે. એ ‘પ્રભુતાનું પંખી’ શું કરી નહું છે.

પંખીડું આવે આવે ને જાય જાડી

આંખોને અમરત પાછ અમોહનું

યાય અલોપ ધડી રડી—પંખીડું...

આમ એ દિવ્ય પંખીને આંખોને અમરત પાતું કહેયું છે. પણ કવિ એ પંખીની ‘રોહની જાળ’માં શી દશા થશે એનો વિચાર કરે છે,

લાવે આનંદ ને જાયે આનંદ લઇ:

અણસૂણા સૂરની તો વાને મોંઘી થઇ;

તોય રહી આશા કે નેહતણી એક દિન

જાળ એને ઝાલશે ભટુડી.—પંખીડું.

‘ભિમિ’ના એજ અંકમાં શ્રી ‘જટિલ’નું ‘કાંટા વિનાનું ન શુલાખ-સં-વે’ સ્પષ્ટ વાણીની પ્રવાહિતા સાથે ગમી જાય એવું છે. કાંટા-શુલાખ-અને સુગંધી એ ત્રણેનો મેળ થયાય છે એમ કવિ જીવનનો કાયડો ઉકેલતાં કહે છે.

આગાહી મૃત્યુ જીવ જન્મની છે,

ને જીંદગી મૃત્યુલયે ભરી બધે;

અનંત એ ગભિરે શન્ય માત્ર છે,

ને શન્ય માતા સમ છે અનંતને.

માટેજ કાંટા મહીં છે શુલાખ

અને શુલાખે જ ખરી સુગંધ.

અને એજ કવિ હોદ્દાની એ પદ્ધતિઓમાં કહે છે કે કાંટા વિનાનું ગુલાબ હોષળ ન શકે અને હોય તો તે મને ગમતું નથી. એ એ પદ્ધતિઓ સ્પષ્ટ અને સચોટ છે.

કાંટા વિનાનું ન ગુલાબ સંભવે
તે સંભવે તો મુજને ન એ ગમે.

શ્રી જટિલનું એક બાબુ સરસ ગીત 'પ્રખ્યાન'ના માગશર અકમાં મળે છે. 'તું અને હું' એ આખા ગીતને ત્રણ કડીઓમાં વહેલી કવિએ એકમાં 'તું કુલકું' ને હું મુગધઃ બીજામાં 'તું બંસરી' ને હું મર' અને ત્રીજામાં 'તું સદ અને હું સગીર' કહી ગીતને સરસ કર્યું છે.

કુમારના જન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી, માર્ચ એ ત્રણે અકમાં એક પછી એક ધ્યાન ખેંચે તેવાં કાવ્યો આવ્યાં છે. જન્યુઆરીના અકમાં શ્રી. હિમાસંકર નેપીતુ 'નિશીથ' કાવ્ય આવ્યું છે.

શરૂઆતમાં નિશીથને 'નવક રૂરૂરૂ', 'નટરાજ ભક્ત' કહીને એને ખરેખરો નટરાજ બનાવ્યો છે. એ આખું ચિત્ર પહેલા અકમાં સારું ભેંડે છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ કહપના સાથે ખેલ કર્યાં છે. એમાંની ઘણી કહપનાઓ ખેરાક કળયપ્રતિભાના ચમકારા છે. અને તે કહપનાઓ વપાઈ છે. પણ કવિ એકજ વાત સૂદ્યા છે—કે કહપના એકલીજ કાવ્યમાં ન નબી શકે. ગમે તેવી કહપનાઓ હોય પણ તે તે કહપનાઓથી એક ચિત્ર ડિબું થતું જોઈએ. જો નિશીથને 'નટરાજ' કહ્યો તો ભલે એ નટરાજને દબારો પદ્ધતિઓ સુધી, કવિ કહપનારંગથી ચીતરે—પણ એ હેવટની પદ્ધતિ સુધી નટરાજ જ રહેવો જોઈએ અને તેમ જો ન રહે તો તે આખું ચિત્ર તૂટી જાય અને કાવ્ય નિષ્ફળ જાય. આ આખા કાવ્યમાં એમજ થયું છે.

એક માળામાં અનેક મણકા હોય પણ તે સૌ મણકાઓ એકજ દોરીને વળગેલા જોઈએ. એજ કાવ્યમાં કવિ કાવ્ય બીજાજ કહપનાઓ કરે છે.

દીકેલ દેખંત મહી વળી, મધા
તણું સમ દાતરહું નિરંતર
થમે નભએજ તણા મુપકવ
તારાગણો-ધાન્ય કણો-લણુતો.
ને વર્ષામાં લેટતો અઝ ઓઢી.
હે રૂપોમાં રાયતા નન્ય યોગી !

તારાઓને ધાન્યના કણુ કહી એને લણુતો દેખાડે છે. વળી પાછું
વર્ષામાં અઝ ઓઢીને સૂધ જતો દેખાડે છે. વર્ષામાં કદિયે ધાન્ય
લણાય છે ખરું કે-અંત ધાન્ય લણાય છે ત્યારે વર્ષા હોય છે
ખરી ? આમ કવિ કદપનાઓના રંગમાં મસ્ત બની વાસ્તવિક કમને
વીસરે છે. અને ત્યાં તો તરતજ છેલ્લી પંક્તિમાં કહે છે. 'હે રૂપોમાં
રાયતા નન્ય યોગી ?' યોગી હોય તે શું ધાન્ય લણુયા જાય ? અને
જે ધાન્ય લણુનાર ખેડુત છે તેને વળી રૂપ કેવાં ? અને આ પંક્તિઓ
વાંચતાં એ નિર્ધાય નટરાજ જેવો દેખાશે ખરો કે ? અનેક કદપનાઓમાં
એક સરસ કદપના.

સંન્યાસી હે ઊખમુધાં અધોર !
અધાર અર્ચેલ કપોલ લાગે,
ડીલે યોગી કોમુદીસ્વેત ભરમ,
કમંડલું બકિમ અષ્ટમીનું
કે પૂલિમાના જલકંત અંદનું.

અહીં એને સંન્યાસી કહી કવિ મનોરમ ચિત્ર દોરે છે. કદાચ
આખા કાવ્યને આ એકજ કદપના પર જમાવ્યું હોત તો એ કાવ્ય
ધણું સરસ ચાત.

એ આખા લાંબા કાવ્યને આમ જતજનનનાં રંગ ચટાવ્યા
પછી છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં

કહે, કહે,

નિર્ધાય વેનાસિક હે ઉપાના !

એમ કહી કવિ કાવ્યની સારી અસર ઉપજાવવામાં સફળ થાય
છે. આ કાવ્યમાં જાણીજૂઝીને જંદોભંગ-તથા શબ્દોના પથુ વિચિત્ર

પ્રયોગો થયેલા જણાયા છે પણ અહીં લેખની મર્યાદા હોઇને એની અર્થા થઇ શકે તેમ નથી. અને આટલી ચર્ચા આ કાવ્ય અંગે કરી છે એનું એકજ કારણ કે એ કાવ્ય કરી દહીં બેશક હોંચા કવિત્વથી અંકિત છે. અને હજારે કવિ જો એ કાવ્યને-કે એ કલ્પનાઓને ચોકકસ રૂપ આપશે તો એક ઘણું સરસ કાવ્ય થઇ રહેશે.

‘કુમાર’ના માથે અંકમાં થી, ‘સુન્દરમંત્ર’ ‘કણ’ નામનું ખંડ-કાવ્ય મળે છે.

‘કણ’ લાંબા ખંડ-કાવ્યમાં મરાઠાસરતના કણને આખા કાવ્યમાં સ્થિતરવામાં આવે છે. અને કવિ એમાં સદૃશ થયા છે. વિષયની નવીનતાની વિશિષ્ટતાનાળા આ કવિએ-આ કાવ્યને ઘણુંજ સુંદર બનાવ્યું છે-પણ તેની સાથે એમ પણ નોંધ કરવી જણાય છે-કે ગાણીબૂઝીને સંસ્કૃત શબ્દો આણવાજ-જાણે કેટલાક શબ્દો મૂક્યા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. અને એ સંસ્કૃત શબ્દો વાપરતાં પણ તેની સાથે છુટ લેવી તે અનિચ્છનીય છે. રથોપ્ધતા-વંશસ્થ-અને દુતવિગ્નમિત તથા અનુષ્ટુપ એ છદોના ઉપયોગમાં એઓ અનુષ્ટુપમાં વિશેષ સદૃશ થયા છે. રથો-જ્ઞતામાં ઘણી જગાએ મારીમચડીને વાક્ય ઉમાં કરવાં પડ્યાં છે. પણ તે તે રથને ફક્ત સંસ્કૃત શબ્દોને અંગેજ એ સ્થિતિ બની હોય એમ લાગે છે. અણુનને હણુયા કર્યો પોનાના બનના પ્રયત્નો કર્યા-અને તેનું વણુંન પણ કવિએ તેટલીજ સુન્દર રીતે શુદ્ધિપૂર્વક કરેલું છે.

અને સુગોચ્યું બહુ પાથ માર્યા
ને પૂજી સોનારજમાં સુવાડીને
અમોઘ જોને કીધ તોહ કાઢીને
આકણું જયા કરીં બલાદય કર્યો

જેહું મૂક્યું શર ચમકર શું પાથ ફેરી દિશામાં.

ચારે પકિતથી છૂટી પાડી પાંચમી પંક્તિ અહીં ચર્ચા મૂકેલી જણાય છે. અને એમાંજે ‘ચમકર’ કહેતાં એ બાણની કી મત આંકે છે.

આ છેલ્લી લીટીના વચલા ખંડમાં એક શ્રુતિ વધી ગયેલી છે, તે લયને તોડી નાંખે છે.

કવિ કાવ્યના અંત ભાગમાં કહે છે,

જય હે ભાનુના ભગંતણા વચંતરી વારસ,
તારી યશઃકથા તીણા ત્યાગના ટાંકણા ચક્રી
કારેલી અંતરે ધારી રહેશે કાલ-આરસ !

આરસ કહી-કવિત્વભયુ^૧ સમાપન કરી કવિ કણુંની કથા આમ કરીને પૂરી કરે છે.

સેંટ ઝેવીયસ^૨ કહેલેજના ‘રશિમ’માં પણ સાધારણ સારાં કાવ્યો સારી સંખ્યામાં આવ્યાં છે. પ્રો. જાલાના સરકૃત કાવ્યનો અનુવાદ પ્રો. ભાનુશંકર ત્રાસે ગુજરાતીમાં કર્યો છે. અનુવાદ તરીકે એ કાવ્ય ખરેખર ઘણું સફળ થયું છે, અનુવાદમાં પણ શુદ્ધિ સરસ જળવાઈ છે તે પણ પ્રશંસનીય છે. શ્રી. સુંદરજી બેટાઈનું ‘અર્ધે’ આવ્યાં મળે છે. મંદાકાંતામાં પણ જ્યારે કવિ યતિભંગ કરે છે ત્યારે તે દોષજ છે. મંદાકાંતાની ધીમી ગતિમાં યતિ જળવવાની ચીવટતા કવિએ રાખવીજ જોઈએ. સાત પંક્તિઓ મંદાકાંતામાં રહ્યા પંછી આઠમી પંક્તિથી સ્વર્ગશ્રામાં રહે છે. જીવનમાં અનેક ટેસ ખાધી પડી-પણ એ ટેસ ખાતાં કવિ કહે છે,

હેશે હેશે મળ્યું કે અનુભવ બલ;ને છકડે છકડે ચે

લાધી ના સિદ્ધિ મોંઘી નવલ નવલ શું દષ્ટિ ને રક્તિ કરી ?

આખા કાવ્યમાં છેલ્લી પંક્તિઓજ ગમી જાય એવી છે.

રંગચળાયા ચક્રી સૌ રચિત ખચિત રી રોલના પ્રીતિલીલા !

જે હો તે હો ભલે હો અગ્રગટ જુરખે ભાવિના, ચન્દ્રશીલા !

શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરીનું ‘અગળ દયિતે’ કાવ્ય સ્પષ્ટ અને હૃદયગમ છે. અવ્ય, બળ, કક, આમ પ્રાસ મેળવેલા એ ચૌદ પંક્તિના કાવ્યને જો કદાચ ‘સૈનેટ’ના જન્મન પ્રમાણે પ્રાસ ગોડવાયા હોત તો એક સારું સૈનેટ થાત. એ કાવ્યમાં કવિ નિર્વાણને ક્યાં વિરમતું જુએ છે !

અને હો હો ત્યારે પણ ન નયનો કાંઈ નિરળે,
અધું કાં કે, એનું ભવભવનું નિર્વાણ વિરમે
તમારાં નેત્રો ને અધર વિકસાવત સ્મિતમાં,
રૂપાળી છાતીની ચક્રિતર યાત્રી ધગકમાં;

પણ કવિ આખરના ભાગમાં

મળેનું સમાપન કરીને કહે છે,

તમે એં કેવાં હો અગ્ન્ય દયિતે ! કે નયનમાં
અભાવે ને ભાવે પણ મુજ રમી એકજ રહ્યાં !

શ્રી. બાદશાહનું ‘અલિનન્દનો’ કાવ્ય પણ સારું છે. એ
કાવ્યની હેવટની પદ્ધતિઓ મરની છે. અને એ અલિનન્દનોનો ઉદ્ગાર
કવિતામાં મુરપટ્ટ પણ ઉતર્યો છે.

આજ તો કાચી ઘડેલ આ માનવતેજશ્રુતી જે લખાય,
વિશ્વને દારમે અન્ધન બાંધેલ દેવા યજ્ઞ જે ગવાય,
અધારાના પટ બેઢતાં આંખને ઝીણું ઝીણું જે દેખાય
તેહ ધરું મારા તૂટેલ પાત્રમાં, ઊણું ઊણું છે જણાય.

શ્રી. નન્દકુમાર પાકકનું ‘એક પત્થરને વિંટળાએલી લતાને જોતાં-’
જે કાવ્ય પણ ધણું સરસ છે. કાવ્યમાં પ્રવાહિતા પણ સારી છે.
કવિ લતાને પૂછે છે,

મૂકીને જોલનો તારાં અકેલી સવને ત્યજ,
વિંટાઇ પત્થરે શાને પુષ્પને પદલવો સજ ?

પણ કવિ એનું સમાધાન તરતજ શોધે છે,

પડે પારબ્ધના પાસા જિંધા ત્યાં શું યદ્ય શકે !
બેઢતાં બેહેણુ નદી કેરાં રણે રોકી ન કે શકે !

કાવ્યનો અંતિમ ભાગ પણ ઘણોજ સુંદર અન્યો છે. કવિ
પોતાનું મંતવ્ય ઘણીજ સરસ રીતે વ્યક્ત કરે છે.

તે આહનું, પત્થરમાં ય તો પછી
ન પ્રાણુ કાં પાયરવા ઉમંગે ?

એ વિશ્વની ગૂઢ વિચિત્રતામાં
છે જીવનું તો ખીલવું બધે ન કાં ?

શ્રી. ષષ્ઠદ્વનું 'એની મનોવ્યથા' એ કાવ્ય પણ મિત્રોપખ-
તિમાં સુરેખ બન્યું છે.

માધુરીના આ અંકમાં પણ સારાંસારાં કાવ્યો અને 'અવરોહણ'
જેવું અસાધારણ પ્રતિકાવ્ય મળ્યું છે. શ્રી. રત્નેહરશિમનું એક કાવ્ય
'વિરાટ લઘુતા' પ્રસ્થાનના માગશર અંકમાં મળે છે. બીજું કાવ્ય
'મિલનનું સ્વપ્ન' કુમારના ફેબ્રુઆરી અંકમાં મળે છે. અને ત્રીજું
કાવ્ય 'વિદાય વેળાએ' માધુરીના આ અંકમાં મળે છે. 'વિદાય વેળાએ'
એ રત્નેહરનું કવિ કાવ્ય બને છે કવિ એ રત્નેહ પર્વમાં-કાઠ અનેરો
દહાવો લુએ છે-એ બાળકોને કવિ એમના જીવનમાં નવચેતન લાવનાર
કદમે છે અને તે સૂચક વાણીમાં વ્યક્ત કરે છે.

આપે મારા ઉર ઉપરના સર્વ ધા શોધી શોધી
નાના બોળા કરથી રૂઝવ્યા, ને ભયું" શાન્તગાને
સૂનું મારું હૃદય ફરીથી-ના કરી તોય કો દો
આપે તેની રમત મહીં યે વાત;

જીતયિ વિદાય લેતાં કવિની શ્રદ્ધા
જરીએ ઘટતી નથી-એ તો જોઈ રહે છે,

હાથ નાના ફરી તે

વેરે પુલો મુજ નવ પથે-ભૂલું હું તે શી રીતે ?

શ્રી. પૂજાલાલનાં 'નિરતેજ શશી' અને 'અદૃશ્ય તારા' સ્વતંત્ર
સુકેતકે જેવાં-તરત સમગ્રય જાય અને ગમી જાય એવાં સરસ કાવ્યો-
વાણીપ્રભાવથી આલેખાયેલાં છે.

શ્રી. સુન્દરમનું 'જીવનમેખ' પણ શ્રી. સુન્દરમની પ્રતિભાનું જ
પ્રતિબિમ્બ બને છે. આવા વિષયોનાં કાવ્યો ગૂંથવામાં શ્રી. સુન્દરમ
હંમેશાં સફળતા મેળવે છે અને એવીજ સફળતા આ કાવ્યમાં એમણે
મેળવી છે. એ ઇરિપતાવમાં ચું હવું ? જીતયિ કવિની દષ્ટિએ કયું દર્શન
યયું-એ ઉદ્ધી પાંચ પંક્તિઓમાંજ જણાઈ આવે છે.

આ ઇરિપતાલ બહીં રોગની રંગદીસા
 દેયેં ભરી અફર કામની ઉમ્મ શક્તિ
 તે આ સ્થળે-અદની આ ઘડિયાળ માથે-
 આ કાળ-શેવ-શિર છવન મેખ ભારી
 મૃત્યુ શિરે શું મઢી જન્મ મણિ રહું છે.

શ્રી. 'પતીલ'નું 'દરિયા પર નાવ ડોલતી' કાવ્ય એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં મળે છે. એમનો આ પ્રયોગ સફળ થયેલો દેખાય છે. શ્રી. પતીલના કાવ્યોમાં એ હમેશાં વિશિષ્ટતા હોય છે અને અને 'પતીલ'ના નામની સાથેજ આપણને એમની ગઝલ અને છંદોની શૈલી સાંભરે છે. આ કાવ્યની પહેલીજ બે પંક્તિઓ,

દરિયા પર નાવ ડોલતી

પણ તેની દરિયો દશા ન જાણે;

કેટલી સરસ ઉતરી છે. કવિ એમાં બેશક કશું કંઈ નવું નથી કહેતા પણ જે કોઈને ખ્યાલ ન થાય એવુંજ સત્ય કવિ દેખાડે છે. પણ એ દરિયો નાવની દશા નથી જાણતો એટલું કહીને કવિ આપણને છેલ્લી પંક્તિઓ સુધી ખેંચી જાય છે.

મુજ પ્યારી નૃશંસના પદે

મરતો તેમ હું મુકતો નિસાસા

કરણુ અતિશ, તોડતા રહે

પ્રણય તણી ધરી અથ' હા! પિપાસા.

શિર ટેકવવાની શીય આશા!

મુજ પ્યારી નૃશંસના પદે ?

શ્રીમતી ભિમિલા દવેનું 'વળા આજે આવ્યાં?' કાવ્ય પણ ઘણું ગમી જાય એવું છે. આખા કાવ્યમાં પ્રવાહિતા એકધારી જળવાઈ રહે છે. અને હેવટની પંક્તિ સુધી વાચકને 'એ કાણ આવ્યાં' તે જણાવવાને ઉત્તુક રાખી મૂકે છે એ આખા કાવ્યનું સફળ સામર્થ્ય છે.

“વળા આજે આવ્યાં? શરમ નહીં, ના માન તમને;”

એ પંક્તિથી આપું કાવ્ય સરસ રીતે ઉપડે છે. પ્રથમ પાંક્તિમાંજ આ ઉદ્ગાર તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પછી એક પછી એક પંક્તિ એની મેળે વાચકને રસમય કરી રાખે છે. પણ છેલ્લી પંક્તિમાંજ ખરેખરા ચમત્કાર દેખાતાં આપું કાવ્ય અતિ સુંદર થઈ રહે છે.

શ્રી. રમણુ ન. વટ્ટીલનું અજાંતા પણ એક મુરપટ સુંદર કાવ્ય છે. એ અજાંતાને જોતાં કવિ કહે છે.

પાપાણુ કેરી પ્રતિમા મહિં એ
ત્હારા કલોપાસક વાતીઓએ
દિસે લયુ સંગીત દિવ્ય શાન્ત.
સુરેખતા ને વળી રંગ કેરા
સુમેળથી શું ઝરતી કવિતા !

આમ કવિ પાપાણુ પ્રતિમામાં કવિતા ઝરતી લુએ છે ! અને એટલેજ છેલ્લી પંક્તિઓમાં કવિ ગાય છે,

સદાય મ્હારે હર અંકિતા તું
રેજે કલામૈરક હે અજાંતા !

શ્રી. મૃગચ્છાષા શાહનું 'ભરતી ને ઓટ' પણ વાંચતાં વારજ સમજાય એવું સરળ ગીત છે. ગીતની છેલ્લી પંક્તિઓમાં કવિ શ્રદ્ધાપૂર્વક કહે છે,

કાળની કિતાબ કેરાં પાનાં કે વાચશે ?
એ અક્ષરો અદ્રશ્યઃ
તોય સાચા અવશ્યઃ ભરતી.

આ ત્રણુ માસમાં પ્રતિકાવ્યો પણ ઠીક ઠીક નજરે પડે છે. કાચીન 'નૌકા' નામના સામયિકમાં કલાપીનું 'વિધવા બહેન બાબાને' કાવ્યનું પ્રતિકાવ્ય 'સટોડિયા ભાઈ કાબાને' નામક મળે છે. અને એ આપું પ્રતિકાવ્ય મળેતું થયું છે. બીલું એક પ્રતિકાવ્ય 'એલારામ'ના તખલ્લુસથી ધરમાઇલ કૌલેજના 'પાલ્મસ' મેગેઝીનમાં 'નીંદર ભરીરે,' કરીને મળે છે. જેમાંની ચારેક સરસ પંક્તિઓ નીચે ઉતારી છે.

નીંદરને દેશ બેની નત્ય નત્ય ગતતાં
 ‘ગાઇડ’ને ‘ટેકસ્ટ’ની હોડી કરી.—બેની.
 વાંચે ‘શ્રીક્રીષ્ણ’ ત્યાં આવે બગાસાં
 આંખો મંડાય ના કેમે કરી.—બેની.

આ અંકમાં આવેલા અવરોહણ પ્રતિકાવ્ય અંગે અમે તેની નોંધજ પ્રતિકાવ્ય આગળ કરી છે. અને સાથે મૂળ કાવ્ય પણ આપેલું હોવાથી રસિક વાચક આ કાવ્યમાંથી ખરેખરી મજા મેળવી શકશે એમાં અમને જરૂર શંકા નથી.

ખીજ સામયિકોમાં આવેલાં છુટાંછવાયાં પ્રતિકાવ્યોમાંથી સારામાં સારું પ્રતિકાવ્ય ‘વાણિયા ! તજ દેને તકરાર’ ‘ગુજરાતી’માં આવ્યું હતું.—જે પ્રતિકાવ્ય ફરી ફરીને વાંચવા મન થાય એ પ્રતિકાવ્ય પ્રગ્નપ્રધુના તંત્રી શ્રી. સુનીલાલ વ. શાહને જવાબ રૂપે છે. જેમાંની કેટલીક પંક્તિઓજ એ પ્રતિકાવ્યનો ખ્યાલ આપવા બસ થશે.

વાણિયા ! તજ દેને તકરાર, તારા વેપલામાં નથી સાર !
 જુ પડે તૂમડાં ખડખડે ને આભે કવિત વિચાર ;
 કીકી ફૂટી પૃથ્વી ખાટલીમાં બાંધ્યાં, પછી વાંચ્યે પડે પોકાર રે—વાણિયા
 વાણી લાધવ કે વાણી કાઢવ એ, સંસ્કૃતિયા અવતાર ?
 કવિતા શબ્દાર્થના રસની છે રેલ કે કાચુ સંભારિયું અચારે !—વાણિયા
 ધોરી કેડીએ ગજબ એ વલખાં, રોઠ તજ્યો વ્યાપાર :
 ખોડ કહી લે વક્રગતિઃ અધ્યા, ખેડે ગમ તાળા માર રે !—વાણિયા
 બેઠિયા સોનેટિયા ફાલી નીકળ્યા, તમરાં ખોલે અંધાર :
 એળે લગત કહે રસકસ ખોઈને, મિચ્યા બેઠ્યો રણખાર રે !—વાણિયા
 આ પંક્તિઓમાં કંઈકી ટકાર રસિક વાચકોએ સમજી લેવાની છે.

સમાલોચના

Selections From
Classical Gujarati
Literature.

Edited by
Dr. L. H. Taraporewala.
B. A.; PH. D.; Bar-At-Law

૨૨૫

ડૉ. જેહાંગીર મેરામજી તારાપોરવાલાથી ભાગ્યેજ ઘણું સાહિત્ય-
રસિક ગુજરાતી અજાણ હશે. ગુજરાતી સાહિત્યની કીર્તિને જીભ
પ્રાન્તોમાં ફેલાવનાર તરીકે એમણે તનતોડ મહેનત કરી છે અને
ફત્તેહ મેળવી છે. એમણે દમણાં કેટલીક સરસ ગુજરાતી કવિતાઓનું
અંગ્રેજી-પદમાં ભાષાન્તર પણ કર્યું છે. જે હજી અપ્રગટ છે. કલકત્તા
યુનીવર્સિટીમાં એઓ ગુજરાતીના લેક્ચરર તરીકે નીમાયા હતા. અને
કલકત્તામાં જ આ Selections from Classical Gujarati
Literature નાં ત્રણે ભાગો બહાર પડ્યા છે. તે જાણતાં આપણને
વિશેષ આનંદ થાય છે. એનો પહેલો ભાગ ૧૯૨૪ માં બહાર પડ્યો
હતો જેમાં પંદરમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય તથા તે સદીના કવિઓનો
ઉલ્લેખ હતો, ૧૯૩૦ માં બીજો ભાગ બહાર પડ્યો જેમાં ૧૬ મી અને
૧૭ મી સદી, તે છેક શામળા ભટ્ટ સુધીનો સમાવેશ હતો. અને
છેલ્લા ત્રીજા વિભાગમાં શામળાથી દયારામ સુધીના ગુજરાતી કવિઓનો
સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અને એજ ગ્રન્થનો ચોથો વિભાગ
ડૉ. આનન્દશંકર દુવને સોંપાયો છે. જેમાં અર્વાચીન સમયના કવિઓનો
સમાવેશ થશે. પણ હજી તે ગ્રન્થ બહાર પડ્યો નથી.

આ ત્રણે ગ્રન્થો ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઘણાજ
ઉપયોગના છે. ખાસ કરીને જે પરદેશીઓ ગુજરાતી લખી વાંચી જાણે
છે તેમને માટે પણ ગુજરાતી કવિતાઓ સમજવા માટે તેટલાજ
મહત્વના છે. આપણે કાવ્યદોહનના જે ભાગો છે-તેના કરતાં પણ આ
વાચન એકંદરે અભ્યાસીઓને ઠીક પડે તેમ છે. એનું મુખ્ય કારણ

Selections છે. સારાં સારાં કાવ્યો જ સૂંટાયેલાં હોવાથી એકંદર કવિનો સપૂર્ણ નહિ પણ-ધણે ખરો પરિચય વાચક મેળવી શકે. અને ખાસ કરીને નરસિંહ મહેતા, નાકર-મીરાં-મેઘાનંદ-અખો-દયારામ એ જાણીતા કવિઓનાં કાવ્યો વધારે પ્રમાણમાં છે પણ તે તે કવિઓની ખરેખર ધણીજ સરસ કૃતિઓ છે. અને એ સૂંટણી કરવામાંજ ડૉ. તારાપોરવાલા સફળ થયા છે. એ ઉપરાંત દરેક કવિની અંગ્રેજીમાં-જ ટુંકી નોંધ લખી છે તે પણ રસ પડે તેવી છે. આમ આ ત્રણે સંગ્રહોમાં દયારામ સુધીના બધા કવિઓની સર્વ ગ્રંથ કૃતિઓને સમેટવામાં આવી છે. તે સરસ થયું છે. ડૉ. તારાપોરવાલા આપણા ગુજરાતી વિદ્વાનોમાંના એક છે. એમનો આપણા કવિતા સાહિત્યનો અભ્યાસ પણ ઉડે છે. અને તેમાં ખાસ કરીને જૂની કવિતાઓ, અને ગ્રંથોજ એઓ આ સંગ્રહોના સંપાદનમાં ઘણા સફળ થઈ શક્યા છે. ત્રણે ગ્રંથોનું પ્રી-ટીંગ પણ સરસ છે અને પાનાંની આનુષંગિક જગા રહેવાથી હોંસથી વાચક કે અભ્યાસીઓને નોંધ કરવાની પણ ધણી સગવડ છે.

દરેક ગ્રંથની આગળ સવત પ્રમાણે કવિનો સમય આપ્યો છે. તેમજ આ ત્રણે વિભાગોમાં કવિઓના તેમજ કવિતાના કાળના ચોક્કસ વિભાગો પાડ્યા છે તે પણ તદ્દન વાળગી છે. ગુજરાતને તેમજ બીજા ભાષાઓને આ ગુજરાતી કવિતાના સંપાદન કરેલા ગ્રંથો આપી ડૉ. તારાપોરવાલાએ એક સાહિત્ય સેવક તરીકેની ફરજ અદા કરી છે. ગુજરાતના એ કવિતાધનને આમ પાછું પ્રકાશિત કરનાર વિદ્વાન ડૉ. તારાપોરવાલાને અમારાં અભિનંદન ! —મ. લા. દે.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા :
અમદાવાદ.

વાર્ષિક હેવાલ કાયદાહી
દીનંત બાર આના

અમદાવાદનો વાર્ષિક હેવાલ દર વર્ષે બહાર પડે છે. તેમ આ કાયદાહી પણ સને ૧૯૭૭-૭૮ ની બહાર પડે છે. પ્રો. અનંતરામ રાવલની 'સાગ્રીસનું અંચરથ વાર્ષિક' સમીક્ષા તેમજ સાહિત્ય

સમાના આશર હેઠળ અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો અને રંગભૂમિ પરી-
પદનો હેવાલ-એ સૌનો આ અન્યમાં સમાવેશ થાય છે.

એક જે ખૂબ ચર્ચાએલા અન્યોને બાદ કરતાં રા. રાવળનું
'વિવેચન' વાચકોને તેમજ લેખકોને બેશક લાભદાયક છે. રા. રાવળ
'રતન'નું અલોકન કરતાં લખે છે, "આ કથાકાવ્યની સૌથી
મોટી વિશિષ્ટતા તો આમાંના વસ્તુના અતિ પાતળા મધ્યમોને જન્ય
અધીરા થયા વિના ધોધધધ વહેતા ધીર ગંભીર સળંગ અગેય
પૃથ્વીછંદમાં કાવ્યના કરુણ ક્રામળ અન્ત સુધી વણ્યે રાખી રા.
ચંદ્રવદને પૃથ્વીછંદની શક્તિનો તેમજ તેના પરના પોતાના પ્રભુત્વનો
પરિચય કરાવી દીધો છે તે છે." પૃથ્વી અગેય નથી પણ ગેય છે,
તે ગુનરાતના અનેક કવિઓએ મેદો કહ્યું છે. એટલુંજ નહિ પણ
રા ચંદ્રવદન મહેતા પણ પૃથ્વીને સરસ રીતે ગાઇ શકે છે. ખુદ
પ્રો. કાકર પણ હવે કદાચ થોડા વખતમાં જાહેર કરશે કે પૃથ્વી
અગેય નથી પણ ગેય છે. એ છંદ સુમેય ન હોય તો તે કાવ્યમય
હૃદયને મુગ્ધ કરી શકે તેમ નથી. છંદનો વિજય તેના ગેયત્વમાં છે,
અગેયત્વમાં નહિ. તો પછી રા. રાવળ પૃથ્વીને આ સમાલોચનામાં
અગેય તરીકે શા માટે વર્ણવતા હશે તે સમજાતું નથી ? રા. રાવળ
સમાલોચનામાં પણ ઘણુંજ સરસ ચિત્ર લાવી શકે છે. એ શુદ્ધ
વિવેચનને પળવાર કાવ્યમય પણ બતાવી દે છે. તે એમણે શેષ
તખ્તસુત કિંમિ લખ્યું છે કે, "રા. રામનારાયણના કવિત્વની શુભ
ગંગા 'શેષ' નામના ૫૬ નીચે ધીરે ધીરે વહે જતી હતી તે આણ
અગટ ધાય છે." તખ્તસુતને ૫૬નું રૂપક આપી-કાવ્યોને શુભ ગંગા
કહેવામાં આ વિવેચક એક યથાર્થ કલ્પના આપે છે. તે વિવેચકની
સુંદર દષ્ટિ બતાવી આપે છે. એકંદરે બધા અન્યોનું (એક જે અપ-
વાદ સિવાય) અલોકન સાચી નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિએ ચયેલું છે. અને
આમ એમણે એમની કરજ અદા કરી છે.

ખીજા વિભાગમાં સ્વ. દી. બ. રણુએડલાઈ ઉદયરામ શતાબ્દી
નિમિત્તે રંગભૂમિ પરિવદનો હેવાલ માહિતીપૂર વાંચતાં રસ આવે

એવો છે. ડા. હરિપ્રસાદ પ્રગ્ગરાય દેસાઈનું “ચીનની દુર્દશાનાં કારણો”
એ વ્યાખ્યાન ધણુજ સરસ છે. —મ. લા. દે.

અમે છેએં છ. કુમારી કુલસુમ સરૈયાએ વક્તવ્યનાં જાણીતા કાવ્ય
‘વી. આર. સેવન’નું આ ભાષાન્તર કયું છે. ભાષાન્તર માત્રામેળ છંદમાં
કરેલ છે. અને એમના પ્રથમ પ્રયત્ન પ્રમાણે ઠીક થયેલું જણાય છે.
આ માત્રામેળ છંદને લીધે કર્ણુના પણ ઠીક ઉતરેલી જણાય છે.
કેટલેક ફેકાણે છંદ તૂટે છે અને રસ સ્ખલિત પણ થાય છે. પણ
આ પ્રથમ પ્રયત્ન આટલો ઈળાબૂત થયેલો જેતાં અમને આનંદ થાય
છે. કેટલાંક ભાષાન્તરોમાંના આ એક નમૂનો નીચે છે.

Then did the little maid reply,
‘Seven boys and girls are we;
Two of us in the churchyard lie,
Beneath the churchyard tree’

“બેટા બેટી સાત છીએ અમ,” બાળકિશોરી કથી એ વીર;
“કબરસ્તાને આઠ નજે મમ, પોટયાં છે બેની ને વીર.”

—સ.

મહેન્દ્રનો પત્ર*

પ્રિયભાઈ મુધાકર,

લાંબા સમયે આટલો વિસ્તારથી તેં પત્ર લખ્યો તેથી ખૂબ
આનંદ થયો. નાતાલની રજાને અગે કદાચ તને આટલો લાંબો પત્ર
લખવાની કુરસદ મળી હશે. બોનું તો ઠીક પણ ભાષ સ્વપ્નસ્થ
આ વખતે તારી ઝપટમાં કયાંથી ચમ્પા! ‘અચક્ષા’ પ્રગટ થયું ત્યારે
પણ તારો ગણગણાટ તો આડુજ હતો પરંતુ “વિનાશના અંશો”
અને “માયા” એ કાવ્યો વાંચીને તો તેં દુર્દાસાનું સ્વરૂપ ધારણ
કયું હોય એવું તારા પત્ર પરથી લાગે છે. તું તો તદ્દન છેલ્લે પાટલે
બેસીને’ કહે છે કે “આ કાવ્યમાં નથી સમાધાન કે નથી શુભ
તરફ જોવા જોવાવવાની કોઈ ભાવના! છૂટાછવાયાં (Scattered)

* “વિનાશના અંશો અને માયા” ની સમાલોચના. લેખક: સ્વપ્નસ્થ.

મિત્રોને વિગતથી ચીતરીને અકેક દંપતિની હવનલીલા સાથે સાંકળ વાધી અને ઔચિત્ય શુદ્ધિનો આગ્રય લીધા વિના તત્ત્વચિંતન ગૂંથી દેવાથી કયું સમાધાન મળે છે ? કાવ્યત્વ તો શું પણ કયા વસ્તુમાં પણ સમપ્રમાણતા ક્યાંય ગોઠી જડે છે ? નર્મદના ‘ જોરસા ’ની પેઠે Intensity ને નામે કાવ્યદેવીની આવી અવગણનાથી હું તો કંઈકાં ઉઠું છું.—”

ભાઈ સુધાકર ! તારું મંતવ્ય ખરેખર ભલભલાને વિચાર કરતું કરી મૂકે એટલું ધાતક છે. અને આકરી કાવ્યકસોટિથી અકાળે જેતું કાવ્યત્વ એસરી ગયું હતું એવા Keats ની જેવી સ્થિતિ ઉગતા કવિ પરના આવા હુમલાથી યાય છે એ તું કેમ ભૂલે છે ! અલબત્ત, ‘ વિનાશના અંશો ’—એ કાવ્યમાં પાપખાનામાં વિષ્ટા અને ધ્રુવણ પરથી ચિંતન ઉપજાવનારો પ્રસંગ શિષ્ટચિત્તે ભડકાવનારો છે એ તારા મત સાથે હું પૂણું સંમત છું. છતાં પણ અન્યત્ર કવિની વર્ણન શક્તિની તારીફ કર્યા વિના તો હું રહી શકું એમ નથી. ‘ પાણિયાઈ ’ અને ‘ બગર ’ એ બેનાં વર્ણનો તમૂના લેખે આપું છું. વળી એ ઉપરાંત બીજાં ચિત્રાત્મક વર્ણન પ્રસંગો એ કાવ્યમાં ઘણા છે પરંતુ તેમાંના ઘણાખરામાં તું કહે છે તેમ “ હાથ પગ દોરડી અને પેટ ગાગરડી ”ના જેવું બન્યું છે.

સામાન્ય રીતે પ્રસ્તાવના વાંચવા તરફ મને ચીક છે એ તો તું જાણે છે. રામનારાયણ પાંડક, બ. ક. દાકોર, નરસિંહરાવ, ન્હાનાલાલ અને ફાઇવાર મેઘાણીની પ્રસ્તાવનાઓની લાક્ષણ્ય હું નથી છોડી શકતો પરંતુ એટલા અપવાદો સિવાય હું પ્રસ્તાવના તરફ દૃષ્ટિ પણ ફેંકતો નથી. પરંતુ સ્વખરચની કાવ્યપુસ્તિકાની પ્રસ્તાવના વાંચવાનો તારો આગ્રહ હું ઉવેખી શક્યો નથી. પણ તું પણ મને આવી રીતે બનાવી જઈશ એનો તો મને ખ્યાલ જ નહોતો. સ્વખરચની પ્રસ્તાવના વાંચ્યા પછી મેં બંને કાવ્યો ચીવટપૂર્વક વાંચ્યાં અને મને તારા પર ખૂબ રોષ ચડ્યો ; પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તે મુગળ Symbolic સ્ત્રી

આવી સગવડ આપે છે એ ખરેખર આદરણીય છે.” તારા કેર દષ્ટિબિંદુ સાથે હું પણ મળતો થાઉં છું પરંતુ એ ઉપરાંત હું તો એમ પણ કહ્યું છું કે આવી પુસ્તિકાઓની કીંમત બે આનાથી વધુ તો નજર રહેવી જોઈએ. અને એક બીજું સૂચન કરવાનું મન થાય છે કે કાવ્યકલાને ખૂબ ઘૂંટ્યા પછી, કાવ્યમાં અનેક ફેરફાર કર્યા પછી, પરીપક્વ રૂપ પામ્યા પછી, શુદ્ધ કાવ્યન રૂપે જણાય એવી કૃતિઓને જ પુસ્તિકારૂપે પ્રગટ કરવી જોઈએ. નહિતર તો કાવ્ય કૃતિઓનો ફાલ આપણા કાવ્ય સાહિત્યને બેળસેળવાળું, રોગીષ્ટ અને ફિક્કું બનાવશે. અરુ. ફરી પત્ર તો લખીશને ?

તા. ૨૭-૧૨-૩૮

‘ભાવનગર.

તહારો ભાઈ

મહેન્દ્ર

વિશ્વશાંતિ

ઉમાશંકર દેવેષી

નવજીવન કાર્યાલય.

કીંમત બે આના

કાવ્યનાં પુસ્તકોનું વેચાણ નથી થતું એમ ફરિયાદ કરનારોઓને ‘વિશ્વશાંતિ’ની ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે, એજ જવાબ બસ થશે. વાણી વગરનાં કાવ્યોની પહેલી આવૃત્તિ પણ ખપવાની નથી. વાણીની ગંગા સનાતન વહેશે અને જ્યાં મુધી ગુજરાતી ભાષા ખોલાશે ત્યાં સુધી એ વાણી-માધુર્ય રહેશે. શ્રી. ઉમાશંકરે પોતાની કવિ તરીકેની નાની વયમાંજ આ કાવ્ય બહાર પાડી ગુજરાતના વિવેચકોની તેમજ અન્ય કાવ્યરસિકોની પ્રીતિ મેળવી હતી. અને આમ ગુજરાતે આ ખંડ કાવ્યની સાચી કદર કરી છે. કાવ્યની પહેલી આવૃત્તિ વખતે એમાં જે છંદોભંગ અને બીજા દોષો હતા તે હજી પણ ત્રીજી આવૃત્તિએ પણ સંપૂર્ણ રહ્યા છે. આજે તો શ્રી. ઉમાશંકરે આપણા સાહિત્યના એક પ્રતિષ્ઠિત મુદ્દાન કવિ તરીકે ગણાયા છે. અને અમારી તો વિનંતી છે, કે આમ કાવ્યમાં ‘છંદોભંગથી તૂટતો લય’ એઓ ન ચલાવી લે. અને આ છંદોભંગ એક કે બે નથી પણ ટેકડેકાણે છે. બીજા કેટલાક વ્યાકરણમંગના પ્રયોગો પણ અરચિતર છે.

(૧) જલે, જોમે, પૃથ્વીપડ ઉપર, સર્વત્ર, કપરી
વહાની સંસારે અણુધ મનુજે મુદ્ધ લહરી !

એમાં 'કપરી' સાથે લહરી 'નો પ્રાસ મેળવવા કે ગમે તે કારણે
'કપરી' અને 'લહરી' સાથે આવે છે. 'લહરી' તો કોમળ મૃદુળ
હોય તે 'કપરી' થાય કે કહેવાયજ નહીં.

(૨) 'સ્મશાને ઘોર જે શાંતિ તે દેહી હતી દિલમાં' (પૃષ્ઠ. ૨૨)
એમાં દેહી ન પણ 'દેલાઈ' જોઈએ.

(૩) હસી, ફાસી, ફૂલી હશે સવે માનવ ક્યારીઓ ;
અનેરાં એમનાં તેજે ગમી ઉર-અટારીઓ ! (પૃ. ૨૩)

એમાં માનવ ક્યારીઓ કહ્યા
પછી ઉર-અટારીઓ કહેવાથી કયું ચિત્ર ઉભું થશે ? એમાંયે
'ક્યારીઓ' સાથે 'અટારીઓ' પ્રાસ લાવવા માટે મૂકી દીધું હોય એમ
લાગે છે. પણ આખું ચિત્ર ચૂંથાઈ જાય છે. તે ધ્યાન બહાર રહે છે.
'માનવ ક્યારીઓ' માં 'ઉર-અટારીઓ' કેવી રીતે આવી શકે ?

(૪) એવો પુરા સંત થયો કખીર,
વણ્યાં જતો ચાદર એ ફફીર. (પૃ. ૨૫)

એમાં 'વણ્યે જતો' એને બદલે 'વણ્યાં જતો'
એમ લખ્યું છે. જે પ્રમાણે આપણે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં બોલતાં નથી.

(૫) 'ને ના પાછી ડગ પણ હતી દિલ વીરાંગનાઓ' (પૃ. ૩૧)

એમાં 'પાછી' એ શબ્દ ખોટી રીતે વપરાયો છે.
ખરો શબ્દ 'પૂઠે' જોઈએ. આપણે 'પાછી હતી' એમ નથી
કહેતા, 'પૂઠે હતી' એમ કહીએ છે. કે પાછળ હતી.

(૬) પૂંછ ન એ કેવલ વર્તમાનની ?

ત્રિકાળની પાળ વિચાળ બેદતી

એ તો અનતે દિનરાત ઉણદે,

અખાંડ વહેને અવકાશને બરે.

(પૃ. ૩૬)

એમાં, પૂંછ કલ્યા પછી-એ ઉભરે શી રીતે બને ? અને વળી પાછું 'વહેન' ક્યું આવ્યું ? આમ રૂપકોનો ખીચડો થયો છે.

આ થોડાક પ્રયોગો માત્ર કવિનું ધ્યાન ખેંચવાજ અહીં દાંચવામાં આવ્યા છે. આ સિવાયના અરૂચિર પ્રયોગો શબ્દના તેમજ અંગોની અકળિત તોડફોડના પણ ન્તેષએ તેટલા મળે એમ છે. અમારી તો કવિને વિનંતી છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના આ એક સરસ કાવ્યને બને તેમ દોષરહિત કરવા પ્રયત્ન કરશે તો એનું મૂલ્ય છે તેનાથી ઉંચું રહેશે.

કાવ્ય સારું છે એ કહેવું જ અનર્થ છે. કારણ કે ગુજરાતી જનતાએ એની ત્રીજી આવૃત્તિ ન્તેષ છે એજ એ કાવ્યના અસાધારણ ગુણનું માપ છે. પણ માત્ર આ જો થોડાક દોષો છે તે દાખવા કવિ પ્રયત્ન કરે તે અમે હમ્મીએ છીએ.

મ. લા. દે.

કાવ્ય સંહિતા

કર્તા. અનામી. પ્રકાશક રણછત એમ. પટેલ
ડબોણ, (એ. પી. રેલ્વે).

મો. અનંતરાય રાવળની પ્રસ્તાવના સાથે શ્રી. અનામીનાં કાવ્યોનો આ સંગ્રહ પ્રસિધ્ધ થયો છે. આ કાવ્યોમાં ખીજા કવિ-ઓની જ છાયા ઘણે ઠેકાણે દેખાય છે. 'ત્યારે', 'પાત્રમેદ', 'પ્રેર' અને એવાં જીર્જાં થોડાંક કાવ્યો બેશક ઘડીભર વાંચવા મન થાય એવાં છે. પણ કેઇ પણ કાવ્યમાં કવિનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ નથી જણાતું. ત્યાં ત્યાં સારા વિચારો અને ભાવો જણાયા છે ત્યાં અનુકરણ છે તેમજ અન્ય કવિઓની જ વાણીને છંદના ખોખામાં મૂકી હોય એમ જણાઇ આવે છે. આ સંગ્રહ પ્રગટ કરતાં પહેલાં કર્તાએ ધીરજ રાખીને પોતાની કૃતિઓનો સારો સરખો સંગ્રહ થવા દેવો હતો. તો થોડાંધણાંએ સારાં કાવ્યો મળી શક્યાં હોત. આ કર્તા જરૂર ભવિષ્યમાં સારાં કાવ્યો આપી શકશે એમ લાગે છે. માત્ર કવિતાની શુદ્ધિ અને અનુકરણની હદ કે એ અનુકરણમાંથી સ્વતંત્ર વિશિષ્ટતાનો વિકાસ કેળવે એટલી જ અમારી આ આશારૂપક કવિને વિનંતી છે.

—જા.

સાહિત્યકળા

પ્રો. મોહનલાલ પાવતીશંકર દવે
પ્રકાશક: પોતે મૂલ્ય રૂ. એક

ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચન કળાનો પ્રદેશ અત્યંત મર્યાદિત ગણાય ત્યારે 'સાહિત્યકળા' જેવું મુખ્યસ્તક એ ક્ષેત્રને વધુ સમૃદ્ધ કરવામાં એક ડગ આગળ છે. અધ્યાપક મોહનલાલ દવેના 'યોનાં મંથનનું' આ તાજું નવનીત છે. સર રમણલાલના અને ડૉ. આનંદશંકર દ્રવના અપત્યભાવને પામેલું 'વસન્ત' કેટલાંય સર-માળ લેખકને કલ્પમ પડાવવામાં અમૂલ્ય સામયિક છે. અત્યંત સ્વચ્છ અને અનુભવતા અ. મોહનલાલના 'સાહિત્યકળા' શીર્ષક લેખનો સ. આણંદશંકરલાલએ પુરસ્કાર કર્યો; અને તેમ કરીને તેમની અન્ય લેખાવલિને વહેતી મુદ્રી. આમ 'વસન્ત' દ્વારા અને સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા યોગ્યપણી વિવેચન કળાને 'સાહિત્યકળા'માં સાદર કરવામાં વિવેચકે નિજ પર્વેષક દષ્ટિ રજૂ કરી છે.

પ્રથમ દષ્ટિએ 'સાહિત્યકળા' સાહિત્યને કળા તરીકે પીછાનવામાં વિવેચકનું દષ્ટિબિન્દુ અનેક પાસાદાર અને સૂક્ષ્મદર્શી લાગ્યા વિના રહેતું નથી કવિના ધર્મો તરફ વિવેચકવૃત્તિ કેમ દબે છે તે તપાસીએ. "કવિના હૃદયમાં લાગણી થવાથી પોતાના અનુકરણ શક્તિ કે કલ્પના શક્તિ વડે દુનિયાના બનાવો કે 'પદાર્થોનું' સુંદર ચિત્ર આપવું અથવા તેા તેમાંથી અવનવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી, તેની સુંદરતાથી વાંચનારને આનન્દ આપવો, અને તેના હૃદયમાં પણ એવીજ લાગણીઓ જગવવી એ કવિનું કામ છે." આ વિધાનમાં લેખક પશ્ચિમનું લાગણી અને કલ્પના તત્ત્વ અને સાથે સંસ્કૃતનાં આનન્દ અને પ્રસન્નતા તરવેનો સુભગ સંયોગ કરે છે. આપણા સાહિત્યના વિવેચકોનો ઝોક મુખ્યત્વે પશ્ચિમના સિદ્ધાંતો પર અવલંબે છે; ત્યારે સ. મોહનલાલ સંસ્કૃત અને પાશ્ચાત્ય બન્ને પ્રણાલીઓને અનુસરે છે. અંગ્રેજી ભાષાના વધુ પડતા સંપર્કને લીધે આપણા વિવેચકો એન્ડ્રસનની અને એડમંડ ગોસ, સેન્ટ અવ અને ફ્રાન્સિસ જાકિન્સનો પર વિવેચનોનાં મડાણ કરે છે અને સંસ્કૃત આલોકારોને

મમમ, વિવેચનાય અને દોષિનાં સિધ્ધાન્તોને ઉલ્લેખે છે. સંસ્કૃતના મમમ્રાહી અભ્યાસને લીધે રા. દવે તેમની વિવેચન કળામાં આપણું આલંકારિકોની છટાનો વિવેક કરે છે.

‘સાહિત્યનો જગીચો’ વિવેચન અને કલ્પનાનું સુંદર મિશ્રણ છે. આપણા સાહિત્યની કૂલીકાલી વાડી વિશે વિવેચક કહે છે, ‘એકવાર ફરીથી એ સુંદર જગીચા તરફ નજર કરો. સાહિત્યનાં જગીચામાં પણ નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, દયારામ અને નર્મદનાં પુષ્પો પોતાનાં સૌન્દર્યથી અને મુગ્ધથી સર્વ કોઈનાં હૃદય કાઢે છે !... સજ્જા કુવારઓમાં, પેલો મોટો કુવારો, જેની નીચે “જો. મા. ત્રિ.” એ સુંદર અક્ષરો લખેલા છે તે તો અલોકિત જ લાગે છે !”

‘લાઘવ-ત્તર અને અનુવાદ ગ્રન્થો’ માં ‘લાઘવ-ત્તરીયા’ જેવાં દીનપદને પ્રમેલાએનો સમય અને સમુક્તિક બચાવ છે. ઉપર દર્શક વાત કરનારાઓ લેશે અનુવાદોને હસી કાઢે પણ તેઓને એ કાવ્ય હાથમાં લે તો તેમને તેની વિકટતા સમજાય.

હુંકી મર્જામાં પણ જણાવવું જાસ થશે કે રા. મોદનલાલ જીવનની નમતી સંધ્યાએ પણ તેમના આગામી “કાવ્યકલા” ગ્રન્થ ઉપરાંત તેમના સંસ્કૃતના અભ્યાસના પરિપાક રૂપે અન્ય વિવેચન કૃતિઓ આપે એમ આશા રાખવી રહી. આ પુસ્તકની તૈયારી અને પ્રકાશન ભાર સ્વ. જ્યોતિર્ભયંદ્ર પાંડકરજીએ સ્વીકારેલો પણ ‘આશ્ચર્ય’ અમૂલ્ય રહે’ એ ન્યાયે તેમના અકાળ સ્વર્ગવાસે રા. મોદનલાલની વિદુષી પુત્રી જયમંગલારીએ કામ’ શરીર અને ધનની જગતે અનુભવ કર્યો હતાં ક્યું’ એ દેવતી વિચિત્રતાનું સૂચકાત્મક કેમ સંજ્ઞા? અને ન્યારે આર્થિક સંકલ્પમણમાં પુરતક વચાવવાં બાદે કરે છે નહીં ‘સાહિત્ય કેળા’ જેવું જગદાર પુરતક માત્ર એક કવિજ્ઞાનું જીવન એની નોંધ લેવી હશે.

ધિરી

જુલાઈ ૧૯૩૩

ગોવીંદાશ્રમ મીઠાઈવાળા

“પેલા શ્રાવણની વાદળી ચેરે
અનંતમાં ઉડશું સખી”

શ્રાવણની વાદળી ખની ઝરમહ નેહ
વર્ષાવતી, મિલતમા.....વર્ષામિન્દુ
વગર તલસતું ખાસી પંખી....મિલતમ
.....કેવી મુંદર કદપના ।

પણ એ પંખી પવનની લહર
ખની વાદળીને લઇ ઉડી જાય તો ?
એ એથીયે પધુ મુંદર કદપના ।
સહ ઉડવનની-સહજવનની કૂચનો
એક મુંદર પોઝ-જીવનનો એક
સસીરે સંસ્મરણ.

‘વેન્ગાર્ડ’ એ મારે અજોડ છે.

વેન્ગાર્ડ સ્ટુડીઓઝ

૩૬૫, હાઝારદાર, પોસ્ટ સામે, મુંબઈ, ટે. નં. ૨૫૭૮૨

જા સાથગ્યાના લવાજમા હજી તથા આવ્યા
તેઓ ખને તેમ વહેલાં મોકલી આપી
અંમને આભારી કરે.

માધુરી અર્ચલિય :: વિલેપારલે

કવિવર અરદેશર ફરામજી ખખરદાર કૃત

ભારતનો ટંકાર

રાષ્ટ્રભક્તિના અમર ગીતોના આ સંગ્રહની ખીલે આવૃત્તિ
બહાર પડી છે.

મેલું પાનાં, ડેમી એન્ટિક બહા કાગળ, શ્રી. ભાનુના મનોરમ
ચિત્ર સાથેનું પૂઠું, સુંદર પ્રીન્ટીંગ અને સુંદર ગેટ-અપ.

કીંમત એક રૂપિયો

બધા બાણીતા બુકસેલરો પાસેથી મળશે.

પ્રકાશક: મજેરા હ: સુન્દ, ૪૩, કલ્યાણ ખીલ્ડીંગ નંબર ૧.
કાંદાવાડી સુખધ ૪.

માધુરી કાવ્યલિયનું પ્રથમ પ્રકાશન

કવિવર અરદેશર ફરામજી ખખરદારના
પ્રવેશક સાથે

સાંધ્યગીત

(શ્રી. કોલકનાં કાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ)

- * ચોસક કાવ્યો અને કર્તાએજ આલેખેલાં
ચિત્રોનો આ સંગ્રહ. દળદાર અને
રૂપરંગે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધણો સુંદર છે.
- * બહા કાગળ, દ્વિરંગી પૂઠું, ૧૬૦
પાનાંનો આ દળદાર સંગ્રહ હોવા છતાં
કીંમત માત્ર સવા રૂપિયેજ છે.

બધા બાણીતા બુકસેલરો પાસેથી મળશે.

માધુરી કાવ્યલિય : : વિલેપારલે

VIKING PENCILS

(Made In Denmark)

BLACK LEAD, COLOURED AND COPYING,
IN VARIOUS POLISHES
OBTAINABLE FROM,

PANDIT BROS.

231, Hornby Road, Fort
BOMBAY.

Stockists:—

V. PRABHA & Co. (Bombay)

HONESTY & Co. ”

POPULAR BOOK DEPO ”

UDANI STORES (Matunga)

“માયા”

મહાગુજરાતનું માનીતું અઠવાડીક

“માયા” માસિક હવે અઠવાડીક બને છે. એના દરેક અંકમાં પ્રતિકાન્ય-નવલિકાઓ-દિવાનેઆમ ઉર્ધ્વા જોપરી-કલમને જોળે-વિધાતાની વાણી-રેડીઓ સંગીત-કાલેજ કાયરી-નાટિકા-તેમજ તેમજ બીજા લેખો આવશે.

કીંમત દાઢ આનો

બીલરના દરેક સ્ટોલ પર મલશે.

શીતલ

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધીના નવા

કાન્ય સંગ્રહ

સરેદ નહા કાગળ-દ્વિરંગી પૂર્વ
સો પાનાં-સરસ બાઈન્ડીંગ

કીંમત એક રૂપિયા

પ્રકાશક: ઇન્દુલાલ ગાંધી, સમરસેટ સ્ટ્રીટ, કેમ્પ-કરાચી

માધુરી

વપ. ૨] ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક [અંક: ૩.

તંત્રી:

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

માધુરી કાર્યાલય :: વિલેપારલે

લવાજમ દેશમાં
રૂપિયા ત્રણ

માધુરી

લવાજમ પરદેશગદ્ય
શીલીંગ છ

એપ્રિલ ૧૯૩૬ : અનુક્રમણિકા : વર્ષ ૨ : અં : ૩

ગુજરાતને ખોળે (કાવ્ય).....	ફોલ્ક	૨૩૩
વત્માન કવિતામાં અવિશદતા... પ્રો. બાલુશંકર બા. વ્યાસ		૨૩૫
ભગવાનનો અનુભવ..... ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈ		૨૪૧
મુહિલ્લી (કાવ્ય).....	ધન્દુલાલ ગાંધી	૨૫૨
કમળ અને તરંગ (કાવ્ય)... સ્નેહરશ્મિ		૨૫૫
પંશુ જેવા (કાવ્ય).....	ચાંદરાવળ	૨૫૬
અપદ્મનુતિ કાવ્ય..... પ્રો. ડાહરરાય રં. માંકડ.		૨૫૭
સ્નેહ-સંભ્રમ.....	ધનસુખલાલ. કૃ મહેતા	૨૬૩
એક અકવિની ટેકના કળાહીન		
હિસ્સાના દુહા (પ્રતિકાવ્ય).....	“રામો રખારી”	૨૭૮
ઉમેદવાર કવિની સખીને (પ્રતિકાવ્ય)...	“રામો રખારી”	૨૭૯
ગિરિશ અને ઊમિલા (વાર્તા).....	રતિલાલ ઉકાલાઈ પટેલ	૨૮૨
શરાદ્ત પર (કાવ્ય).....	પતીલ	૨૮૨
મિતાક્ષરી.....	મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ	૨૮૩
સમાલોચના.....	મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ,	૩૦૬

પ્રો. વસન્ત ઉપાધ્યાય, રતિલાલ ઉકાલાઈ પટેલ

“પિપાસુ”—નો.,

સર્જન મીમાંસા (ભારતનો ટંકાર) મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ	૨૧૭
કાવ્યમધુ.....	મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ ૩૨૫

નનુઆરી-એપ્રિલ-જુલાઈ-અક્ટોબરની આખરમાં “માધુરી” બહાર પડે છે.

ગુજરાતને ખોળે

(એકવચ્ચ, સદેશો કહેજો શ્યામતે)

ધન્ય ધયો તુજ ખોળે આ અવતાર આ,

મારા પ્રભુની મહેરે એ આનંદ ને !

અન્તરનાં આંસુની અર્પી અંબડી

પામું પુણ્ય, કરીને આજ અમંડ ને !

ધન્ય ધયો તુજ ખોળે આ અવતાર ને !

મા ! મુજ પાવન ગુણિયલ ગરવી ગુર્જરી,

તારે ખોળે ઉછર્યા કે' લડપુત્ર ને !

‘શ્રોય’ તણા ઇતિહાસે કીર્તિ તે' કરી—

સત્ય અહિ માનુ તે' દીધું મૂન ને !

ધન્ય ધયો તુજ ખોળે આ અવતાર ને !

મારા તાતે દીધી મુજને વેદના

ઝીલી મે' તે માટે જન્મે હાથ ને !

એજ અમૃત સ્ત્રીચનથી ઉગ્યાં પુલકાં

ગૃંથી તેની માળા ઉમંગ આપ ને !

ધન્ય ધયો તુજ ખોળે આ અવતાર ને !

કરવાં કીર્તન આજે તે કિરતારના

ગાવાં ગુર્જરી તારાં નંવણાં ગીત ને !

હુલું હવન મારું જગના મન્દિરે,

એ લાખેણો દહાવો, પામું અમિત ને !

ધન્ય ધયો તુજ ખોળે આ અવતાર ને !

હુમનો, રહનો તોયે તારે ખોળે,

પામું આશ્વાસન હું તારે પાપ ને !

મા ! મુજ અંતર દરિયે પાક્યાં મોતીડાં,
 દેતાં ધર્મ અદા એ કવિનો થાય ને !
 ધન્ય થયો તુજ ખોળે આ અવતાર ને !

તુજ ધરતી પર જન્મી ગુજરાતી થયો,
 મોંઘામૂઠું પાંચે પ્રભુ વરદાન ને !
 જીવી આખર સૂઝી સાચો પુત્ર હું
 ધૂમ્ જગમાં ચોગમ લઈ અભિમાન ને !
 ધન્ય થયો તુજ ખોળે આ અવતાર ને !

ઈન્દ્રધનુષ કે પલક્યાં તારે આંગણે
 તેમાં ઝળક્યું વિશ્વ પિતાનું નૂર ને !
 અંધ્યા મુંઢર સરતી તારી મોડમાં
 એ દર્શનથી લહેરે માફ ઉર ને !
 ધન્ય તુજ ખોળે આ અવતાર ને !

જીવું રંક રહી અહીં તારી લોભમાં
 તોયે આખર મારી તું મ્હોજાત ને !
 જનની ગુજરી ગઈ મુજ, પણ તું ગુજરી
 અમ કૌટિક સાંડુની એકજ માત ને !
 ધન્ય થયો તુજ ખોળે આ અવતાર ને !

તારે નામે જીવન ધનધન રંક આ—
 તારું ગાયું ગાઉં મંગલ ગાન ને !
 ગાતાં ગાતાં ગુજરી તારે ખોળે
 અમર થઈશ પાથરતાં મારો પ્રાણ ને !
 ધન્ય થયો તુજ ખોળે આ અવતાર ને !

કોલક

વર્તમાન કવિતામાં અવિશદતા

ભાનુશંકર બા. વ્યાસ

[ગયા અંકમાં મને જણાવી અવિશદતાનો નિર્દેશ કરવા ખાતર દૃષ્ટાન્ત તરીકે બે ચાર કાવ્યો રજૂ કરેલાં અથવા તે વિશે સૂચના કરેલું. આ વખતે પણ એવી રીતે કાવ્યોની રજૂઆત કરવી પડેશે તેમ કરતાં અમુક કાવ્યના કર્તાનાં સમગ્ર સર્ગન વિષે હું અભિપ્રાય આપું છું એમ કોઈ પણ વાચક ન સમજે એવી મારી નમ્ર વિનંતિ છે. અહીં જે ચર્ચા કરવામાં આવે છે તે રજૂ કરેલા કાવ્યને અથવા અમુક કાવ્યની રજૂ કરેલી પંક્તિઓને ઉદ્દેશીતેજ છે એટલું, વાચક સમજે તો બસ. — લેખક]

સામાન્ય રીતે કાવ્યમાં વિશુદ્ધતા કેમ નથી આવતી એ ચિન્તાયાં પછી ખરું કામ તો બંતું તેટલાં અવિશદતાવાળા દૃષ્ટાન્તો જોવાનું રહે છે. પરંતુ કોઈ કોઈ વાર કર્તા સમજૂતિ આપે છે તેના તરફ નજર કરતાં અર્થ નરત સમજા બને છે. એટલે ટિપ્પણ કે નોંધ લખતાં ઘણીવાર કર્તાના મનમાં અવિશદતા ક્યાં છે તે જણાઈ આવે અને પરિણામે નોંધ અથવા ટિપ્પણમાં અર્થના સ્પષ્ટીકરણને બદલે બીજી સામાન્ય ચર્ચાઓ પ્રવેશ પામી જાય છે. આમાં ટિપ્પણે શુદ્ધતામાં નથી એમ તો કવિતાના વાચકો નહિ જ કહે.

કોઈ વાર, એવું બને છે કે દરિયા જીવનમાં અમુક પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. એ પ્રસંગમાં અમુક પ્રકારની વિશિષ્ટતા હોય છે. અને આનો પ્રસંગ જો કાવ્યનો વિષય બને તો કવિ એ પ્રસંગ વાચક પૂરેપૂરો સમજી ગઈ તે માટે બને તેટલી વિગતો આપે છે અને આવી વિગતો સમગ્ર કાવ્યનો અર્થ સમજવામાં મદદરૂપ નીવડે છે. આ વિગતો ન હોય તો કાવ્યના આપણને અવિશદતા લાગે પણ આ અવિશદતા ટાળવા સ્વ. નરસિંહરાવે એમનાં ટિપ્પણોમાં અનેક રથને લાંબી લાંબી વિગતો આપી છે તે એમના કાવ્યક્રમથી પરથી દેખાય છે. બીજા કેટલાક ક્રમમાં આવી વિગતો મળી આવશે.

પકિતમાંજ સમાપ્ત થઇ જાય છે. અને સમપૂર્ણતાકે જીવનને લોકો-
પયોગી, લોકોને માટે માગદારક બનાવવાનો જે ભાવ મારે રજુ કરવો
કરવો છે તે એ એક પકિતમાં સંપૂર્ણતઃ આવી જાય છે. પણ એ
એક પકિતને હું કાવ્ય તરીકે કેમ રજુ કરું? અર્થમાં સંપૂર્ણ છતાં
દેખાવમાં એ એક પકિતનું કાવ્ય કેવું લાગે? આવું કેંક વિચારીને
હું મારી પાસે જે શબ્દો છે તે વડે મારી વિચાર શક્તિની મદદ લઇને
એ કાવ્યને લંબાવવા પ્રયત્ન કરું છું. એ પ્રયત્નમાં આ એક પકિતમાં
મેં જે કહ્યું તેથી વિશેષ અથવા તેનાથી નવું બીજું કંઇ હું ભાગ્યેજ
કહી શકું. પરિણામે મેં પ્રયત્નથી સાધેલા લંબાણમાં ગમે તેમ કરીને
હું કેંક કહેવા પ્રયત્ન કરું છું અને તેથી મને ખચર ન પડે તેમ
અથવા મારી બેદરકારીને લીધેજ કાંઇક સ્થળે અવિશદતા પ્રવેશી
જાય છે. આવાં કાવ્યોના દષ્ટાન્તો ગુજરાતી ભાષામાં દુર્લભ નથી
અને જગતની અન્ય ભાષાઓમાં પણ મળી આવે એમ મારું
માનવું છે.

હવે આવી સામાન્ય અર્થોત્તર વિશેષ લંબાવવાને બદલે જે ચાર
કાવ્યોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીએ. હું જ્યાં અવિશદતા જોઉં ત્યાં બીજા
કાંઇ વિશેષ અધિકારી વાચકને વિશદતા જણાય તો તેમને માટે
મારો આ પ્રયત્ન વ્યર્થ છે એમ પણ હું સંકોચ વગર સ્વીકારું છું.
મારો પ્રયત્ન તો સમાનવર્મા વાચકો માટે જ છે!

પ્રાર્થના

પ્રભો, શિર નમ્યું નમ્યું જ ધરું સર્વદા એટલી
વિશુદ્ધ મતિ આપજે: સકલ અન્ય એમાં લાહું.
જુવે શિશુતણી ખરી જિગરની બધી લાલસા,
અને વળિ જુવે ઉઠી ફરિકરી તરંગો ઉપર,
પ્રસારિ નિજ મેલ શીણ વમજો અરે છીટકો
લસે અમિત, ને શમે તદ્દપિ ખાર મૂકી જતા.
અરે સરિત માહરા જીવનની! અરેરે, પ્રભો!

(બ. ક. ઠાકોર)

પ્રાર્થના એ તામના સેનેટની શરૂઆતની સત પંક્તિમાં મે લીધી છે. પ્રથમની બે પંક્તિઓમાં 'અર્થ' સ્પષ્ટ છે. પ્રાર્થના છે એટલે પ્રભુને સંબોધીને જ કાવ્ય લખાયું છે એ પણ સમજાય તેવું છે. શિર સદા નમ્યું રહે એ માટે પ્રભુ પાંમે વિશુદ્ધ મતિની પાચના કરી છે એ પણ સાચું છેવાંથી આપણને તરત સમજાય છે. અને તે પછી બીજી પંક્તિને અન્ને આ જાતના નમનમાં જીવનની સકલ સિધ્ધિ સમાધ છે એવી પ્રતિજ્ઞા છે. તે પછી જે વાક્ય શરૂ થાય છે, તેનું પણ વિરામ જાડી પંક્તિને અન્ને આવે છે. એ આખા વાક્યમાં કવિને શું કહેવું છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરો. ત્રીજી પંક્તિમાં 'જુવે' અને ચોથી પંક્તિમાં 'જુવે' એ બે ક્રિયાપદો છે. આમાં 'કેણું' 'જુવે' છે ? શિશુતણ્ણી-માનવજાતી જગતમાં રહેલી બંધી અને (૧) લાલસા તરંગો ઉપર ફરી ફરીને ગાથત મળેને જુવે એમ કહેવાનો આશય લાગે છે. પણ તરંગો અને તે પછી આવતા વમળો શાના ? વમળો અને કાટકો અનેનો લસે સાથે સંબન્ધ હોય-કર્તા તરીકે-એવું લાગે છે ? જતાં તરંગો અને વમળોના નિરાકર્ય માટે તો સાતમી પંક્તિ સુંધી જવું જ પડશે. જાડી પંક્તિ અતેનું 'પૂણું' વિરામ વગાવીને પણ આમ કરતાં પંક્તિઓનો સમગ્ર ભાવ આપણા લક્ષમાં બિતરે છે પણ એક પછી બીજો એમશબ્દો લઈ લઈને અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કરો એટલે મુશ્કેલી તરત સ્પષ્ટ થશે. અને શમતા તથા ખાર મૂકી જતા કોણ છે ? વમળો અને કાટકો અને ? સૂક્ષેપમાં કહું તો જીવન-સરિતાની રજુઆત કરવાનો કવિનો આશય જે સાતમી પંક્તિમાં વ્યક્ત થાય છે તે સાતમી પદેલાંની ચાર પંક્તિઓમાં ફેટલે અંશે સ્ફુળ થયે છે એજ વિચારવાનું છે. ૩-૬ પંક્તિઓ સરિતાનું ચિત્ર રજુ કરે છે. એ સાતમી પંક્તિ વાંચતા પદેલાં ફેટલે અંશે સમજાય છે ? ત્રીજી પંક્તિ લખાઈ ત્યારે સરિતાનો-જીવન સરિતાનો વિચાર, કાવનન ચિત્રમાં દર્શો ખરો ? અને હોય તો ત્રીજી પંક્તિમાં એ વિચારનું મૂલ્ય ફેટલું છે ? આ પ્રમાણે પૃથકકરણ કરતાં અવિશદતા હોય તે અવશ્ય પસાઈ જાય છે.

કવિ નાનકાણનું 'ધણુ' કાંઈ તો કવિતાના વાચકને પરિચિત છેજ. અને એ કાવ્ય એટલું લાંબું છે કે એ આખું અહીં રજુ કરવાનું મને અનુકૂળ લાગતું નથી. એ કાવ્યમાં ગોવાળોની ક્લિષ્ટતા રજુ કરવાનો આશય કવિને સ્પષ્ટ છે. એ કાવ્યમાં વચ્ચે બે ત્રણ ફેકાણે—(૧) મા છેડીશ તું આંજો તારી વેણુ રે—

(૨) સંકારી લે પાલવ તારો બાડતો રે—

(૩) અરંજા ધૂંધટ ઉઘાડ વદન વિકસાવ રે—

આ પ્રમાણે પંક્તિઓ આવે છે. વણુનવિષયમાંથી કવિ કાંઈ ખીમ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરતા હોય એવું આ પંક્તિઓની વાક્યરચના ઉપરથી આપણને લાગે છે. એમાં કાંઈકને સંબોધન છે એટલું આપણને સમજાય છે. પણ એ સંબોધન કોને છે તેનું નિરાકરણ યદ્ય રાકતું નથી. અને એ નિરાકરણ માટે કવિએ કાવ્યની અંદર કાંઈ પણ સંચય મૂક્યું નથી. પછી અર્થ ખેસાડવા ખાતર આપણે એક સ્થળે ગોવાળોને સંબોધન ઉદ્દિષ્ટ છે એમ લઈએ, તોજે સ્થળે કવિને તિત્ત્યસંહારી શ્વનસંખીને ઉદ્દિષ્ટ છે એમ લઈએ અને વળી ત્રીજે સ્થળે સમસ્ત માનવજગતને ઉદ્દિષ્ટ એમ લઈએ એટલુંજ, પણ તેમ કરવાથી અર્થ ખેસાડ્યો એટલો સતોપ આપણને લાગે થાય પણ કવિના ચિત્તમાં જે વિચાર માકિતક હતું તે આપણે પ્રાપ્ત કયું છે, એવો સતોપ નો આપણને લાગ્યેજ થાય.

સાન્ધ્ય તેજ

સાન્ધ્યારંગ ઉઘડશે, તેજો આવશે,

હો! તેજો આવશે;

વાદળો ધડી દોંડે તુજ વ્યોમ,

નથી નથી એ રજનીનાં રોમ;

હો! તેજો આવશે.

*

સાન્ધ્યારંગ ઉઘડશે, મુક્તિ આવશે,

હો! મુક્તિ લાવશે;

પાપ બિમ્બ દહા સુમ્મટ ઘેર,

વૂટશે, રણ શમશે જ્વલ્લેશ;

હો! મુક્તિ લાવશે.

(ના. 'હ. કવિ)

સાન્ધ્ય તેજ નામના કાન્ધ્યમાંથી આ એ ખડો લીધેલા છે. આ આખું કાન્ધ્ય Light of the world એ નામના એક અગ્રેષ્ઠ કાન્ધ્યનું ભાષાતર છે એમ કવિએ પોતેજ કીકામાં કહેલું છે એટલે આમાં તો મૂળ કાન્ધ્યનો જે અર્થ હોય તેજ કવિને રજૂ કરવાનો છે. છતાં કવિ નાનાલાલ અનુવાદ કરતી વખતે પણ કેવો સ્વતંત્ર વિહાર કરે છે તે મેધદાન અને ધીમ્ન અનુવાદોના વાચકોથી અગત્યનું નક્કી હોય.

વાદળી ધડી ઢાંકે તુજ ઓમ— એ પંક્તિમાં નથી તુજ એટલે કાનું ? એશક, માનવનું. પછીની પંક્તિમાં નથી નથી એ રજનીનાં રોમ છે ત્યાં એ એટલે શું ? વાદળી તારા રોમને ઢાંકે છે, ખરી પણ રાત્રી નથી પડી—એ રાત્રી નથી એટલુંજ દર્શિને કહેવાનું છે તેને બદલે 'રજનીના રોમ'માં સ્વતંત્ર વિહાર, કરવાથી રાત્રી નથી પડી એવો સ્પષ્ટ અર્થ જરા અધારામાં પ્રવેશી ગયો હોય એવું લાગે છે.

ધીમ્ન ખંડમાં સાન્ધ્ય તેજમાં મુક્તિનું દર્શન છે. ત્રીજી પંક્તિમાં ધુન્મદધેર પછીનું અસ્પષ્ટવિગમ તો નિરર્થક છે, લાગે છે— કારણ કે 'પાપ શબ્દ' ન 'તૂટશે' ક્રિયાપદનો કનાં છે; કનાં એ અસ્પષ્ટવિગમ નિરર્થક છે એટલો નિષ્કંધ આપણે ન કરી, શ્રદ્ધાએ ત્યાં મુધી તો ગૂંચવણમાં અટવાવુંજ પડે. અથવા તો 'ધુન્મદધેર' 'હા'એ Phalase માટે અસ્પષ્ટવિગમ આવશ્યક છે એમ ગણીએ તો કતાં ક્રિયાપદથી વિમિશ્રિત થઈ ગયેલો દેખાય છે. અને જયભેર એટલે જયદુંદુભીનો અવાજ રણમાં સમગ્ર—એમાં કાના જંપના દુંદુભીનો અવાજ ઉદ્દિષ્ટ છે એમ સમજાય છે ? મૂળમાં તો આટલુંજ છે—

'Thy conflict besetting sin, shall endle be.

પછી આજ મુધી વિજય મેળવતું જે પાપ છે તેના જય દુંદુભીનો અવાજ રણમાં ઢગી જશે એમ અર્થ આપણે બેસાડીએ. પણ પાપ તૂટશે તો તેની સાથે એના પરાજયની ચીસો સાંજળવામાં આવશે એવું કાંઈક કહ્યું હોત તો વધારે સરળતાથી અર્થ સમજાઈ જત. કારણ કે પાપનો જય થને અને તેનાં દુંદુભી વાગનાં એ સ્થિતિ તો પૂર્વની Conflict માં હતી, હવે તો એ સ્થિતિનો સંભવજ નથી. આ પ્રમાણે મૂળને વળગી રહેવાને બદલે નવો વિચાર પ્રવેશાવવા કવિ ઉદ્ધન થાય અને એ નવો વિચાર મૂળની વિચાર—સરખી સાથે સર્વાંગે સંગત છે કે નહિ તે જોવા પણ અટકે નહિ તો અવિશદતાને પ્રવેશવાને છિદ્ર મળે એ સ્પષ્ટજ છે.

ભગવાનનો અનુભવ

ડૉ. હરિપ્રસાદ દસાઈ

અમેરીકન કવિ અને સુપ્રસિદ્ધ લેખક, વૉશિંગ્ટન મેનનું,
“ધાસનાં પાન” (લીવ્સ ઓફ ડાસ), આપણા કવિવર
સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોરની “ગીતાંજલી” જોડે સરખાવામાં આવે છે.
પશુ પંખી સાથેના એમનાં પ્રેમનો ખ્યાલ નીચેના કાવ્ય પરથી
આવશે.

પશુ પંખી

(સંગ-સીતાના મહિનાનો)

મૃદુને, પશુઓ ને પંખીની સાથે, ગમે બહુ દેહેવું રે;
કેવી શાન્ત અને સંતોષી. નથી કશું દેહેવું રે ! ૧
હું તો સ્થિર રહી, ઘણી વારે, ઉભો ઉભો જોતો રે;
નહી શ્રમની ઠરે ! ફરિયાદ, ન કો દશા રોતો રે. ૨
નથી પાપના પશ્ચાત્તાપ, નહીં રાત ડાંખે રે;
નથી એકકે ને અસંતોષ, કે લોભ ન ઝાંખે રે ૩
નથી સંઘયની એને વૃત્તિ, જન જોમાં ગાંડા રે;
એને શેઠ નથી શાહુકાર નથી સીધાં આડાં રે ૪
એને હુબરો વર્ષોનાં બુનાં, નથી કોઈ તીરથી રે;
નથી મિથ્યા ક્ષુત્તિ કરવાનાં, મહાઝપિ પીત્રી રે ! ૫
નથી પૃથ્વી પથરાયેલ કૂળે, કો આભરવાળો રે;
પદ્મિને દરબન સમાન, ન કો આશીર્વાળો રે ! ૬

એમના જમાનાનાં જે જે દુષણ એમણે જોયાં, તે તે પશુ પંખીમાં નથી એમ માનીને, પોતે કુદરતી ધર્મના આચાર બન્યા હતા-પ્રાપ્તરિચતિથી સતોષ માની, સંચય માટે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી એમ એ માનતા લાગે છે અને તેથી તો આપણે આજ પણ જોઈએ છીએ કે માનવીઓ, સંચય પાછળ ગાંડાં બન્યાં છે અને અધ્યાગુમાવી બેસવાથી લોભ, કંબુસાધ, મુડીવાદ અને આત્માત્મવાદથી અત્યારે વ્યક્તિઓ અને પ્રજાઓ, હેરાન થઈ રહી છે.

ભૂતકાળનાં મિથ્યાસિમાન, ઋગિઓ અને તીર્થોથીજ આપણું આધ્યાત્મિક કલ્યાણ થઈ જશે એવી આત્મજાગૃતિ ભુલાવી નાખનારી માન્યતાઓ, મોટા ન્હાનાના ખોટા ખ્યાલો, જાતિ અને કુળનાં ખોટાં ગૌરવ એ બધાં ઉપર કવિ ઉપરના કાવ્યમાં વરાળ કહાડે છે. વળી કેટલાંક, જીવનનો મોટો ભાગ થઈ ગયેલાં પાપોના અતિ પશ્ચાત્તાપમાં ગાળે છે એ પણ કવિને ગમેતું નથી લાગતું. કારણ સ્પષ્ટ છે. આપણામાં જેમ “નશીબમાં હશે તે મિથ્યા થવાનું” નથી અને પૂર્વ લેખોનાં ક્રમેની લીધેજ હાલ જે આપણી દશા છે તે ભોગવી રહ્યા છીએ” એવી માન્યતામાં પડી રહેવાથી “ભૂતકાળમાં જે થવાનું હશે તે થયું પણ આજદિનથી આપણાં કર્મો સુધારો અને સ્વાશ્રય તથા પુરુષાર્થને માગે” મુકવા કે’ડ બાધો” એવો બોધ ચતો નથી તેજ પ્રમાણે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં ભૂતકાળનાં પાપોના પશ્ચાત્તાપ કરવાની જરૂર બતાવી છે. એ વાત મૂળમાં સાચી છે, પરંતુ એમાં એ “ભૂતકાળમાં થવાનું હતું” તે થયું પરંતુ હવે પછી દેવો સુધારી, અરિગ્ધવાન અતીતે હાલનાં ભવિષ્યનાં કર્મો ઉત્તમ પ્રકારનાં કરવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર” “હું પાપી છું. પાપમાંથી ઉત્પન્ન થયો છું” એમજ માન્ય કરી, રોડું કંકળતું, ઉભંગરા કર્યા કરવા અને અને કર્તવ્યમાં શિથિલ થઈ જતું એ ચોખ્ખું નથી. એક વાર પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં પડી સાફ થવાની જરૂર તો બધાંને છેજ પરંતુ એમાંથી ઝટ પરવારી પછી તો આપણે પોતપોતાનાં જીવન કાર્યો નક્કી કરી નાંખવાં જોઈએ.

હસમુખા રહી શકે-પોતે હસે અને બીજાને હસાવે-એવાને પણ એ લગવાનનાં માણસ ગણવા કહે છે. કારણ કે એમનો આત્મા, કંઈક અંશે પણ, જીવન મુક્ત ન હોય તો તેઓ આવા આનંદી રહી શકેજ નહીં એમ એમનું માનવું છે અને હું પણ એમના મતને ટેકા આપું છું. ખાસ કરીને એટલા માટે કે આપણે હિન્દવાસીઓ ગૂજરાતીઓ, સ્વભાવે નિરાશાવાદી છીએ. દીવેલીમાં મોડાં લખને ફરીએ છીએ. ઉઘસી અને દુઃખી મહેરાવાળાં અને રોતી સુરતનાં રહીએ છીએ.

આપણાં નાટકોમાં પણ હાસ્ય રસ નથી. વાર્તાલાપો પણ ગંભીર અને નીરસ હોય છે. નિત્ય જીવનમાં નિર્દોષ આનંદ, ઉશ્વાસ કે હાસ્યવિનોદ મળે એવું કંઈ નથી.

એક જન્મન લેખક સી. હીન્દી કરીને છે. તે કહે છે કે લગવાનનું સાચું સાત્ત્વિક અનુભવાયું છે કે નહીં તેનો એક પુરાવો એ છે કે આપણને જીવનમાં એક જાતનું અસાધારણ સુખ લાગ્યા કરે. એ સુખની સરખામણીમાં વાસનાઓનાં કે વિષય સુખ તો કંઈજ હિસાબમાં નથી. આ અલૌકિક સુખ જે જીવો ભોગવે છે તેમને જો કંઈ રંગ હોય તો વાદળ જેવા આસમાની જુરા કે શુભાંજના જેવા શુભાંખી રંગ હશે એમને પક્ષીઓ અને ફળો ગમશે. સૃષ્ટિ સૈન્દર્યમાં રસ પડશે કોઈ પણ માણસનું એ ભુંડું મ્હારો નહીં, ગીતો ગાયા કરશે અને એક જાતની આધ્યાત્મિક દહેરમાંજ જીવન નિર્ગમન કરતાં હશે. ફ્રાન્સીસ -ડબ્લ્યુ ન્યુમેન "આત્મા એના શોક અને આદર્શો" માં લખે છે કે દિવ્જ અનેલા જીવો, પરમેશ્વરને ન્યાયાધીશ જેવો કે દૂરના દગ્ગાદગા ભર્યા મહારાજ જેવો જોતાજ નથી. એ તો, પરમેશ્વરને આ મધુર અને સુંદર સંસારનાં પ્રાણુજીવન જેવો, કલ્યાણુ કારી, દયાળુ અને પાવનકારી રૂપે જુવે છે. આમના પેટમાં જાણુ પાપ હોતું નથી અને બીજામાં પણ એ પાપ જોતાં નથી. લોકોનાં દુઃખ જોઈને એ ગળી જાય છે. પરમેશ્વર પાસે જતાં એમને કંઈ

કુદરતની તમામ ચીજો તરફ એમને એક જાતની મોહિની હતી. દરેક દેખાવ અને દરેક નાદથી એ ખુશ થતા જે જે બાળકો, સ્ત્રીઓ કે પુરુષોના સંબંધમાં એ આવતા તે બધાં એમને સારાં લાગતાં હતા. બહુ દલીલો કરતાં જીભભેડી કરતાં મહે એમને કદી સાંભળ્યા નથી.

પૈસા સંબંધી કોઈ દિવસ, એમણે, કરી વાત કરી નથી. એમના નિંદકોનું પણ કોઈ વાર એ ધસાતું બોલ્યા નથી. ઉઝટા દુશ્મનોનો વિરોધ જોઈને તો, એ ખુશ થતા હોય એમ લાગતું.

પોતાની જાતપર એ સખ્ત ચોકી પહેરે રાખતા. કોઈ દબાવવા, માન અપમાન સહી જતા અને કોઈ જાતની ફરિયાદ ન કરવા એ હમેશાં પોતાની જીભને અંકુશમાં રાખવા તજનીજ કરતા. કોઈ પ્રજાનું કે કોમનું એ ભૂંડું બોલ્યા નથી. ઇતિહાસના કોઈ યુગની એમણે નિન્દા કરી નથી. કોઈ ધંધાને કે વેપાર સુધ્યાને એમણે વગોવ્યો નથી.

જીવ કે અજીવ સૃષ્ટિના નિયમોની એમણે સ્તુતિ કરી છે. હવાની કોઈ દિવસ એમણે ફરિયાદ કરી નથી. કોઈ જાતના ભયને કે મૃત્યુ સુધ્યાને એમણે ગણ્યાં નથી.

સાહિત્યમાં એમનું લખાણ હૃદયની વિશાળતાને માટે પ્રસિધ્ધ છે. માનવ પ્રેમ અને સૃષ્ટિતત્વ તરફ ઉભરાઈ જતો ભાવ તદ્દમે એમના શબ્દોમાં જ્યાં ને ત્યાં જોશે. સાહિત્યદ્વારા જે સંદેશો એમણે આપણને આપ્યો છે તે પાછું એજ કે “આ સંસારમાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ, જીવન, મૃત્યુ એ બધું સાફ છે અને દૈવી છે.”

કુદરતી ધર્મના, આ નવા આચાર્યનો જાણે સંપ્રદાય નીકળ્યો હતો. મંડળીઓ નીકળી હતી, ભજનો ગવાતા અને એમનીજ સરળ શૈલીમાં કાવ્યો રચાતાં હતાં. સંસારની ઉજળી બાજુએ જોતા કુદરત અને જગત તરફ એ સ્વભાવેજ પ્રશંસા કરતા હોય એવો સદાકાળ સ્તુતિનો ભાવ રાખતા અને આમાંનાં ઘણાં આનંદી, પ્રેમાળ પરોપકારી અને સદાચારી પણ હતા.

મુપ્રસિદ્ધ લેખક, હેનલોક એલીસ, આ કુદરતી ધર્મને વખાણવાર છે. એના બધા સિધ્ધાંતો ના પાળે પણ માત્ર સદાકાળ

હસમુખા રહી શકે-પોતે હસે અને ખીજાને હસાવે-એવાને પણ એ લગવાનનાં માણસ ગણવા કહે છે. કારણ કે એમનો આત્મા, કંઈક અંશે પણ, જીવન મુક્ત ન હોય તો તેઓ આવા આતંદી રહી શકેજ નહીં એમ એમનું માનવું છે અને હું પણ એમના મતને ટેકા આપું છું. ખાસ કરીને એટલા માટે કે આપણે હિન્દવાસીઓ ગૂઝરાતીઓ, સ્વભાવે નિરાશાવાદી છીએ. દીવેલીમાં મ્હોડાં લાંબને ફરીએ છીએ. ઉદાસી અને દુઃખી મ્હોરાવાળાં અને રોતી સુરતનાં રહીએ છીએ.

આપણાં નાટકોમાં પણ હાસ્ય રસ નથી. વાર્તાવાપો પણ ગંભીર અને નીરસ હોય છે. નિત્ય જીવનમાં નિર્દોષ આનંદ, ઉદ્વેગ કે હાસ્યવિનોદ મળે એવું કંઈ નથી.

એક જન્મન લેખક સી. હીદરી કરીને છે. તે કહે છે કે લગવાનનું સાચું સાન્નિધ્ય અનુભવાયું છે કે નહીં તેના એક પુરાવો એ છે કે આપણને જીવનમાં એક જાતનું અસાધારણ સુખ લાગ્યા કરે. એ સુખની સરખામણીમાં લાસનાઓનાં કે વિધવ સુખ તો કંઈજ હિસાબમાં નથી. આ અલૌકિક સુખ જે જીવો ભોગવે છે તેમને જો કંઈ રંગ હોય તો વાદળ જેવા આસમાની ભુરા કે ગુલાબના જેવા ગુલાબી રંગ હશે એમને પક્ષીઓ અને ફૂલો ગમશે. સૃષ્ટિ સૌન્દર્યમાં રસ પડશે કોઈ પણ માણસનું એ ભુંડું મ્હારો નહીં, ગીતો ગાયા કરશે અને એક જાતની આધ્યાત્મિક લહેરમાંજ જીવન નિર્ગમન કરતાં હશે. ફ્રાન્સીસ -ડબ્લ્યુ ન્યુમેન "આત્મા એના શોક અને આદરો" માં લખે છે કે 'હિજ બનેલા જીવો, પરમેશ્વરને ન્યાયાધીશ જેવો કે દૂરના દયાદયા ભર્યા મહારાજ જેવો જોતાજ નથી. એ તો, પરમેશ્વરને આ મધુર અને સુંદર સંસારનાં માણજીવન જેવો, કેટલાજુ કારી, દયાજુ અને પાવનકારી રૂપે લુપે છે. આમના પેટમાં જાણુ પાપ હોતું નથી અને ખીજામાં પણ એ પાપ જોતાં નથી. લોકોનાં દુઃખ જોઈને એ ગળી જાય છે. પરમેશ્વર પાસે જતાં એમને કંઈ

આદર્શોને પહોંચવા માટે નિશ્ચય થઈ દૃઢ કરો એથી ગંદી વાસનાઓ છુટી જશે. વ્યભિચાર વગેરે નૈતિક દોષો પોતે હલકા હોય તેના કરતાં ચે, એ આપણને ઉન્નત માર્ગે જતાં રોકે છે તે માટે વધારે ખરાબ છે.

માણસ માત્રમાં સદૃષ્ટિ અને અસદૃષ્ટિ ખન્ને છે નિશ્ચયી, સદૃષ્ટિનોજ પ્રેરાવલો રહેશે. એના હૃદયથી મંદીરનું દાર પછી ઉઘડી જશે અને અંતર્યામીનો ધીમે શાન્ત અવાજ એ રોજ સાંભળશે. એના કાન, હૃદયથીજાનું મીઠું ગીત સાંભળવાના અધિકારી યશે. એનાં નેત્રો સૌન્દર્યનું પાન કરશે અને જીવન ભવ્ય બનશે. એક સંત પુરુષ, પોતાનો ધાર્મિક અનુભવ વર્ણવતાં કહે છે:—“જેમ જેમ, આરોગ્યોના નિયમો, હું વધારે પાળુ છું, અને મન, વધારે પવિત્ર કરું છું, તેમ મ્હને ભગવાન વધારે પાસે લાગે છે. સ્વર્ગના પ્રકાશમાં અને વરસતા વર્ષાદમાં હું એમનાં દર્શન કરું છું. એમના સાન્નિધ્યમાં રહેહ, કૌતુક અને આનન્દનો ભાવ હું અનુભવું છું. અમારું મિત્રન બહુ મધુર હોય છે. એમની સાથે, મ્હને મીઠો આરામ મળે છે.

ધણા વખતથી ન સમજાતું હોય એવું શાસ્ત્રવચન, એ મ્હને અટ સમજાવી દે છે. મ્હારા તરફ એમનો પ્રેમ ધણો છે. મ્હારી સલામતી માટે ચિંતા કરતા હોય અને મારી હમેશા સંભાળ લેતા હોય એમ મ્હને લાગ્યાજ કરે છે. ધંધાની બાબતમાં કુટુંબ કમીલાના ખટરાગમાં અને પૈસાટકાની મુશીબતો વખતન પછુ હું સેંકડો દાખલા યાદ કરું છું, કે જ્યારે ભગવાને, મ્હને માગ્યે કે વગર માગ્યે સહાયતા કરીજ છે. હું એમનો છું અને એ મ્હારા છે એ લાગણી ધડીભર પછુ દર યધ નથી. એથી તો હું નિત્ય સુખી રહું છું.

ભગવાનના આ સુખ વગર મ્હારું જીવન શન્ય ચઇ જત, અં સંસાર વેરાન જેવો લાગત—”

બીજા સંત કહે છે:—મ્હારે મન તો ભગવાન, ખરાજ છે એમે તો ધણીવાર વાતો કરીએ છીએ. એ મ્હને પ્રશ્નોના જવાબ સુધ્ધા આપે છે. એમને પૂછવા પછી મનમાં જાણે વિચારેન

આંટી ઘુંટીના આપોઆપ ખુલાસા થઈ જાય છે અને ગુચ્છો ઉઠસી જાય છે. એ મહેને જાણે પશુ વાર કહે છે કે, 'ત્યારે માટે મહારા મનમાં પુષ્કળ કરુણા ભરી છે.' એ મહારી આસપાસ ફરી વળ્યા છે. મહારા આસોઅજ્યાસ કરતાં પણ એ, વધારે પાસે લાગે છે. હું એમનામાંજ રહું છું. આમ છતાં, કોઈ વાર એ, મહારાજ દોષોને લીધે મહારાથી દૂર જતા રહે છે."

વિલિખમ જેમ્સ કહે છે કે, "આ બધું આપણા પોતાના અંતઃકરણની પ્રેરણાનું પરિણામ છે. મનની જાગૃત સ્થિતિની તીવ્રે, એક બીજી સુષુપ્ત સ્થિતિ છે. તેમાં બધી વૃત્તિઓ, શ્રદ્ધા, વાસનાઓ, ભગવાન વિષેના આપણા પોતપોતાના ખ્યાલો એ બધું ભયુ" છે. આમાં આપણા ધાર્મિક વિચારોની પૂર્વભૂમિકા રચાય છે. અને પરિણામે જેવા ભગવાન વિષેના આપણા ખ્યાલ હોય તેવા અનુભવ થાય છે." પરંતુ આ કહેવાનો અર્થ, ભકતોના અનુભવ કાલ્પનિક છે કે ખોટા છે એવો નથી. દસ્ય જગતની અંદરજ ચેતન, ઓતપ્રીત ભયુ" છે. આપણે પણ જગતનાજ ભાગ છીએ, તેથી એકે એક માણસમાં રહીને, એ ચેતન દરેકની ઉત્ક્રાંતિ માટે ધક્કા માર્યા કરે છે. મનન અને ધ્યાનથી જ્યારે ભુધિ પરિપક્વ થાય છે ત્યારે એને પ્રજ્ઞા કહીએ છીએ, અને એ પ્રજ્ઞાજ આપણને પોતપોતાના છટદેવનું અથવા અંત્યામિનું દર્શન કરાવે છે.

કેવળ દેહનીજ વાસનાઓમાં ફસાઈ રહેતા મનને પ્રયત્નપૂર્વક મુક્ત કરી, નિઃસ્વાયં, ઉચ્ચ માગે વાળાથું તો ભગવાન પોતેજ આપણા જીવનમાં ઉતરશે. અનંતની સાથે એકતાર થઈને આપણું જીવન નિર્ગમિત કરવું એમાં ખરા ધાર્મિક જીવનની સાચકતા છે. અમેરીકાના પ્રો. સ્ટારબકે, ઘણા ભકતોના સાચા અનુભવોની એક નોંધપોથી કરી હતી. એવી નોંધપોથી આપણા વિદ્વાનોમાંથી પણ કોઈ કરે તો ખુબ સાર. જુદા જુદા પ્રચલિત ધર્મોની, અનુયોધિઓના જીવન પર કેવી અસરો થાય છે તેની આપણને એનાથી સાચી

સમજ પડશે. આપણા ધર્મોની સુધારણા કરવામાં અને જમાનાને યોગ્ય પ્રગતિને 'માર્ગે' ભુલભુલ ધર્મોને વધારે સક્રિય કરવામાં આવી નોંધેા મદદરૂપ થઈ પડશે વળી ધર્મોવિજ્ઞાન પણ હજી અધૂરું છે. એ વિજ્ઞાના વિકાસમાં પણ આપણે દ્વિ-દશમીએ, નવી દ્રષ્ટિએ પણ કંઈ ફાળો આ રીતે આપી શકીશું.

છેક જંગલી દશાના ધર્મોથી માંડીને શુદ્ધ અદેત સુધીના 'ધર્મો'નું મહોતું જીવતું પ્રદર્શન આપણા દેશમાં છે. ભૂત, પ્રેત, મેઘડી, દેવો, દેવીઓ, મૂર્તિ-પૂજા, યોગ, કર્મકાંડ, તીર્થયાત્રા, શક્તિપૂજા છત્યાદિ અહીં પુષ્કળ છે.

ત્યાગધર્મ અને ભોગધર્મ, પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ; આશાવાદ અને નિરાશાવાદ; સાધુઓના અખાડા; મઠો, સંન્યાસીઓ, જોગીઓ અને જગમો; મહોટાં ગામ જેવાં મંદીરો અને એના આચાર્ય, આ બધી, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓની શાસ્ત્રીય રીતે તપાસ કરવાની બહુ જરૂર છે. આપણા વિશાળ દેશનું ધાર્મિક જીવન જે રીતે ઘડાઈ રહ્યું છે, અને સાથે સાથે જે અદ્યતન દ્રવ્ય ખર્ચાય છે, અને ઘણી શક્તિઓનો વ્યય થઈ રહેો છે; એની શાસ્ત્ર આધારે, બુદ્ધિ પુરઃસર અને સમાજના કલ્યાણની દ્રષ્ટિએ, પુરેપુરી તપાસ આપણે નહીં કરીએ તો કાણુ કરશે?

કાંઈપણ પ્રજાની તક વિકસ કરવાની શક્તિ, એનું બુદ્ધિબળ —ધર્મ અને જીવનના સિદ્ધાંતો, એજ સુખ્યત્વે કરીને એના 'શારિરીક, નૈતિક અને રાજકિય જીવનને ઘડે છે, અને કાંઈપણ પ્રજાના જીવનનો પુનરુદ્ધાર કરવો હોય અને યુગપરિવર્તન પ્રગતિને માર્ગે કરવું હોય તો તે તે પ્રજાના શક્તિ, જ્ઞાન અને માન્યતાઓમાં, યોગ્ય પરિવર્તન થવાં જોઈએ. આપણા દેશમાં અત્યારે ધર્મજીવનમાં પણ પુષ્કળ પરિવર્તન તો થઈ રહ્યું છે. પરંતુ એ હજી સમાજના ઉપકાળ થરમાં છે—વ્યક્તિ માત્રને એની અસર પહોંચવી જોઈએ—રાષ્ટ્રીય સરકારોનું આ પણ એક અગત્યનું કામ ગણાવું જોઈએ.

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે ધર્મનું વ્યાકરણ બાપા વધે તેમ વ્યાકરણ પણ નવાં નવાં કરવાં પડે છે. હિંદી પ્રજાનું આધ્યાત્મિક જીવન સતેજ કરવા, તત્ત્વજ્ઞાન પણ નવાં નવાં દૃષ્ટિબિન્દુઓથી લખાશે તો સમસ્ત પ્રજાજીવનને એ સમૃદ્ધ કર્યા વગર રહેશે નહીં.

આ યુગના સાધુઓ અને તત્ત્વજ્ઞોએ હમેશાં એકાન્ત સેવવાની જરૂર નથી. એમણે તો ખાસ પ્રજાજીવનને શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અગવળું અને પ્રેરક બનાવવાના કામમાં લાગી જવું જોઈએ. નવાં નવાં સર્જન ને માર્ગે વિકાસ કરવાની શક્તિ આપણી પ્રજામાં હોય પણ ગઈ છે તે પ્રદીપ મરી જોઈએ.

પશ્ચિમનાં ઇશ્વરપરાયણ સાધુ સાધ્વીઓ, દૂર મુલકોનાં એકલાં અને અદુલાં પતિત અને દુઃખીઓની નિઃવાર્થપણે સેવાઓ કરે છે. કેટલાંક વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનને માર્ગે વિદ્યારૂઢિના કાર્યમાં રોકાઈ ગયાં છે. કેટલાંક આદર્શ ગૃહસ્થાઈ, આદર્શ દેશ જીવન અને આદર્શ સેવાઓમાં પડ્યાં છે. એમાંનાં ઘણાં જીવનની સાદાઈ રાખી, વિવેક, વિચાર અને નિષ્કામભાવે કર્તવ્ય નિષ્ઠાઓ કેવી કેળવી છે તે જોઈ આપણે એમાંથી બોધ લેવો જોઈએ.

જે ભાષા વિષયને અનુસરતી હોય, ગ્રાંથ અને ગાંભીર્ય યુક્ત ઘટે ત્યાં ગ્રાંથ અને ગાંભીર્ય યુક્ત, સાદી ઘટે ત્યાં સાદી, ચમત્કારી ઘટે ત્યાં ચમત્કારી, તેજસ્વી ને તીક્ષ્ણ, ધ્વનિયુક્ત ઘટે ત્યાં ધ્વનિયુક્ત, દારૂ છિપ્ત કરવાની જરૂર હોય ત્યાં દારૂ છિપ્ત કરે એવી, કોમળા અને લલિત પદ ઘટે ત્યાં કોમળા અને લલિત પદથી યુક્ત, સંક્ષેપમાં જેવો રસ ઝમાવવો હોય ને જેવો ભાવ સૂચવવો હોય તેવા રસ અને ભાવવાળી હોય, પશુ સર્વત્ર સ્પષ્ટ, અસહિજ અને મિથ્યા આડંબર, અસંસ્કાર, શ્રુતિકટુલ્લ વગેરે દોષ વિનાની, પ્રામાન્ય અધિકારી વાચક વાંચતાં વારંવાર કે સહજ પ્રયત્ને ગ્રહણ કરે એવી જે ભાષા તેજ ઉત્તમ ભાષા સમજવી.

સ્વ. શ. બા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી

સુહિણી

નદીતીરે નેત્રપ્રકાશસેતુ

પરે નિમંત્ર્યા નયનો અન્નપ્રયાં.

તું મોહી ! ના મોહક ધૈ વધુ વધુ

પીયૂષ મૂલ્યે વિષ ચેર આપ્યું !

આછાં, અધીરો જલખિંબમાં સખિ,

તારી છબી તે દિ' પટેલ છાની :

તારે ઘટો ભેધ ભરેલ નીરથી

પાછી વળી વાહળી કૈંક નાની.

છટી ગધ હોંઠથી ખેલી વાર

ધવાયલા ઉરની સ્મિતચંદની ;

ખેંચી જવા, પાર થવા ખપી જવા

તે દિ'જ તે' ગાંઠવણેલ છાની.

વીખાયલાં સ્વપ્નની વેળમાં તને

મળી ગયું અંતરસ્વપ્ન જૂનું,

સૂકેલ ક્યારી મહીં વારિસિંચને

આપ્યું તને સ્મિત વસંતિકાનું.

ખસેડીને ધૂંધટ ઉરઉરના

લાઘ્યાં તને દર્શન દૂરદૂરનાં.

વર્ષો ગયાં, વિતક કું વટાવ્યાં

ધૈ સ્વપ્નની જ્યોત દીવેલઠોણી

તારી નવી ઝોટણીએ અદેખી

સંતાણી કેં આંખડીએ અન્નપ્રી.

વેળ ઉપાડી લઈ જાય વારિ,

.. પરંતુ તું તો રસિકા-રસાંગના
તારો શકે પાલવ કોણ તાણી?
કવિત્વની વિશ્વવિલોલ વાણી! ૨૫

માણી શકે કોણ મધુર વેદના?
તને નિશાદર્શનને અજાણે
.. નહોતી ગમી કિરણવેલ કુંઘી:
વિલાવરીનાં વચને હુળેલી
આંખો હંમેશાં વઢતી ઉપાને. ૩૦

તને ન'તું છત્ર, અછત્ર જેવી
તું અન્યનું છત્ર બની'તી એકલી
ને વીર્યવન્તા પગલાંની પાંખે
જીડી રહી'તી અણુદીઠ પંથમાં.
ઘડાપરે કોમલ હાથ ટેકવી ૩૫

ભેટી હતી અંતરચૂન્ય અંગના
પાણીતણા જળજર લોહ સામે
એને હતી પાર ધવાની અંખના.
શત્રિ, નદીતીર, ઉતાવળી ગતિ
પાણી અને ઉરની એક સાથે ૪૦

કહી શકે શેં વગડાઉં વાણી
એ ભેટમાં આગળ કોણ આવશે?
'અમે, અમે!' મોહક ને ગુલાબી
કાને પડ્યાં આંદુડિયાં તરંગનાં:
કાચે ઘડુલે નિજ અંગ ગોઠવી ૪૫

પંથે પડી દીપસુધા, પતંગના.

દળી દળી અંગ વસુન્ધરાનાં

કાચે ઘડે કેમ જ પાર ખેંચશે
કાયાતણી આ મનવાર તારી ? ૫૦

તું થોભ, જો ધુમરીઓની બેલછા
નિમંત્રતી કાળની નેત્રવાણી
ઉતાવળી અંતરની ગતિને
પિછાનશે કેમ અતાગ ખાણી ?
નિહાળીને પદ્યરને તણાતાં ૫૫

થંભી ગયેલી મહિષીની મેદનીઃ
પરંતુ થંભે પગ કેમ જેના
કાને પડેલો મૃદુવેદનાધ્વનિ !
ઓ સિંધુ, તે સુંદરીઓ લલેને
હુશે શમાવી ઉરમાં અનેક ૬૦
તને ય તે અંતરમાં શમાવવા
સર્ગઈ છે આંહી મુહિણી એક.

વીંટાઈ તારા જલઉત્તરીયમાં
કોઈ વિજયુદની સિંધુશેણી
ખેંચી રહી પંથ અપંથમાં જો, ૬૫
તારી નિરંકુશ સલીલશેણી.

ઘડો વઘૂંટ્યો વઘૂંટેલ છંદગી
આયુધ્યની કોમલ આંગળી મૂઢીઃ
થંભી ગઈ તું કયમ થાક ખાવા ?
કે કાળનીં છલથી કોમલાંગી ૭૦
તણાં, ભલી અંગ બધાં ગળી જવાં ?
ના, થોભજે તું લગીરે વિચારવા,

અંખીરહી ને વિરહિણી લેટવા.
 સૂની પડી કોઢિલની સિતારીઓ,
 સુતા શિલા પથર કેમ જાગશે? ૭૫
 લપાઇને એક ખીલની હૂંફે
 પડી હુતી ચેતનહીણ ગાળીઓ
 અજાણ મહેરામણને ઉરેઉરે
 પડ્યા ઝગ્ગુકોમલ ધાવ મહોખતી
 નથી રૂઆઆ હજી સાદ દૈને ૮૦
 શોધેછ એ નિત્યનવીન સોખતી.
 થાકેલ અંગે રજુ ખંદવાની
 વેળા નથી, હામ નથી ન સ્પંદનો;
 ચાલી ગયેલી સ્મૃતિઓની લીની
 પાની રહુ આજ નિહાળી હું તો. ૮૫
 હું સિંધુના અંતરને ઉઘણે
 શોધી રહો છું કંઈ મોતી મોંઘાં.
 ઈન્દુલાલ ગાંધી

ક્રમળ અને તરંગ

૫૨ની

સહસ્રદલ પદ્મ કેા સર મહી ખીલ્યું-વાત એ
 તરંગદલમાં ગઈ પ્રસરી-ને મહાવેગથી
 હરીફ અસવાર જેમ મદમત અન્યોન્યની
 નિહાળી ગતિ દેવથી વિષમ મૃત્યુ-ફાળે ધસે
 તરંગ લખ કોટિ તેમ ઉછળી અસૂચા વડે
 ઉઠ્યા ખગલગી અને સતત લાંડી અન્યાન્યને

રહ્યા અફળ ફૂદી ત્યાં અમર પામવા પડેને !
મૂછ શરમથી રહી અધમ ભાળી એ સ્વાર્થને
વિનમ્ર મૂઢ વીચિ કો-નયન ઢાળી લજ્જા થકી
સમા સરની માગતાં કિચડ-પાય ન્યાં જૂકી તે-
સરે મૂઢ કરે ઉઠાડી ધરી તેહને પકાને
પ્રપુલ્લ ઉર, ને તરંગ શ્રવણે પડ્યા બોલ કે-
ઉતારવું જ હોય સ્વર્ગ અમૃતે ભયું ભૂપરે
ઉલેચી મળ પૃથ્વીના વિષ અનેક પીવાં પડે.

સ્નેહરશ્મિ

પંચુ જેવા

“ જો જો ! સદા યે ડગ દ્રષ્ટિપૂતમ્
સંસારને મારગ માંડવાનું ”
આ બોધના શબ્દ અનેક વેળા,
આજ્ઞાતણા મર્મથકી ભરેલા,
કાને પડ્યા. જીવનમાં જડાયા.
અને અમે આજ તમે રચેલી
આ લોભકેરે, પટ પંચુ જેવા
પડી રહ્યા, ના ડગ એક આગે.
વિશાળ છે વિશ્વ, અનેક તરવો
તેમાં ભર્યા; એ સહુ સાંભળીને
આગે જવા ચિત્ત કદીકે જંખતું,
ને પાયને છોપડવા પ્રભોષતું.
પરંતુ નિરચેષ્ટ પડી રહેલા
એ પાયમાં ચેતન ના જરી સ્પુરે.

વાવરાયણ

અપહ્નુતિકાવ્ય

હોલરદાસ રં. માંકડે

‘શેષનાં કાવ્યો’માં ‘ચાકરા આવડું બેરીથી?’ નામે એક કાવ્ય છે. દિપ્પણમાં રા. પાકે નોધ્યું છે કે “સંસ્કૃતમાં જેને છેકાપદ્ધતિ કહે છે તે અલંકારની પદ્ધતિનું આ કાવ્ય છે.”^૧

આવી ગતનાં બેશંચ કાવ્યો દમણાં દમણાં ગુજરાતીમાં લખાયાં છે. આ ગ્ળનનું લાગે તેનું એક કાવ્ય કવિ નથુરામ મુંદરજનું લખેલું ગણીતું છે.^૨ પણ એમાં તો અડેકે મુકનકર્મા જ આ અલંકાર સમાયો છે. એવા મુસ્તદોની વન અહીં નથી કરવી, પણ હીકીકે લખાઈનાં કાવ્યમાં આવી અમનૃતિ કવિએ વાપરી હોય તેની વાત અહીં કરવી છે.

સંસ્કૃત આલંકારિકામાથી મન્મટ અપદ્નુતિની વ્યાખ્યા આમ આપે છે:

પ્રકૃતં યન્નિષિધ્યાન્વત્સાચ્યતે સા ત્વપહ્નુતિઃ ।

મન્મટના વખત મુંબીના આલંકારિકાની અપદ્નુતિની વ્યાખ્યામાં પ્રકૃતનો અપદ્નવ યતો જોઈએ એ એક જ લક્ષણ હતું. મન્મટે

૧. રા. રામનારાયણ પાકે પોતાનાં ‘અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણોમાં’ (પૃ. ૬૫) આ ગ્ળનનો હસારો કરે છે. “શ્લેષની સાથે સંબંધ ધરાવનારો એક કવિના પ્રકાર સંસ્કૃતમાં છે. અલંકારની પરિભાષામાં તેને રૂકાપદ્ધતિ કહે છે.” પણ સંસ્કૃતમાં તો રૂકાપદ્ધતિનું સ્થાન અલંકારપૂરનું જ છે, કવિના પ્રકાર તરીકે એનો સ્વીકાર સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં થયો નથી ઉપર જે વાત ચર્ચી છે તેમાં આવના દૃષ્ટાન્તોને જ આ ગ્ળનનો કવિના પ્રકાર કહેવાય.

૨. ‘કાવ્યમાધુર્ય’ની પ્રસ્તાવનાને અન્ને.

જોઈએ અને પછી પ્રકૃતનો નિષેધ અને અપ્રકૃતની^૫ સ્થાપના થવી જોઈએ.

આટલી ચર્ચા ઉપરથી આપણે એટલું તો સ્વીકારીશું જ કે શંકાત્મક પ્રશ્ન પૂર્વક કે પ્રશ્ન સિવાય જ જ્યાં પ્રકૃતનો નિષેધ અને અપ્રકૃતની સ્થાપના થાય ત્યાં આ જ્ઞાતનું અલંકારચમત્કારિત્વ આવે છે. આવે એ ચમત્કાર જ્યારે ફીક ફીક લાંબાઈનાં કાવ્યમાં આવે ત્યારે એને આપણે અપદ્નુતિકાવ્યનું નામ આપી શકીએ.

એનાં ખાસ વિશિષ્ટ લક્ષણો નીચે મુજબ જણાય છે.
(૧) કાવ્યના મુખ્ય ભાગમાં વિષયનું એવું વર્ણન હોવું જોઈએ કે તે વિવક્ષિત વિષયને તેમજ અમુક એક અવિવક્ષિત વિષયને-જનને સરખી રીતે લાગુ પડે. (જેટલે એ જનને વચ્ચે ઉપમાનાંપમેયભાવ

પ સંસ્કૃત અલંકારમાં અને આપણાં અપદ્નુતિકાવ્યમાં થોડોક ભેદ દેખાય છે. દા. ત. ઉપર આપેલ છેકાપદ્નુતિના દાખલામાં 'શાન્ત' વિવક્ષિત છે જનાં તેને નકારીને વપુર જે અવિવક્ષિત છે તેનું સ્થાપન છે. રા. પાકકનાં કાવ્યમાં એમ નહીં રહી શકાય. એમાં 'વંદેલી ખેરી' વિવક્ષિત લાગતીજ નથી, સ્મૃતિજ વિવક્ષિત લાગે છે. પણ આ કાવ્યમાં તેમજ કુ. હામિંસા દંડનાં કાવ્યમાં કરિને વિવક્ષિત શું છે બેના વિશે મનભેદ કદાચ રહે, પણ રા. રાગજેખરનાં 'મારી ચંપીને' નાં કાવ્યમાં તો 'દયિતા' અવિવક્ષિત અને 'મિલાટી' જ વિવક્ષિત છે. છતાં વિવક્ષિત કે અવિવક્ષિત એ જનનેમાંથી એકનો નિષેધ અને ખીજની સ્થાપનાથી આ અલંકાર ચાલ્યો એવો સંપ્રદાય સંસ્કૃતમાં પણ જણાય છે.

૬. મુક્તકોનાં સૌન્દર્યમાં અને આવાં ફીક ફીક લાંબાઈના કાવ્યનાં સૌન્દર્યમાં પણ થોડો ફેર પડવાનો સંભવ છે. પંદર વીસ કે વધારે ચરણોનાં કાવ્યમાં કાવને કોઈક લાંબ કે રસને વિકસાવવાનો મધુ અવકાશ મળે છે. (અજ્ઞાન એમ તો નહીંજ કે મુક્તકમાં રસનિષ્પત્તિ નથી થતી.) અને તે તે અનુભવ કે વ્યભિચારી જે જૂદા જૂદા વિષયોને લાગુ પડે છે એમ જણાનાં ભાવ કે રસનિષ્પત્તિના આનંદમાં પણ એક જ્ઞાતનું અલંકારચમત્કારિત્વ ઉમેરાય છે.

અવિચક્ષિતમાંથી અનુદાત નિવક્ષિતમાં અન્ત આવ્યો છે. (૨) પ્રકારનું ઉદાહરણ રા. પાઠકનું “ યાકયા આવકું ઝેરીથી ? ” નામે કાવ્ય છે. તેમાં પ્રશ્નપૂર્વક રજાટ યાચ છે અને વહેલી ઝેરી જેવો અનુદાત વિષય અન્ને સ્મૃતિ જેવા ઉદાત વિષયમાં પરિણમે છે. (૩) પ્રકારનું ઉદાહરણ માધુરીના ગયા અંકમાં (વ.ર.અ. ૨) છપાયેલ કુ. બિમિલા દવેનું “ વળી આજે આવ્યા ? ” નામે કાવ્ય છે. તેમાં પણ પ્રશ્ન-પૂર્વક રજાટ યાચ છે અને સમાનમાંથી સમાનમાં અન્ત આવે છે, કેમકે પળવતા મિત્રોનું વર્ણન પળવતા સન્દેહોમાં પરિણમે છે.

રા. સુન્દરમતાં કાવ્યમંગલામાં ‘ ભાંગેલી ધડિયાળને ’ નામે એક કાવ્ય છે. તે કાવ્યનાં ૩૨માં ચરણ સુધી જ વાંચીએ તો લગભગ આ કાવ્યપ્રકારનું એ ઉદાહરણ લાગે એવું છે. પણ એ આ કાવ્યપ્રકારનું ઉદાહરણ છે નહીં જો એનું શીર્ષક ‘ ભાંગેલી ધડિયાળને ’ ને (જે વ્યંજન પહેલેથી જ વાચ્ય બતાવી દે છે તેને) બદલે ખીજું કંઈક હોત અને એમાં એક બે જગ્યાએ આવના ‘ કાંટા ’, ‘ ટિકરવ ’ જેવા વાચક શબ્દોને બદલે મૂયક શબ્દો વપરાયા હોત તો એ કાવ્ય, એનાં ૩૨ માં ચરણ સુધી નો અપદ્નુતિકાવ્યનો દષ્ટાન્ત ગણી શકાત.

આવાં કાવ્યની સમણીયતા કયા તત્ત્વમાં રહેલી છે લગ્ના ? રા. પાઠકનું જ ઉપર નોંધ્યું કાવ્ય લખ્યે. એમાં લગભગ છેલ્લે સુધી વાંચતાં, આખું વર્ણન વહેલી ઝેરીનું જ છે એમ વાંચનાર સમજ લે છે, પણ અન્તે કવિ એનો એ શ્રમ ટાળીને કહે છે કે એ તો પોતાની સ્મૃતિનું વર્ણન છે. ત્યારે વાંચનારનાં માનસને આનન્દકોત્તુલ્યનો એક આંચકો લાગે છે અને એ પોતાનાં મનમાં જ બેસી બેઠે છે, ‘ એમ? આ કાવ્ય સ્મૃતિને પણ લાગુ પડે છે શું? ત્યારે નો ફરીને વાંચીએ. ’ અને ફરીથી વાંચતાં એનું એ વર્ણન સ્મૃતિને પણ લાગુ પડે છે એમ જાણીને એને આનંદ યાચ છે.

અલગત આવા કાવ્યપ્રકારને ઉત્તમ કાવ્યની ગણતરીમાં તો મૂકી ન શકાય, પરંતુ જેને આપણે સહારંજની શૈલી કહીએ છીએ

તેથી શૈલીવર્ગાં કાવ્યોમાં આ કાવ્યપ્રકાર સવિશેષ ચમત્કારયુક્ત જણાશે. અન્તે તો એમાં વાચ્યાલોકરનું જ પ્રાધાન્ય રહે છે તેથી એ સુદ્ધિને અથવા કદ્દપનાને આનન્દ આપી શકે, હૃદયને એથી આનન્દ મળતો નથી. અને પ્રતિભા-યુક્ત કવિને હાથે આ કાવ્યપ્રકારમાં પણ (ખાસ કરીને એના મુખ્ય ભાગમાં) હૃદયને આનન્દ મળે એવું નિબંધન થાય તો ત્યાં પણ અન્તે તો એ તત્ત્વ ગણા જ રહેવાનું. છતાં આવાં કાવ્યો માત્ર શબ્દ ચિત્ર જેવાં અધમ તો નથી જ, મધ્યમ દૃષ્ટિનાં જ એ ગણાય, કેમકે અગ્ર્ય એમાં, એક રીતે, ગુણીભૂત છે.

કદ્દપનાજન્ય કે સુદ્ધિવાતુષ્ઠજન્ય આનન્દ મેળવવા માટે આ કાવ્યપ્રકારનો ઉપયોગ સારી રીતે થઈ શકે એમ લાગે છે. કવિ-સભાઓમાં આ કાવ્યપ્રકાર લોકપ્રિય જનવાનો સમભવ છે.

૮. આવાં અપદ્નુતિકાવ્યમાં ધ્વનિનું તત્ત્વ પણ અમુક પ્રમાણમાં ફાપાય છે. આખું કાવ્ય વાચીએ ત્યાં સુધી વાચ્યાર્થમાં જ આપણે માનીએ છીએ, પણ છેલ્લે આવેલી ચાવી ઉપરથી અર્થાથર્થનાં ખારણાં ઉઘડનાં એ બીજો ખંડ પણ આપણને જોવા મળે છે. અપદ્નુતિમાં ધ્વનિનું તત્ત્વ છે એમ ધ્વન્યાલોકના બીજા ઉદ્દેશમાં આવેલી ચાવી ઉપરથી સ્પષ્ટ છે. ત્યાં ધ્વન્યાલોકકાર દહે છે કે અપદ્નુતિમાં ગુણીભૂતવ્યંજ્ય છે, ધ્વનિ નહીં. આમ આ ગુણીભૂત વ્યંજ્યનાં તત્ત્વની ઉપર નેમજ વાચ્યચિત્રની ઉપર આ અલ્પકારનું અધું ચમત્કારિત્ય અવકાશ છે. આપણાં અપદ્નુતિકાવ્યમાં પ્રશ્નથી કે સ્પષ્ટ કથનથી સ્ટેટ થતાં આ ગુણીભૂતતત્ત્વ પણ વાચ્ય જની અર્થ છે એમ તાર્કિક દ્રષ્ટિએ કહી શકાય, પણ ચમત્કૃતિ તો એ વાચ્ય જની જતા ગુણીભૂત વ્યંજ્યનાં અનુરણનથી જ ઉદ્ભવે છે.

રનેહ-સંભ્રમ

ધનશુભસાલ ફ. મહેતા

નમંદ સનાહદીની ઉજવણીની વાતો આજતી હતી તે વેળા એટલે કે ૧૯૩૨ ની સાલમાં મુનશીજી જોડે અમારે વાતો થયેલી અને એમાં એમ નક્કી થયેલું કે એ ઉજવણી વખતે, બીજા કાર્યક્રમ સાથે 'રનેહ-સંભ્રમ' પણ ભજવવું. એ વખતે મુનશીજી જોડમાં જવાની ઉતાવળમાં હતા એટલે થોડા કાળમાં ઘણી વાતો એમને કરી લેવાની હતી. છતાં પણ વખત દાદીને એમણે આ બાબતમાં અમારી સાથે લાંબાણથી વાત કરેલી અને તે દરમ્યાન એમણે અમુક વ્યક્તિનો નિર્દોશ કરીને એમ પણ કહેલું કે જરૂર પડશે તો તે તમને મદદ કરશે મુનશીજીની ઇચ્છા જલદીથી પૂર્ણ થઈ અને એ જોડમાં ગયા અમારી મડળીમાંના એકને મુરત જવાનું થયું. અને જે વ્યક્તિએ અમને મદદ કરશે એમ અમને મુનશીજી તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું તે વ્યક્તિએ તરફથી અમને કંઈક મળ્યું ખરૂં, પણ તેને મદદ કાંઈ રીતે કહી શકાય નહિ. મદદ કાંઈ હોય તો નાટક ભજવવાનું જેમ અને તેમ મુરદેસ થામ એવું કરવામાં એમની મદદ મળી, આ ઉપરાંત, એક ભ્રમ પ્રચારમાં મુકાયો: 'રનેહ સંભ્રમ' માં રંગભૂમિને અનુકૂળ તત્ત્વ નથી " જાણીતા ફ્રેંચ માનસ શાસ્ત્રી ડુએના સિદ્ધાન્ત અનુસાર એ ભ્રમ ઘણાંએએ છીડ્યો અને આખરે મનુષ્યો એમ માનતાં થયાં કે રનેહ સંભ્રમ તખ્તા લાયક નથી એટલુંજ નહિ. એ અશિષ્ટ-Propaganda પણ છે. અલબત્ત, આવી બાબતોમાં જતે છે તેમ આમ માનનારાઓમાંથી એંશી ટકાએ એ નાટક વાંચુજ નહતું. બાકીના વીસ ટકાએ એ પોતાનો ભ્રમ દઢ કરવાના ઇરાદાથીજ વાંચેલું. પરિણામે એ નાટક તે વેળા ભજવવાનો શિયાર અમારે માંડી વાળ્યો પડ્યો.

ઉપર જણાવેલ શ્રમ સાથે એક યીગ્ને મત પણ અમુક વર્ગ તરફથી પ્રસિદ્ધિમાં મુકવામાં આવ્યો, “ મુનશીના Dramatic Sense રંગભૂમિને અનુરૂપ દષ્ટિ ” નથી. આ મત અત્યારે પણ મુનશીના નાટકો સંભાળી વાંચ્યા વગર અનેક માણસો ઉચ્ચારે છે. દુંકાણમાં કહીએ તો ‘ રંગજેગીલીલી ’ અને ‘ ડ્રેમેટિક સેન્સ ’ એ બે શબ્દોના અર્થને બદલે અનર્થ ધણીવાર કરવામાં આવે છે. ‘ જયા-જયન્ત ’ જેવું નાટક જેમાં ‘ રંગજેગીલીલી ’ ધણી ઓછી છે એમ કહેવામાં આવતું હતું તે પણ સફળતાપૂર્વક ભજવી શકાયું તો પછી એ શબ્દના ઓઠાં હેઠળ મુનશીના નાટકો તપાસ કરવાં એ માત્ર દારવારૂપદગ્ગ ગણાય. અને, અમુક નાટકમાં ‘ રંગજેગીલીલી ’ ન હોય કે ઓછી હોય તો તે લાવવાનું કામ દિગ્દર્શકનું છે.

સત્ય હકીકત એ છે કે જે અવેતન નદ-નદીઓને માટે ભજવવાનાં નાટકોનોજ વિચાર કરીએ તો શુજરાતમાં મુનશીજીના અમુક નાટકોની ખરાબરી કરી શકે તેવાં યીગ્ને નાટકો આજે દેખાતાં નથી. મુનશીજીનામાં જેટલી ‘ ડ્રેમેટિક સેન્સ ’ છે તેટલી અન્ય કોઈ શુજરાતી નાટ્યકારમાં નથી. ખરું પૂછો તો એમની નવલકથાઓમાં પણ નાટકનું તત્ત્વ પ્રધાન પણે રહેલું છે. પાત્રાભિનય ને સંવાદની ખુબી તેમજ ઉચ્ચ ક્રેટિવિટી વસ્તુ વિધાન જેમ એમનાં નાટકનાં તેમજ એમની નવલકથાનાં પણ વિશિષ્ટ લક્ષણો છે.

આશરે છ વર્ષ પછી ૧૯૩૮ ના એક્ટોબર તા. ૨ જીએ ગોવર્ધનદાસ સુંદરદાસ મેડીકલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ-વિદ્યાર્થીનીઓએ અમારી સૂચના અનુસાર રાયલ ઓપેરા હાઉસમાં રનેહસંશ્રમ ભજવ્યું. દિગ્દર્શક તરીકે ધનસુખલાલ મહેતા, ભાનુશંકર વ્યાસ અને અનંત પીણ હતા. ૧૯૩૯ ના માર્ચની ૨૯ મી તારીખે રાયલ ઓપેરા હાઉસમાં ધનસુખલાલ મહેતા અને મિત્રમંડળે એજ નાટક ભજવ્યું-તેમાં દિગ્દર્શક અંદ્રવદન મહેતા હતા. મેડીકલ તરફથી ભજવાયેલ નાટકમાં ધનકાર તરીકે મનોરમા હજરત અને વસુધરા તરીકે મંજરી પંડ્યાએ કામ કર્યું હતું જ્યારે યીગ્ને નાટકમાં ધનકાર તરીકે મનોરમા

હઝરતેજ કામ કયું" હતું પણ વસ્તુધરાનું પાત્ર મૃણાલિની હઝરતે લીધું હતું. 'પહેલો પ્રયોગ ભાવનામયતા (Idealism) ના દૃષ્ટિબિંદુથી રંગી કરવાનો દિગ્દર્શકોએ યત્ન કર્યો હતો જ્યારે બીજા પ્રયોગોને વાસ્તવિક Realism ગનાવવાનો આશય હતો એટલે એ ઉભય પ્રયોગોની તુલના કરવાના પ્રયાસ નકામા છે. અને પ્રયોગો સફળ થયા એ હકીકતે એ નાટકના વિરોધી વિવેચકોના વાંધાનો સ્વોટ જવામ આપી દીધો છે.

ખામી વગરનું વસ્તુવિધાન, આકર્ષક, તલસ્પર્શી અને ધારેલી અસર ઉત્પન્ન કરી શકે તેવા સવાદ, નાટકની ક્રિયા સાથે સાથે રંગભૂમિ ઉપરજ થતો પાત્રોનો વિકાસ આવા ગુણો જેમાં હોય તેજ નાટક ઉચ્ચ કોટિનું કહી શકાય. આ કસોટીએ કસતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં માત્ર મુનશીજીના-અને તે પણ એમનાં ઉત્તમ-નાટકોજ પાસે થઈ શકે એમ છે એ કડવું સત્ય કબૂલ કરીએ તોજ મુનશીજીને નાટ્યકાર તરીકે ધ્યેસો અન્યાય દૂર કરી શકાય તેમ છે.

આ પ્રખર લેખકે ઘણાં નાટકો લખ્યાં છે. પ્રહસનથી માંડી કરુણાન્તે સુધીનાં ભુદા ભુદા પ્રકારનાં નાટકો આછીવધતી સફળતાથી એમણે આલેખ્યાં છે.

એમણે જે સુખાન્ત નાટકો લખ્યાં છે તેમાંનાં ઘણાંખરાં ઘણી વાર રંગભૂમિ પર લજવાઈ ચૂક્યાં છે, અને ખાસ કરીને તેમાંના હાસ્ય રસને લીધે પ્રેક્ષકોને આકર્ષક પણ નિવડ્યાં છે. પાત્ર ને પ્રસંગ બન્નેને મુનશીજી હાસ્યતા આલંબન બનાવી શકે છે. પણ એમના વિનોદરસિક નાટકો પશુ જે પ્રકારનાં છે, 'વાવા શેઠનું સ્વાતંત્ર્ય' ને 'જે ખરાબ જબ્બ' એ 'ફાસ' પ્રહસનના વર્ગના નાટકો છે, અને 'કાકાની શશી' તથા 'સ્નેહસંભ્રમ' સુખાન્ત-Comedy-ના પ્રકારનાં નાટકો છે. પ્રહસનનાં પાત્રો વિચિત્રતાથી ભરેલાં હોય છે. પ્રસંગો પણ અલુધાર્યા અકસ્માત જેવા આવે છે ને વસ્તુગુંથણી પણ પ્રમાણમાં સિયિલ હોય છે. પરંતુ બીજા પ્રકારના નાટકોમાં વસ્તુગુંથણા, પ્રસંગાલેખન તથા પાત્ર નિરૂપણ પરત્વે વધારે ધ્યાન

આપણું પડે છે. આ પ્રકારના મુનશીજીના નાટકોમાં 'રનેહસંજ્ઞમ' સહેલાઈથી પ્રથમ સ્થાન લઈ શકે છે. એનો નાયક સંસ્કૃત નાટકોના ધીરશક્તિ નાયક જેવો છે. તે નાયિકા સંસ્કૃત નાટકોમાં ન આવી શકે એવી પરકીયા છે. સદ્ભાગ્યે પરકીયા તરફના પ્રેમને હવે કોઈ રસાભાસ ગણવું નથી એટલે આ નાટકનો શૃંગારરસ-છે એટલો પણ-રસાભાસ નથી. નાટકનો પ્રધાન રસ હાસ્ય છે પણ એ હાસ્ય રસ મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલી નબળાઈનું કારણ બાન કરાવે એવો છે.

નાટકની પાત્રદષ્ટિ હવંત લાગે એવી છે. દેવલાક અમુક વર્ગના પ્રતિનિધિ હોય તેમાં પાત્રો છે તો દેવલાક પોતાના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળાં પાત્રો પણ છે અને દરેક પાત્ર પોતાના સ્વ-ભાવ ધર્મને અનુસરે છે. મુનશીજીએ ક્ષિત્રલિખિત સ્વભાવનાં માનવીઓને જાણે એકસરખાં બેગાં ક્યાં હોય એમ, નાટક જોતાં દેવલાક વાર લાગે છે.

કોઈ પણ નાટકની સફળતાનો આધાર મુખ્યત્વે એમાં આલેખાયેલાં પાત્રો પર છે. એ પાત્રો સદૃશ્ય દુઃખીના પૂતળાં જેવાં, કે કોઈ વિચારના મૂર્ત રૂપ જેવાં હવાઈ હોય તો આખું નાટક, રંગભૂમિની દષ્ટિએ તો, માધુર્ય જાય છે. તેમજ પાત્રોમાં વૈવિધ્ય ન હોય તો પણ એકજ જાતની પાત્રસૃષ્ટિ નિહાળી કોઈ પણ રસિક પ્રેક્ષકને કંટાળો આવ્યા વિના રહે નહિ.

મુનશીજીનાં પાત્રો હંમેશા પ્રાણવાન ને વૈવિધ્યવાળાં હોય છે. નવસકથા તેમજ નાટકમાં એમને મજેલી અપૂર્વ સફળતાને એક કારણ એમની પાત્રલેખનની કુશળતા છે.

તેમના 'રનેહસંજ્ઞમ'માં કુલ્લે, પદ્મજો, આપા, પારી, એકેટરી, ત્યંતીલાલ વગેરે પાત્રો બાદ કરીએ તો માત્ર નવ પાત્રો છે. તેમાં હખીલદાસ સોલીસીટર, વિદ્યાર્થિની મોહિની અને વિદ્યાર્થી સુમન એ ત્રણ સૌથી ઓછાં મહત્વનાં પાત્ર છે અને એ ત્રણે અમુક વર્ગના પ્રતિનિધિરૂપ છે-વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળાં પાત્રો નથી. હખીલદાસ કક્કડ, બિનજવાબદાર જુવાન સોલીસીટર છે અને જુવાનીના આનંદમાં

નીતિ-અનીતિની મર્યાદાના અધનો એને ખાસ નહીં નથી. મોહિની ત્રિભુવન કાકાની લાટ્ટી ડોકરી આધુનિક જમાનાના કક્ષણો અંકિત કાંચેડયન છે. જટકબોક્ષી, બોળી, શુભાની છતાં સત્તાશીલ ડોકરીમાં કાષ્ટ પણ અવગુણ નથી તેની જોડે પચ્ચનાર સુમન ઝીમ્મ મનુષ્યના દાળમાં રહેલા સરળચેત્ત અને ડોકરીઓના ચોપડા ઉંચડા પોતાનું અકિતવ્ય ગૂમાશી ખેંદલ લુપ્તાન કાંચેડયન છે. આ ત્રણે પાત્રો નાટકના મૂળ પરફને અનુસારના મારે મૂકવાં હોય એમ લાગે છે. છતાં એમનો રંગભૂમિ ઉપર વધુ વિકાસ કરી શકાત અને તેમ કરવાની જરૂર પણ જણાય છે. જો કે કેટલાક માણસો મોહિનીને અમાન્ય પતંગિયાં જેવી સુવતી કોળે છે એ ખોટું છે.

આ ત્રણ પાત્રોથી વધુ મદતવનાં અને પ્રોફેસરના છયન પર સારા પ્રમાણમાં અક્ષર છનાર ઝીમ્મ ત્રણ પાત્રો ધનકાર, ત્રિભોવન કાકા અને જસદાર કાકી છે. આ પાત્રોની ખાસવટ તો કે પહેલી ત્રિપુરી કરતાં વધારે પ્રમથમાં કરવામાં આવી છે છતાં એમનો વિકાસ રંગભૂમિ ઉપર નાટકના ક્રિયા દરમ્યાન થવો નથી અને એટલે અંશે એઓ પણ વિશિષ્ટ અકિતવ્ય ધરાવનારાં પાત્રો કરતાં અમૂક વર્ગના પ્રતિનિધિરૂપ પાત્રના વર્ગમાં વધારે આવી શકે.

ધનકાર ઉમ્ર ચલાવના છતાં રમેલાગ પત્ની છે. એની હજ અને પતિનો પોતે જાણે એના હજારો રાખ્યા હોય એવા એના વિચારોને લીધે આ એક ક્ષણ પરખા શકે નહિ એ સ્વસારિત છે; અને એથીજ મોહિના એને કહે છે કે “ધનકાર જાહેન, તમારું આતે તો પ્રોફેસરને તમે કંકુની દાળડીમાંજ પુરી ગયો” પરંતુ એમ પુરી ગયવાની હજારમાં કુત્તા નથી. પતિને કાષ્ટપણ પ્રકારે નુકસાન ન થાય એજ એનો આશય છે. પણ આવી રીતે પુરાના માણસ પોતાને પુરનારો શુભ અશય ન સમજે અને એને તો માણસ એક આશય અંધતજ લાગે-અસહ્ય અધન લાગે એ પણ સ્વચ્છ રાશય તેમ છે. બાકી ધનકારનો પતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ-એની સમજણ મૂળ્ય-તો રંગલે કમલે એના વાક્યોમાંથી જણાઈ આવે છે. આરંભમાંજ, કાકાર

ધનકારનો દાંત ખેંચ્યા એને પેતાને ત્યાં બોલાવે છે. દુભેશની માંદી, માંદગીમાંજ એક પ્રકારનો આનંદ જાનનાર ધનકાર કાંચી થાય છે, ગમરાય છે એટલે પળે સાથે જ્યાં તૈયાર થાય છે, તરતજ પોતાનું કાંગળાપણ છોડીને ધનકાર કહે છે:

“ના, તમારે નથી આવતું. હું મોહિની જોડે જઈશ. રાજ ઉપર ઉપર જમો છો તે નથીવત અમો છે. “ ને ઉપરાંત, વસુધરા અને પ્રીતમજ્ઞાનનો સંબંધ કલ્પિત છે એમ માનનાર અને અથી પ્રીતમજ્ઞાનને ડગલે અને પગલે મહેણાં મારનાર ધનકાર, જ્યારે વસુધરા એને લટકાવીને રામગેર બહાર દેડે ત્યાં જાય છે ત્યારે મહેણાં મારવાને ગદસે, દેવથી ઉઝરાતા અવાજે પ્રીતમજ્ઞાનને કહે છે: “ને હું તો છુંજને !”

ત્રિભુવન કાકા તરૂન જુવાન પ્રકૃતિના છે. પેનકેન પ્રકારેનું પૈસા પ્રાપ્ત કરીને સમાજમાં શેકલા પડ્યા મેળવનાર કાકાજીએ અમુક પ્રકારની હવનની દિલસુરી પોતાને માટે ઘડી મૂકી છે, હવનનો રસ મજાયા એટલો માપ્યો છે. દુનિયા છે તેથી ઓળખી લઈને તેઓ પોતાનું કામ ક્યોં જાય છે. તેમની રીતસુરીના સિધ્ધાંતાનુસાર ‘ખરી મનહ નીનિમાન થવામાં નથી પણ ગળાવવામાં છે.’ ચોરી કરવામાં એમને ખોટું જણાતું નથી પણ ચોરી કરનાં પકડાતું એ એમને મન ગદેગદની પરિસ્થિતિ છે મુજબ રાહેરમાં ગધુ બની શકે પણ ઉઘાડે જોગે કેં થતું ન જોઈએ’ એમ એ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે અને ‘પારકાના બેરીની મેચી કરવાની પણ રીત હોયને’ એવો ઉપદેશ બહુ ગ્રાસ્થથી તે આપી શકે છે. આવાં માનસને પરિણામે કાકાજી કલ્પોમાં ચાંદીના દમ્બલરમાં બહીરંગી-સોહા આસાંનીથી પીતા અને હવન તેમજ સમાજ પ્રત્યેના આવાં વર્તનથી પોતાને મજેલી ફોલદને લઈને પોતાની દિલસુરીમાં તેને અચળ અધ્યા બેસી મઠ હતી આવા લગલગ રીત યજ્ઞ મયેષ કાકાજીનું હૈયું જોડે ‘ઘડાઈ ઘડાઈને પથર જેવું યજ્ઞ ગયું હતું છતાં એ દેખાંના અમુક ભાગમાં અનિશ્ચય કામગીરી હતી. મોહિની, ધનકાર વગેરે પ્રતિ એમને

પ્રેમ હતો અને પ્રીતમલાલ માટે તો એમને અદ્ભુત સ્નેહલાવ હતો. જીંદગીની મોટી ખટપટોથી જેનું ફંદાકું પણ ફરકે નહિ એ કાકાજી ઘેર એચાર મહેમાન અચીંતા આવે તેમાં અને મોટા જંગલમાં એકલા સુવું પડે તેટલામાં નાના બાળક જેડે મલરાઈ જતા એ પ્રસંગ પણ એમના હૈયાની કડલાઈમાં કચરા બતાવે છે. આવા વડીલો અત્યારના જમાનાને અનુસરતા ન હોઈ આપણા સમાજમાંથી એક પછી એક વિલુપ્ત થતા જાય છે.

૪૬ છતાં રસિક વિધવા જસકોર કાકી ત્રિભુવન કાકાની જોડી છે. વસુંધરા ખીજવાઈને એના ઉપર ભયંકર સ્વાધીપણનો આરોપ મુકે છે પણ એ આપણને સાચો લાગતો નથી. પ્રીતમલાલનો એણે ખોટો હિપચોગ કર્યો છે એ સાચું નથી. એ પ્રોફેસર જેવા અવ્યવહારી પોતાના સ્વખોમાંજ રાચનાર અને છતાં ઇવનમાં રંગલ આનંદ પોતાની આસપાસના ખર્ધાંજ માણે એવી તીવ્રચ્છા ધરાવનાર માણસ પાસે આ રંગીલી, નાયમુજરાની શોખીન ડોરસી શાં કામની આશા રાખે? એણે તો ઉશ્કું એ પ્રોફેસરને લાડ લડાવી ફટકી મુક્યો છે એમ કાકાજી અને ધનકોર માને છે. અને એજ આપણને વધારે સાચું લાગે છે. સમગ્રેર બહાદુર જોરાવરસિંહ પોતાને યેણાં અપમાનથી રાતો પીગો થઈને પ્રીતમલાલ પાસે મારી મગાવવાનો આગ્રહ રાખે છે ત્યારે આ જસકોર કાકી પૂરેપૂરી તખીવનથી, અપૂર્વ અદાથી અને એક ક્ષુદ્ર જંતુને પગ આગળથી ખસેડી નાખતી હોય તેવી બેદરકારીથી ખર્ધાંની વચમાં ખડખડ હડાંને જોરાવરને કહે છે: "અરે! આ તો પ્રેમાનો જોરુ! મેં જોળખ્યો. આનો આપ જામનગરમાં મારી શેરીમાં રહેતો હતો. અહ્યા જોરુ, તું ક્યાંથી?"

પોતાની પ્રતિભા અને હિસાબા અતારે આસપાસનાને કાદતી ભલભલા મરદોને પણ એકેક વાક્યથી ચીન કરી દેતી આવી કાકીઓ પણ કાકાજી જેડે સમાજમાંથી અદૃષ્ટ થતી જાય છે- લગભગ યદ્ય ગઈ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

આ પ્રમાણે મુખ્ય નવ પાત્રોમાંથી છ આવી ગયાં એટલે રહ્યાં ત્રણ અને તે સમયે જહાદુર જોરાવરસિંહ, મોદેસર પ્રીતમલાલ અને જોરાવરસિંહની પત્ની વસુંધરા. આપણા ગુજગતી નાટકોમાં પાત્રોનો રંગભૂમિ ઉપર નાટકની ક્રિયા દરમ્યાન વિકાસ કવચિત્તજ થાય છે-જે કે નાટ્યવિધાનનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ એ સ્થિતિ સદૃશ માગી લે છે. પણ આ ત્રણ પાત્રોનો વિકાસ મુતશીલજે ખુલ્લું સુંદર રીતે તખ્ત ઉપરજ કરી બતાવ્યો છે. આ ત્રણે અમુક વર્ગના પ્રતીક નથી પણ સચોટ નોખુ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા પાત્રો છે, એ પણ મેહસંજ્ઞાની એક વિશિષ્ટતા છે.

સમયે જહાદુર બાહ્યજોર, માનનો જૂખ્યો, છેક ગરીબાઈમાંથી શ્રીમંત થઈ પડેલ શેડીઓ છે. ઉડે ઉતરીને જોનારને ધડીવાર એમ પણ થાય છે કે આ ત્રણે પાત્રોને મળતાં પાત્રો અગ્રેજ નાટકોમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ ઇચ્છાથી જોનારને સમયે જહાદુર અને અગ્રેજ નાટ્યસાહિત્યમાં અવારનવાર નજરે ચડતા Retired Colonel એ બેમાં સામ્ય લાગે. એ ગમે તે હો પણ એટલું તો લાગે છે કે આ ત્રિપુટીમાં સમયે જહાદુરનું પાત્ર કેંકે અશે બીજાં બેની ગુલનામાં ઓછું સફળ ચીતરાયું છે. એના ધડતરમાં જોઈએ તેથી સાવધાનતા નથી રખાઈ. નાટ્યકારે એને પહેલાં તદ્દન બેવકુફ ચીતરવા માંડેલો પણ નાટક જેમ જેમ લખાતું ગયું તેમ તેમ એ પાત્રે બળવો ઉઠાવી પોતાનો વિકાસ જુદીજ રીતે સાધી લીધો, એમ પણ આપણને ધડીભર લાગી જાય છે. પહેલાં અંકમાં તે તદ્દન બેવકુફ લાગે છે બીજા અંકમાં પણ એનામાં રહેલ ખંદાઈ, આતુર વગેરે ખાસ જણાતાં નથી. ત્રીજા અંકમાં, જ્યારે તેના હાથમાંથી વસુંધરા સરી જતી હોય છે ત્યારે તે એકદમ સાવધાન બની જાય છે, બેવકુફાઈ બાજુએ મુકી ખદો થઈ જાય છે અને વસુંધરા વગરની પોતાની કેવળ અસહાય સ્થિતિ તેમજ પત્ની પ્રત્યે બૂનકાળમાં બતાવેલ બેદરકારીનું પ્રાયશ્ચિત કરવા કટિબદ્ધ થતો હોય તેમ તેણે બતાવવા માંડેલું આદાય તે અતિશય સીક્તથી રજૂ કરે છે અને પરિણામે હાથમાંથી ગયેલી વસુંધરાને તે પાછી પ્રાપ્ત કરી મોદેસરને હરાવે છે.

અલ્પજ્ઞ, પત્નીની નાસી જવાની વાત નેને ત્રિજુવન કાકા તરફથી મળે છે એનો ઇસારો નાટકમાં છે તે ઉપરથી આપણે જો એમ કહી લઈએ કે વસુધરાને મનાવી લેવાની યુક્તિ પણ તેને કાકાજી તરફથીજ મળી તો એના ચારિત્રના નિરૂપણમાં રહેલ કૃતિ અમુક પ્રમાણમાં ઓછી કહી શકાય. જ્યાં સુધી વસુધરા પોતાની એક બાંદી છે એમ એ માનતો હતો ત્યાં સુધી એનું તેના પ્રત્યેનું વર્તન પણ ઘણુંજ દૂર હતું. જરા જરા વારમાં, જાહેરમાં એ કહી નાખે છે: "વસુ, તુંજ મારી અધોગતિનું મૂળ છે," "તુંજ આ બધી ખીડાનું મૂળ છે," "પ્રોફેસર, તમે મને ગમેો છો, પણ આ મારી બેરી-"

પણ એ બાંદી માથું ફેરવવા માટે છે ત્યારે એ તરત ઢીસો યદ્ય નાય છે. તેના અવાજમાં બીરતા આવી જાય છે. તે બોલે છે: "પણ આમ જરા જરામાં ગુસ્સે કેમ થાય છે?" અને એ બાંદી નાશી જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે સમરોર બહાદુર પોતાનું આખું વર્તનજ ફેરવી નાખે છે તે કેવળ અસહાય, નિર્બળ બાલક જેવો બની જાય છે અને બોલે છે: "વસુ, હું તારા વગર કેમ છતું?" "તું જશે એટલે હું તો સંદેશ મરેલો...હું તો તદ્દન અપંગ, આંધળો, નિરાધાર, મારી વસુ!" આ બધાં વાક્યોમાં અમુક પ્રમાણમાં દાંભિકતા રહેલી છે એ ખરું, છતાં પણ આ પ્રકારની નિર્બળતા એના જેવાના ચારિત્રમાં અસંગત કે કૃત્રિમ નથી પણ સ્વાભાવિક છે એ બૂલવું જોઈતું નથી.

પ્રોફેસર પ્રીતમલાલના નિષ્કલંક ચારિત્રને માટે કાંઈને શક હોવાજ ન જોઈએ. પ્રજા એના માનસ સંબંધી જુદા જુદા મતને અવકાશ છે. એને અતિશય આનંદી, લગભગ મરતીખોર, નિર્દોષ Don Juan ગણાવી શકાય તેજ પ્રમાણે પોતાના સ્વપ્નથી રચાયેલ કામ જુદીજ સ્થિતિમાં વિહાર કરનાર, અન્યના જીવનમાં આનંદ, ચેતન અને સુવાસ પ્રસારવાના સતત ચત્ન કરનાર Trimmer પણ લેખી શકાય. છતાં એ પોતાના સિધ્ધિતિમાં મરત છે. કાણુ જાણે

વત્સલ્ય ભાવે જોતાં, દુનિયાના ગદ્યા કામગીરી વિનુવનસ
એ બધાં રોહીઆ આ તરંગી, અવ્યવહાર, ભાવનાશાળી, નિષ્ક્રમ
પ્રોફેસરની આસપાસ વીંટળાઈ પડે છે અને એને પડેલા જ્ઞાન
આવવાના વન કરે છે. આ રોહ, પ્રેમ અને વત્સલ્યના હુમલથી
હીરો થઈ જઈને પ્રીતમલાલ કદી દે છે:

“હું તો ગધેડો છું. મને માફ કરો.”

આ ત્રિપુરીનું એક પાત્ર જાણી રહ્યું તે વસુધરા-રોહસંજ્ઞમની
નાયિકા. આ પાત્ર દોરીને નાટ્યકારે જુના અને આધુનિક જમાનાની
સંક્રાંતિપ્રણાલી યુવનીનું સચોટ ચિત્ર આલેખ્યું છે અને આ પાત્ર
મૃનશીલતા રચેલા બીજાં મશાહૂર પાત્રોની સાથે સરેલાઈથી ઉભું
રહી શકે તેવું છે. આરંભમાં એટલું કદી દેવું નીકે લાગે છે કે જે
ઉપસાધીયા વાંચકો વસુધરાને માત્ર એક પંતગદ્યતિ વાળી આ-
(Gay Butterfly માનતા હોય અથવા તે Vamp of the silver
velvet ગણતા હોય તે આ પાત્રને સમગ્ર સદા નથી. ઉપર કહી ગયા
તેમ વસુધરા બે જમાનાના સંક્રાંતિપ્રણાલી ઉત્પત્તિ છે. તેનામાં નીચીની
ભાવના જુના જમાનાની છે છતાં જીવનમાં રહેલ આનંદ અને ઉલ્લાસ
માણવાની તમજા આધુનિક કાવ્યની છે

એક ચિત્તગારી પડી રહીને સગવળા કરે છે. એનામાં શું નથી ?
રૂપ છે. બુદ્ધિચાપલ્ય છે, પુરુષોને આકર્ષવાની કળા છે તે ઉપરાંત
‘ભિંબડું’ દેવું છે. ધરમાં એકલી ભૂત જેવી. જોરાવરના સ્વાર્થી
સ્વભાવથી અકળાયેલી, એ પોતાનો અવતાર ગાળે છે અને પોતે એક
અદી તરીકે માલિકની મરજી રૂપી શુભામીખતના કાયદા પ્રમાણે
વર્તવા અધાયેલી છે એમ વસુંધરા ધારે છે. જોરાવરસિંહ એને
કદી સંભળાવે છે કે ‘દમ તો તું મારે છે’ તેના જવાબમાં એવું
કંપતું દેવું એકગર કરે છે:

“હા, મારું હું કારણ કે તે વગર મારાથી જીવાતું નથી. એક
પગ પણ નિઃસ્વાર્થપણે મારો વિચાર કર્યો હોત, એક વાર પણ મારા પર
શુદ્ધ સ્નેહ વર્ષાઓ હોત તો આ દાસત્વ હું ખુશીથી સ્વીકારત.”
આથી મનોદશામાં પ્રીતમજાલ જેવો નિઃસ્વાર્થ અફસાતુની પ્રેમ કરનાર
તેને મળે અને જોરાવરસિંહ સાથે તે પરબી ગમ્મ તે પહેલાંની તેમની
Romantic Friendship નું પુનઃ સ્મરણ કરાવે એટલે પરિણામ
બીજું શું થાય ? છતાં પણ જો સમાજે એની પ્રોફેસર સાથેની અફસાતુની
મેટ્રિ ખરું મૂલ્ય આંક્યું હોત અને એના અને પ્રોફેસર ઉપર વરસાવેલ
ગાંધિપ્રદાનની અડીનવરસાવી હોત તો તેઓ આત્મા જ્યાં પગલું ભરવાનો
વિચાર કર્યો પણ નહિ કરત. પણ સામાજિક મન તો ‘ખરી મગ્ગ
નીતિમાન થવામાં નથી પણ ગણાવામાં છે.’ સમાજે આ ઉભયની
મેટ્રિને ગેરકાયદે કેરવી. હૃદયની વૃત્તિને જે સત્ય જાગે તે દંભરહીત,
ગંદેરમાં જ કરવું એવી માન્યતા સેવનાર પ્રીતમજાલે નાશી જવાનો
માર્ગ સુચવ્યો. વર્ણના વપ પતિના સ્વાર્થની બાજુ એક પાદાં તરીકે
બેલી કટાણી ગયેલી, જાહેરમાં નિર્દોષ મેટ્રિ પણ ન થઈ શકે એવી
સમાજની ફીટી અકળાયેલી આ Highly strung pure woman
આ માર્ગ સ્વીકારે છે. — પણ તે અદ્ય સમય માટેજ. જોરાવરસિંહ
અનાવરી પદ્મણીની રૂઝમાં બતાવેલી બીરતા સમાજમાં જડેયોક
ઉભયના સંજ્ઞા વિશે થતી વાતો, ધનકારનો ખુદનો હૂમનો વગેરેથી
નિર્ગળ થઈ ગયેલી વસુંધરા, જીવનમાં કાષ્ટકજ વાર આટલા દલનિશથી

યષ્ઠ ગયેલ પ્રીતમસાતના મન અનેક દેવતાં આવેશમાં દખાઈ ગયા
પણ તે અમુક ધરિયા સુધીજ.

જ્યાં સુધી વસુંધરા જેવી પત્ની માત્ર આંદી તરીકેજ દુઃખ
હિંમતી કરતી હતી ત્યાં સુધી જોરાવરસિંહને એની હિંમત નહતી
પણ જે દાણે તેણે જાણ્યું કે એ આંદી મરીને સ્વતંત્ર થઈ છે અને
પોતાનો ત્યાગ કરીને અન્ય પુરુષ જોડે ચાલી જવાને તૈયાર
થઈ છે તેજ દાણે તેણે પોતાનું વતન ગદાડ્યું. તદ્દન સાચાર, નિરાધાર
અને જઈને તે પત્નીને શરણે ગયા. ઊર્મિસ દેવો આના દુઃખસા
સામે બાગ્યેજ ટકી શકે છે. નિરાધાર, શરણે આવેલાંને મુખ મળાનું
દેવ તે પોતાનું મુખ જનું કરનારાં આ જગતમાં જોઈ પાણુ છે
તો ખરાંજ વસુંધરાનો પતિ પ્રાણેનો નિરાધાર, ધણા, હંડાળો એ સર્વ
એની નિરાધાર સ્થિતિ જોઈને અદખ થઈ જાય છે. વળી નિહટ્ટો
સદાચાર, સદગુણી સ્ત્રીમાં રહેલ નેસર્ગિક માનવી અને પોતે સદગુણી
છે એ પ્રધારની Vanity એ ગર્વને લઈને વસુંધરા, અદખ સમય દે
નિશ્ચયી રહી આખરે પીગળે છે, પોતે ઘડીભર સેવેલ મુખદ જનાં
લગભગ અશક્ય સ્વપ્નનો ત્યાગ કરે છે અને એ ત્યાગને લઈને થનાં
દુઃખને દૂર કરવા, પોતાની રોહસમાં ખેસવા જતાં જતાં ઉપદ્રાસ,
કટુત્વ અને હિંમત પાસેથી પોતાને થયેલી દારને દખૂલી લેનાં બોલી જોઈ
છે: "હા ચલો, જોરાવરસિંહ રૂઝવેલ અને એવું હંડીનની
વાળો જીને ગામ દરીયું "

દેવાના ખુશમાંથી શે થીને પુનઃ પુનઃ વાંચશે, વાંચીને તેનું દેવું રાશે પણ સાથે સાથે *It is better to have loved and lost than not to have loved at all* ની ઉક્તિ અનુસાર સંતોષ માની લેશે એમ આપણે ધારી લઈએ.

વસુધેરા પ્રીતમસાદ સાથે ન જતાં જોરાવરસિંહ સાથેજ મુંબઈ છોડી ચાલી જાય છે. પ્રીતમસાદ, ધનકાર, કાકાજી, જસકોર કાકી, મોદિની વગેરે જોડે રહીને મત્તજીવનનું આ દિવ્ય પણ અસ્પષ્ટની સ્વપ્નને માણતો પોતાનું જીવનનું નિર્ગમિ છે આ પ્રમાણે આ દાસ્ય પ્રધાન નાટક છે—કહી શકાય; પણ ખરું જોતાં એમાં આખાંય નાટકમાં કરુણ મુદ્દમ રૂપે રહ્યો છે, અલ્પુરી આશાને તૂટેલા સ્વપ્નની કારણી એમાં ભરી છે.

આ નાટકમાં દિગ્દર્શકને પોતાની કળા બતાવવાને માટે ઘણા અવકાશ છે, કારણકે *High idealistic plane* ઉપરથી માંડીને *Grim reality* સુધી એને લઈ જઈ શકાય તેમ છે. પ્રકાશ-યોજનામાં પણ કાકાજી-પૂર્વક અખતર કરવાથી નાટકની સફળતા અને આકર્ષતા વધે તેમ છે.

અંટકનું કલા પછી એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે અંક મીઠનો પ્રવેશ પહેલો—જેમાં જીવીલદાસ તથા મોદિનીનો સંવાદ છે એમાં કિયાનો કેવળ અભાવ છે એને લખને આખાંય નાટકનો એ સાથી મોજો ભાગ બને છે. એને જરા વધુ તેજશ્વર જનાવવાથી—એમાંથી સુમન જેવાં પાત્રને હાજર રાખવાથી નાટક વધુ આકર્ષક જરૂર થાય. એજ પ્રમાણે, એકાદ બીજો પ્રવેશ એમાં ઉમેરવામાં આવે તો નાટકની જોઈએ તેટલી લાંબાઈ આવી રહે અને જોનારને ત્રીજા અંકમાં જે અમુક પ્રમાણમાં અસ્પષ્ટ રિયા લાગે છે તે નહિ લાગે. સમશેર બહાદુરનું એ હેલ્લા અંકનું વસુધેરા પ્રાપ્તિનું વર્તન કાકાજીની શિખામણુ ઉપરથીજ ઉપરિચિત થયું હોય એ સ્વાભાવિક છે. તો કાકાજી અને સમશેર બહાદુરના સંવાદનો એકાદ પ્રવેશ ચોળ્યો હોય તો જોનારને ત્રીજો અંક જોતાં વધુ સહેલો પડે એટલુંજ નહિ પણ સમશેર બહાદુરનું ચારિત્ર વધુ સ્પષ્ટતાથી આંખી શકાયું હોત—પણ આ તો આવ માત્ર અંગત અભિપ્રાય છે.

રંગભૂમિનો ઉપધારણે અવેતન રંગભૂમિનો વિકાસ અમુક દરજ્જે આવશ્યક છે એને ન્યારે રોહસંભ્રમ જેવા સમાજના આધુનિક જીવનને સ્પર્શતાં અને તેનું બુદ્ધિ બુદ્ધિ દ્રષ્ટિબિંદુથી પૃથક્કરણ કરતાં નાટકો લખાશે અને લખવાશે ત્યારેજ અવેતન રંગભૂમિનો વિકાસ પ્રાપ્તિનું મુગમ થશે.

એક અકવિની ટેકના કળાદીન હિસ્સાના દુહા

લાંભળો છો શું સાદ્યબા, તારી કાયા જખમાણી,
એક 'ડરળી'ને કારણે તારી છીંકું પીખાણી.

એકી હુતી પ્રસ્થાનમાં કસમાં, દી કેં સાખ !
શાયરો નહૈ થયો દા'ડમાં ત્યારે નોક એ હેઠી નાંખ !

ઉઘાડું તો સૂગ ચડે ને એકું દિસતું બાઉ !
ગાળ પટે થોડે દિયે; તું ના કહેણી કર હાઉ !

કે'વું ન તારા કાવ્યમાં, ખરચાળા મળે ન રાગ,
શીદ બતાવે તેરમાં વાંકે અંગે ભાટે !-ભાગ !

ડબ્બો મેડ્યો કાવ્યનો ને બમણી બળની વાત,
મુંદર એટાઈ સણતરી, ખરે ધગટે વાળ્યો દાટ !

'આ લખ, તું લખ !' રહૈ ગયું, જણે સૌ એ હેઠો ચોર;
સરબથો અકવિ એટલે કયમ રાખે મનમાં તોર ?

આડી કીટી ધગટની, પોત પડકિયાં ભટ્ટ,
ઈ શાણાં બોલે, કિયે; હેને છીંકે યઈ આકૃત !

"શીખવજે-પૃથિવી પતિ !" શું પૂછો સેહેની ખરડ ?
પૃથિવી જોડાણી નહિ, આ તો ખાલો એવ્ય છે ભરડ !

ચેલો લાવે ઇ કલા, ત્યારે હાલ થયા એ ચાર !
એ મે'તાણ મુંડાવવા-શું ચદશે તારી બહાર ?

રે ચચાંચો તો ભલે, રચતો મા ફરી ફૂચ ?
વાણીગતે માકું ઠયુ' એથી ભૂંડી રાખી મૂચ.

નહિ વાણી-નહિ કેં કળા-નહિ કવિતા, નહિ સાર !
પણુ તો ફાગટ વેવણાં ના કવિના કર ચાર !

‘રામો રખારી’

શ્રી. શેવના 'એક રાજપૂત ટેકના મધ્યકાલીન હિસ્સાના
દુહા'નું પ્રતિકાવ્ય.

ઉમેદવાર કવિની સખીને

સખી, આવ્યો દિન તો આવો,
સખી, એ યે જીવન લહાવો,
આ દશા બની માઠી તે જોવા કોઈ દિન તો આવો.

સખી, કોઈ દિન તો આવો,
અમ સંગત' દુખનો લહાવો,
અમ બ્રમ નહિ ભાંગ્યો શાથી? જોવા દશા ઇજ તો આવો!

સખી ગતિ બની આ છીકે,
સખી આવો તમ મુખ શીકે,
જેથી કવનશેષ આ માઝ' વખણાતું થાય નરીકે.

સખી, ફેજ રહ્યો સહુ સાંખી
સખી, ફેજ રહ્યો સહુ સાંખી,
મુજ કાવ્ય પ્રતિષ્ઠાના જો આ સહુ હાર્લ થયા રહુ' દાખી.

સખી, જૂડી ગયાં સૌ વર્ષો
સખી જૂડી ગયાં સૌ વર્ષો
ના પીઠી ચોળવા હર્ષો, હવે કોઈ દિન તો આવો.

સખી ધોળકાના રહેવાસી,
સખી, નથી ફોઈ કે માસી
કથી જિંદગીનાં ખ્યાસી, અમે મુંડવાના અભ્યાસી.

સખી, કોઈ દિન તો આવો,
સખી, ઘડી ઘડીનો લહાવો,
આ 'વાડા' નો ચોંટાળો તમને શાથી ન કાળ્યો આવો?

સખી ધુળને પથે પધારો,
સખી, ખડખડ ઘેર પધારો,
તમ વિણ પંકાવા નથી મારે આ જીવનમાં વારો!

સખી આયુ જાય ઘટી રે!
આ આયુ જાય ઘટી રે!
મુજ દૃહૌકા ના પઠ ધીરે? સખી દૃહૌકા ના પઠ ધીરે?

આ ભણુકારા વિન બોડે,
આ બકુબુખારા જોડે,
સખી, કાવ્ય કોથળો ખુલે, પછી પોત પુટી શો મોડે.

સખી? બર્નાડ શો ના મોટો?
તો કાલીદાસ શું મોટો?
સખી! પુટી ગયો પરપોટો-એ ચોરીનો ક્યાં જોટો?

સખી, ડરખી મેં દોડાવી,
સખી ડરખી મેં દોડાવી,
સખી, છીંક અરે ત્યાં આવી, ને ગોકુળગાય જીતાવી.

સખિ, ધગટ ધોકો ધધણે,
સખિ, ધગટ ધોકો ધધણે,
આ સાદાર ડખો ખખણે, સખી! ખાલી ડખો ખખણે.

સખી, ગમે તેમ આ હડાવો,
સખી, આખર કવિનો દાવો,
તો કવિત્વનો ખડભાગી કરવા કોઈ રીતે જોડાવો!
'રામો રખારી'

શ્રી શેવના 'સખીને' કાવ્યનું પ્રતિકાગ્ય.

ગિરિશ અને ઊર્મિલા

રતિભાઈ ઉકાભાઈ પટેલ

સુલેહની વાટાઘાટોના સાચાખોટા સમાચારોથી હેડલા આડેક દિવસથી ગિરિશ જેલની બેરેકમાં અસહ્ય માનસિક વ્યથા ભોગવી રહ્યો હતો. તેના સાથીઓ તો હવે જેલમાંથી છૂટકારો મળશે એમ માની આનંદથી મહાક્રાંતિ કરતા. પરંતુ ગિરિશને તો સુલેહની વાટાઘાટના પ્રથમ સમાચાર મળતાંજ મહાન આઘાત થયો હતો. સેકાઓથી આપખૂદ અનેક દેશી રાખ્યો શું આમ સહેજે નમતું થકી દે! તો પછી શું પ્રભુ લગતથી થાકીને સુલેહ કરશે? તથુ તથુ માસ સુધી પ્રભુને ધંધા રોજગાર વગરની કરી નાખનાર ચળવળનો આમ અંત લાવવામાં અમર્યાબીઓને અન્યાય તો નહિ થાપને! જે પ્રજાનાં લોહીના છુંદથી આ ધરતી ખરડાઈ, જે પ્રજાના આત્મભોગમાં બાળકથી માંડીને વૃદ્ધો સુધીનો અગાધ દિરંગો છે એ પ્રભુ નિરાશ થઈને નામોશીભરી સઘી નહિ કરી બેસેને! એ બધા વિચારોથી ગિરિશ હેડલી તથુ રાત્રીથી અખંડ ઉત્તગરા કરતો હતો. અને આજે તો ગિરિશની વિચારમાળાની હેડલી રાત્રી હતી. સુલેહના ખતપત્ર પરની હેવટની વિધિ થઈ જવાની હતી. ગિરિશને આ બધા સમાચારોથી અત્યંત નિરાશ થતી હતી. પૂર્ણિમાની ચાંદનીમાંથી શીતળતાને બદલે આજે તો અગ્નિ ઝરતો હોય એમ તેને લાગ્યું. જેલની પાસેની સુવાસિત પુષ્પવ્રતાઓ તેની દ્રષ્ટિએ સપની દારમાળા જણાતી, જેલના વોડરોની નિરંકુશ વાતોમાં તેને આઝાદીનો દાસ થતો લાગ્યો. આજ રાત્રે તો નામોશીભરી સઘી થઈ જશે અને હંમેશાને માટે કાળી દીલી લઈને પોતે આવતી કાલથી જેલમાંથી છૂટશે.

પોતાની ખોલીના તોનીંગ સળીવાને નાગમૂડની પેટે પકડીને ઘાંત કંચક્યાવીને ગિરિશ દૂરદૂર દ્રષ્ટિ ફેંકવા લાગ્યો. કાળબેરવ સરખી

બીપણુ જોડ દિવાલ બેઠીને પણ ગિરિશની નજર જૂતકાળની બચ્ચ ઇમારત અને ઉદાત્ત આદર્શોની મનોરમ જૂમિશ પર મંડાઇ. જીવન દરમિયાન પોતે સેવેલાં સ્વપ્નાંઓ અને અદ્ભુત સાહસપરંપરાની સજીવ પ્રતિમાઓ તેની સમક્ષ ડોકિયાં કરવા લાગી.

ગિરિશે હજુ તો પહેલી વીસી નો ઉંજર પણ ઝાળાંઓ નહોતો. જનાં તેના લાવનાદેહમાં અવનવું કરી નાખવાના કોડ દના અને અત્યાર પૂર્વે તેણે પોતાની જવાંમદીની જાહેરાત પણ કરી દીધી હતી. તેના ગામમાં બાલ્યકાળનાં ગિરિશનાં પરાઈઓ હજુ પણ જૂલ્યાં નહોતાં. કોઇપણ નિરાધાર વ્યક્તિનો ઉપહાસ ગિરિશની હાજરીમાં કોઇ કરી શકતુંજ નહિ. ગિરિશનો અહંભાવ એ નિરર્થક આડંબર નહોતો. તેનામાં સ્વત્વ અને અરિમતાને જીરવવાની તાકાત હતી. બાલ્યકાળનાં શોષ' મિત્રો ગિરિશ સમક્ષ ખડાં યવાં લાગ્યાં. જળજરીને જતી એક દેખાવડી કુમારિકા પર કાંકરી ફેંકતા આખલા જેવા એક નવજુવાનને પરચો બનાવવા જતાં પોતે જોહીજોહાણુ થયો હતો એ દૃશ્ય તેની સ્મૃતિમાં તાણું થયું. વિના વાંકે સોટી મારનાર શિક્ષકના હાથમાંથી સોટી પડાવી ફેંકી દેવાનો પ્રસંગ પણ ગિરિશની દૃષ્ટિ સામે તરવરવા લાગ્યો.

પછી તો કાળનો ધસમસતો પ્રવાહ ગિરિશને શાળા જીવન જૂઠાવીને કોલેજના નૂતન વાતાવરણુની તાજગીમાં મૂકે છે. શાળાજીવન દરમિયાન સંપાદન કદેલ શારીરિક સપત્તિને ગિરિશે અહીં વિશેષ પ્રમાણમાં વિકસાવી. કોલેજમાં બ્યાયામ મંડળનું નવુંજ તૂન તેણે ઉભું કર્યું. અને માયકાંગ્રાસ એટલ વિદ્યોણુ દેહમાં નવપ્રાણુ રેડવા તેણે કમર કસી. કોલેજની ટેનીસ, ક્રિકેટ કે વોલીબોલની રમતગમનોમાં તેને સૈણુ તરવો જણાયાં. એ પરદેશી રમતોમાંથી ધાટીજી સરીર નથી બંધાતું. તેમાં સાચા બંધુભાવને બદલે આડંબરી સ્પર્ધાનાં અંકુરો પુરી નીકળે છે એમ ગિરિશ અંતરથી માનતો. બોબો, હૂડૂડૂડ, જેવી દેશી રમતો, મક્કખમ, કુસ્તી, લાડી પ્રયોગ, દંડ,

બેંક વગેરેમાં સાચી મહાનગી તેને જણાવ્યું. દર રવિવારે તળાવમાં નહાયા જવા માટે તેણે એક સ્નાનમંડળી પણ ઉભી કરી.

પરંતુ ગિરિશ માત્ર કદાચર દેહ અને યંત્રની સાથે હરિશ્ચંદ્ર કરે એવી તાકાત મેળવવામાંજ પોતાનું હૃવન ખેંચી પૂરું થયું નહોતો માનતો. ગિરિશ શરીરની સાથેજ મનનો પણ વિકાસ થાય એ તરફ ખાસ ધ્યાન આપતો. કોલેજના પુસ્તકાલયમાં છેલ્લામાં છેલ્લું પ્રગટ થયેલ પુસ્તક વસાવવા માટે પહેલી સૂચના ગિરિશ તરફથીજ ગ્રંથપાલને મળતી. પુસ્તકની આપલેની નોંધ (Issue Book) તપાસતાં દર બન્ને દિવસે ગિરિશના નામ પર એકેક નવું પુસ્તક મળી આવતું. શ્રી પ્રરૂપની સાચી ખોટી કાષ્ટપત્રિક વાતો વાંચવાનો તેને બહુ રસ નહોતો. ટોફરટેય, નીલશે, ડૂમા, રસ્કીન, ટાગોર, હ્યુગો વગેરે તેના પ્રિય લેખકો હતા.

શાળા હૃવનમાં ખિલેલી સાહસશક્તિ અને જિંદગીશીથી કોલેજમાં તેને અવનનું કરી બતાવવાની આકાંક્ષા જન્મી. આ અરસામાંજ એક રજવાડાની કચડાતી પ્રભાતી લડત ચાર થઈ. એ પ્રભાતમાં જાગ્રતી આણનાર સૂનધારોએ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર મેળવવા રાજ્ય સામે મોરચા માંડ્યા કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાંથી સૈનિકો ઉતરી પડ્યા. ગિરિશ પણ આ પ્રવાહમાં પોતાનો સર ભેગવવા તૈયાર થયો. પરંતુ પોને એકલો જાય તે કરતાં કોલેજમાંથી થોડા મિત્રોને પણ આ જંગમાં ખેંચી જવાથી રાજરથાની પ્રભાતી વિરોધ સેવા ચરો એમ તેને જણાયું. તેણે પચાસ જેટલા મિત્રોને તૈયાર કર્યા. અખ્યાસ છોડતાં પહેલાં ગિરિશે તો નક્કી કર્યું કે હવે મેળવીનેજ પાછું ફરું.

કોલેજની સર્વપ્રવૃત્તિમાં માનસપુરે સ્થાન ધરાવનાર ગિરિશની સરદારી નીચે મોટી દુકડી જવાને તૈયાર થઈ છે એવા સમાચારથી આખા શહેરમાં અજબ ઉત્સાહનાં પૂર રેલાયાં. સંઆમદેની ઝોળા

કૂદકે ને બૂસકે નાણાંથી છતી જવા લાગી. સૈનિકોને વળાવવા વિરાટ માનવમેદની મળી. જાહેર સભામાં હારતોરાથી સૈનિકોને લાદી દેવામાં આવ્યા. અને અંતિમ સંદેશ પાઠવતાં ગિરિશે કહ્યું—“ શિવાજ અને પ્રતાપના વંશજોની સાન દેકાણે આણવા સારાથે શહેરમાંથી પ્રત્યેક ગૃહમાંથી એકેક સૈનિક આ સંગ્રામમાં જોડાય એમ હું હૃદયથી ઇચ્છું છું.” ગિરિશનો લાંબો સંદેશ એ માત્ર શબ્દોની ઝમક નહોતી. તે બોલતો ત્યારે તેનાં ગળાંની કુન્નરી અને સરીરના હલન ચલન પરથી રૂપેટ સમગ્રતું હતું કે ગિરિશના આત્માના ઊંડાણમાંથી આ રાષ્ટ્રપ્રવાહ ધોધમાર વહે છે. જંગી સરઘસ ત્યારે ગિરિશને અને અન્ય સૈનિકોને વળાવીને વિખરાયું ત્યારે રટેશનના સત્તાવાળાઓ પણ આ વિરાટ મેદનીથી મુગ્ધ બન્યા હતા.

ગિરિશની દષ્ટિ સમક્ષ આ આશ્ચર્ય દ્રશ્ય તરફથી રહ્યું. જે સાથીઓ આટલું માન પામ્યા હતા તે બધા અહીંની રથાનિક પ્રવૃત્તિ જોઈ ફરી ગયા. પ્રજામાં પૂરતી જાગૃતી નથી અને કદાચ પરાજય પણ મળે એવી દહેશત પણ તેમને લાગી. અબ્બાસ ફંદાડીને ગિરિશ, સાથે આવવામાં જૂસ યજ છે એવું તેમને લાગ્યું. ગિરિશને દુકાનીના સરદાર ગણી દુતજ કારાવાસમાં પકડી દેવામાં આવ્યો અને તેને તો પોતાનું જીવન સફળ થયું હોય એમ જણાયું. પરંતુ આડેક દિવસ પછી એક આઘાત તેને થયો. તેને ખબર મળ્યા કે તેના મિત્રો સંગ્રામ છોડીને ફરી કાલેજમાં જોડાયા છે. ગિરિશના મનમાં તુમુલ મનોમંથન જામ્યું. આ પ્રકારના હિંચકારાપણા માટે જવાબદાર કોણ ?

“ રથાનિક કાયદતાઓની ઉરકેરમ્પીથીજ શું એ બધા આ લડતમાં જોડાયા હતા ? મારા આગ્રહને વશ થઈનેજ શું તેઓ અહીં આવ્યા હતા ? ના—મને તો કેળવણીનો દોષ પણ નથી જણાતો. સેકાઓથી ગુલામી માનસ આપણી પેઢીઓમાં ધુસી ગયું છે તેને પરિણામે વર્તમાન પ્રજામાં સાચું પ્રજ્ઞાતન નજ હોય એ સ્વભાવિક છે. સાગણી અને ક્ષણિક આવેશમાં તજવાથી કાલેજ સુધી પહોંચેલ શુદ્ધિમાન વર્ગ પણ જે પોતાના નિશ્ચયોને તતોતંત્ર વળગી ન રહે તે

તો એ પ્રજામાં મૌલિક વિચારશક્તિનો દાસ થયો. ગણીને એવી નિઃસત્વ પ્રજાને જાણ કરવામાં વર્ષો લેઈએ..."

ગિરિશની વિચારગ્રંથલા આ દિશામાં આગળ વહે તે પહેલાં તેની સમક્ષ ભૂતકાળનો ચોપડો એક અવનતું સોનેરી પૃષ્ઠ ખેલે છે. ગિરિશ પોતાના વતં'માનને જીવીને એ મનોદુર સૃષ્ટિમાં વિહાર કરવા લાગ્યો. રૂપેરી ચાંદનીમાંથી ઝરતા અમીતું પાન કરતાં કરતાં ગિરિશ એક ક્ષણ પહેલાંની ઉમ્મતાને વિસરી ગયો. જિમિ'લાની સૌંદર્ય'મૃતિ' તેની આગળ ખડી થઈ.

જિમિ'લાની માદ ગિરિશને જાડુ લાંબે સમયે આવી. વ્યાયામ અને વાંચનમાં સમય પસાર કરનાર ગિરિશને કામળ લાવેનો ખ્યાલ પણ ન હોય એમ તેના મિત્રો માનતા અને રાજ્યાતમાં હતું પણ તેમજ. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી કંઈ કંઈ વિદ્યાર્થી'ની ક્યેક્યે દિવસે ક્યો પોશાક પહેરે છે, તેની વ્યાજવાની ઢગમાં કેવું લાક્ષિત્ય રહ્યું છે, તેમાંથી કંઈ વિદ્યાર્થી'નીનો દેહમયૈઃ આકર્ષક છે અને સૌંદર્ય'ની સૌરભ જેના અસ્તિત્વથી ફેલાતી હોય એવી કંઈ સુંદરી છે વગેરે ચર્ચાનો વિષય અન્ય વિદ્યાર્થી'ઓ જે રસથી કરતા તેમાંનું કશું ગિરિશના રવભાવમાં નહોતું. તેમાંએ સમસ્ત વિદ્યાર્થી'ની ઇંદમાં જિમિ'લા તો સૌંદર્ય'નું શિખર મણ્ડાતી. ઉપાન્કલની સુરખી ભર્યા તેના ગાલો, કવિઓને પ્રેરણા અપે' એવી માદક આંખો, મનોદુર અણિયાળું નાક, મધુટપકનો અધરોષ્ટ, અને તેના ઘાટીલા કપાળ પરની ટીલડીથી શોભતી જિમિ'લાની પાસે કોલેજના જૂઠા જૂઠા મંડળના સેકેટરીઓ અચારનવાર કંઈ કંઈ બહાનાં તળે તેની સાથે વાતો કરવાનો પ્રસંગ મેળવી લેતા.

ગિરિશને કોલેજની કાંઈપણ વિદ્યાર્થી'નીઓ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાનું કદી બન્યુંજ નહોતું. અન્ય વિદ્યાર્થી'ઓની પેઠે મળતાવડા (Social) થવાના ઓહાં નીચે સ્ત્રો સંસર્ગ' વધારવામાં તે પોતાની જીવનસિદ્ધિ માનતો ન હતો. તેમાંએ તેને તો વ્યાયામ અને અભ્યાસની ધૂન લાગી હતી. એટલે કંઈક અંશે તેની શક્તિ સુભાગે,

વપરાતી હોવાથી અતિથત્વ તરફ ખ્યાલ આપવાનું ન જતે એ પણ સ્વભાવિક છે. છતાં તત્ત્વનું પ્રાગ્ભ્ય એટલું તીવ્ર હોય છે કે એકાદ પ્રસંગે તેમાં સપડયા પછી તેની સ્મૃતિ યુવન પર્વત વિમ્બરાતી નથી. અને નમણી પ્રકૃતિના યુવાનો તે કવચિત્ત વિદ્યુતિના ભોગ પણ બને છે ગિરિશની આત્મમાં વિદ્યુતિને તે અવકાશ નહોતો પરંતુ કામળ ભાવનાઓનું અને સૌંદર્યનું આકર્ષણ તેને એક વખત થયું હતું તેની મીઠી સ્મૃતિ ગિરિશને અત્યારે તાજી થઈ

યુનીવર્સિટીની પરીક્ષામાં સૌથી પહેલો આપોને ગિરિશે ઊર્મિલાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું પરંતુ ગિરિશ તરફ વધારે મમતા તેને બાયામની હરિદ્રાંધના એક સમારંભ પ્રસંગે ઉદ્ભવી છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી ત્વરિતસાધકસ્વાર તરીકે પ્રસિધ્ધ થયેલા મહેન્દ્રને હરાવીને ગિરિશે બધાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. એક માધ્યમમાં સારામાં સારા દોડનારાની હરિકાંઠમાં ઉતરીને ગિરિશે વિજય મેળવ્યો તેથી પણ સૌ કાંઈ ગિરિશ તરફ આકર્ષાયા પરંતુ ગિરિશનો સર્વોત્તમ વિજય તે ૨૫૦ રતલ વજનના એક પડછદ યુવાનને કુસ્તીમાં ઘૂંચાટતો કરવામાંજ સમાયો હતો સપ્રમાણ દેહવાળા, હમકા પુલ જેવા મરીર વાળો ગિરિશ એ યુવાનની પાસે કુસ્તી માટે ઉભો રહ્યો તે વખતે પ્રેક્ષકોને દબા આવી. પરંતુ કુસ્તી શરૂ થઈ તે સમયે જે રક્ષાકરી ભરી રમત જામી તે ખરેખર સૌને મુગ્ધ બનાવી દે તેની હતી પોતાના હરીફની શરતચૂક ચતાંજ ગિરિશે તેના સ્વૂલ દેહને ઉચકાને ચતો ફેંકી દીધો. ગિરિશને તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે વધવા લેવામાં આવ્યો સુવર્ણચંદ્રક અને રૂપેરી પ્યાલાઓને જે હલેકાયા તેણે સ્વીકાર્યા. તે વખતનું તેના ચહેરાપર અગારા માનું તેજ અજળ હતું અને ગિરિશના પગને તે ઘર તરફ વળ્યો ને વખતે ઊર્મિલા તેને રસ્તામાંજ મળી.

“ તમને મ્હારા હાર્દિક અભિનંદન ” ઊર્મિલાએ ટહુકે કહ્યો. શરમાતાં શરમાતાં ગિરિશે પ્રથમ વખતજ ઊર્મિલા તરફ ભાવભરી નજરે જોયું— “ તમારો આભાર ” એ શબ્દોથી વધારે તે કંઈ ન બોલી શક્યો.

પંછી તેા ઊર્મિલા ગિરિશને વારંવાર ગાવા લાગી. શરદ્યાતમાં ગિરિશ તેનાથી દૂરદૂર જવા અનેક પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેમ તેમ ઊર્મિલા જૂદાં જૂદાં બહાનાં તણે તેનો સદયાસ શોધવા લાગી. સખ્યતાની ખાતર ઊર્મિલા સાથે ધાનો કરનાં કરનાં ગિરિશ ક્રમશઃ તેના સૌંદર્ય તરફ આકર્ષાવા લાગ્યો. ઊર્મિલા પણ તેની નિકટમાં આવવા લાગી. અપારનવાર અને પોતાના અવ્યાસની ધાનો ઉપરાંત ઇતર ધાનોમાં ઇવનતા વિષયિધ પ્રત્યેની મીમાંસામાં અને પશ્ચિમના ઇવનમાં રહેલ સારાં તરવાની ચર્ચામાં કલાકોના કલાકો ગાળનાં

પરંતુ ઊર્મિલા તરફ વળેલા ગિરિશની ક્રોમણ લાગણ્યો. માત્ર એકજ પ્રસંગથી બદલાઈ ગઈ. એક મનોહર રાત્રે ઊર્મિલા સાથે તે એક ઉદ્યાનમાં ફરતો હતો. વસંતઋતુની મંગ્લરીથી સર્વત્ર સારલ્ય બહેલી રહી હતી. પાંચેજ એક સરેવરમાં શાંત, સ્થાવ્ય જળાપર કોમુદી રનાન કરતી હતી; ઓછ ઓછ ક્યથે ચળકતો રેવાળ સુક્રોમળ મલમલતા ગામીયાની સમૃતિ કરાવતો હતો. આસપાસ ફેલાયેલ વેલાઓનાં પોપટિયા રંગનાં પીંજાંની સાથે રાતદસ પાંખડીઓવાળાં કમળોના ગુન્ઠોથી સંગેવર પર પરીઓ રનાન કરતી હોય એમ આશ્હાત્ક ધાતાવરણ બન્યું હતું.

ઊર્મિલાના હૃદયમાં અદરવથી વૌવનનો અકુદ્ય તરવરાટ ઉદ્ભવ્યો. સંવમશીલ ગિરિશની સમક્ષ ને પ્રથમ વખતજ પોતાના દેહનું બાન શુભાવીને આવેગમાં ખેંચાઈ. ગિરિશને ઊર્મિલાની વત'ણુકમાં પહેલીજ વાર વિચિત્રતા લાગી. ઊર્મિલાને ને અત્યાર પહેલાં ઘણી વખત મળ્યો હતો પરંતુ આજની રીતબાનથી તેને ઊર્મિલામાં ઘેલછા જણાઈ. ઊર્મિલા સાથે માત્ર ધાનો કરવાનેજ દેવાયેલ ગિરિશને આ ઉન્માદ વિચિત્ર લાગ્યો. આ પ્રસંગ પછી તે ઊર્મિલાનો સહવાસ ઝાઝો કરવા લાગ્યો. ઊર્મિલાને ગિરિશ ધૂની લાગ્યો. નેણે અંતરથી પોતાના આરાધ્ય દેવ તરીકે તેને ગ્યાયો અને ગિરિશ પોતાના તરફ ખેદરકાર અને છે તે જાણી ઘણી વખત ઝોકમાં રૂખી જતી છતાં

તેણે તદ્દન આશા ન છોડી. ઉમિંલાના માતાપિતાને જણાવું કે ગિરિશ કદાચ ઉમિંલાને નહિ મળે એટલે તેમણે તેમનાથી છાની રીતે અન્ય રીતે ઉમિંલા માટે યોગ્ય પતિની તપાસ કરવા માંડી. પરંતુ ઉમિંલા તો ગિરિશનીજ મૂર્તિ પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ રાખતી. અને જ્યારે ગિરિશે લડતમાં જ પડ્યાથી ત્યારે હારતોરા પહેરાવવાની તક પણ તેણે ન ગૂમાવી. એ વખતની ભાવભરી ઉમિંલાની મૂર્તિ અત્યારે ગિરિશના માનસ પદ પર આટલે લાંબે સમયે તરવરી રહી હતી.

કારાવાસ દરમિયાન પોતાના મિત્રોની બીરુતા અને આડંબરની સ્મૃતિથી જે વખતે ગિરિશનું હૃદય વસોવાતું હતું તે વખતે તેની દષ્ટિ સામે પોતાની કાયરતાનો ઉપસો પ્રસંગ તેને યાદ આવ્યો. ઉમિંલાને તેણે અન્યાય ક્યો છે એ તેને હવે સમજાયું. આખી રાત્રી તેણે એજ વિચારમાં પસાર કરી. સવાર પડતાં તેને સમાચાર મળ્યા કે પ્રજ્ઞતી અધી માંગણી સતોપનારી સુલેહ થઇ છે અને તેજ દિવસે અન્ય રાજ્યદારી કેદીઓના સાથે ગિરિશનો પણ છૂટકારો થયો. ગિરિશને હવે ઉમિંલાનીજ ધુન લાગી. પરંતુ રથાનિક કામકાજને અંગે જે દિવસ તેને રોકાવું પડે એમ હતું એટલે તેણે ઉમિંલાને લાંબો પત્ર લખ્યો.

ગિરિશના પત્રથી ઉમિંલા ખુબુ હર્ષ પામી. લાંબા સમય પછી પોતે ગુમાવેલ ગિરિશ કરી મળશે એ આશાથી તેનું હૃદય પ્રકુલિત થયું. ગિરિશનું સ્વાગત કરવા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા શહેરીઓએ જંગી સરથસતી યોજના ઘડી કાઢી. ગિરિશને ટૂંકમાં પણ ઉમિંલાનાજ વિચાર આવતા હતા. તેના ડાંગમાં લજવાતું એક દૃશ્ય જોઇ તેની વિચારમાળા તૂટી. કોલેજઅન જેવા દેખાતા એક યુવાન પાસે ટીકીટ નિરીક્ષક ઉભો હતો એ યુવાને ટીકીટ ખોલાવતાં ડાળ કર્યો. ગળવા તપાસવામાં ખુબ દીલ કરી. પરંતુ તેની ટીકીટ ન મળી. ટીકીટ નિરીક્ષકને પોતાની સત્તાનું આરવ હતું. તેણે કહ્યું

“ મીસ્ટર, જલ્દી કરો.”

કાલેકાળ બાદને પણ પેતાનું દીપ્તિ બરાબર ભજવી
જતાવવાની ઇચ્છા હતી એટલે ઠંડે કનેજે તેમણે કહ્યું—“ જી, હા,
હું દીકરીનું શોધું છું ” એમ કરી કરી કાટનાં બધાં ગળવાં તપાસવા
લાગ્યા પછી તેણે એક ખોલીને પાનદાની કાઢી અને દીકરી નિરીક્ષકને
પૂછ્યું “ આપ પાન લેશો ? ”

ગુરુએ થએલ દીકરી નિરીક્ષકને કડકાઈથી કહ્યું “ મીસ્ટર, પાન
પછી બનાવજો, દીકરી છે કે નહિ ? ચોખ્ખું કહી દો એટલે આવશે
રોશને તેનો નિકાલ આવે. ” જરા પણ ઉતાવળ કર્યા વિના એ ભાઈએ
પાનદાનીમાંથી દીકરી કાઢીને જતાવી અને કહ્યું—“ માફ કરજો, સાહેબ
ભૂલથી દીકરી આમાં મૂકાઈ ગઈ હતી ” કતરાતો કતરાતો દીકરી
નિરીક્ષક ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો ગયો.

આ બધી વિધિથી ગિરિશનું ધ્યાન ઊર્મિલાને ખસે તે કાલેકાળ
તરફ ખેંચાયું. તેણે એમને પૂછ્યું.

“ આપનું નામ ? ”

ખાદીવારી કપડાંમાં સજ્જ થએલ ગિરિશની સમ્મતા જોઈને તે
ભાઈએ જવાબ આપ્યો “ મારું નામ વિનોદકાન્ત. ”

ગિરિશે કહ્યું—“ ખરેખર, નામ પ્રમાણેજ તમે શુભ ધરાવો છો
પણ આવું દીપ્તિ કરવાનું તમને કેમ મન થયું તે કહેશો ? ”
વિનોદકાન્તે કહ્યું—“ એ ભાઈ નહોતો એક રોશન પર એક ગામડીઆ
જેવા માણસને નિર્યંક હેરાન કરતા હતા એ જોઈને મને થઈ
લાગી આવ્યું અને મેં એમને એ ગામડીઆ તરફ એવી રીતભાત
ન જતાવવા સમજાવ્યા છતાં મારું કહ્યું તેમણે માન્ય રાખ્યું નહિ
અને ઉલટાનું અન્યથા વ્યક્તિની સમક્ષ મને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું—
“ આવા અજાણીઆથી તો દયાવું જ નહિ ” એટલે પછી મને
એમનો મદ ઉતારવાનું મન થયું.

“ તાર, એનો હીક પણ તમારું નામ શું ? ”

“ મારું નામ ગિરિશ ”

“ ઓહો ! તમારે વિશે તો છેલ્લી કડગમાં ખૂબ સાંભળ્યું છે.
તમેજ એ ગિરિશલાલ ! ”

“હા હા!”

“કઈ તરફ જવાના છે?”

“ભાવનગર”

“સારું ત્યારે તો આપણે સાથેજ જીએ.”

ગિરિશ મૌન રહ્યા વિનોદકાન્ત પણ પુસ્તક વાંચવામાં ગૂંધાયો. ભાવનગર સ્ટેશન પર ગિરિશનું ભવ્ય સ્વાગત થયું. સરથસ સાથે તેને ફેરવવામાં આવ્યો અને પછી તો તે ઊર્મિલાના બંગલે પહોંચ્યો. ઊર્મિલા તેની રાહજી જોતી હતી. ગિરિશ વિશે વાતચીત નીકળતાં વિનોદકાન્તેજ સમાચાર આપ્યા હતા કે ગિરિશ તેનાજ ડગ્ગામાં હતો. ગિરિશને પણ જ્યારે વિનોદકાન્તને ઊર્મિલાને ત્યાં જોયો ત્યારે અનુભવી થઈ.

ઊર્મિલાના પિતાએ વિનોદકાન્તનું સ્વાગત કરવાનું કાર્ય ઊર્મિલાને સોંપ્યું હતું. પોતાના એક મિત્રનો તે દીકરો થાય છે અને દાલેજમાં અવ્યાસ કરે છે એટલો પરિચય તેણે ઊર્મિલાને વિનોદકાન્ત વિશે આપ્યો હતો. પિતાની આજ્ઞા પાછળ કોઈ ગૂઢ હેતુ રહ્યો છે. એવું તો ઊર્મિલાની કલ્પનામાં પણ નહોતું. વિનોદકાન્ત પણ મળતાવડ સ્વભાવને અંગે અદ્ય સમયમા ઊર્મિલા સાથે પરિચિત થયો. ગિરિશના આગમન પછી તે ત્રણે સાથેજ રહેવા લાગ્યાં, વિનોદકાન્ત સાથે થોડો પરિચય તો ગિરિશને થયોજ હતો એટલે ત્રણે વચ્ચે થોડો વખતમાંજ ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ ગઈ. ઊર્મિલાએ ગિરિશને આવતાંની સાથેજ સન્માનના અનુભવ જાણવા અનેક પ્રયત્નોથી ગિરિશને મુંઝવી દીધો અને સાથે સાથે લડતમાંથી પાછા ફરેલા ગિરિશના મિત્રો સુલેહ થવા પહેલાં આવ્યા હોવાથી તેમની ટૂંકી દૃષ્ટી સ્થિતિ થઈ હતી તેનું મુંઝવે વધુન ઊર્મિલાએ ગિરિશ સમક્ષ કયું. ગિરિશને મિત્રોની આવી સ્થિતિ થઈ તે બદલ ખૂબ લાગી આવ્યું. વિનોદકાન્તે કયું—

“સારું થયું કે ‘Nightingale’ ના પોષકોથી અને ‘સરે ઝાનામાના ધરી ગયા’ એવા કટાક્ષોથીજ પતી ગયું. અમારી દાલેજમાં તો આવા દાલેજબનોનાં ખરણાં પણ જોવા ન પામે.

ઊર્મિલાના પિતા ત્રણેની વાતચીત દુર ગેર ગેર સાંભળતો હતો. ગિરિશનો છેલ્લો પત્ર ઊર્મિલા પર છે અને જાને વચ્ચે પ્રેમની સાંકળ ફરી સંધાઈ છે એવા સમાચાર તેને મળ્યા ન હોતા. નહિતર તે વિનોદકાન્તને બોલાવવા પ્રેરત નહિ. અને જો ગિરિશ અને ઊર્મિલા જોડાય તો વધુ સારું એમ તે અંતરથી ઇચ્છતા હતા, છતાં વિનોદકાન્તને આ અધી પરિસ્થિતિ કેવી રીતે સમજાવવી તેની મુઝવણીમાં તે હતા.

થોડા દિવસમાં વિનોદકાન્તને પણ જણાયું કે પોતાને બોલાવવામાં કંઈ ગેરસમજ થઈ છે. છતાં તે તો દહેરથી ગિરિશ અને ઊર્મિલા સાથે દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો એક વખત બહુ દુર દુર ગિરિશ, વિનોદકાન્ત અને ઊર્મિલા દૂરવા ગયા તે વખતે ઊર્મિલા થોડે પાછા રહી ગઈ. તે તકનો લાભ લઈ ગૂંચવાયેલ વિનોદકાન્તને ગિરિશને પૂછ્યું.

“ગિરિશ, ધાર કે કાંઈ ઊર્મિલાને ઉઠાવી જાય તો ?” ગિરિશ અભાવિક રીતે જ જવાબ આપ્યો—

“અરુણ છે. હું ગમે ત્યાંની તેને બોળી લાવું.” વિનોદ ફરી પૂછ્યું. “પણ ઊર્મિલા તેની ઇચ્છાથી અદૃશ્ય થાય તો.” ગિરિશ ગંભીર બનીને કહ્યું. “તો હું કહી શકતો નથી એ કાલે હું કેવી રીતે વતું.”

આટલી વાતો થઈ તે દરમિયાન ઊર્મિલા સાથે થઈ ગઈ પછી તો આખે રહેતે ઊર્મિલા અને ગિરિશ અન્ય વાતોમાં શુધાયાં વિનોદકાન્ત તદ્દન શાંત હતો તેને તદ્દન મુગ્ધ બનેલ જોઈને ગિરિશ અને ઊર્મિલાને અજ્ઞાપી થઈ. એક કાલ પણ અન્યને વાનો કરવાનો અવકાશ ન આપનાર વિનોદકાન્તનું મૈત્ર્ય જાનેને ખુશ્યુ. પરંતુ વાતોની ધૂનમાં એ જાગતનો પાછળથી ઉઠેલ લાગીશું એમ જાનેએ અંતરથી નક્કી કરી લીધું. બીજો દિવસે સવારમાં ‘આ’ના સમય વખતે વિનોદકાન્ત ન દેખાયો. ગિરિશ માન્યું કે કદાચ તે ઉઘડેલો દશે. પરંતુ ઊર્મિલા તેની ખાતરી કરવા ગઈ વિનોદકાન્ત તેની રૂમમાં નહોતો ગિરિશને તુર્ત જ ઊર્મિલાએ આ ખબર આપ્યા. બધે વિનોદકાન્તની શોધ કરવામાં આવી પરંતુ તે રૂમમાંથી માત્ર એક કાગળની કાપડી હાથ લાગી. તેમાં લખ્યું હતું, “હું સ્વેચ્છાએ ઘેર ગઈ છું”

શરાદત પર

(ગઝલ)

હાથ છે મારો રહેલો જામે શરબત પર
 આંખ છે પ્યારી સખીની સર્વકામત પર.
 ખ્યાલ હૈયામાંથી ખસતો ના તનિક તેનો
 છું રહ્યો ખેંચી દિવસ જેની મુશ્કવત પર.
 કોઈ યાત્રાળુ થયા, હજ કો ગયા ત્યારે
 હાથ અજમાવી રહ્યો હું ઇશક બર્ખત પર
 શી કરું તારીફ તારી ઓ મુશીબત આજ ?
 જોઈ મેં દુનિયા, ચઢી જેની, ઇમારત પર!
 જેમનો રાખ્યો ભરોસો તે બની દુશ્મન
 છે રહ્યા કેવા હુસી મુજ તંગ હાલત પર ?
 બેનચીબી, બેકરાની, બદમજા ! મુજને
 શીખવ્યું શુવતાં તમે પોતાની તાકત પર !
 આવશે ત્યારે ક્યામત આવશે ત્યારે—
 જોઈ છે લીધી ક્યામત મેં ક્યામત પર !
 તે ન ઠપકો દે મને જેનો ગુનો બહોરો ;
 નોતરે શાને બીજાં મુજને અદાલત પર ?
 સર મહાફ લે અગર લે જાન તેમારો
 છું બન્યો મુશ્કાક હું જેની નાકત પર.
 હાથ જે ટાલે થવાનું તે ભલે થાતું,
 આજ તો મુસ્તાન છું હૈયાની હિંમત પર.
 મેગવી આપ્યું મને કાયમતું પત્લાપન
 શું નહીં ખરચી શકું તેની શરાદત પર ?

શ્રી અંબાલાલ પુરાણીનો પૂર્વપક્ષ

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણીએ “સાંધ્યગીત”ના પ્રવેશકની સમાલોચના “ભિમિ” ના મે અંકમાં કરી છે જે સમાલોચનામાં એમણે કેટલાક ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાઓ મૂકેલા છે. કવિશ્રી ખજરદારનો પ્રવંશક આજની કવિતા જનસમાજથી અત્રોગ ગુજરાતી કવિતાની પર પગથી કેટલી છૂટી પડી છે તે અતાવે છે. શ્રી અંબાલાલ પુરાણી પ્રવંશક પર ટીકા કરતાં લખે છે “વળી અખાની કવિના જનતાનસમજે છે એ શ્રી. ખજરદારનું વિધાન મને તો હકીકતથી વેગળું લાગે છે.” “સાંધ્યગીત”ના પ્રવેશકમાં કવિશ્રી ખજરદારે અખા વિષે કશોયે અવે ઉલ્લેખ કર્યો હોય એમ અમારા ખ્યાલમાં નથી. પણ શ્રી અંબાલાલ પુરાણીજી આમ લખવામાં એક ગેરસમજાતી ઉંમી દરે છે. જનતા શું સમજતી નથી? જનતા શું અખાની કવિતાની ભાષા નથી સમજતી કે અખાની કવિતામાં શું કહેવામાં આવ્યું છે તે નથી સમજતી? અને અખાની કવિતાની ભાષા ભારી છે એમ જો શ્રી. પુરાણીજી દહેવાનો આશય હોય તો ગામડે ગામડે જઈને જુઓ કે ગુજરાતી કહેવનો ક્યાંથી આવી છે? અને એ ભાષા કહ્યું હોત તો કદિયે અખાની કવિતામાંથી એ કવિતાઓ ગુજરાતમાં પ્રસરી શકતે ખરી કે? અને જે કવિતામાં કહેવન થઈ જાય છે તે વચવાની શકિત છે તે કવિતાને શું શ્રી. પુરાણી જનસમાજથી વેગળા છે એમ કહેવા માગે છે? કદાચ સંસ્કૃત શબ્દોની પ્રેરિ જાળવતી નૂતના કવિઓમાં ભાષા હોય તો તે વધારે પ્રેમાનન્દમાં મળશે. પણ એ સંસ્કૃતને વાપરવામાં એના કવિની ખુશીઓ હતી. એ સંસ્કૃત ભાષાથી શયુગારેલાં આખ્યાનો ગામોગામ ગયાતાં ત્યારે એ ગામડિયાઓ એ આખ્યાનો સમજી શકતા—નહિ કે આજની કવિતાઓની જેમ એક કવિતાની ભાષામાં ધુરી આવતા શરસી સંસ્કૃત-વિગેરે શબ્દો રોપવાને જાતજાતની ભાષાઓના

(પૃથ્વી છંદ સુગેય છે) કે મંદકાંતામાં-કે પછી કોઈ દેશી દાળમાં હોય તે એક વખત જાગે અને ત્યાંથી એ કાવ્યનો રસાત્મા એને વળગી એ ભાવોને કાવ્યમાં ઉતારે તો શું એ કાવ્ય અગેય કહેવાય? Lines follow the lip and not the lip follow the lines. એ એકદમ સત્ય સિધ્ધાન્ત તરીકે કવિતામાં છે.

હવે જે કાવ્યને અગેય કહેવામાં આવે છે તે અગેય કાવ્યના દાખલાઓ હમણાં હમણાંની પ્રસિધ્ધ થતી અતિસંરક્ષિત કવિતાઓ કે જે કવિતાઓમાં છદ્દોભંગ, હોય-શબ્દોનાં આડઝાંખરાં મુગ્ધવાચેલાં હોય વિગેરે-અને જે કાવ્યને બે ત્રણ વાર વાંચ્યા પછી સમજાઈ નહિ પડે તે છે. શ્રી. પુરાણી જૂલે છે કે અગેય કવિયે ગેય નથી અને ગેય કવિયે અગેય નથી. ગેયતા કાવ્ય સાથે સંકળાયેલી છે અને નિયમિત લયહીનતા ગદ્ય-સાથે છે. છતાંયે કાવ્યની ગેયતા-અને અગેયતા વિશે આવી ભ્રમ ભરેલી ચર્ચાઓ કરવામાં આવે તો ખેદજનક હોય છે.

આગળ જતાં શ્રી. પુરાણી લખે છે. “ભાવ કે વિચારને અનુસાર અર્થાનુકૂળ લયજનક ખંડુ જેવાં કવિતાનો સાચો લય ગણાવો જોઈએ.” પણ આજ કોણે શ્રી. પુરાણી જનપદે અજ્ઞપદે અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ એક સત્ય દલીલનું કબૂલ કરે છે. ભાવ અને વિચારને અનુકૂળ લયજનક કવિને ખેચે છે.

“અર્થાનુકૂળ લય” એ મૂળ શ્રી. બ. ક. કોઠારનો વિચિત્ર સિધ્ધાંત છે. “અર્થાનુકૂળ લય” એ તો ખોટો શબ્દજન છે. વાણીનાં અંગ બે: શબ્દ અને અર્થ, લય એ શબ્દનું અંગ છે, અર્થનું નહીં. અંગ્રેજીમાં Sonnet and Verse એ બંનેની મેળવણીથી ઉત્તમ કાવ્ય થાય છે એમ મનાયું છે, ને આપણા કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પણ એમજ કહ્યું છે. અર્થ ને શબ્દ બંને જુદી વસ્તુઓ છે, અને એ બંનેના આદિમિક પરિભ્રમની સંસ્રમતાથી જ કવિતાની વાણીમાં રસ અને ચેતન અને માધુર્ય આવે છે. કારણ કે ત્યાં કવિનું કવિત્વ એજ પ્રેરક બળ છે. “પરંતુ એ રીતે ધાર્મિક ભાવસાથે સંકળાયેલી

કવિતા કરતાં આજની કવિતા કળા બુદ્ધિ પડે છે એ નિર્વિવાદ છે. અને આજકાલની કવિતા એ પ્રાચીન પ્રણાલીમાં વહેશે એવી માગણી કરવી બગાડ નથી. ” પ્રાચીન પ્રણાલીની કવિતામાં ભક્તિ એ પ્રેરક બળ હતું. પણ દલપતરામની બધીજ કવિતાઓ કે નમદંતી બધીજ કવિતાઓ શું ભક્તિથી રંગાયેલી છે? આને અંગ્રેજી સાહિત્યની જેમ કહે નવીન દૃષ્ટિ પણ આપણા કવિતાસાહિત્યમાં આવે. એ દૃષ્ટિ ભલે પ્રભુને છોડીને સમાજમાંજ રાખે. અને એ નવીન દૃષ્ટિને સાગીપાંગ ઉતારનાર કવિ સુન્દરમ મેલુદ છે કે જેઓએ એ નવીન દૃષ્ટિએજ પોતાની કૃતિ મેળવી છે. અને સુન્દરમ એમના એ ગીતો માટે વધારે જાણીતા છે. મહાબુધ પછી ઇંગ્લાંડમાં પણ એજ દૃષ્ટિ આવી છે. એ કવિઓમાંથી ભક્તિની શ્રદ્ધા દૂર થઈ છે. (એક હોપકી-સ સિવાય) પણ એ નવીન દૃષ્ટિ, લા.વાનું જે વાહન છે તેને મારીને બુદ્ધ દાદરામાં નથી આવી, તેટલું શ્રી પુરાણી ખ્યાનમાં રાખે

બીજો મુદ્દો સંસ્કૃત શબ્દોનો છે આને શુદ્ધતામાંજ ક્યાં સંસ્કૃત શબ્દો નથી? પણ જે સંસ્કૃતશબ્દોએ શુદ્ધતા લાપામાં ધર ક્યું છે તેની સામે કવિશ્રી ખજરદારને કે કાઠને પણ વાંધો ન હોઈ શકે, જે સંસ્કૃત શબ્દો માટે કવિશ્રી ખજરદારને વાંધો છે ને તો એ સંસ્કૃત શબ્દો કે જે શબ્દોને વાપરનારજ તેનો અર્થ સમજે-નહિ તો બીજાને સંસ્કૃત શબ્દોપ તપાસવા પડે.

પ્રેમાનંદમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દો ક્યાં ઓછા છે? પણ તે શબ્દો એવી રીતે આવેલા છે કે તરત સમજી શકાય. તેમાંના જોષ્ઠએ તેટલા શબ્દો આપણાજ શુદ્ધતા લાપાના શબ્દકોષમાં મળશે. આને તો જે કવિઓ અપરિચિત જાણે કાઠ નવો ટાપુજ શોધી કાઢ્યો હોય તેમ સંસ્કૃતમાંથી અતિ અપરિચિત શબ્દો શોધે અને તેનો વિચિત્ર સમાસ કરી શુદ્ધતા કવિતામાં ગોઠવે એ સંસ્કૃત તે સંસ્કૃતજ છે. અને શુદ્ધતા કવિતાને એ અનુકૂળ નથીજ.

“અંગ્રેજી સાહિત્યનો દાખલો આપી કવિશ્રી ખજરદારે પોતાની દલીલને ટેકા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે તો મને છેક લૂંટો લાગે છે.”

(પૃથ્વી હંદ સુગેય છે) કે મંદાકાંતામાં-કે પછી દાહ દેશી દાળમાં હોય તે એક વખત જાગે અને ત્યાંથી એ કાવ્યને રસાત્મા એને વળગી એ ભાવોને કાવ્યમાં ઉતારે તો શું એ કાવ્ય અગેય કહેવાય? Lines follow the lip and not the lips follow the lines. એ એકજ સત્ય સિધ્ધાન્ત તરીકે કવિતામાં છે.

હવે જે કાવ્યને અગેય કહેવામાં આવે છે તે અગેય કાવ્યના દાખલાઓ હમણાં હમણાંની પ્રસિધ્ધ થતી અતિસંસ્કૃત કવિતાઓ કે જે કવિતાઓમાં છંદોમંગ હોય-શબ્દોતાં ઝાઝઝાખરાં ગુંથવાયેલાં હોય વિગેરે-અને જે કાવ્યને જે ત્રણ વાર વાંચ્યા નગર સમજાજ નહિ પડે તે છે. શ્રી. પુરાણી બૂલે છે કે અગેય કદિયે ગેય નથી અને ગેય કદિયે અગેય નથી. ગેયતા કાવ્ય સાથે સંકળાયેલી છે અને નિયમિત લયલીનતા મઘ-સાથે છે. છતાંપિ કાવ્યની ગેયતા-અને અગેયતા વિષે આવી જામ ભરેલી ચર્ચાઓ કરવામાં આવે તો ખેદજ ઉપજે છે.

આગળ જતાં શ્રી. પુરાણી લખે છે. “ભાવ કે વિચારને અનુસાર અર્થાનુકૂળ લયજ ખરું જોતાં કવિતાનો સાચો લય ગણાવો જોઈએ.” પણ આજ કેકાણે શ્રી. પુરાણી જાણે અજાણે અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ એક સત્ય હકીકત કબૂલ કરે છે. ભાવ અને વિચારને અનુકૂળ લયજ કવિને ખેચે છે.

“અર્થાનુકૂળ લય” એ મૂળ શ્રી. જ. ક. કોટારનો વિચિત્ર સિધ્ધાંત છે. “અર્થાનુકૂળ લય” એ તો ખોટો શબ્દજામ છે. વાણીનાં અંગ ખે: શબ્દ અને અર્થ, લય એ શબ્દનું અંગ છે, અર્થનું નહીં. અંગ્રેજીમાં Sound and Sense એ બંનેની મેળવણીથી ઉત્તમ કાવ્ય થાય છે એમ મનાયું છે, તે આપણા કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પણ એમજ કહ્યું છે. અર્થ ને શબ્દ બંને જુદી વસ્તુઓ છે, અને એ બંનેના આત્મિક પરિમિતની સંલગ્નતાથી જ કવિતાની વાણીમાં રસ અને ચેતન અને માધુર્ય આવે છે. કારણ કે ત્યાં કવિનું કવિત્વ એજ પ્રેરક બળ છે. “પરંતુ એ રીતે ધાર્મિક ભાવસાથે સંકળાયેલી

કવિતા કરતાં આજની કવિતા કળા ભુદી પડે છે એ નિર્વિવાદ છે. અને આજકાલની કવિતા એ પ્રાચીન પ્રણાલીમાં વહેશે એવી માગણી કરવી ખગજર નથી. " પ્રાચીન પ્રણાલીની કવિતામાં ભક્તિ એ પ્રેરક બળ હતું પણ દસપતંગમની બધીજ કવિતાઓ કે નમંદની બધીજ કવિતાઓ શું ભક્તિથી રંગાયેલી છે? આજે અંગ્રેજી સાહિત્યની જેમ ભલે નવીન દષ્ટિ પણ આપણા કવિતાસાહિત્યમાં આવે, એ દષ્ટિ ભલે પ્રભુને ઊડીને સમાજમાંજ રાખે. અને એ નવીન દષ્ટિને સાંગોપાંગ ઉતારનાર કવિ સુન્દરમ્ મોલુદ છે કે જેઓએ એ નવીન દષ્ટિએજ પોતાની કૃતિ મેળવી છે. અને સુન્દરમ્ એમના એ ગીતો માટે વધારે જાણીતા છે. મહાબુધ્ધ પછી ઇઝાઈમાં પણ એજ દષ્ટિ આવી છે. એ કવિઓમાંથી ભક્તિની શ્રદ્ધા દૂર થઈ છે. (એક હોપક્રીસ સિવાય) પણ એ નવીન દષ્ટિ, ભવાનું જે વાહન છે તેને મારીને ભુલ કાઢવામાં નથી આવી, તેટલું શ્રી પુરાણી ધ્યાનમાં રાખે

ખીન્ને સુદો સંસ્કૃત શબ્દોનો છે આજે શુજરાતીમાંજ કયાં સંસ્કૃત શબ્દો નથી? પણ જે સંસ્કૃતશબ્દોએ શુજરાતી ભાષામાં ધર ક્યું છે તેની સામે કવિશ્રી ખજરદારને કે કાઠને પણ વાંધો ન હોય શકે. જે સંસ્કૃત શબ્દો માટે કવિશ્રી ખજરદારને વાંધો છે તે તો એ સંસ્કૃત શબ્દો કે જે શબ્દોને વાપરનાર જ તેનો અર્થ સમજે-નહિ તો ખીન્ને સંસ્કૃત શબ્દોપ તપાસવા પડે.

પ્રેમાનન્દમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દો કયાં યોગ્ય છે? પણ તે શબ્દો એવી રીતે આવેલા છે કે તરત સમજી શકાય. તેમાંના જોઈએ તેટલા શબ્દો આપણાજ શુજરાતી ભાષાના શબ્દોપમાં મળશે. આજે તો જે કવિઓ અપરિચિત જાણે કાઠ નવો ટાપુજ શોધી કાઢે તોય તેમ સંસ્કૃતમાંથી અતિ અપરિચિત શબ્દો શોધે અને તેનો વિચિત્ર સમાસ કરી શુજરાતી કવિતામાં ગોઠવે એ સંસ્કૃત તે સંસ્કૃતજ છે. અને શુજરાતી કવિતાને એ અનુકૂળ નથીજ.

"અંગ્રેજી સાહિત્યનો દાખલો આપી કવિશ્રી ખજરદારે પોતાની દલીલને ટેકા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે તો મને છેક લૂલો લાગે છે."

કવિશ્રી ખગરદારે જેને દુર્બોધતા કહી છે તે દુર્બોધતા શાની ભાષાની કે અર્થની ? શ્રી પુરાણી આવરન, કીટસ અને શેલીની કવિતાઓને દુર્બોધ કહેતા હોય તો તે અજ્ઞયગ્રી છે. એ દુર્બોધતા શું એ કવિઓની વાણીને લીધે છે. શેલીની કેટલીક કવિતાઓ ન સમજ પડી તેથી શું તે દુર્બોધ છે ? અખાની કેટલીક કવિતાઓ ન સમજ પડે તેથી શું તે દુર્બોધ છે ? અંગ્રેજ સાહિત્યની અતિઆધુનિક કવિતાને માટે એઓ ઇઝરા પાઉન્ડને દાખલો આપે છે. “વિલિયમ મોરીસ શિવાયના બીજા કવિઓની ભાષા એઓ સેક્સન જ ગણી શકાય”. શ્રી પુરાણી ભુલે છે કે અંગ્રેજ સાહિત્યનો પ્રતિનિધિ ‘ઈઝરા પાઉન્ડ’ નથી. ગુજરાતી કવિતામાં એક અજ્ઞવાખોર જાગે તેથી તે ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રતિનિધિ નથી જનતો. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં ૧૬મી સદીના જે કવિઓ થયા તેમાંથી મહાન પ્રતિભાશાળી હજી સુધી એમાં એકેક કવિ વીસમી સદીમાં નથી થયો. લગભગ ૧૬૩૨ માં માઇકલ ડ્રાઇડેન્સે ઓડન, રીફન રપેન્ડર, સેસીલ-ડે-સ્યુઇસ, જર્જન લેહમન-વિગેરે કવિઓની એક ‘એન્થોલોજી’ સંપાદન કરી પ્રસિધ્ધ કરી. આ બધા કવિઓ પર એક ઇલિયટની જોઈએ તેટલી અસર છે. પણ એમાં ઓડનની વાણી જુઓ ! રીફન રપેન્ડરની વાણી જુઓ ! અર્થની દુર્બોધતાનો આધાર કવિની કવિતા પર છે પણ લખવામાંજ ભાષાતીજ દુર્બોધતા આવતી હોય તો તે કવિની ભાષા પરના પ્રભુત્વ ! ખામી છે.

આપણી ભાષામાં સરસ્વતમાં જણાવ્યું તેમ સંસ્કૃત શબ્દો રૂઢ થયેલ છે અને અવારનવાર ઉપયોગમાં આવવાથી એ શબ્દો એટલા પરિચિત થયા છે કે તે પણ શુદ્ધ ગુજરાતી જેવાજ થઈને રહ્યા. પણ તદ્દઉપરાંત આપણી ભાષાનું દૂરનું મૂળ સંસ્કૃતમાંથી જ ઊગેલું છે અને અનેક રીતે રૂપાન્તરે અને બીજા દેશ્ય શબ્દોની સાથે જોડાતાં અને ઘડાતાં ઘડાતાં તેનું બીજું રૂપ જન્મ્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો ૩૫-૮૫ જેટલા છે. અને એજ પ્રમાણે અંગ્રેજ ભાષા જે ટ્યુટોનીક ભાષામાંથી ઉતરી તેમાં પણ મોટે ભાગેના એઓ-સેક્સન શબ્દો સાથે લેટીન ફ્રેન્ચ અને ગ્રીક

ભાષાના શબ્દો આવ્યા અને એ શબ્દોને ચોસરથી માંડી આવ્યું સુધીના સઘળા કવિઓએ વાપર્યા છે. પણ આપણે ત્યાં જેમ અતિ સંસ્કૃતવાળી કવિતાઓ આજે મળે છે એવી કવિતાઓ શું અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એટલા પ્રમાણમાં મળશે ખરી? એક ઇંગ્લેશ પાઉન્ડની કવિતા શબ્દોથી કે વિચારો-ભાવોની દુર્ભોધતાવાળી છે તેથી શું ઓડન, કે લ્યુઈસ, સ્પેન્ડર, હ્યુઈસ મેકનીસ, વીમ્સેડ ઓવન એ કવિઓનાં કાવ્યો એવાંજ છે? એમની પદ્યભાષામાં ઓગણીસમી સદીનો એકધારીજ પ્રવાહ છે. અંગ્રેજી કવિતામાં જે ફરિયાદ છે તે ફરિયાદ કવિનાના વિચાર અને ભાવ અંગેની છે. પણ તે ફરિયાદ પદ્યની ભાષા માટે નથી શ. પુરાણી ઇલિયટ અને ઇંગ્લેશ પાઉન્ડનાં દૃષ્ટાંતો ટાંચી કવિથી ખજરદારે કહેલા સત્યને અસત્ય બનાવવા માત્ર કંગાજ પ્રયત્ન કરે છે. પણ એ સાથે અંગ્રેજી સાહિત્યના મોટામાં મોટા ને સાથે લોકપ્રિય કવિઓનો પણ વિચાર કરી એ ભાષાના વિવેચકોના મત નોંધવા હતા. હુઝમેનની કવિતા-નેની વાણી માટે-તેના માધુર્ય માટે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આજના દાણ પણ કવિ કરતાં વધારે વ્તણીતી છે, અને ગુજાગ જેવી સુંદર પણ ગણાઈ છે. અમને આશા છે કે હુઝમેનનું ઝાકજ દૃષ્ટાંત બસ યશ. શબ્દોને વાપરવામાં પણ કવિ પામે કળા જોઈએ છે.

કવિનો ધર્મ એ નથી કે ભાષાથી જ વાચકને મુંઝવવા. ભલે વિચારો મદન હોય. કદપનાઓ લગ્ય અને ગગનગામી હોય પણ-એ કદપનાના શિખર ચઢી દિવ્ય દર્શન કરવાને માટે ભાષાની ટેડી સરળ હોવીજ જોઈએ.

“સાંખ્યગીત”ના પ્રવેશકમાં કવિથી ખજરદારે જે સત્ય સ્પષ્ટ કયું છે તેને આમ ગેરસમજીતીભર્યા લેખોથી અસત્ય કરી શકવાનું નથી. પણ એ સત્ય આજે આપણે માટે કથાભૂષણ છે કે આપણા કવિઓ એ વિષયને સ્વતંત્ર રીતે વિચારે આપણે ત્યાં આજે ભુલો કે કથા કવિઓ વધારે વધારે વંચાય છે. આજે જે કવિતાઓ ભાષાને કારણે પ્રગત્યથી વેગળા ગઈ છે તે કવિતાઓમાં દુર્ભોધતા છે-તે શું સદ્યુષ્ણ છે? કવિતાની

કળાનો એ કયો નિયમ ? તદ્દન નવીજ કવિતાઓ લખનાર કવિઓમાં અને એ કવિઓમાં ફેર શો ? કારણ કે નવીન કવિતા લખનારની કવિતામાં હંદ ઉપર હથોટી બેઠેલી ન હોવાથી કે અસ્પૃશ્ય વિચારને કારણે-દુર્બોધતા આવી જાયઃ જ્યારે આ કવિઓ જાણીબૂઝીને દુર્બોધતા લાવવા માગે છે. જે કાવ્ય દુર્બોધ છે એ કૃત કાવ્ય છે. જે કવિતા કાવ્યોમાં દુર્બોધતા આવે-તે અધુરો કવિ છે, તે કવિતાનો સાચો રસિયો નથી. તે કાવ્ય સર્જનની દિવ્ય સૃષ્ટિને મહાલનાર રસાત્મા નથી. પાણીનો ધોધ પડે અને તેના ટીપે ટીપે જેમ મેઘધનુષ ઓલાય તેમ કવિતાના શબ્દે શબ્દે રસ હોય, ઝમક હોય-કવિના અંતરની લાગણીઓ મત' યજ્ઞ કાવ્યરૂપે પ્રગટ યજ્ઞ પોતાની કમાન ખેંચી રંગોની રમઝટ લાવે ત્યારે જ તે વાચકને મુગ્ધ કરે. એજ કાવ્ય !

સાહિત્ય પરીષદનો પ્રમુખ કોણ ?

હજી સાહિત્ય પરીષદને અંગે પરાંવાસીઓની પ્રાથમિક સલા પણ નથી મળી. તે દરમ્યાન ગુજરાતના અનેક અકાદમિકોમાં અને બીજાં પત્રોમાં એ સાહિત્ય પરીષદનો પ્રમુખ કોણ થશે તેની ચર્ચા આવી ગઈ છે, જે એ ચર્ચા જાગી છે તો લાભે. તે પણ સારાને માટેજ છે એમ માની લઈએ. પરીષદના પ્રમુખસ્થાનનું માન 'ગુજરાતના મહાન સાહિત્યકારને અપાવું' આનુષ' છે. જે ગુજરાતીએ ગુજરાતની સાહિત્યથી સેવા કરી છે તેને ગુજરાતી જનતાએ એ માન આપી તવાજ્યો છે. અને એમ ગુજરાતી જનતા પણ પોતાની ફરજ બજાવી રહી છે.

છેલ્લાં બે એક સંમેલનથી પ્રમુખસ્થાન માટે મતભેદો જાળ્યા છે. અને એમાંથી એક જાણ્યું આવે. આફ્રીના બે કે ત્રણ રહે. આ પરિસ્થિતિ બેસક કાંઈ અટકાવી શકે તેમ નથી. આજ સુધીમાં ૧૩ સાહિત્ય પરીષદો લગાઈ ગઈ પણ હજી એકે અદ્વિંદુ પ્રમુખ નથી થયા.

પારસીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યને વર્ષોથી પોતાની સેવા આપી છે. અને આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે ઉમેરો કર્યો છે એનો વિચાર

કાષ્ઠપણુ ગુજરાતી સહેજ નિષ્પક્ષપાતે જોશે તો જોઇ શકાશે કે 'કલિકા' અને 'દર્શનિકા' જેમાં કેવળ અગ્રેક કાવ્યો અને પ્રતિકાવ્ય જેવી અસાધારણ કળા ગુજરાતને એમણે જ આપી છે. જીવનની સંધ્યાએ પણ એ કવિવર સાહિત્યમાં કેટલો રસ ધરાવી રહ્યા છે. તે તો આપણા સાહિત્યમાં જાગેલી કાવ્યના ત્રિપતની ચર્યાગ દેખાડી આપે છે. આજે કવિવર એકં બીજું મહાનાટક 'મનુરાજ' લખી રહ્યા છે જે ગુજરાતને એકાદ વર્ષમાં અન્ધારે મળશે, ગુજરાતી કાવ્યકળા પર તાજેતરમાં એઓ વિસનજી વ્યાખ્યાન ધુવીવસીટીના આશરે આપશે.

અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી, ગુજરાતી કવિતાપર અસાધારણ પ્રભુત્વ મેળવનાર અહિંદુ કવિવરને ગુજરાત સાહિત્ય પરીષદનું પ્રમુખસ્થાન આપી સત્કારે તો ગુજરાતે પોતાની ફરજ અદા કરી કહેવાય. વર્ષો સુધી મદ્રાસમાં રહ્યા પછી કવિવર આજે આપણી ગુજરાતમાં છે. તે વખતે ગુજરાતી જનતા એમને આવતા સંમેલનનું પ્રમુખસ્થાન આપી રનેહલયો સત્કાર કરશે તો કંઈ નવાઈ નહિ.

પ્રતિકાવ્યોનું જાળ

હમણું હમણું સાહિત્યમાં જાગેલી કેટલીક ચર્યામાં પ્રતિકાવ્યના નામે પણ આવી કૂર મશ્કરીઓ કેવળ અપમાનજનક રીતે કરવામાં આવે છે " એમ, બધાં વચનો ઉચરાયાં ઝ. એમાં કૂર અને અપમાનજનક શબ્દોનો ઉપયોગ પ્રતિકાવ્યને માટે જો કહેવાતો હોય તો તે નિરર્થક છે. પ્રતિકાવ્યની કળાજ એ કે મૂળ કાવ્યના કવિની મશ્કરી કરે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જો જો પ્રતિકાવ્યો લખાયાં છે અને જે પ્રતિકાવ્યમાં જેવી મશ્કરીઓ થઈ છે એવી મશ્કરીઓ આપણુ પ્રતિકાવ્યમાં હજી નથી થઈ. પ્રતિકાવ્ય એ સાધારણ કાવ્ય કે મામૂલ પદ્યરચના નથી, એ દીકા કરનાર હાથએ જાણવું જોઈએ. અવરોહણ

એટલુંજ નહિ પણ અસાધારણ શક્તિ જોઈશે. અને જે પ્રતિકાવ્યો આવી શક્તિથી એ લખતાં હોય તેમાં શું પ્રતિકાવ્યનાં, કવિનો આશય હોઈ શકે? 'એલદીલી' હશે તો એ મરકરીઓ સહન કરવામાં કંઈ વાંધો નથી. કોઈ પણ પ્રતિકાવ્ય દ્વારા જાણીજીતીને કોઈને કોઈને નુકસાન કરવાજ લખાયું હોય એમ માનવાને કારણ નથી. 'અવરોહ' જેવા પ્રતિકાવ્યમાં જે વિવેચન ગદ્યમાં પણ સહેલાઈથી ન થાય તેવું વિવેચન એ પ્રતિકાવ્યમાં કેટલી સફળ રીતે થયું છે એ ટીકા કરનાર ભાઈ અને બીજા રસિક વાચકો જોઈ શકશે. કવિતાના વિષયમાં પ્રતિકાવ્ય એ અસાધારણ કળા છે. અને એ કળા પર પ્રભુતા રાખનાર કવિ આવાજ હેતુઓથી પ્રતિકાવ્યો લખતા હોય એ માનવું કેવળ ગેરસમજીતી ભયું છે. એ પ્રતિકાવ્યોને તો સમજ્યામાં અને સમજવવામાં વાચકનો રસ રહેવો જોઈએ. અને રસિક વાચક એમ સમજતાં અને સમજવતાં એ કળાને સાંગોપાંગ જોઈ શકશે- અને પ્રતિકાવ્યમાં રહેલી ગીડી મોજ માણી શકશે.

આ પ્રતિકાવ્યની ઉપર ટીકા કરનાર ભાઈ બહુ કુમળી આમડીના હોય એમ જણાય છે. એમણે જાણવું જોઈએ કે મિત્રતાને કે બીજા સંબંધોને લીધે જો કોઈ અતિપ્રસંસા કોઈ લેખકની કરે તો બીજા વાંચકોમાં તેની સામે આવાં પ્રતિકાવ્યો કે વિરોધી લેખો પણ આવવાનાજ અને એમ ચર્ચાજ ખોટું નહીં પડેલું વાંચકું પાછું સમધારણ આવી શકે. સાહિત્યનો આ પ્રકાર કોઈ પણ લેખકથી અટકાવી શકાવાનો નથી.

૨૪. ગિલુભાઈ બધેકા

ગિલુભાઈએ પોતાની ઇંદગીમાં શું નથી કયું? આવતી કાલના ગુજરાતીઓમાં પ્રાણ પૂરનાર એ ગિલુભાઈ. વર્ષોથી એમણે દક્ષિણ મૂર્તિદ્વારા ગુજરાતની સેવા કરી, કેળવણીની જૂની પ્રથા નાબૂદ કરી નવીન પ્રેમાળ અને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિએ વળગેલી ગુજરાતનાં બાળકોને મહાક આપે એવી સુંદર કેળવણી પદ્ધતિ લાખત કરનાર ગિલુભાઈ નથી કેળવણીનો પાયો નાંખી ગયા છે.

શ્રી. ગિજુભાઈનાં અવસાનથી, ગુજરાતને બારે ખોટ ગઈ છે. ગુજરાતમાં ભાગ્યેજ એવાં બાળકો અને શિક્ષકો મળશે કે જેમણે ગિજુભાઈનું નામ સાંભળ્યું ન હોય. અને એજ ગિજુભાઈની ધ્યેષી ગુજરાત પર અસર-બાળકો સાથે, 'મેમથી વતી' શિક્ષણ આપવું-એનો સફળ અખતરો કરનાર અને કરાવનાર, બાળમાનસને સમજનાર અને સમજાવનાર ગિજુભાઈની ખોટ પૂરી પૂરાય એમ નથી. શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં અનેક નવા નવાં અખતરા કરી અને ગુજરાતના બાળકેળવણી-કારોને ચીસા પાડી આપનાર ગિજુભાઈના અવસાનથી એ બાળકેળવણીકારોને પણ આજે ખોટ જ છે. પણ પહેલા ચીસામાં એ કેળવણીકારો ચાલશે તો ગિજુભાઈનું જીવું જીવન સુધાયે ગુજરાતની પ્રગતિ માટે લાલસાયક છે. અને ગુજરાતના ગદ્યાપુરણમાં અમર છે. આવતી કાલની પ્રગતિને ધડવામાં ગિજુભાઈનો ફાળો અસાધારણ હતો અને રહેશે. પ્રજા એમના આત્માને શાંતિ આપે !

સામયિકોની કંગાલ દરમી

આજે ગુજરાતી સાહિત્યમાં શિષ્ટ સાહિત્યનાં પુરતકો કે સામયિકો નથી જતાં એ ફરિયાદ વધી છે. " માધુરી એ ફરિયાદમાં સર પૂરે છે. માનસીકાર શ્રી. વિજયરાયે પણ માનસીના ગયા અંકમાં 'હવે માનસી વ્યક્ત કે અવ્યક્ત દરમાં રહેશે' એમ લખ્યું છે. આર્થિક ખોટ બાઈને આપણા સામયિકો આજે ચાંચી રહ્યાં છે એમાં શંકા નથી શ્રી. વિજયરાય વેદ આપણા એક પીઠ સાહિત્યકાર છે. "દોમુદી" મિત્રાસિકથી એમણે આપણા સાહિત્યમાં નવીજ જાત પાડી 'ત્યાર પછી દોમુદી માસિક થયું'. દોમુદીથી છુટાં થતા એમણે માનસી કાઢ્યું અને એ માનસી પણ 'આજ સુધી ટક્યું'. શ્રી. વિજયરાયે જીવસેણ પ્રયત્નો કરી ટકાવી રાખ્યું અને હજી એવાજ સતત પ્રયત્નોથી એ ટકશે એમાં શંકા નથી. પણ તે દાણે એક વિચાર હરદોષને આવેજ, પછી બલે એ 'માનસી' હોય કે 'માધુરી' કે ગુજરાતનું 'કોઈ બીજું' એવું સામયિક અને તે વિચાર એવાં સામયિકને કયાં સુધી નબળાં. એનાં તન્ની સંચાલકો-જેમ તેમ કરીને ચલાવતા

હોય તે ઉપરાંત પણ ખોટ રહેતી જ હોય તો શું ગુજરાતે એ સામયિકની જરૂર નથી એમ કહી એ સામયિક બંધ કરવાં ? આવાં સાહિત્યનો વાચક વર્ગ પણ અમારી ગંજીતરી પ્રમાણે અને અનુભવ પ્રમાણે ઓછો નથી પણ જે સત્ય જ્ઞેયું છે તે તો ગ્રાહકવર્ગ ઓછો છે. શ્રી. વિન્નમરાય પેઢ-અને એમના જેવા બીજા આપણા સાહિત્યકારોએ લાચીરથ પ્રવર્તે ક્યાં છે. પણ હજી તેમનાં કૃષ્ણ તેમને નથી મળ્યાં. 'માધુરી' માટે પણ એજ દશા છે. પણ હજી તપસ્વીની ભૂમિકા પર ઉભેલું 'માધુરી' સહગામીઓની દશા જોઈને પણ કંકળા ઉઠે છે. ગુજરાતની એક કરેડની વસ્તીમાંથી અવા એકાદ સામયિકને શું પાંચસો જેટલા પણ ગ્રાહકો ન મળે ? ગુજરાતમાં બોલું કંઈ નહિ તો શું પાંચસો જેટલા પણ લક્ષાધિ-પતિઓ નથી જોએ. માત્ર વર્ષે પાંચ રૂપિયાનું લઘાત્મ ભરી આવા સામયિકને નલાંચે અને એમના તનીઓનો જોગો દુકો કરે. ગુજરાતમાં જન્મનારા ગુજરાતી-ભાષા બોલે છે. ગુજરાતી ભાષા બોલનાર દરેક ગુજરાતીનો-ગુજરાતમાં જન્મતાંની સાથે ગુજરાતી વાણીનો ઉપધાર કરવો, ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવી એ તેનો ધર્મ જ. તેની જન્મથી એ પવિત્ર કંજ છે. જે ભાષામાં બોલીએ છીએ એ ભાષાનું ગૌરવ દરેક ગુજરાતીને હોવું જ જોઈએ. કુટુંબનાં ભાઈ બહેનોને, પણ આપણે આપણા-મેમ્બર્મ્થી પોતીએ છીએ. તેમનો ઉત્કર્ષ થતો જોવાને આપણે હંમેશાં આતુર રહીએ છીએ તો શું ગુજરાતી ભાષાને માટે આપણે એટલી લાગણી ન ધરાવશું ? ગુજરાત આપણી જન્મભૂમિ છે ગુજરાતી ભાષા આપણી ભાષા છે અને એ ભાષાનાં સામયિકોને એ ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરતાં એ ભાષાના જ્ઞાતપિપાસુઓની તૃષ્ણા છુપાવવા માટેનો પરબ (સામયિકોને) શું ગુજરાતીઓ ને નલાંચશે ? અંગ્રેજી સાહિત્યમાં મળે તેનાથીયે વિશેષ નોંધવા જેવા દેખણા ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાંથી મળશે. હાજી મહમ્મદ જેમણે પોતાની દોહતને એક 'વીસમી સદી' પાછળ ક્રમાં કરી તે હાજી સદાને માટે એક કહન ઓઠી દબા કરવા

ગયા અને આને પણ મુંઝરાનું અહોભાગ છે. ગુજરાતની જનતાએ અગ્નિમત લેવા જેવું છે કે આવી સ્થિતિમાં પણ એવા સામયિક સંચાલક-અને સાહિત્યકારો છે કે જમણે પોતાના ગમ્યાના મોઢાંમાંથી રોટલો જૂટવી સાહિત્ય પુર કુટ્યાન કર્યો છે એવા સાહિત્યકારોનો ગુજરાત શું આને આવીજ કદર કરી રહી છે ? એક સામયિક અધ્યતું હોય કે યરાતું હોય-પણ તેને નભાવતું એ આને ધનવાન ગુજરાતીઓની-અને સસિક ગુજરાતી જનતાની ફરજ છે. અને જનમથી વરેસો ધર્મ છે. એ ધર્મ દરેક ગુજરાતી ભાઈ આવી કટોકટીની સ્થિતિમાં ખમ્મવે-તો યે ખસ.

વિલેપારસેની એક મહાન સંસ્થા

“વિલેપારસે કેળવણી મંડળ” એ સરચાથી મુંબઈ કે ગાદારના મુંબઈ પરંવારી ભાગ્યેજ અપરિચીત હશે એ સંસ્થા તરફથી શ્રી. ગોકળા-બાઈ હાઈસ્કૂલનું એક ભવ્ય મકાન તાજેતરમાંજ નામદાર બાળા સાહેબ જેવે ખૂબ મહેનત હુ ગુજરાતની સાહિત્યરસિક જનતા પણ ગોકળાબાઈ હાઈસ્કૂલની પરિચિત હશે થોડાજ મહિના પહેલાં એ સંસ્થામાં ગુજરાતના જાણીતા સાહિત્યકારોનો સમૂહ જામ્યો હતો. એવા સાહિત્યકારોનો સમૂહ ભાગ્યેજ કોઈ સંસ્થામાં કામ કરતો જણાયો હશે શ્રી રતેદરસિમ, શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી. દુર્ગેશ શુક્લ, શ્રી ‘પિપાસુ’ શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડ, એ સા એટી વખતે એક સાથે આ સંસ્થામાં હતા

એક દળર વિવથીઓનો સમાવેશ કરો તો એવું એક આશિ-શાન મકાન ૧,૪૦,૦૦૦ રૂપિયાના ખર્ચે હમણાંજ બાંધી આ સંસ્થાનાં કાર્યમાં એક નવોજ વેગ આવ્યો છે.

આ સંસ્થાની પ્રગતિનું સદુ માન “એકત્રીકયુટીવ કમીટી” ને હશે જાણ છે. ‘એકત્રીકયુટીવ સમિતિ’ના સાત સભ્યો ‘સમર્પિત મંડળ’ની જેમ પોતપોતાના નિયતસ્થાનમાં રહી આ સંસ્થા માટે ખતનું કરી રહ્યા છે. ગુજરાતમાં એવી થોડીકજ સંસ્થાઓ જેવા મળશે કે જે

સંસ્થાની, જીવરચાપક સમિતિના સભ્યો તે સંસ્થામાં આટલો અંગત રસ ધરાવી સંસ્થાની પ્રગતિને પોતાની સિધ્ધિ માને આમ 'એકઝીક્યુટીવ સમિતિ'ના સભ્યોએ એ સંસ્થામાં નવુંજ ચેતન આણ્યું છે. અને ગુજરાતની અનેક સંસ્થાઓ માટે એ આદર્શ સમિતિ માફક રહે તો નવાઈ નહીં સંસ્થા ઉત્તરોત્તર વૃધારે પ્રગતિ કરે-અને 'એકઝીક્યુટીવ સમિતિ'ના સૌ સભ્યોને તેમના પ્રવત્નોમાં સિધ્ધિ મળતી રહે-એજ અમારો અતઃકરણની ઇચ્છા. આ સંસ્થાને '૫૦,૦૦૦ રૂપિયાનું' દાન આપનાર શ્રીમતી ગોકળાબાઈ આજે હજારો બાળકની વાતસંલ્પભરી માતા બની, આ સંસ્થાના વિકાસમાં પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો નોંધાવે છે. ગુજરાતનાં બાળકો માટે ગુજરાતીઓ ન્યાં ન્યાં આવી સંસ્થાઓ સ્થાપતા રહેશે-તો ગુજરાતને એક અને અગ્નેઃ થયાને લાંબો વખત નથી. કારણ કે રાષ્ટ્રની પ્રગતિ એ દેશવણીના જ વિકાસ પર અવલંબેલી છે. દુકમાં અમે 'દેશવણી મંડળ'ના સભ્યો શ્રી. શિવજીભાઈ શેડીઆ, શ્રી જગમોહનદાસ કાપડીઆ શ્રી. ગુણવંતરાય દેસાઈ શ્રી. ભાઈદાસભાઈ જુલા, શ્રી. અંબાલાલ પટેલ, શ્રી. હમીદલાલ બક્ષી શ્રી. કાન્તિલાલ દસોડીઆ એ સૌને અભિનંદનો આપીએ છીએ.

સહુગામી સામયિકો

આપણે ત્યાં જેમ જેમ સામયિકોની દશા તંગ બનતી જાય છે તેમ તેમ નવાં સામયિકો પણ ઠીક ઠીક પ્રગટ પડે છે એ પણ ગુજરાતની સાહિત્ય ઇસિકોની ખેલદોડીજ છે. તાજેતરમાં જ 'સુહિણી' નામનું માસિક શ્રી કરસનદાસ માણેકે બહાર પાડ્યું છે 'અને એના પહેલાં એકમાં સારાં સારાં કાવ્યો તેમજ લેખોનું દર્શન થાય છે. કરંચી જેવા સ્થાનમાં એકાદ સામયિકને માટે જરૂર અવકાશ છે. શ્રી કરસનદાસ માણેકે એમના સાહસમાં સફળતા મેળવે એમ આશા રાખીએ છીએ. પુનાથી દોઢેક વર્ષથી બહાર પડતું 'કુસુમ' ચારમાસીમાં પણ સારા સારા લેખો અને કાવ્યોથી પોતાની પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે-અને એટલજ સમયથી બીજું માસિક 'સુવાસ' વડોદરાથી બહાર પડે છે તેમાં પણ અભ્યાસપૂર્ણ આવતા લેખો આપણા સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કરે છે. આ નવાં સહુગામી સામયિકો એમની પ્રગતિ સાથે સફળ બને એટલી અમારી અતઃકરણની ઇચ્છા !

સમાલોચના

અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો

અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે આપેલા કછરે વસનહી
માધવજી વ્યાખ્યાન ગ્રંથાકારે મૂળે છે. આ વ્યાખ્યાન પંડી સુજ્ઞાતી
જનનામાં અર્વાચીન કવિતા અંગે ઠીક ઠીક ચર્ચા થઈ છે. અને
આજે સૌ કોઈ એની મીમાંસા કરી 'કચું' છે શ્રી. પાઠકે અર્વાચીન
કવિતામાં 'પ્રસ્થાન'ના તન્ત્રી તરીકે 'ઠીક-ઠીક' કાઢ્યો આપ્યો છે.
એએ આપણા નવીન કવિઓને સમજ્યા છે, અને આ વ્યાખ્યાનમાં
અમણે એ નવીન કવિઓનેજ વધારે પડતું મહત્વ આપ્યું છે.

વ્યાખ્યાનની કરેલી યોજના સારી છે. ધીમે ધીમે કાવ્ય
પ્રદેશમાં એકે અગ્નિપ્રેરણા પ્રવાસી પ્રવેશે અને એ પ્રદેશને ખૂણે ખૂણે
ફરી વળે, આમ આ વ્યાખ્યાનમાં અરસિક જનતાને પણ રસ રહે
એ સહજ છે. અને એમાંજ વ્યાખ્યાતાએ પોતાનું 'ચાતુર્ય' વાપર્યું
છે. કાવ્યનાં કેટલાંક મંતવ્યો એમણે વાજબી રીતે વ્યક્ત કર્યાં છે.
તેમજ સિદ્ધાન્તોને સુરપષ્ટ કર્યાં છે. તેવીજ રીતે કેટલીક જગ્યાએ
ગેરસમજીતીભર્યાં વિધાનો પણ તે તે વિષયના સૂક્ષ્મ જ્ઞાનના અભાવે
કર્યાં છે. કેટલાંક મહત્વનાં પ્રકરણોને ઉપર ટપકેજ નોંધ ગયાં હોય
એમ પણ લાગે છે. તેમજ જે નવીન કવિઓને એમણે વધારે
પડતું મહત્વ આપ્યું છે, એ કવિઓમાંથી કેટલીક ખૂબીઓ પણ
દેખાડી શક્યા છે ખાસ કરીને પ્રો. દાકોરની કવિતામાંથી એમણે એ
નીતિથી વધારે યથા મેળવ્યો છે.

આખા વ્યાખ્યાનની સંપૂર્ણ મીમાંસા કરતાં આ સમાલોચના
ઘણી લાંબી બને. પણ અહીં માત્ર કેટલીક મહત્વની જ ચર્ચા
કરી યોગ્ય પારી છે.

હિન્દોના મિશ્રણની બાબતમાં શ્રી પાઠકનું વિધાન અમને લાગે
છે કે ગેરસમજીતીભર્યું છે. સિન્ન સિન્ન જાતિના હિન્દોના મિશ્રણની

શક્યનાઓ એમણે દેખાડી છે. શક્તિની અને ભુજંગી જેવા છંદના મિશ્રણની શક્યતા પણ એમણે બતાવી છે. આવા મિશ્રણો કુશલ વિધાયક જો કરે તો સંવાદ તૂટતો નથી, એમ એમનું માનવું છે. કવિતા એ કાનનો વિષય છે. ઉચ્ચારથી જો મોજાં (Vibrations) જાગે તે આવીને કાન પર અથડાય. એ મોજાંઓ (Vibrations) કવિતાના છંદના લયને અનુકૂળ હોય છે. જેવો લય તેવાં મોજાં. જ્યારે એક છંદના તેના લય પ્રમાણેનાં મોજાં (Vibrations) યાય અને આપણા કાન પર અથડાય તેજ કાણે એક બીજા છંદ કે જોનો લય તદ્દન ભુદોળ છે એટલે તેનાં મોજાં પણ ભુદોળ ગતિનાં ચલાનાં તે આપણા કાન પર કેવી અસર કરશે. જેમ એક મકાન સગળી રહ્યું હોય અને તેમાંથી ભડકાં નીકળતા હોય ત્યાં-તેમાં કુશળ વિધાયક જાંબાવાળાઓ પાછી રેડે અને ત્યાં ભડકા મધ પડતાં ધૂમાડોજ નીકળે તેવી દૃશ્ય આ અગતીય છંદોના મિશ્રણ કરવાથી થાય. મિશ્રોપગતિ અને વસંતિલકામાં બેશક એ મિશ્રણ શક્ય છે તેટલુંજ મિશ્રોપગતિ અને શિખારિણીમાં એ મિશ્રણ અગ્રકય છે. કારણ કે એ ભુદી ભુદી જાતના છંદોના, લયજન ભુદા છે, ત્યાં કુશળ વિધાયક પણ શું કરી શકે? એક લય-માંથી બીજા લયમાં જતાં કવિને યા વાચકને આંચકો લાગશેજ. સળંગ પદ્ય (Blank Verse) ની બાબદમાં પ્રો. કાકોરના પૃથ્વીને યોગ્ય ગણ્યો છે. પણ અમે માનીએ છીએ, કે સો સવાસો જેવી પદ્ધતિઓના કાવ્યોમાં પણ એ પૃથ્વી નિષ્ફળ છે. 'પૃથ્વી'નું ગેયત્વજ કવિઓને આકર્ષે છે. અને એ ગેયત્વ કેટલી હદ સુધી વાચકોનો રસ ટકાવી શકે? તેનોજ વિચાર કરવાનો રહ્યો. સળંગ પદ્યમાં બને તેમ વધારેમાં વધારે સ્વાતંત્ર્ય કવિને મળવું જોઈએ તો તે સ્વાતંત્ર્ય મળી શકે એમ નથી. સોનેટના વિષયમાં એમણે ચોદ પદ્ધતિના બંધનને સોનેટનું આવશ્યક અંગ નથી માન્યું. આના જેટલું બેજરાબદાર વિધાન એકેકે નથી. શ્રી. પાકક અંગ્રેજી સાહિત્યમાં Sonnet has

Own Prescription ત્યાં શ્રી. પાઠક આ વિધાન ક્યાંથી લઇ આવ્યા હશે ? ખુદ શેક્સપીયરના ૧૪૫ સૉનેટને અંગ્રેજી સાહિત્યના વિવેચકોએ તેની આઠ શ્રુતિની પકિતઓ હોવાને કારણે સોનેટ તરીકે માન્ય નથી રાખ્યું. આપણા સાહિત્યમાં નવીન કવિઓમાં સફળ સોનેટ લખનાર ફક્ત બેજ કવિઓ છે. અને તે એક શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા અને બીજા શ્રી પૂનલલ જ્યારે એ બે કવિઓનાં નામ નિશાનનો ઉલ્લેખ પણ સોનેટના વિષયમાં કર્યો નથી

ઉપર જણાવ્યું તેમ નવીન કવિઓ (ખાસ કરીને સુન્દરમ અને ઉમાશંકર)ને જોટલું બધારે પડતું મહત્વ આપ્યું છે તેટલું જ ઓછું મહત્વ એમણે અન્ય પ્રતિભાશાળી કવિઓને આપ્યું છે. Fancy and imagination ની જ્યાં રા. પાઠક ચર્ચા કરી છે ત્યાં શ્રી. ઇન્દુલાલનું નામનિશાન નથી જ્યારે ઇન્દુલાલ ગાંધી Fancies અને imaginationમાં બળવાન કવિ છે. શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધીનું કવિતા ધનજ ફક્ત એ Fancies અને imagination પર નબી રહ્યું છે. જે સત્ય આપણા સૌ કોઈ વિવેચકો સ્વીકારશેજ. આ ઇન્દુલાલ ગાંધીનો ઉલ્લેખ એમના આખા વ્યાખ્યાનમાં માત્ર એકજ જગાએ કરવામાં આવ્યો છે તે જોતા શ્રી પાઠક પોતાનું સંકુચિત માનસ વ્યક્ત કરે છે. અને એને માટે અમે ખેદ પ્રદર્શિત કરીએ છીએ. આ સ્પષ્ટ અમે અહીં એટલા માટેજ કરીએ છીએ કે જાહેરમાં જાહેર જવાબદારીભર્યું વ્યાખ્યાન આપનાં એક વ્યાખ્યાતાનો પહેલો ધર્મ કોઈને પણ અન્યાય ન થાય એજ હોવો જોઈએ. આવીજ રીતે આખા વ્યાખ્યાનમાં શ્રી પાઠક પ્રો. ઠાકોરનો પક્ષ ખેંચતાજ જણાયો છે. જ્યાં ઠાકોરનો પક્ષ ખેંચી એમના કાવ્યોમાંથી મામૂલી ખુબીઓ દેખાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં ત્યાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલમાંથી દૂરણો શોધવામાંજ એમણે એમની શક્તિનો વ્યય કર્યો લાગે છે. ‘પ્રલેપ’ અંગે બોધતાં એઓ પ્રો. ઠાકોરમાંથી

ઉદાહરણ આપે છે. એ શ્લોક તદ્દન સામાન્ય પ્રકારનો શ્લોક છે. જ્યારે શ્રી. પાઠકે જો કવિશ્રી ખજાંદારનું “યુર” લીક રીતે વાંચ્યું હોત તો તેમાંથી આપણી કવિતામાં સારામાં સારા શ્લોક સહેલાઈથી મેળવી શક્યા હોત.

આગળ જતાં બીજું ચેરકમલુતીભયું વિધાન એમણે પ્રતિ-
કાષ્ટે અંગે કયું છે. તેને માટે અહીં વિસ્તારથી ન લખતાં
શ્રી પાઠકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ કે પ્રતિકાસની સાચી વ્યાખ્યા
કવિશ્રી ખજાંદારે કરેલી છે. અને તે “માધુરી”ના ગદ્ય અંકમાં અમે
આપેલી છે.

આમ આ વ્યાખ્યાનની સમાલોચના કરતાં એક મુદ્દો એજ
મળે કે શ્રી પાઠકે પોતાના મતવ્યને વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં જ્યાં
જ્યાં દૃષ્ટાંતો નોંધ્યાં છે તે દૃષ્ટાંતો ઘણાં નમળાંજ નડ્યાં અને
મૂક્યાં. એ નમળાં દૃષ્ટાંતો કાવ્યમાં એમની સંકુચિત દૃષ્ટિ મુખ્ય
કારણ રહે છે. જો વિશાળ દૃષ્ટિ રાખી હોત તો એમને ઘણાં સમર્થ
દૃષ્ટાંતો મળી શક્યાં હોત. પણ આ ચર્ચાની વિગતમાં અહીં અવકાશ
નથી. નહિ તો આ સગ અહીં વધુ દલીલો અને દૃષ્ટાંતો સાથે
દેખાડી શક્યા હોત.

એક વિવેચક એક સાહિત્યની કેવી ગુણનાત્મક ચર્ચા કરે છે તે
જો શ્રી. પાઠકે જોવું જ હોય તો ‘Modern Poetry’ એ દ્યુષ્ક
મેકનીસનું વ્યાખ્યાન વાંચો જરા એમને અમારી વિનંતિ છે અને
પછી એઓ જુઓ કે એ મુકાબલે આ વ્યાખ્યાનમાં કયી કયી ઉણપો
રહી ગઈ છે. જ્યારે એક વ્યાખ્યાનકર્તા કવિતા સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન
કરવા બેસે ત્યારે એણે પોતાના પવિત્ર ધર્મને જ મદત આપવું
જોઈએ. અને નહિ કે પોતાની ટેવાયેલી સંકુચિત દૃષ્ટિને.

મગનસાલ લાલભાઈ દેસાઈ

ગુલદા

જીવન અને નવલકથા (Fiction) નો મુલગ સમન્વય સાધ-
નાર શરદ બાલુ હવે ગુજરાતી સાહિત્ય શેખીનેના માનીતા યથ

ગયા છે. મહાદેવભાઈ દેશાઈએ આ જગાલી કલાકારનો શુજરાતને પરિચય કરાવ્યો ત્યાર પછી રા. સુથીલ અને અન્ય લેખકોએ તેમની વાનગીઓનો આપણને રસાસ્વાદ કરાવ્યો. “શ્રીકાન્ત” ને પછી “શુભદા” પ્રારંભના કૃતિ લેખે અધકચરી કલામય ગણાય : તેમાં ઉત્કૃષ્ટ નવલના અંશો નથી છતાં એ જીવનનું કારુણ્ય તેમાં જોવાઈ જાય છે.

અંગ્રેજ નવલકથાકર Feilding ની Emilia બાપડી ભાઈ ભાણે પતિની વાટ જોતી બેસીજ મહે પણ પતિદેવ પધારેજ નહિ: રાતની રાત પ્રતીક્ષા કર્યાજ કરે અને બૂખે પેટે મુલે એમ શુભદા, હાસ્ય મુખરજ માટે મમતા રાખી એને માટે બહુપે કરે પણ ધૂળ ઉપર લીપણ મરીજ ગાય જેવી શુભદાને મુઠ્ઠી અન્ન માટે બેસી રહેવું પડે છે: પુત્રીઓ લલના-જલના અને અન્ય આ પ્રકારની ચાતનાઓ સહન ક્યેજ જાય. નહાર, નફરો હાસ્ય મુમુક્ષુ જેવો ધરધર મુઠ્ઠી અન્ન માગી ખાતા હરાયા ખેર જેવો માર્યો માર્યો બટકે છે. દેવ ક્યાં લગી આ સ્થિતિ રાખશે? લલના જીવનનો અંત આણુતા જતાં નહું જીવન પ્રાપ્ત કરે છે. એક માલેતુગર જમીનદારની પત્ની બને છે. લલનાની મદદ ટેકાસી શુભદા સ્વીકારવા ના પડે છે. હાસ્ય એ રકમને તદ્દપવી જાય છે.

દત્તાની ‘વિજ્યા’ શેષ પ્રસનની ‘કમલ’ બીટીદીદીની ‘માધવી’ શરદ જાણુના આ સ્ત્રી પાત્રો એક બીજાથી નોખા છે. પાત્રોમાં એકવિધતા ન લાવતા આ જગાલી ખાત્રુ તકેદારી રાખે છે. શુભદા એ રીતે શરદ જાણુનાં સ્ત્રી પાત્રોની સંખિતમાં અનોખી ગણાય, રખડુપતિ છતાંય તેને માટે અનન્ય આદર ભાવ એ આપભાવ નેના અણુએ આણુમાં વ્યાપ છે. શરદ જાણુનાં અર્ધાંય સ્ત્રી પાત્રો માં વિશિષ્ટ તત્વો છે. શુભદા એ અર્ધાંય લુથમાંથી નોખી તરી આવે છે, તેનું વ્યક્તિત્વ સંજે વરખરનું ધણું છે. આવી વ્યક્તિ દેવની નિમ્મુરતા જુએ, તેનો સામનો કરે અને દેવને હંફાવે એવું ક્યું પત્ર આપણને દોષ્યું થે જરૂરો?

વસ્તુ જરા Loose સિથિલ ગણાય. શ્રીકાન્ત જેમ Original મુખધ નથી છતાંય શરદની કલમ તેના પર અડનાં તે મુલાવ્ય બને છે, હિન્દી અને મરાઠી માંથી જ્યાં અનુવાદો થાય, ત્યાં સર ખુબે ન સ્વીકારાય અને ત્રહેર જનતાને અવગાં ચરમા ચલાવે જ્યાં આ અનુવાદ પ્રશસ્ત લેખાય. બંગાલીમાંથી રા. દ્વિમાંશુ ચક્રવર્તી ભાઈ શાંતિલાલ શાહને 'શુભદ્રા' સમજાવે અને શાંતિલાલ તેને ગુજરાતીમાં ઉતારે કહો અનુવાદની આ કળા વિશિષ્ટ-વિચિત્ર નથી? રા. શાંતિલાલની આ અનુવાદકૃતિ પ્રથમ વારે છે એટલે તેમાં સિધ્ધ-હસ્ત અનુવાદની શૈલી તો માલમ નહિ પડે પણ પ્રત્યેક લખ્ય પ્રતિષ્ઠ લેખકે પ્રારંભ તો કર્યોજ હશેને?

—પ્રો. વસન્ત ઉપાધ્યાય

શોભા

જીવનનું પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં બીજવાના પ્રયાસો કરવા એ આજની દુનિયાના સાહિત્યકારોનો પ્રધાન ધર્મ થઈ ચૂક્યો છે. આપણી આંખ સામે જ તરવરતી સૃષ્ટિને શબ્દનાં અસ્થિ આપીને લેખક પોતાના દષ્ટિ બિંદુથી પ્રાણ પુરીને તદ્દન નવીજ સૃષ્ટિ રચે છે છતાં વાસ્તવિક જીવન સાથેનું તેનું તાદાત્મ્ય અત્યંત અદ્ભૂત રીતે રજૂ કરવામાં અર્વાચીન લેખકો ભૂતપુર્વના સાહિત્યકારો ને ચમકાવે છે. આજનો યુગ ગગનગામી ઉડ્ડયનનો નથી આજના યુવાન યુવતીને તો ધરતી પર મીટ માડવાનું વિશેષ ગમે છે ભાઈ 'મન્દ્ર વસાવડા'ની 'શોભા' એ હાનુઆત્મની "ન્યા" કે સરસ્વતી ચંદ્રની 'કુમુદ' અથવા મુન્શીની 'મંજરી' કે રમણલાલની 'કોટીલા'થી તદ્દન જુદીજ ભૂમિકામાં ઉભી રહે એવી હિંદુ સંસારનીજ એક યુવતી છે. શોભાના જીવનની કથાનું આલેખન એ એકજ દષ્ટિ થી 'શોભા' નામની નયત્રની રચના લેખકે કરી હોય એમ હું માનું છું. એ કથાને સદાનુભૂતિ, અનુકંપા જેવી સદ્વિધરો મળી રહે એનું વાતાવરણ જમાવવા અનેક પાત્રો આ સાંખી કથામાં ડોકિયાં

કરી જાય છે વિનોદ જેવો જીવન પ્રત્યે ખેડીકરપણું માખવનાર યુવક, અનિદ્ર જેવો ભાવનાશીલ છતાં નિષ્ક્રિય લાગતો યુવક, કરેણા, નીલા, રાધા મિત્રણી જેવી સરળ હૃદયની આર્થ' કન્યાઓ, મોટા રામ અને દાદામીયા સરખા મધ્યમ ઘરમાંથી મળી આવતા માનવી જે. તાઉજ અને તાઇજ જેવા હિન્દુ સમાજમાંથી મળી આવતાં અત્યંત ગુજવાણી માનસ ધરાવનાર વિશિષ્ટ પાત્રો આ બધાં પાત્રો શોભાને કરેણા ને ઘેરી બનાવવા પુરતાજ અહીં મૂકાયાં હોય એમ આપણને લાગે છે. કેટલાયે પાત્રો હજુ મોં બતાવે ન બતાવે ત્યાં તો અદૃશ્ય થઇ જતાં આપણને જણાય છે એ પ્રત્યેકની લાક્ષણિક માનવતાથી વાંચકને તે આંજ દે છે અને આખીયે નવલકથા વાંચ્યા પછી એમ જરૂર થાય છે કે આ પાત્રો ખિન્નાવવાની જરૂર હતી પરંતુ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરતા જણાશે કે લેખકનો આશય તો શોભાના જીવનની કરેણા તરફજ કેન્દ્રિત થયો હતો. એ શોભાને જેભાન બનાવી છે કે સાચેજ આ લોકમાંથી ઉઠાવી લીધી છે એવું સ્પષ્ટ ન બતાવવામાંજ આ કથાના સર્જકની કલાદ્રષ્ટિ રહી છે શોભા મૃત્યુ પામી છે. એમ બતાવી આ દૃષ્ટિને અત્યંત કરેણ બતાવવા જતાં સુચક દેસાનો હેતુ જણવાતો નથી એવું સમજીનેજ લેખકે જે અંત મુક્યો છે તે યોગ્યજ છે.

શરદ બાણુની પ્રતિભા આપણા સાહિત્ય પર ઠીક ઠીક પ્રભાવ પાડી રહી છે. તેની અસર આ કૃતિમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. છતાં માનવ સ્વભાવનું જે સુક્ષ્મ અવલોકન શરદ બાણુની લેખિનિ માંથી નિર્જરે છે તે તો અહીં ભાગ્યેજ મળે છે પરંતુ એ દિશામાં ભાઇ વસાવડા પોને વિકાસ સાધી શકે એમ છે. આ ગ્રંથ આટલો સુવાચ્ય હોવા છતાં તેનું ગુજરાતીકરણ સંપૂર્ણ સાવચેતીથી નથી થયું એટલી મર્યાદામાંથી જ-મેલ બીજી કેટલીક ત્રુટીઓ પણ આ કલાકૃતિ ને ટેવો મારી શકી છે. છતાં પણ આ કૃતિના સર્જકમાં છુપાયેલ, બેડે બેડે પડેલ શક્તિઓ વિશે જરા પણ અત્યધ્ધા ઉપ-જતી નથી એવું પણ એમાંનું સમગ્ર દર્શન કરતાં ઉચ્ચારવું પડે છે.

રતિલાલ ઉદાસાઈ પટેલ

પથેરદાખી ભા. ૧ અને ભા. ૨.

શરદ બાણુની કોઇપણ કૃતિ લ્યો, પછી તે ‘દેવદાસ’ જેવી નવલિકા હોય કે ‘શ્રીકાન્ત’ જેવી લાંબી નવલકથા. દરેકમાં આપણને પંહોલેથી છેલ્લે સુધી ખેંચી રાખતો અર્થઠ વાર્તાપ્રવાહ, સુપ્રસિદ્ધ વસ્તુચક્ર અને સુરેખ, જીવંત પાત્રાલેખન, આટલાં તો અવશ્ય હોવાનાં ! એમની નિરાડખર સૈલી, અને જીવનથી ધબકતું એમનું આલેખન એમની કૃતિઓને આટલી લોકપ્રિય બનાવે એમાં નવાઈએ શી ?

છેલ્લાં મે ત્રણ વર્ષથી શરદ બાણુનાં પુસ્તકો તરફ લોકોનું ધ્યાન વિશેષ દોરાયું છે. પ્રકાશકોએ એમના એકેએક પુસ્તકોનો અનુવાદ કરાવવાની કેમ જાણે હોડ બકી હોય ! એમનાં કેટલાંક પુસ્તકોના તો એક જ સાથે બબ્બે કે એથીય વધારે અનુવાદો પ્રકટ થયા છે ને હજીય થતા રહે છે ! પરભાષામાંથી સુંદર પુસ્તકોના સુંદર અનુવાદો પ્રગટ થયા છે ને હજીય થતા રહે છે ! પરભાષામાંથી સુંદર પુસ્તકોના સુંદર અનુવાદો થાય એ સામે કોઈને કશોય વાંધો ન હોય, પણ જ્યારે, મૂળમાંનાં સૌંદર્ય અને માધુર્યને અનુવાદમાં જાળવવાં તો બાણુએ રહ્યાં, એને ખૂબજ દાનિ પહોંચાડે એવા કડંગા અનુવાદો પ્રકટ થતા રહે-ત્યારેય એ સામે લાલંબતી ન ધરતાં મુંગા રહેવું એ તો ખરેખર અસહજ છે.

‘જીવન-પથ’ પર સ્વેચ્છાનુસાર નિર્વિઘ્ને ચાલવાનો મનુષ્યમાનનો રાવો-દકક કેટલો મહાન અને કેટલો પવિત્ર છે’ એવું ભાન કરાવતી જાતે ક્રૂના થઈને દેશને આજાદ કરવાની તમન્ના જગાવતી, ‘પથેર-દાખી’ અજબ કાન્તિકારી નવલકથા છે. ડાકટર બાણુ અને ભારતી જેવાં હિતજીવક પાત્રો વાચકના મનઃપટ પર હંમેશને માટે અંકિત થઈ રહે એવાં છે. આમ એકંદરે નવલકથા કોઇપણ રસિક વાચકને આકર્ષે એવી સુન્દર છે.

પણ કેટલીક જગાએ લાપા “અટ્ટ બની છે.” એને ખબર છે કે હું તમારા ત્યાં છું?” “ખાતા વખતે સુતા વખતે ” (પૂર્વાધ-૨૨૧) આવા તો કેટલાય નમુના ટાંકી શકાય ! કિલ્લટ વાક્યરચના અને કહંગા વાક્યપ્રયોગો મૂળ વાર્તાનું અડધું માધુર્ય હણી નાખે છે. વળી, “ પથકે દાવાદાર ” “ આનંદથી તેની જાતી અદર બાણે ફૂલીફાલી ન સમાધ ” જેવા પ્રયોગો ઉપરથી તો એમ પણ અનુમાન કરાય કે અનુવાદ મૂળ બંગાળીમાંથી નહિ પણ મૂળના કાષ્ઠ હિંદી અનુવાદ પરથી કરાયો છે, અથવા, અનુવાદ કરવામાં હિંદી અનુવાદની મદદ લેવાઈ હોય એમ પણ કાં ન હોય ? — નૌ

પરિચય

અમકારાઃ શ. જેહાંગીર માલેકજી દેસાઈનો આ સંગ્રહ આચાર્ય શ્રી, આનંદરાંકર બા. ધ્રુવની પ્રસ્તાવના સાથે આપણને મળે. શ. દેસાઈનાં ધણાં કાવ્યો આ પહેલાં સામયિકોમાં પણ આપણને જોવા મળતાં, આ કવિની કવિતાઓમાં બહુ કલ્પના કે ચિત્રો આપણને નથી મળતાં પણ હીક હીક પ્રમાણમાં રાખેલા રૂપમાં સાધારણ વિચાર કે વસ્તુ મળે છે. કેટલાંક કાવ્યોમાં એમનું હાર્ય સરસ ઉત્તરેલું છે. કવિવર ખજરદારની અસર આ કવિ પર સારી પડી હોય એમ દેખાય છે. ‘મરતું તો ગુજરાતે,’ ‘લોહીના આંસુ’ ‘ફાઈનો લાડકવાણો’ એ તથા એવાં બીજાં કેટલાક કાવ્ય સારાં છે. કેટલેક દેશોએ હાલંગ રહી ગયા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવલનું આ પુસ્તક કવિતાના અગ્વાસીઓ માટે ઘણુંજ લાભદાયક છે. નરસિંહ મહેતાથી માંડી ચંદ્રવદન મહેતા સુધીના બધાજ સાહિત્યકારોના ટુંકમાં પણ બનતો બધોજ પરિચય એમણે કરાવી દીધો છે. આમ દરેક સાહિત્યકારનો પરિચય મેળવવામાં કાષ્ઠ પણ વિદ્યાર્થીને આ ગ્રન્થ ઘણો ઉપયોગી રહેશે. રાશ્ત્રાતમાં ‘યાત્રાળુ’ને એ શ્રી રાવલે કરેલું સંબોધન પોતાની શક્તિથી અનોખું સોદી રહે છે.

વ્યાકરણ પરિચય: પ્રો. ભાનુશંકર બા. વ્યાસ “વ્યાકરણ પરિચય”ના ત્રણ ભાગ બહાર પડે છે તેમાં આ ભાગ પ્રથમ છે. એમાં ચિત્રો મૂક્યાં હોવાથી તેમજ કેટલીક વસ્તુઓ ચિત્રોમાંથી જ સ્પષ્ટ કરાવેલી હોવાથી અગ્રેષ્ઠ ૧ લા ધોરણનાં બાળકોને ઘણીજ સરળતાથી સમજ પડી જાય. પ્રથમ પુસ્તક પરથી આપણે એના બાળને જે ભાગોનો પણ ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ અને એ ત્રણે ભાગ માધ્યમિક ધોરણોમાં વ્યાકરણના પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વિદ્યાર્થીઓને વ્યાકરણ પરિચય ક્લાસમાં સફળતા મેળવશે.

રાસગંગા શ્રી. ચંદ્રાન્ત મ એજાના રાસોનો આ સંગ્રહ સુંદર રૂપરંગે બહાર પડે છે. રાસ સાહિત્યમાં શ્રી. ચંદ્રાન્ત મ. એજા આપણા જાણીતા કવિ છે. એમના રાસો ગુજરાતમાં સારી રીતે જીજ્ઞાસા પણ છે. અને એમાં આ સંગ્રહ પણ સાચો ઉમેરો કરે છે. ‘ઉઘડી ઉપાની આંખડી’, ‘માયાનાં મૂળ’, ‘વીરનો’, ‘ચુંદણી’ જેવા રાસો સરસ છે. અને વાચકને આનંદ આપે એટલી શક્તિ ધરાવે છે.

કુમારનાં કાવ્યો મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ બી. એ. નાં કાવ્યોનો આ પ્રથમ સંગ્રહ શ્રી. રમણલાલ દેસાઈની પ્રસ્તાવના સહિત મળે છે. આ કવિને સંસ્કૃત છંદો પર ઠીક કાણુ છે. અને આથી કાવ્યો પણ સુરેખ થયાં છે. કેટલાક અન્ય કવિઓની છાપ કવિ પર છે. પણ તે સાથે કવિની સ્વયં પ્રેરણાથી રચાયેલાં કાવ્યોની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. બેસક કાવ્યો પ્રયોગદર્શકમાં છે. પણ કેટલાંક કાવ્યો આ સંગ્રહમાં એવાં પણ છે જે ધડીભર વાચકનો રસ રખસિત કરે છે.

યુગ દર્શન: શ્રી મૂળજીભાઈ ખી. શાહ (સાહિત્યજૂથ) આપણા જાણીતા રાસ કવિ છે. એમનાં આજ સુધીમાં છ કાવ્યો બહાર પડી ચૂક્યા છે. અને આ સાતમો અન્ય ત્રિઅક્ષી નાટક છે. આ નાટક વડોદરાની જાહેર જનતામાં ભજવાયું હતું અને ખૂબ પ્રશંસાપાત્ર લેખાયું હતું. એજ આ નાટકની સિદ્ધિ સફળતા નાટ્ય

કર્તાએ છેવટ સુધી લોકરંજનની શૈલી રાખી છે. એટલે આમવર્ગ કે ઉમરાવવર્ગને પણ એ નાટક એકધારે રસ આપી શકે છે. નાટકમાં આવતાં ગીતો પણ મનોરમ ગેયત્વ ધરાવે છે. આમ આખું નાટક આપણાં ગણ્યાં ગાંડ્યાં લજવા શકાય એવાં નાટકોમાં એનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

કથાકુંજ શ્રી. ચંદ્રકાન્ત મંગળજી ઓઝાનાં કેટલાંક કથાકાવ્યોનો આ સંગ્રહ એમના રાસસંગ્રહ સાથેજ આપણને મળે છે. આ કથાકાવ્યો સુરેખ થયા છે. સંસ્કૃત છદમાં લખાએલાં આ નવે કાવ્યોમાં ભાવાની પ્રૌદિ પણ પ્રશંસનીય છે. 'કય દેવયાની', 'ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા', 'મણિ માલિકા' આ સંગ્રહમાં ધણું સુંદર કથાકાવ્યો તરીકે ઉભા રહે છે.

હંસ માય' મહિનાનો હંસનો રેખાચિત્ર અંક આપણા સાહિત્યકારોનો પ્રાંતીય ભાષામાં પરિચય કરાવે છે તેમજ પર પ્રાંતીય સાહિત્ય કારોમાં શ્રીમતી સોદિયા વાડિયાએ કરાવેલો કવિવર ખખરદારનો પરિચય ધણેજ સરસ Well balanced સમતોલ છે. કવિવરનું આખું ચિત્ર આ લેખમાં મૂર્તિમંત ઉભું થાય છે. કવિશ્રી નાનાલાલનો પરિચય શ્રી. ગોદીવાળાએ કરાવ્યો છે. તેમજ કવિશ્રી અવેશચંદ મેઘાણી તેમજ શ્રી ઉમાશંકર જોષીનાં પણ રેખાચિત્રો છે. અને જેવા જેવી ગમ્મત તો એ છે કે ગુજરાતના અન્ય બહુલીતા સાહિત્યકારો રહી ગયા છે. કવિવર ખખરદાર અને શ્રી નાનાલાલને બાદ કરતાં પ્રો. બળવંતરાયનો પરિચય કરાવેલો એ કોઈ પણ ગુજરાતીની પ્રથમ દુરજ હતી. ન્યારે પ્રો. ઠાકોરનું નામનિશાન ન લેતાં એમનાં શિષ્યોનાં જ રેખાચિત્રો મૂકાયાં. "પિપામુ"

અતિપરિશ્રમે થોડાંક સુંદર કાવ્યો તો ધણા પુરૂષો બનાવી શકે; પરંતુ તેથી કંઈ તેઓ કવિપદને થોડ્ય થતા નથી. જેમનો વાણીનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન પ્રસર્યો જાય છે અને જેઓ વાંચનારને તે સાંભળનારને રસથી તરબોળ કરી, અદ્વિતીય, અલૌકિક, સ્વર્ગ સુખસમાન સુખ અનુભવાવે છે તેઓજ કવિની ગુરુપદવીને શુકત છે.

સ્વ. રા. બા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી

સર્જન મીમાંસા

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

ભારતનો ટંકાર : કવિશ્રી ખગરદાર

કવિશ્રી ખગરદારના સુપ્રસિધ્ધ કાવ્ય ગ્રંથોમાં 'ભારતનો ટંકાર' પોતાનું સ્થાન રાખે છે. વીસ વર્ષ પર આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ બહાર પડી હતી અને તેનાથી થે ત્રણ ચાર વર્ષ આગળ આ ગ્રંથમાંના કાવ્યો લખાયાં હતાં. વીસ વર્ષ પછી આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડે તે આનંદમય છે. એ વીસ વર્ષમાં આ કાવ્ય ગ્રંથમાંથી આપણા અન્ય યુવાન કવિઓએ દેશ ભક્તિનાં કાવ્યો લખવાની પ્રેરણા મેળવી છે. અને તે સૌ નિજ નિજ સ્થિતિના પ્રમાણમાં દર્શાવત તથા છે. સદાગા કવિનાં કાવ્યો પ્રભુ ભક્તિ અને દેશભક્તિને આદેશ પાઠવતાં હોય છે.

'ભારતના ટંકાર'માંનાં ધણાં કાવ્યો જાણીતાં છે. આપ્તા સંગ્રહમાં એકજ દેશભક્તિના પ્રજળ ભાવે રંગાયેલાં કાવ્યો દેખાશે. અને આ સંગ્રહમાં બીજી વિચિત્રતા જે જોવાની મળે છે તે નવા નવા હોય છે. આ નવા હોયેલાં ધણાં ખરા હોયે આપણા અન્ય કવિઓને આકર્ષ્યાં છે, આ બધામાં દિવ્ય, મુક્તધારા, ધ્વનિત, મણિ અને રણુજીત હંદ આને જાણીતા છે. એ હોયેલાં આપણા અન્ય કવિઓએ પણ ઠીક ઠીક સફળ રીતે કાવ્યો રચેલાં છે.

આ સંગ્રહમાં સાત નવા હોયે મળે છે. (૧) પ્રતિધ્વનિકા, (૨) રણુગીત (૩) દિવ્ય (૪) મણિ (૫) અભય (૬) પ્રજા (૭) રણુજીત હંદ, આ સાતે હોયેલાં દિવ્ય હંદ અને રણુગીત હંદનું વ્યક્તિત્વ ધણું નિરાળું તેમજ કદને પણ આકર્ષે એવું છે. આમાંના કેટલાક હોયે માત્રામેળના સિધ્ધાંત પર અનુસરીને છે, જ્યારે કેટલાક તોટકના એક યુરુ અને જે લઘુની રાહે રચાયેલા છે. કાવ્ય પ્રતિકામાં પણ હંમેશાં સંશોધકરૂપે રહે છે. અને દરેક મહાકવિ

નવાજદ રચેજ-એ સત્ય પણ સિધ્ધાંત તરીકે સ્વીકારાયુ છે એવીજ સંશોધનવૃત્તિ કવિશ્રી ખખરદારની જન્યતં કાવ્ય પ્રતિભામાં દેહલી કે જેને લીધે આપણને આ નવા જદો મળ્યા છીએ.

પ્રતિધ્વનિકા જંદમાં,

આજ બધે અંધાર વહી આ પયરાયો

ઊર ડાયો;

તારા પણ સદૃ જુમાતા કંઈ પવકારી

નિય સારી;

આત્મ રહો એકલ મુજ ઊંડું તમ માપી

નસ બાપી.

ટોક ધણીજ સરસ આવે છે પણ એજ ટોકની સાથે પ્રાસની ઝમક નેપ્પમે. આ પંક્તિઓમાં પ્રાસની ઝમક સાથેજ ટોક આવે છે ત્યાં આ જદની રચનામાં કુશળતા છે. અને એ કવિશ્રી ખખરદારે અહીં સરસ રચનાથી સ્પષ્ટ દેખાડ્યુ છે. રણગીત જંદમાં ઝંઝણાટ છે-શર નીકળતા પડ્યા છે. મણિજંદમાં “March song” કૃત્યગીતનું જોમ છે પ્રભાજંદ દિવ્યજંદના લયમાંથી છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં કાંઈ નવાજ લયમાં બેસે છે. અને એ બે લય એટલા સંવાદિત છે કે ધણી સહેલાઈથી લયની એકતાનતા જાળવાઈ રહે છે.

પ્રથમ કાવ્ય ‘અપ’ણ’માંજ,

જે હૃદય પ્રતિ નસનસ બધી ધસતી દિશે આ દેહની,

જે સિંધુ પ્રતિ સરિતા બધી રહે દોડતી અમ રનેહની,

તે નસ અને સરિતા અહીં એક જ પ્રવાહે સહુ મળો,

હો માત ભારત! તુજ વિશે તે પુણ્યભાવે જઈ બળો !

કહી કવિશ્રીએ પોતાની ધગસને વ્યક્ત કરી છે. દેશભક્તિથી કવિનું હૃદય ભરપૂર છે. એમનું હૃદય દેશને માટે અતિ આનંદથી કુલાઈ રહે છે. અને એ આનંદથી વાણી પ્રભાવથી છેલ્લી પંક્તિમાં કવિ કહે છે.

અર્પણ બધું તુજને જ તો અર્પણ અવરને શું કરે ?

‘અર્પણ’ના કાવ્ય પછી આખા સંગ્રહના ચાર ભાગ કરેલા છે. જેના પહેલા ભાગમાં ‘સ્વપ્ન’ નામનું કાવ્ય છે. ‘સ્વપ્ન’માં પ્રતિધ્વનિકા છંદ, અને રણગીત છંદને વાપરતા એ કાવ્ય ઓળસ-વાળું થયું છે.

ભારત જેવી પ્રિય માતા

છે જગમાં બીજી કોણ ?

તમ જન્મ થયો અહિં ધન્ય જ!—

શું દબશું અમ તક ખાઈ ?

જન્મ લેતાંજ માતૃવી ધન્ય બને છે અને માતાની સેવા કરવાની તક ન જતી કરવાને તે આતુર રહે એ આ પંક્તિઓમાં સ્પષ્ટ થાય છે. પણ એ તક લેવામાં પણ ભારતવાસીઓને વિલાસ છે, એમનો અનોખો આનંદ રહેલો છે. એ મરણ વિલાસ “વીરા ! ભારત પ્રેમીનો બલસાવો મરણ વિલાસ !” પંક્તિમાં વ્યક્ત થયેલ છે. એ સ્વપ્ન જતાં કવિ કોણ અનેરો પ્રકાંડ જાંખે છે. આ આખા લાંબા કાવ્યનો અંત પણ એ સ્વપ્ન પછીના દર્શનથી ધમ્મીજ સુંદર રીતે શોભી રહે છે.

સ્વપ્ન મધું ગીરી, ને ધનકે ઉર મારું :

ક્ષણ ધારું

ન્યારે ન્યોતિ ઉધડશે ત્યારે નવ રહેશે

તમ લેશે,

ને ભારતમાના હર અણશે પ્રભુતેજે

શ્રમ રહેજે !

એ પછીના બીજા વિભાગમાં ‘રિયતિ દર્પણ’ ‘નિનિપાત’ ‘નેશ્વમાં નીર ભરો શું ?’ ‘અસ્ત’ ‘રત્નદરશ્ય’ ‘પ્રવલન’ અને ‘ઉત્થના મંત્ર’ એ કાવ્યો છે. આ વિભાગમાં ‘રત્નદરશ્ય’ સર્વત્રેફ છે.

કાણુ દુષ્ટ આગ્યો અહિં, વીરા ! કાળજ દીધું કોરી ?

કાણુ અમારું અણમોહું તે રત્ન ગયો છે ચોરી ?

ગોરી સ્વતંત્રતા હો !—

આમ 'સ્વતંત્રતા'ને ગોરીનું સંબોધન કરતાં એ સ્વતંત્રતામાં કોઈ ચૈતન્યનો પ્રાણ પૂરે છે. એ ગોરી તેજ રતન અને એ રતન ચોરાઈ ગયું છે. ભારતમાંથી એ ગોરી સ્વતંત્રતાને કોઈ ઉપાડી ગયું છે. સીતાનું હરણ થયું હતું તેમજ આ સ્વતંત્રતાનું પણ હરણ થયું છે. કવિ એ દદંતી ગત આખા ગીતમાં ઘણીજ સરસ રીતે કરે છે. ગુજ્જાતનાં ગણ્યાં ગાંડ્યાં સારાં અને સંપૂર્ણ કાવ્યોમાં આ કાવ્યનું સ્થાન છે.

મંત્ર તંત્ર કંઈ કામ ન આવ્યાં, શસ્ત્રો પડ્યાં નકામાં;

જળખળ કળથી કે પલ્લકારે ગયો હરી એ સ્યામા !

ગોરી સ્વતંત્રતા હો !—

ભારતની સહુ શક્તિ અચકત દર્તા એતો જળ અને કળથી એ સ્યામને હરી ગયો છે. અને સ્વતંત્રતાની શી સ્થિતિ છે. તેની કવિ સીતાની દશાને ઝંખી કહે છે.

કાળો કર દુર્સાગ્યતણો ક્યાં છેક હજી છુપાવે ?

કિયા શોકવનમાં પૂરીને શક્તિ મધ્ય બુરાવે ?

ગોરી સ્વતંત્રતા હો..

જ્યારે આ ગીતો લખાયાં ત્યારે ભાગ્યેજ કોઈની પણ કલ્પનામાં હરો કે એ ગોરીને પાછી લાવવા માટે સાગરમાં પાળ બાંધી કોઈ જશે. અને એ ગયેલું રત્ન પાછું આપણને મળશે. ગાંધીજી પણ એ રત્ન લેવાનેજ દરિયાપાર ગયા. આ દશન થતાં વીસ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલી આ પદ્યિકાઓની લાવના આપણને ઘણીજ સ્પર્શે છે

કાણુ પાળ બાંધી સાગર પર, નહિ કીધું તે કરશે ?

રત્ન અમારું મળશે પાછું, તોજ હૃદય અમ કરશે.

ગોરી સ્વતંત્રતા હો !

ન્યાં એ છે ત્યાં જનનું હવન, નહિ ત્યાં મૃત્યુ જ સારું:
એ વિષુ રામ અદ્દલ ક્યાં રહેશે ? આંખ વિના અંધારું !
ગોરી સ્વતંત્રતા હો !

‘નર વાનરનાં જૂથ મળે ક્યાં, ક્યાં હનુમાન અમારો’ એ
પંક્તિમાં આપણા હનુમાનની આગાહી કરી ઉપર જણાવેલી એ
પંક્તિઓમાં એ રત્ન પાછું મળે, મળશે તેની આગાહી કરે છે. એ
સ્વતંત્રતા વગર અંધારુંજ છે. અને એટલાજ માટે કવિ કહે છે,
‘રત્ન અમારું’ મળશે પાછું, તોજ હૃદય અમ ઠરશે.

‘નેણુમાં નીર ભરો શું ?’ કાવ્યમાં કવિ હિંદીઓને એક-
સંપ થવા માટે કહે છે. તમારા શત્રુઓ તો તમારું પતન કરવા
ક્યારના એકસંપી થયા છે પણ તમે તેનીજ રીતે એકસંપ
નહિ થયા. અને કવિ એના માટે નિશાસાજ નાંખે છે.

સંપ કીધો તમ શત્રુએ દ્વેષે કરવા તમને પતન હો;
હાથ તમે નહિ એક રણા ત્યમ, પ્રેમ ધર્યો નવ મન હો !
વીરા, ખોલું છે આંખ રતન હો !

આ વિભાગના ઉદ્દેશ કાવ્ય ‘ઉદયના મંત્ર’માં ઉદયના ઉપાય
કરવા નિમંત્રે છે.

સેવા ને સિધ્ધિના,

પ્રીતિની ઋધ્ધિના,

પણપણ તે મત્રો પદાય:

આવો રે, કંઈ કરિયે ઉદયના ઉપાય.

ત્રીજા વિભાગને ‘ગુંજન’નામ યથાર્થ આપી એમાં ‘ભારત માતાને
બૂલતો માં !’ ‘ભારતમૈયાની હોરી’, ‘પ્રકાશનાં પગલાં’ ‘ભાર- તનો
વિજય ધ્વજ’, ‘સ્વાપંશુ’ એ બધાં કાવ્યો એક સરખાં ભાંચી કક્ષાનાં
ભારતનાં યશોગાન ગાતાં ગીતો સમ્પાં છે. ‘ભારતની પૂજા’માં કવિ કહે છે,

કોણે ના તુજને યાહી,

ભારત, હો ભારત ?

કોણુ રક્ષુ યાહી વિષુ આંહિ,

ભારત, મુજ માન ?

શા માટે એને માઘા વગર કોઈ નથી રહ્યું? એ ભારતમાં એવું શું છે કે એણે દરેકને એના તરફ આકર્ષ્યા? એ ભૂમિ કોને કોને વહાલી ખતી?

વહાલી દેવોની ભૂમિ,
ભારત હો ભારત,
નંદનવનશી દિવ્ય ઝરૂમી,
ભારત, મુજ માત!

‘જ્યાં તું ત્યાં પ્રભુ સત્ય વિરાજે,’ કહી કવિ એ ભારતમાં પોતાનું પુણ્ય જીએ છે.

‘ભારત માતાને જીજ્ઞાસો માં!’ માં પણ ભારતનો પ્રેમજ વ્યક્ત કરે છે. એની સેવા કરવા હંમેશાં તત્પરજ રહેવાને કહેવામાં આવે છે. એ માની સેવા કરવાની પણ કેટલી દુર્લભ છે તે કવિ કહે છે,

એકજ આત્મનું આંસુ વહવજે, એકજ શબ્દ વદી“મા”!

માતૃ સેવાની એ ધન્ય અદ્વલ પણ મળશે ન એક સદીમાં.

વીરા! તારી માતાને જીજ્ઞાસો કદી મા!

‘ભારત મૈયાની હોરી, ભાષાની ઝમકથી અને રણકારથી બહુ તેજ્યવન્તી બને છે.

આજ વસંત અનંત હંસતી, પંચ દિગંત બતાવે:
એરે ખુમારી રીસાળ ખુમારીની આંધિ ઉતારી કે લાવે,
વસાવે હૃદય એ ચોકરી?—

ભારત મૈયા મોઘી એ મોરી.

× × ×

ભારતી ભૈયા! સ્વદેશ પૈયા! મૈયા બને આ અધીરી:
છાવો ઢૂંદી વનવન નવજીવન, તન તન ભરી જહાંગીરી!
દિયો ઉરે હોળા સંકારી!—

ભારત મૈયા મોઘી એ મોરી!

‘પ્રકાશનાં પગલાં’માં નવા છન્દથી વાણીમાં પણ જમકે આવી છે.” જેમ રજનીનો ગવં તારાઓ રાખે છે તેમ અમે પણ માતાનો ગવં રાખીએ. તારી કીર્તિ’ એજ અમારું સર્વસ્વ બને.” એ પ્રાચીનાજ કવિની છે, એ કીર્તિ’નો ધ્વજ કેવો હોતો તે કવિ ‘ભારતનો વિજયધ્વજ’માં કહે છે.

કંઈ કંઈ વીરોએ રંગો

છવન રૂધિરે સૌ ફેર;

કંઈ કંઈ ધ્વજોએ દૃઢ રોષી

કાઠી જેવી સદ્ધર્મ:

એથા વિભાગે ‘ગુંગન’માં ભારતમાતા અને તેના કવિઓ, ‘ભારત વીરનું કૂચગીન,’ ‘ભારતનું નગારું,’ ‘શંખનાદ,’ ‘હોળીના ભડકા,’ ‘વીરનું સ્વરૂપ શોધન’ ‘પ્રરવીરનાં રણસુત્ર,’ ‘રણે વિદ્યા,’ ‘ન્યુરસના રાસા’ ‘નવછવનનાં આવાહન,’ ‘શૌચ’નાં સ્મરણ,’ ‘હે ભારતના લડવૈયા!’ કાવ્યો મળે છે. જેમાં ‘ભારતના લડવૈયા’ ખૂબ જાણીતું છે. એમાં રહેલો ઝલુઝણાટ અને જેમ કાંઈ પણ હૃદયમાં ઉતરી શકે એમ છે. ‘નવછવનનાં આવાહન’ અને ‘શૌચ’નાં સ્મરણ’માં લાવણીની નવીન રચના મૂકી છે. આ વિભાગનાં બધાંજ કાવ્યોમાં— ‘પ્રેતસાહનનું’ જેમ મુખ્ય છે. ‘વીરનું સ્વરૂપ શોધન’માં કવિ કહે છે, એક ચિનગારીમાંથી એક દિવસ પણ ભડકે કાટશે.

‘હોય ભલે ઝીણો વાટ પડ્યો પણ વધતાં વિરાટ ‘યનારો’ આમ કહી પાછા કવિ એ લડવૈયાઓને અજબ હિંમત આપે છે ‘દુંગરજૂથ નિહાળી બને શું કેસરો બ્રાજ બિચારો?’

આ બધા કાવ્યોમાં એમનું પ્રાસ-ચાતુર્ય પણ અજબ છે. કાંઈ પણ જગાએ પ્રાસના વાંધા નથી પડ્યા—કેટલીક જગાએ ‘રજપૂત’ જેવા શબ્દની આગળ ‘જ’ મૂકી ‘ગરજપૂત’ બનાવી કટાક્ષ કરવામાં પાછળ પડતા નથી. આ બધાં કાવ્યોનો આ સંગ્રહ આપણા સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રભક્તિના પ્રતીક તરીકે રહેશે. એના ગુંગરમાં ગુંગરાતીઓને આનંદ છે.

આ બધાં ગીતો વીશેક વર્ષ પર લખાયેલાં પણ આજે એ ગીતનો રસ જોવો અને તેવો રહો છે. ગુજરાતના કવિઓએ રાષ્ટ્ર માટે પણ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને એ ઉપયોગ કરવામાં આજે કવિશ્રી ખમરદાર, અને કવિશ્રી મેઘાણીનો ફાળો ઘણો છે. કવિ નમંદ પછી કવિ ખમરદારે એ પરંપરા જાગવી અને એ પરંપરામાં શ્રી. મેઘાણીએ પોતાનો સ્થર જોળ્યો. રાષ્ટ્ર ભક્તિનાં એ ગીતો લોકપ્રિય થયાં છે. કહો કે પ્રજના દેશમાં સંગોપાંગ ઉતર્યા છે—તે એ ગીતોની વાણીને આધારે છે. એ વાણીની કળા ઝીલવામાં આપણા કવિઓ જે પ્રયત્ન કરશે, અને રાષ્ટ્રગીતોમાં પોતાનો ફાળો આપશે તો ગુજરાતી કવિતા ધન્ય થશે. ‘ભારતનો ટંકાર’નો રણકાર ગુજરાતમાં સદાકાળ ગાજતો રહેશે એ એના આ વીસ વર્ષે આટલિ બહાર પડી તેજ બતાવે છે.

દિલગીરી અને ક્ષમા

માધુરી જે પ્રેસમાં છપાય છે તે “આલમણી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ”ના માલિક શ્રી દુસસભજીભાઈ આંસજીના અવસાનના દુઃખદ સમાચાર અમારે આ રથજે જણાવવા પડે છે. એ ભાઈએ માધુરીને જાતથી અને તેટલું શુદ્ધ કરવામાં ખુબ મહેનત કરી હતી. એ ભાઈનું તાજેતરમાં અવસાન થયું. એ કારણે “માધુરી”ના કામમાં પણ દીલ થઈ. આ અસાધારણ સંજોગોને લઈનેજ “માધુરી” આ અંકે આટલું મોડું થયું છે. તન્ત્રીની અંગત અપરંપાર મુશ્કેલીઓ પણ એમાં કારણભુત છે. તે સા માટે ક્ષમા માંગીએ છીએ—તન્ત્રી,

આપણા યુવાન કવિઓની કવિતાએ ગાંધી યુગની અસર નીચે નવીજ વલણ અપાત્પાર કરી છે. પણ અંગ્રેજી કવિતામાં ભક્તિભાવ શ્રદ્ધાવાદ જે ૧૯૧૯ પહેલાંની કવિતામાં કહો કે ૧૯૦૦ સાલ સુધીની કવિતામાં દેખાતો હતો તેવો ભક્તિભાવ આજે એ કવિતાઓમાં નથી. ૧૯૧૯ પછી લડાઈની અસર અંગ્રેજી ભાષાની નવી કવિતાઓ પર આવી. આપણે ત્યાં લગભગ ૧૯૩૦ પછીજ ગાંધીયુગની અસર સ્પષ્ટ થઈ એમ કહી શકાય. ગાંધીયુગમાં ‘શ્રદ્ધા’ એજ ગાંધીવાદનો ખનિ છે. ગાંધીવાદ એજ ઇશ્વરવાદ. આપણા કવિઓએ જેમ ગાંધીવાદની અસર નીચે નવીન દષ્ટિવાળાં કાવ્યો લખ્યાં તેમ ‘પ્રભુમાં શ્રદ્ધા’ એ ભાવ પણ એમની કવિતામાં ગાંધી અગાધે ઉતરેલો છે. સુન્દરમ્ની “ઢાયા ભગતની કડવી વાણી” એક રીતે યા ખીછ રીતે એ પ્રભુની શક્તિને માને છે અને મનાવે છે. શ્રી. પૂજનલાલના ‘પારિજાત’માં પણ એજ ભાવ તરવરે છે. અને તે વિશેષ સ્પષ્ટ બનીને આપણા અન્તરમાં ઉતરે છે. સુન્દરમ્નીનાં ‘અધ્ય’માં પણ એજ ‘શ્રદ્ધા’ ઉતરેલી છે. શ્રી. મુંદરજી ખેલાઈના ‘જ્યોતિરેખા’ પછી એમના છુટક છુટક પ્રસિધ્ધ યતાં ગીતોમાં એ ભાવના સ્પષ્ટ રીતે ભક્તહૃદયમાંથી નીતરી કાવ્યમાં ઉતરે છે. અને એ ભાવના નીતરતું એક મનોરમ ભક્તિગીત તાજેતરમાં પ્રસ્થાપના (ચેત-૧૯૯૫) ના અંકમાં મળે છે.

“પ્રસ્થાન”માં આવેલું “ભગ્ન ત્હારું કેમ કરું કિરતાર ?” એ અમર પંક્તિના પાયા પર ચણાયેલું આ ભક્તિગીત સો કોઈતું બ્યાન ખેંચે તેવું છે.

કેમ કરું ? કરતાળ, હાથે કેમ કરું કરતાળ ?

કેમ કરું ? કિરતાર, ભગ્ન ત્હારું કેમ કરું કિરતાર ?

શ્રી. ખેલાઈના ગીતોમાં હૃદયમાં ધ્રુવપદો સોએ સો ટકા સોનાનાં આપણને મળે. એમનાં ગીતોની મણતરી કરવી હોય તો એમના

બધાં ધ્રુવપદો માદ કરતાં કરતાં એ સંખ્યા સહેલાઈથી મળી શકાય. આ ગીતમાં પણ આ ધ્રુવપદ પછી-કવિ ગીતમાં જણાવે છે, “આખી દુનિયામાં નિરાશા અને દુઃખની એક બજે છે, આખી દુનિયા રમશાન જેવી થઈ ગઈ છે, દિશાએ દિશાએ ગોળી અને ખોંમનો બંબામાર છે; ન્યાં જીવવાનાજ સાંસા છે-અને મોતના મારજ ન્યાં માથા પર પડે છે ત્યારે પ્રભુ તારું ભજન હું કેમ કરીને કરું ?” આખા ગીતમાં ઉતારેલો ભાવ ખેરાક સારો છે. પણ તેની સાથે એક નોંધ લીધા વિના પણ નથી ચાલતું કે સારામાં સારું ધ્રુવપદ કવિને જીએ ચઢ્યા પછી એ ગીત ધ્રુવપદની કેડીએ ઉતર્યું. એ ગીતમાં કવિએ પ્રાસમાં જોઈએ તેવી કાળજી લીધી નથી. ગીતમાં તો પ્રાસની જરૂરિયાત છેજ. અને તે પ્રાસ પણ પ્રાસ માટે પ્રાસ નહિ પણ દરકાઠની જાણ પર પકિતઓ રમતી કરી મૂકે એવાજ પ્રાસ વાપરવામાં કવિની શક્તિ હોવી જોઈએ.

ભજ્જડે એક નિરાશા તે દુઃખની, દુનિયા બની આ રમશાન;

એકેક અંતર જીવતું જુદું જોઈખડેર મસાણુ;

એમાં ‘મસાણુ’ એટલે શું ? ‘રમશાન’જ ને ? એકજ શબ્દને બે વાર વાપરવાથી પ્રાસ મેળવી શકાય !

કોઈ ભજ્જમાં એક વરસાન રેશમી ફેટો-પ્રાંખો ડાલો વગેરે પહેરીને પરણવા ગયો. પછી એકાદ વરસ રહીને પાછું તેને પરણતાનું મન થતાં ધારો કે તે કોટ પાટણુન કે સફેદ કપડાંની પહેરીને પરણવા જાય ? તો તેને પરણવા દેવો ખરો કે ? ‘રમશાન’ એ શુદ્ધ પહેરવેશ છે અને ‘મસાણુ’ પ્રામ્યપ્રયોગ છે. બાકી ‘અર્થ’ બનેનો એકજ. પછી એ એકજ શબ્દને બે વાર વાપરીને પ્રાસ થી રીતે આણી શકાય ?

આ એકજ જીણપને બાદ કરતાં એ ભજ્જન કોઈ પણ ભાવિક હૃદયમાં રમતું રહે-એટલા શુભ એ ગીતમાં છે. કોઈ કોઈ ધન્ય પગે આવાં ધ્રુવપદો કવિની જીએ ચઢતાં આપણને આવાં ભક્તિ ગીતો મળે છે.

એમનું એક ખીલું કાવ્ય જોઈ અંકમાં “અશ્વધાનું શ્રાધ્ધ” મળે છે. નાશિકમાં થોડાક સમય માટે એમણે રહીને ‘રંગપરવણી આજ આભમાં’ અને ‘અશ્વધાનું શ્રાધ્ધ’ આ બે સારાં કાવ્યો આપણને આપ્યાં છે.

સવારે ગોદાવરીનાં પાણી સૂર્યનાં તેજ ઝીલી વહી રહ્યાં છે. કવિ એ દર્શન કરીને ગૂઢ આનંદ મ્હાલી રહે છે. ત્યાં કવિ કોઈ ખીલુંજ દર્શન પોતાની કાવ્યપ્રતિભાથી નિહાળે છે.

અરતે ઉમો ચન્દ્રમા, પીતરાગ

જાણે કોઈ પુનિત પિતૃના આત્મનો પાંડુ પિંડ.

ધણીજ સરસ ઉત્પ્રેક્ષા છે. ઉત્પ્રેક્ષા છે તેની સાથે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ કવિને આ ઉત્પ્રેક્ષા સદૃજ થઈ આવે ! કવિ કહે છે “આજે આવ્યો સારવા શ્રાધ્ધ આંદી” એટલેજ કવિને ચંદ્ર પિંડ જેવો દેખાયો. કવિએ કરેલી આ ઉત્પ્રેક્ષા ધણીજ સુંદર સમયાનુકૂળ છે. એટલુંજ નહિ પણ ન્યાં શ્રાધ્ધ સારવાને કવિ જાણા છે ત્યાં કવિ— પોતાની કવિતામય દૃષ્ટિથી શ્રાધ્ધને અનુસરતું કેવું મંગલ વાતાવરણ જુએ છે !

પણ કવિને શ્રાધ્ધમાં શ્રધ્ધા નથી. ગોદાવરીના પુણ્ય તટે ઉભા રહી કવિ જીવંતકાળનો ઇતિહાસ સંભારે છે. ગોદાવરીમાં હજીયે તે પુણ્ય વહી રહ્યું છે એમ કવિ પ્રત્યક્ષ

“ગોદા નીરે નીરદેહી બનેલી
દીડી બહેતી પૂત્રની એ ત્રિમૂર્તિ”

જુએ છે. છતાંયે એમની અશ્વધાને કવિ વ્યક્ત કરે છે.

શ્રધ્ધા કોંદી શ્રાધ્ધ કરા વિધાને
ના આ દેવે આપમેળે સ્તુરેલી;
પ્રેયો જો કે કેંક વેળા પિતાએ
તોયે ના’વી શ્રાધ્ધ શ્રધ્ધા કદીયે;

કવિ આગળ જતાં કહે છે કે એમના દેવામાં પણ એવી કોઈ મનીષા નથી કે જે—કોઈ એના શ્રધ્ધાળુ વંશજોમાંથી આવીને એમનું

આધ્ય સારશે. પણ તેજ ક્ષણે કવિ ગોદાવરીના બુદ્ધિદ ગાનમાં મુગ્ધ થઈ રહેતાં સાંભળી રહે છે “ બેતી આવે પૂર્વજે કેરી વાણી” પણ એ ગોદાવરીનું દર્શન થતાં કવિ માતાની મંગલ માયાને મર્તિમંત એ નિર્મલ વહેણમાં બુએ છે. ગંગોત્રીથી અધિક અધિકી મહારી એ માતૃગંગા’ કહી કવિ માતૃગંગાના દર્શિત નટે આવીને ઉભા રહે છે.

આવા એક સુંદર કાવ્યમાં પણ કવિએ હૃદયભંગ રહેવા દીધા છે. અને આવી કવિતામાંથી આપણી શ્રધ્ધા પણ જનપ્રયે અનપ્રયે ઓછી થઈ જાય-એવી રિયતિ રહે છે. “કિરણે કિરણે તીરની ઊધ્વયાત્રા” એમાં ‘ર’ શાંત નથી છતાંયે આ કવિએ “ન્દાનાલાલ લાયસન્સ” લીધું હોય એમ લાગે છે. “કે’ કે’ મીઠા દુઃખના લીધા સ્હાવા” એમાં એમણે “કાકેર લાયસન્સ”નો લાભ લીધો છે. અને આમ ખીન્ન લાયસન્સનો લાભ લેતાં એક સંપૂર્ણ સારા કાવ્યને નુકસાન પહોંચાડ્યુંજ છે. આવોજ એક હૃદયભંગ “બેતી પીપ્પા વધારે વહન જનનિનાં દિવ્ય માંગલ્ય ગાને.” એમાં વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપે છે. ખુદ જો સ્વ. નરસિંહરાવનું આધ્યજ જો આ કવિ-શિષ્ય આ કાવ્યથી કરે તો તે આધ્ય સ્વ. નરસિંહરાવ ન સ્વીકારતાં એને પાછુંજ ઠેલે. આ હૃદયભંગના ગંભીર દોષથી દૃષ્ટિ દૂર કરી કાવ્ય વાંચીએ તો બેશક “મન્દ્રમનુષ” સંગ્રહમાં એક સારા કાવ્ય તરીકે એનું સ્થાન રહેશે એમ લાગે છે.

“પ્રભમધુ”ના ૩૦ મી એપિલના અંકમાં શ્રી. સુન્દરમ “રાષ્ટ્રધ્વજવાળા મોટર” પર એક કાવ્ય આપે છે. કેટલીક વાર કાવ્યોનાં મથાળાં વાંચતાંજ સુન્દરમનાં કાવ્યો પરમાઈ જાય-એ સહજ બન્યુંજ છે.

હમણાં હમણાં હું આ રસ્તાઓ પર ચાલતાં
ત્રિરંગી વાવટો બાળું ધણી કે’ મોટરો પર
અને એ વાવટા કેરી શોભા હેયે વસાવવા
ચંદ્ર, ત્યાં તીવ્ર સાદે એ ચોંકાવી ચાલી જાય છે.

આમ કવિ પોતાનું કાવ્ય ગરૂ કરી એ રાષ્ટ્રીયધ્વજના રંગની ચર્ચામાં ઉતરે છે. કવિ રંગની રચના કર્યા વગર માત્ર એટલું જ કહે છે,

હજી એ દૂર છે ટાણું જ્યારે આ દેશના બધાં
કરોડો લોક રંગાશ જાશે હા એક રંગથી.

ક્યો એ રંગ હો તેની મને ના પરવા જરી.

હાથ તો ત્રણ ચું-તેર રંગોના વાવટા ઉકે

ત્યાં જો ત્રણ તો બેગા થાય તોય ધણું ધણું

એમનું એક બીલું જ કાવ્ય ‘માનવ ત્રિપુટિ’ એ “પ્રસ્થાન”ના મહા અંકમાં મળે છે. હિટલર, મુસોલિની, અને સ્ટેલિન એ ત્રણની આ માનવ ત્રિપુટિ. એ માનવ ત્રિપુટિ કેવી છે તેનું સમગ્ર ચિત્ર કવિ કાવ્યના અંતમાં આપે છે.

જુગંગો ત્રણ બૃહદે બેઠા છે ફેણ માંડીને

યોજના દાવ પોતાના પેંતરા પેંચ સાધીને.

એમનાં યુધ્ધને અતે ધરા કેવી બની હશે

મૃત્યુની પાનભૂમિ કે શિવની પાદપીઠિકા ?

“પ્રસ્થાન”ના કાગળ અંકમાં ‘એક ગાંડી’ કાવ્ય આપે છે. ગાંડીને જોતાં કવિ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ ગાંડી કેવી હતી ? આંખા નીચે ડાશી હતી.

ત્યાં થોડી વારમાં બે’ક ફૂતરાં આરિયાં અને

કટોરા તે ગયાં મુંઘી ડાશીને યે ગયાં મુંઘી.

ફૂતરું ડાશીને યે મુંઘી જાય એ વાંચતાં આપણને હસતું પણ આવે પણ તે સાથે બેશક એ તેટલું જ કરણ સત્ય છે. એટલું જ નહિ પણ કવિ તો એને જુએ છે, “જાણે આ જગથી જુદી સૃષ્ટિની રાણી એ હતી.”

એ ગાંડીને જોતાં કવિનું મનોમંથન છેલ્લી પંક્તિઓમાં જણાય છે.

ખીલેલાં માનવીમાંથી ચેતના ફરી પાંખડી
ખરી ને ગે બધી તે આ ખાલી કાંખળા રહી—
ચૂંક ને સુદમ એકે જ્યાં નહીં દન્દિય જીવતી,
‘કેવું ચેતન્યનું રૂપ ?’ મચતો રહેજ કદપવા
હોયે શું તેમ ઉડીને દડતો—એવી એ પરે
ફરી સૌ પાંખડી પાછી ચોંટાડી શું શકેજ કે—
કે દયા, કે દયા કોઈ, વા કે સૌરાજ્ય સામ્યનું ?

રોહરશ્મિ એક કાવ્ય “બેટ” નવચેતનમાં આપે છે. ‘બેટ’
એ સોનેટ છે. એની ચૈદ પંક્તિઓ અને એમાં ગ્રાસ (અનિયમિત)
તેમજ કાવ્યમાં ઉતરેલો સમગ્ર લાવ એક કમાન જેનીજ ખેંચી રહી
આપણી આંખો સમક્ષ દેખાઈ રહે છે. આ સોનેટ ફરીફરીને
વાંચ્યું ગમે તેટલું માધુર્ય એમાં છે. જીવો ટપાલી શું શું કરે છે ?
એક તરણી તેના પત્ર માટે કેટલી આતુર હતી તેનું વર્ણન કવિ
છટાદાર વાણીથી કરે છે,

તે સવે‘માં જીદી પડી જતી રાહ તેની નિહાળી,
દ્વારે ટેકા દઈ કર તણો, ડોક લાંબાની, નાખી
માર્ગે લાંબી નજર ઉમી‘તી એકલી ત્યાં લતારી
કે નેત્રોની કાકી સમ મીડી એક મુઝા રૂપાળી.

જીવો કાગળ આપે છે. અને ધડી વાર ત્યાંજ ઉભો રહે છે.

“વાંચ્યો હોસે નિજ પિયુ તણો પત્ર—વાંચે ફરી તે
ભોભો જીવો અનિમિષ દૂગે તે નહીં જાણતી તે !

એ દૃષ્ટિ તરતજ તે રૂપાળા મુઝા જોઈ લે છે. અને બક્ષિસ
આપવા બક્ષિસ લેવા જાય છે ત્યાં ટપાલી ના પાડે છે, ‘કે હં—
બક્ષિસ તો મળા ગઈ! એ બક્ષિસ શી મળા ? શું પેલી બીએ એના
પર દૃષ્ટિપાત ફરી એટલે ગાંઠા યઈ ગયો ! નહિં એ ટપાલીના
અન્તરતી એક આરજી કોઈ યુગ્મજૂની ગિરિકન્દરોમાંથી—પડ્યા સાથે
બહાર આવે છે. “ મારી મીડી પછુ હતી આની ઘેલીજ ત્યારે ! ”

આ એકળ યાદ એને આવતાં-એ પોતાને મળેલી ભેટ માને છે. કાવ્યમાં મુથેલો આ વિચાર ખરેખરો મુન્દર છે. અન્ય વ્યક્તિતા દુઃખ અથવા મુખ દર્શનથી માણસ પોતાની સ્થિતિને પણ કદ્યે છે. એ સત્ય કવિએ આ કાવ્યમાં સ્પષ્ટ કયું છે. “કમળ અને તરંગ” (માધુરી-ભુલાઇ '૩૯) માં પણ કવિ મુલમ દર્શન કરીને વિશ્વજનનું એક સંવચનજ ઉચ્ચારે છે.

ઉતારવુંજ હોય સ્વર્ગ અમૃતે ભયુ જૂપરે

હલેયા મગ પૃથ્વીના વિષ અનેક પીવાં પડે.

કવિ બિરાદર “પતીલ” નાં ત્રણ કાવ્યો ‘અમ ધેર પધારશો ?’ (કુસુમ-જોડ), ‘શું ખપે ?’ (પ્રસ્થાન મેઢા), અને ‘શરાદત પર’ (માધુરી) માં મળે છે.

આ બધામાં ‘શરાદત પર’ સંપૂર્ણ સારું કાવ્ય છે. એમાં લાગણીના જોમ સાથે દલીલ છે. પંક્તિએ પંક્તિએ વાણીમાં કવિના અન્તરનું દર્દ ખૂતીં રપ લે છે. કવિ પોતાની દશાને નથી ભૂલતા.

શી કઈ તારીફ તારી આ મુશીબન આજ ?

જોઈ મેં દુનિયા, ચઢી જેના ઇમારત પર !

જેમનો રાખ્યો ભરોસો તે બની દુશ્મન

છે રહ્યા કેવા હસી મુજ તંગ હાલત પર ?

પોતાની દશાથી કવિ વાકેફ છે. જગતના અન્યાય સામે કવિનું દિલ કંકળા ઉઠે છે.

તે ન કપકો દે મને જેનો મુતો બ્હોર્યો;

નોતરે શાને બીજાં મુજને અદાલત પર ?

પણ તરતજ કવિ ખેતમા બને છે. કવિ આઝાદ બને છે. એમની ગઝલની મસ્તીમાં કવિ મસ્ત બની બહાર કરે છે.

હોય જે કાલે યવાનું તે ભલે યાતું,

આજ તો સુસ્તાન છું દેવાની હિંમત પર.

કવિ ગિરાદર ટટલા બધા સત્તાશાળી? કદત દિંમત ઉપરજ
એમણે રાજ્ય જમાવ્યું છે. કોઇકોઇ કમનસીબ કવિ “દેયાની દિંમત
પર” ને બદલે “ઉપાની દિંમત પર” પણ સુસ્તાન થઇ પોતાનું રાજ્ય
ચલાવતા હશે. તે વખતે દિંમત પર જમાવેલું આ રાજ્ય આપણા
આ કવિ ગિરાદરને મુજારક હો ! ઇચ્છીએ કે આપણા જેવાને પ્રધાન
થવાની આ કદપનાના સુસ્તાન અદ્ય કાળની તક આપે !

શ્રી. ઇંદુલાલ ગાંધીનાં કાવ્યોની પણ સારી સંખ્યા નજરે
પડે છે. એમનું એક “શકુન્તલા” “કુસુમ”-જેઠ અંકમાં આવ્યું છે.
ખીલું કાવ્ય ‘બળશ્રિયો’ સુદિણીમાં પ્રસિધ્ધ થયું છે. અને ત્રીજું
કાવ્ય ‘સુદિણી’ ‘માધુરી’માં આવે છે. ‘સુદિણી’માં કદપનાના ચમકારા ને
કેટલેક ઠેકાણે વાણીનો પ્રવાહ ઘણો આકર્ષક છે. ‘સુદિણી’ સુંદર
રેખા ચિત્ર જેવું આ કાવ્ય ‘સુદિણી’ને કવિતા રૂપે સજીવન કરે છે.

વેણુ ઉપાડી લઇ જાય વારિ,

પરતુ તું તો રસિકા રસાંગના

તારો શકે પાલવ કાણુ તાણી ?

કવિત્વની વિશ્વવિદોલ વાણી !

માણી શકે કાણુ મધુર વેદના !

કવિની આંખો સુદિણીમાં શું શું નથી જોઇ શકતી ! ‘તાણી’
અને ‘વાણી’ નો જાણે અજાણે આવેલો પ્રાસ પણ ઓર ઝમક
આપે છે. પણ એ કવિ તો કહે છે ‘વિલાપરીના વચને
હજેલી, આંખો હમેશાં વઢતી ઉપાને’, આમ ઉપા ઉપર એને પ્રીતિ
નહોતી એમ દેખાંડી કવિ એક મનોહર ચિત્ર આલેખે છે.

ઘડા પરે કામલ હાય ટેકવી

ખેડી હતી અંતર રુચ્ય અંગના

પાણી તથા જળ્યાર લોઠ સામે

એને હતી ખર ચઢતી ઝંખના.

પણ કવિ ત્યાં તરતજ શંકા કરે છે,

કાચે ધડે કેમજ પાર પ્લેચરો ?

કાયા તણી આ મનવાર તારી ?

પણ કવિ કાવ્યના આખર ભાગમાં પોતાની વેદના વ્યક્ત કરે છે. કવિત્વ વાયુ” આસ્વાસન શોધવાને કવિ સફળ બને છે.

ચાલી ગયેલી રમૃતિઓની ભીની
પાની રહું આજ નિહાળી હું તો.
હું સિંધુના અતરને ઉડાવે
શોધી રહ્યો છું કંઈ મોતી મોંઘાં.

શ્રી. ઇંદુલાલની કવિતામાં ‘પાની’ અવશ્ય હોયજ. એમના એક મુક્તાકમાં પણ એમણે ઉપાને કઠિયારી કદી સીધી નજર એની ‘પાની’ પર દોડાવી. બેશક આ જમાનામાં વીસમી સદીની સ્ત્રીઓ અંપલ કે રેશ્વેના ત્રિકોણાકાર પુલ જેવા ‘લેડીઝ ટુઝ’ પહેરે છે. એટલે ‘પાની’ જોવાની આશા ઝલુ ઝોઝીજ. છતાંએ ‘ઉપા કઠિયારી’ કે ‘સુદિણી’ની પાની જોવામાં કવિને કાવ્યનું દર્શન થતું રહે છે એ આનંદની વાત છે. પણ કેટલીક વખત એક કવિના કાવ્યમાં અવારનવાર નજરે પડતો એકજ શબ્દ આપણી આંખે ચઢી જાય છે, પછી ભલે કવિ પાનીને સોનારજ વળગેલી દેખે-પણ આપણી આંખે તો એ ધૂળજ દેખાવા માટે. આ કાવ્યમાં વાણીના પ્રવાહમાં કવિ ખૂબ ખેંચાયા છે. વાચકને વિચાર કરતો કરે છે. રંગીલી છટા-અને વાણીની મીઠાશ કદપનાના ગજરામાં મહેકી રહે છે, એ ચોકકસ.

શ્રી. કરસનદાસ મારો કે ‘સુદિણી’ કાવ્ય ‘સુદિણી’ માસિકના પ્રથમ અંકમાં મૂકે છે. ત્યાં કવિ એ ‘સુદિણી’ને અધ્યાસાયે આસ્વાસન આપે છે.

ભલે સુદિણિ, સિન્ધુ નાદક કુલાય ખોલી તને;
સુકાઈ સરિતા જશે,
બુઝાઈ સવિતા જશે,
સગવ’ ધરશે ઉરે પરમ પ્રભા, બોળી, તને!

શ્રી. સુજાતદાસ ઓઝર ‘ત્રીસ વખે’ કાવ્ય “પ્રસ્થાન”ના મહા અંકમાં આપે છે. આપણા કવિઓ હવે એમની જન્મતિયિ એમનીજ

કવિતાથી ઉજ્જવલા ભાગ્યા છે. સ્વદેશીજ વાપરવું એ ગાંધીવાદની છાપ આવી અને આપણા કવિ પર એ છાપ રપજી છે. ખીલું કોઈ કવિતા લખી કવિની જન્મતિથિ ઉજવે એના કરતાં કવિ પાતાનીજ કવિતા લખી શું કામ ન ઉજવે ? કવિને તો ત્રીસજ વર્ષ થયાં એટલામાં તો એમણે જોયું.

એ ત્રીસ વર્ષો મહીં તો યુગો કે
ફરી ગયા હોય, ફરેલ એવું
દેખાય આજે રૂપ પૃથ્વી કેરું.
તૂટ્યાં સીમા બંધન સૌ રથસોનાં
હવું દૂર જે નવ દૂર તે રહ્યું.

કહી કવિ આખી દુનિયામાં ત્રીસ વર્ષમાં થયેલા પરિવર્તન પર નજર નાંખી વળે છે. અને હિંદુસ્થાનની જાગૃત્તને પણ કવિ આ ત્રીસ વર્ષમાં જુએ છે. પણ ત્યાં કવિ કવિનીજ દુનિયામાં જુએ છે,

જાને એ ત્રીસ વર્ષોની ગાથા ગાઈ રહું મહા ?
કયું શું ત્રીસ વર્ષોમાં વિચારું એજ એક ના ?
અને કવિતું સોળું દિલ તરતજ નવાખ વાળે છે.
ખાધું પીધું મોજ મજ કરી કે
ને વાણીનાં દંડ અનેક ખેલ્યો—

આમ ખાઈ પીને મોજમજાદ કરનારની પણ સાલસા જાણવા જેવી છે.

છતાંય, પ્રેરાઈ અનંત શક્તિથી
બનું નવું રૂપ ધણ પૃથ્વીનું
તેના કણોમાં કણ એક માત્ર દું
એવી કંઈ અંતર સાલસા ધરં.

શ્રી પ્રબોધનું ‘સંગીતે શબ્દ’ કરણ મધુર કાવ્ય પણ ‘અસ્થાન’ના એજ અંકમાં છે.

સંગે માલ્યાઃ સરજ દિસતી રમ્ય સંસાર કેડી,
આનુઆનુ સ્વજન મુખની વાડીઓ વિસ્તરેલી,
ઝૂકી લીલી લલિત ઉરની વાડ માથે પતંગાં
જ્યાં ત્યાં ઉડે શિશુ મગજની રંગિલી કલ્પનાનાં

આની અંદર શરૂઆત કરી કાવ્ય અનિર્મ ભાગને ઘેરો કરુણ
ખનાવે છે.

શ્રી. મનમુખલાલ ઝવેરીનું એક કાવ્ય 'બદલો !' "પ્રસ્થાન"ના ચૈત્ર
અંકમાં મળે છે. આખું કાવ્ય સુરેખ થયું છે, ત્રેવીસ પંક્તિઓ
સુધી શિખરિણી છંદ છે અને ત્યાંથી પૃથ્વી છંદ ઉવટ સુધી છે.
આ ત્રેવીસે પંક્તિઓ સચોટ સરળ અને સળંગ અન્યવયાળા છે.
લલિત ભાવ પણ કવિએ ધણી સરળ રીતે આલેખ્યા છે. કવિ
'બદલો' માર્ગે છે. શાનો?

નિરાશાનું માધુ ઉર મુજ વિમાસી તવ રહ્યું :
તને શું ના આપ્યું ? તવ ચરણ મેં શું નવ ધર્યું ?
મહત્વાકાંક્ષાઓ મહલર બધી મુગ્ધ ઉરની,
બધાં કાવ્યો મારાં, સકળ મુજ સ્વપ્નો નિત નવાં,
બધું મેં તો તારે ચરણ ધરી દીધું દરખથી;

આ બધા માટે કવિહૃદય બદલાની આશા રાખે છે પણ છતાંયે
કવિ એ બદલામાં એટલુંજ ઇચ્છે છે, કે "અરે ! મેં વાંછ્યું"નું રિમતે
વિણ કશું ના તુજ કેને !" કવિ આખી જગતમાં ન્તેષ રહે છે, નિજ
નિજ સજનનપ્રભા-નું તેના પ્રમાણુમા ઓગસ છે. એમ 'પરપર
સ્વતંત્ર મૂલ્ય નિજનું અનોખું ધરી ?' કહી જણાવે છે. છતાંયે કવિ
ઉવટે કહી દે છે.

હવે હૃદય માહર પ્રણયને ય ના માગશે
કદાપિ બદલા મહી; રસ અખૂટ એનો હશે
નહિ અદ્યુમાં, પરતું નિજ દાન સાતીત્યમાં.

હિલ ઘણું ઉદાર છે ! દાન કરવામાંજ કવિ પ્રેમ માને છે. આવા દાતાર કયા બદલાની આશા રાખે ? જે દાન કરવામાં ધર્મ માને ને બદલાની કશીયે આશા નજ રાખે !

આ કાવ્યો ઉપરાંત બીજાં પણ સારાં સારાં કાવ્યો આપણા સામયિકામાં પ્રગટ થયેલાં નજરે પડ્યાં છે. બધાંની નોંધ લેવી જોઈએ. બને તો હુંકી પણ નોંધ લેવી એમ રાખવા છતાં સ્થળ સંકોચને લીધે અહીંથી અટકવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. એક વસ્તુની સામાન્ય નોંધ કરવા જેવી લાગી છે. અને તે એજ કે કેટલાક સંસ્કૃતના અભ્યાસી જેવા કવિઓ પણ કવિતામાં સંસ્કૃત શબ્દને ભાંગી-અસંસ્કૃત બનાવી વાપરતા નજરે પડે છે. બને તેમ શબ્દોના અંગની તોડફોડ ન થાય તેમાં કાવ્યની શોભા રહેલી છે. આ લેખ પૂરો કરતાં કરતાં 'પ્રતિકાવ્યો' જે થોડાંક પ્રગટ થયેલાં છે તેનો ઉલ્લેખ કરી લઈશું.

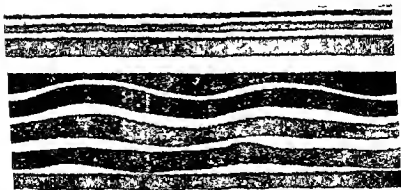
એક પ્રતિકાવ્ય કવિ કવસરામ કૃત 'દેશ તેહું કયું' હોંશયી, જોજો વર તેહું, કેહું થાય રે !' પ્રબળધુના ૨ જુલાઈના અંકમાં બહાર પડે છે. ગરબીમાં લખાયેલું આ પ્રતિકાવ્ય આપણા સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખની ચર્ચા પર કટાક્ષ પણ કરે છે અને તે સાથે આનંદ આપે એવી શૈલીમાં સૌ કોઈને હસાવે એવી શક્તિ પણ ધરાવે છે. બીજું એક પ્રતિકાવ્ય "અખેલાઈ ખૂડતો ખેડો રે !" "એ "ગુજરાતી"માં આવ્યું છે. એમાં રા. અંબાલાલ પુરાણીને જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. રા. પુરાણીએ સાંખ્યગીતના પ્રવેશક પર "ભમિ"નાં મે અંકમાં ટીકા કરી હતી. એ ટીકાનો સરસ જવાબ આ પ્રતિકાવ્યમાં અપાધો છે. આ બેને સારાં પ્રતિકાવ્યોમાંથી અહીં અવતરણ ન દાંચતાં રસિકવાંચકોને વિનંતી છે કે એ બંને પ્રતિકાવ્યોને એ પ્રસિધ્ધ પત્રોમાંથી વાંચી-એનો રસ લે.

માધુરી

૨ : ગ્રંથ ૪

ઓક્ટોબર

માધુરી

વપ. ૨] ગુજરાતી સાહિત્યનું ત્રિમાસિક [અંક: ૪.

તંત્રી
મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

માધુરી કાર્યાલય : : વિદેપારલે

લવાજમ દેશમાં
રૂપિયા ત્રણ

માધુરી

લવાજમ પરદેશ
શીલીંગ

ઓક્ટોબર ૧૯૩૯: અનુક્રમશિલ્પી : વર્ષ ૨:

‘નમદે બાલ લાડકો’ (કાવ્ય).....જ્યોતીન્દ્ર દ. દવે.
એક પ્રાન (કાવ્ય).....જિમિલા દવે
મિતાક્ષરી.....
ભગવાનનો અનુભવ.....ડૉ. દરિયસાદ દેસાઈ
જંતુ દષ્ટિ (કાવ્ય).....સરોદ
શ્રી. સુગ (કાવ્ય).....સ્નેહરશ્મિ
ગગનગામીઓને (સોનેટ).....૧બલાલ
સાધકનું ભવિષ્યકથન (સોનેટ).....પતીલ
ખિલિપત્ર (કાવ્ય).....દુર્ગેશ શુક્લ
લાલીની ચુંદડી (કાવ્ય).....રમણિક અરાલપાલા
હુગી ઉપા રે! (કાવ્ય).....મૂળજીભાઈ પી. શાહ
અખંડ ચિત્ર (કાવ્ય).....મોહિનીચંદ્ર
ગોલા (નવલિકા).....ધન્વ વસાવડા
નિમંત્રણ-પહોંચ, છંદબંદના કવિયા,.....ઉન્દરમ
અર્થપ્રધાન પ્રતિકાવ્ય.....
દિવ્ય સુર (કાવ્ય).....કોલેક
પ્રતિમાન કવિતામાં અવિશદતા...મો. લાનુશંકર વ્યાસ
રમાલોચના

આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ...મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ
દિંગત.....મો. અમૃતલાલ ભ. પાલિક
શાહલી.....મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ
પતન અને પ્રાયશ્ચિત.....‘સોહન’ બી. એ.

પરિવર્તન (નવલિકા).....દુર્ગેશ શુક્લ
કાવ્યમધુમગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

બન્યુઆરી-એપ્રિલ-જુલાઈ-ઓક્ટોબરની આખરમાં ‘માધુરી’ બહાર

નર્મદ બાલ લાડકો

“રિઆવવા દેવી તને સરસ્વતી,
 અનેક મારા તનુજો રહ્યા મથી;
 તથાપિ તારા મુખપદ પે કદી
 પ્રસન્ન રેખા સ્મિતની ન કાં સ્પુરી?”
 વાણી સૂણી એ કંઈ શુભંરી તણી,
 વાગીશ્વરી ત્યાં પદતી સરસ્વતી;
 “અનેક તારા સપુતે મને લજ્જ,
 ખરું, તથાપિ તવ હું રીઝી શકી
 કાં કે પૂજા મારી અહીં મહુએ
 જુદા જુદા દેવ અનેક પૂજ્યા.
 વીણા ધરી, મારી કરે કંઈકે
 છેડયા સૂરો અન્યઉપાસનાના.
 ઉમેશ પૂજ્યાં વળી કોઈકે અને
 રાધા તણાં રાસવિલાસ ગાયા;
 ને પ્રલના, કે લટકા નિહાળવા,
 ઉઘાડવા લેદજ વેદના મથ્યા.
 સમીપ મારી મુખ રાખી કોઈકે
 ધરી દીધું હૈયું જ કૃષ્ણને પદે.
 કેં ધ્યાન માત્ર ધરવા તણે મિતે,
 ઉત્કંઠ નેને નિરખત અન્યને;

કુંજેથી મારી કુસુમો વીણી વીણી
અર્પન્ત માળા ગુંથી અ-ચકંઠે.
અન-ચ લાવે મુજનેજ સેવી
એવા નહિ ભકત દીઠા હજી મેં,
અન્યાશ્રયી એ સહુ ભકત કેરી
ભક્તિથી રીઝું કયમ હું કહે સખી!"
સરસ્વતીની ફરિયાદ એ સૂણી,
વિચારમાં ડુબી કણેક ગુર્જરી;
અને પછી એલી ચહે તું દેવી!
અનન્ય ભકત? બલે 'સખી, લે
સમર્થ આ ભકત અનન્ય તારો,
ને અંક માંહે જ સરસ્વતીના
ધરી દીધો નર્મદ બાલ લાડકો.

જયોતીન્દ્ર હ. દવે.

એક અશ્વ

[શિખરિણી]

દીસે કો શોભામાં અનુપમ, વળી કોઈ અહીં આ
તપે બુધિવાટે અકળ અખનાં તેજ લસતાં,
ધને કો રાગે, ને મુખ અવરમાં કો મચી રહે,
જનોમાં સિંધિનાં ગૃધ્રક ગુણબિન્દુ બહુ દીસે;
(અનુબુધ)

પરન્તુ રૂપ બુધિ ને વિત્ત આચારના વળી
બધાથે ગુણમાં પૂરી વ્યંકિતઓ જોઈ કેટલી ?

ભર્મિલા દવે

* મુખબનાં જોત ધનિયા રેડિયો સ્ટેશન પર નર્મદ જયોતી
પ્રસંગે વંશાયેલું.

મિતાક્ષરી

આ અંક પણ થોડો સમય મોડો બહાર પડે છે તે માટે આહક ભાઈઓની ક્ષમા માગી લઈએ. અંક મોડો પડવામાં મુખ્ય કારણ ગયો અંક મોડો બહાર પડ્યો તે હતું. ગમે તેમ તોયે આ આ વર્ષમાં પાછળના ભાગમાં જે થોડીધણી અનિયમિતતા સંન્નિગ્ધાનુસાર આવી ગઈ તે માટે આહક ભાઈઓ પાસેથી ફરી એકવાર ક્ષમા માગી લઈએ છીએ.

આ અંક સાથે “માધુરી” બે વર્ષ પૂરાં કરે છે. આવતા અંકથી “માધુરી” ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. આ બે વર્ષમાં “માધુરી” ને જીવાડનાર ગુજરાતજ છે. હજીયે અમને આશા છે કે જે આહક સંખ્યા અત્યારે પણ છે તેથી વધારે મોટી સંખ્યા આવતા વર્ષમાં યશે. અત્યારસુધી તો માત્ર “માધુરી”નો ખર્ચ નીકળે છે અને તેમાંયે સાધારણ મોટા રહે છે જ છતાંયે તપશ્ચર્યાના સમય પછી પણ અમને આશા છે કે “માધુરી” આવતા વર્ષે પગભર બનશે. એને પગભર બનાવવામાં આહક ભાઈઓનીજ શુભેચ્છાઓ અને શુભ પ્રયત્નોની આશા અમારે રાખવાની રહી. અમારાથી ખાતું અમે કરીએ છીએ અને હજી કરીશું.

આવતા વર્ષથી “માધુરી” નવાજ રૂપરંગે બહાર પડશે. નવલિકા નાટિકા, કાવ્યો તેમજ વિવેચન અને અભ્યાસપૂર્ણ લેખોની અતિ મુન્દર વ્યવસ્થા આવતા વર્ષમાં યશે. જે કદા આજે “માધુરી”એ રાખી છે એથી આહકભાઈઓએ એમ નથી વિચારવાનું કે સામાન્ય વાચકને એમાંથી કશું મળશે નહિ. આવતા વર્ષમાં એ બધી દૃષ્ટિએ સાંગોપાંગ સર્વાંગ મુન્દર અભ્યાસપૂર્ણ લેખો, વિવેચન, મનોરમ કાવ્યો અને અતિમુન્દર નવલિકાઓ, નાટિકાઓ રોડને આનંદ આપશેજ.

બે વર્ષમાં “માધુરી”એ શું ક્યું છે એ અમારે કહેવાનું નથી. એ ગુજરાતની વાચક જનતાએજ કહેવાનું છે. બે વર્ષમાં જે

સંનેગોમાં "માધુરી"એ જે કંઈ કયું છે તે જોનાં આજે અમને આનંદ છે.

આવી ભયંકર આર્થિક મુશ્કેલીઓમાં પણ "માધુરી"એ ટકકર ઝીલી છે. હજીએ એનું જીવન ઉજ્જવલ છે. માત્ર અમે તો શુજરાતની સાહિત્યરસિક જનતાને એટલીજ એક અન્તઃકરણની વિનંતી કરીએ છીએ કે બને તેમ જાતે આહક થઈ આ સામયિકને હજી સુન્દર જનાવવામાં તમારો ફાળો આપો.

આજ સુધીમાં અમે અમારી અનેક મુશ્કેલીઓમાં "માધુરી" ને નભાવ્યું છે અને હજી ગમે તેવી મુશ્કેલીઓમાં એને નભાવીશું એટલી અમને શ્રદ્ધા છે. લડાઈના કારણે કાગળના ધણા ચટ્ટા લાવને લીધે અમારે આ અંકમાં થોડાં પાનાં ઓછાં આપવા પડ્યાં છે. મૂળ તો 'દેખી' સાંપડના કામગી મળવામાંજ મુશ્કેલી પડી હતી. જ સાત દિવસે આ કાગળ હાથ આવતાં એ મોંઘા ભાવે પણ ખરીદી બને તેમ ઉતાવળથી અંક તૈયાર કરાવ્યો છે. આવતા અંકથી કામગીની જાબદમાં અમે એક સરખો જાડો એન્ટિક કાગળજ આવે એ અંગેની વ્યવસ્થા કરી રહ્યા છીએ. એટલે આવતા વર્ષમાં 'ન મળે' એ મુશ્કેલી નહિજ રહે, પણ જે ખરચે અમારો એક અંક છપાવ તેનાથી યે વધારે ખરચે આ ઓછા પાનાનો અંક છપાયો. આ પરિસ્થિતિ પરથી આહકો અમારી મુશ્કેલીઓ. સમજી શકશે, જાતે આવતા વર્ષમાં જેટલાં પાનાં અત્યાર સુધી આપતા હતા તેટલાંજ પાના આપવાની અમારી મુશ્કેલી છે. આ થોડી ઘણી મુશ્કેલીઓ જે આહક ભાગ્યે સમજશે તો આ અંકનું થોડું ઘણું નાનું કદ અને થોડું બહાર પડતું એ અનિવાર્ય હવે એટલું જોઈ શકશે.

જે ગયું તે ગયું છે. નવું વર્ષ આપણી આગળ છે. નવ વર્ષમાં "માધુરી" પણ અધિક નવીનતા દાખવશેજ. આ ક્ષણે અમે અમારા આહક ભાગ્યે-અને કવિમિત્રો તેમજ લેખકમિત્રોને સાને અન્તઃકરણથી વૂતળ વર્ષની મંગળ સફળતા હાથેજીએ છીએ. પ્રભુ માને સુખશાંતિ આપે એટલી પ્રાર્થના.

ભગવાનનો અનુભવ

ડૉ. હરિપ્રસાદ વૃજરાય દેસાઈ

(ગયા અંકના પૃ. ૨૫૧ થી ચાલુ)

સાચો ધાર્મિક માણસ ભગવાન જેવો થઈ શકે જ. એણે પોતાના સ્વભાવનો પુરેપુરો શુદ્ધ વિકાસ કરવો જોઈએ. આંતરિક પ્રેરણા દિન પ્રતિદિન વિશેષ અને વિશેષ મલ્યાં કરે, જ્ઞાન વધે, આનન્દ વધે અને પ્રેમભાવ પણ વધ્યા કરે એવું થવું જોઈએ. એની કલ્યાણકામમાં સત્તા વધે અને એ સત્તા વધતી જાય તેમ તેમ એનું સુખ પણ વધતું જાય છે, એવો અમારો અનુભવ છે.

ખરા હરિજન-એટલે ભક્તજનો, બેહાદુર, ત્વરિત, હિમ પણ અહિંસક, નમ્ર, પ્રેમાળ, આત્મભોગી અને નિષ્પાપ થઈને, પોતે તેજસ્વી બની પૂણું પુરૂષોત્તમ જેવા બનવાનો પ્રયત્ન કરી શકે! તદરથતા કેળવનારનું વ્યક્તિત્વ તો સરસમાં સરસ ખીલી શકે છે.

ભગવાનનું કામ કરનાર પતિવ્રતા સ્ત્રી જેવા છે. પતિનું કામ કરતાં એ સ્ત્રીને આનન્દ મળતો જાય છે કારણ કે એ કામથી સુખ પોતાના મનમોહનને યવાનું છે. ભક્ત સમજે છે કે મ્હારામાં જે શક્તિ છે તે ભગવાનનીજ શક્તિમાંથી મેળવેલી છે. એથી એને અભિમાન થતું નથી. વિશ્વાત્માને એ પોતાના અંતર્યામિ રૂપે જુએ છે. ભગવાનના આલિંગનમાં એ મગ્ન કરે છે! ભગવાનનેજ એ પોતાના દેહમાં, મનમાં અને જીવનમાં પૂણુંપણે ઉતરતા દેખે છે.

સંસારનું કામ, ધર્મવર પ્રિત્યર્થે કરવાથી પ્રતાપશુ ઉપડી જાય છે! લીલારૂપ નૃત્ય કરતા નટરાજજી પછી આપણાં હૃદયમંદિરમાં પણ નાચે છે!

વેદાન્ત અને યોગનો નિત્યજીવનમાં ઉપયોગ એટલેજ કમયોગ કે વેદાન્ત, માણસને સંસારને માટે નાલાયક બનાવે એ વાતજ ખોટી છે. ધર્મજ્ઞાનથી તો માણસ સંસાર વ્યવહારમાં પણ તીરની પેઠે નીકળી જઈ શકે છે! કમ કરવામાં કુશળતા મેળવી એ પોતાનો પુરૂષાર્થ વધારે સારી રીતે સાધી શકે છે. આનંદપૂર્વક કમ કરે છે અને છુટો ને છુટો રહે છે! એટલે જીવન મુક્ત થાય છે.

ભગવાન સાથે જોડાઈને આલવાથી નવો વેદાન્તી, પોતાની આધ્યાત્મિકતા, સોજો કળાએ ખીલવી શકશે અને અંતર્યામિ સાથે ચોવીસે કલાકના જગત યોગથી એનું આંતરિક જીવન અને આલજીવન આપણે પવિત્ર અને દિવ્ય બનેલું જોઈશું. નવો યોગી, સંસારથી, અલિપ્ત રહેતો હતો, પોતાનું બધું આધ્યાત્મિક બળ કાંઈ બંધ કરેલી પેટીમાં ભરી રાખતો હોય એવો નહીં હોય. એનામાં ઇશ્વરી શક્તિ-ઓ ખીલી છે તે હંમેશાં જગત ઉપર વર્ષા કરશે. પોતે સંસારને મોખરે મેનાનાયક થઈને આસશે.

જ્ઞાનની ખાતર, પ્રેમની ખાતર કે સારાં કામ કરવાની શક્તિ મેળવવા ખાતર ભગવાન સાથે સંબંધ બાંધવો એનું નામ યોગ-યોગી ભગવાનના પ્રવાહની ન્હેર જેવો બને છે.

પોતાની મારફતે ભગવાનના અનેક ગુણોને એ જોઈ શકે છે. સ્વાયંની મલિન જંજાળમાંથી જ્યાં એકવાર માણસ છુટ્યો કે તરત એ ઉચ્ચ જૂમિકા પ્રાપ્ત કરે છે. એ બીજાઓને માટે જીવે છે.

લોક કલ્યાણને માટે જ્યારે કામ આપણે કામ કરીએ છીએ અને એમાં કાંઈ પ્રકારના લાભનો કે કીર્તિનો પણ વિચાર હોતો નથી ત્યારે આપણાં કામમાં સંપૂર્ણતા આવે છે. સમગ્ર જીવનજ ભગવાનની પૂજા જેવું બની જાય છે.

પ્રાણાયમ, આસન, ધ્યાન, પૂજા, અર્ચા, એ તો બધાં સાધન છે—એમતે એમાં લોકા, આખી જાંદગી બરાબ રહે છે એ દીક્ષગીરીની વાત છે. સાચો યોગી તો પોતાનું જીવનજ દેવી બનાવે છે. એના કાયમાં વીરતા હોય છે અને દયા, પ્રેમથી ઉભરાઈ જાય છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મના સુંદર સમન્વયનું જ વર્ણન, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કરવામાં આવ્યું છે તે તો આપણો અમૂલ્ય વારસો છે. એ માર્ગ સરળ અને સ્વેતો છે. અધર્મ અને અનીતિના રરતા જોખમ ભર્યા છે ખરા, પણ ગીતાનો માર્ગ તો બિલકુલ ભય વગરનો છે. સીધો છે અને સુખદાયક છે.

અંતર્યામિનું શરણ સ્વીકારવું અને એનેજ આપણે ગુરુ કરવો એ સર્વોત્તમ માર્ગ છે. આપણા સૌનામાં અમર્યાદ શક્તિઓ ભરી છે. જે વાર છે તે આપણા પોતાનાજ આજસને લઇને છે. દરેકમાં કંઈને કંઈક વિશેષતા હોય છે તેને પુણ્યપણે ખીલવવી અને ઘોઠાની ઝેટલે ભગવાનની સેવામાં રજુ કરવી એ મનુષ્યજન્મનો હેતુ છે. જે પ્રમાણમાં આપણી સામાન્ય અને વિશિષ્ટ શક્તિઓનો, આપણે વિકાસ કરીશું તે પ્રમાણમાં આપણને દેવી બળ મળશે, આનન્દ મળશે અને શાન્તિ મળશે.

ધર્મ એ જીવનથી જુદો નથી અને ભગવાનનાં માનસિક દર્શન કંઈ એક બે વખત કરવાથી આપણી જૂખ ભાંગે એમ નથી. એવીસે કલાકનો યોગ રહે, વિધ્યનું વિસ્મરણ ધડીવાર પણ ના થાય અને એમના એકાદ કિરણના પણ આપણે વાહક બની શકીએ તો તો ભગવાનનો જે કંઈ અનુભવ આપણે કર્યો હોય તેનું સાર્થક થશે.

x (૪)

“આનન્દમાંથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ છે. આનન્દજ એને ટકાવી રાખે છે. આનન્દ તરફ સૃષ્ટિ જઇ રહી છે અને આખરે પણ આનન્દમાંજ એ પ્રવેશ કરવાતી છે. અમૃત આનન્દ રૂપે અવતર્યા છે.”

“આનન્દને રૂપ નહોતું. એને રૂપ લેવાં હતાં તેથી રૂપ રૂપનો ભંડાર આ સૃષ્ટિ, વનસ્પતિ અને પ્રાણીમાં પોતે અવતર્યા છે.”

ગાનારનો આનન્દ ગીતમાં પ્રદર્શિત થાય છે. કવિનો કવિતામાં થાય છે અને સાધારણ માણસ પણ જ્યારે પૂણ્ય આનન્દમાં આવીને કંઈ સજ્જન કરે છે ત્યારે એ સજ્જનમાં સાન્દ્યનું તરવ હોય છે.

આનન્દનું બીજું નામ પ્રેમ છે. પ્રેમનો ઉપભોગ એકલાથી થતો નથી. જેમ બે, ચાર કે વધારે જણ પ્રેમમાં ભાગ પડાવનાર હોય તેમ વધારે મઝાહ પડે છે.

ભગવાન એક કે બે, એ જુની ભાંજગડ નકામી છે. વ્યવહાર ધર્મ પાળનારને એ નડતી નથી. દૈત, અદૈત બધું સાચા ભક્તને

x શ્રી.અરવિન્દ ઘોષના પહેલાંના લખાણોના અભ્યાસ પરથી આ સાર છે.

સરખું જ છે. પ્રેમીને પ્રિયા જોઈએ અને પ્રિયાને પ્રેમી વગર ધડીવાર ચાલતું નથી-સૃષ્ટિ એ રાધા છે અને ધ્રુવ એ કૃષ્ણ છે. આ તો રાધા કૃષ્ણનાં લગ્નનો ભવ્ય સમારંભ ચાલી રહ્યો છે અને આપણે બધાં જનમાં આવેલાં છીએ.

અમર આનન્દ રૂપ અમૃત પોતાના શરીરના બે ભાગ કર્યા છે. આપણો આત્મા પ્રિયાજી છે અને પોતે પ્રીતમ છે.

સોનાની લંકામાં સીતા કેદ પુરાવાં હતાં એમ, મોહક સંસારમાં આપણે પણ કેદ પડ્યાં છીએ. પરંતુ ત્યાં રામચંદ્રજીએ હનુમાનને વીંટી સાથે મોકલ્યા હતા અને 'સૂચન કયું' હતું કે હું હજી ત્હને વિસરી ગયો નથી. એજ પ્રમાણે કેવળ દેહનીજ પ્રવૃત્તિમાં પડેલાં આપણને, ભગવાન રંગરંગીત પુલો, વાદળના રંગો અને સૃષ્ટિ સૌન્દર્યના દેખાવો ખતાવીને યાદ આપે છે કે હું ત્હને ભુલી નથી ગયો.

આપણે પણ એ પુલોને, રંગોને અને સૃષ્ટિ સૌન્દર્યને ભગવાનના પ્રેમનાં સૂચન રૂપે જોવાં જોઈએ. વિજ્ઞાનીઓ, ભલે પુલોના રંગ અને સુગંધોને ભ્રમરો માટે અને વનરપત્ની રાજ્યના વંશ વિસ્તાર માટે છે એમ કહેતા-ત્યાં પુલો કુદરતનાં દાસ છે પણ આપણાં હૃદય મંથન માટેનું બીજું પણ એક કાર્ય છે અને તે ભગવાનનું મીઠું સંગીત ગાઇ ગાઇને આપણને દિવ્યધામના સંદેશ કહેવાનું છે. પુલોની પાંદડીએ પાંદડીએ ભગવાને રંગરંગીત શાહીથી આપણને પત્રો પાઠવ્યા છે.

આ રીતે આપણા આત્માઓનું મિલન ભગવાન સાથે થશે. હાલમાં જુદાં છે ખરી પણ એ કંઈ રોજ જુદાં નથી રહેવાની. રોજની હોય તો તો આ સંસાર દુઃખના દરિયા જેવો ખારો અને અપાર કષ્ટદાયક હોત તો તો અસત્યમાંથી સત્યમાં, આપણે કદી જતજ નહીં અને પાપમાંથી છુટવાની અને શુદ્ધ થવાની અને જંપ

x હવે પછીનો અભ્યાસ-સ્વાધ્યાય રૂપે, ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'સાધના'નું રૂપ છે.

વળવાની કદી આશાજ ન હોત-સાધા ન હોત, સમાધાન, ન હોત; હૃદય હૃદય સાથે મળતાં ન હોત અને જીવનમાં સહકાર ન હોત.

પદાર્થોની જુદાઇ પણ હવે તો પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ દેખાવ પુરતીજ ગણે છે. પદાર્થનાં નામરૂપ પણ માત્ર શક્તિની વધવટને ગતિનાં ભ્રમણના ફેરફારને લઇને જુદાં જુદાં છે. બાકી તો જડરૂપોની મર્યાદાઓ પણ હવે તો તુટી ગઇ છે અને જીવના લક્ષણોની વ્યાખ્યાઓ પણ અસ્પષ્ટ થતી જાય છે.

વિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રૂપમાંની પરાક્ષ અને માનસિક રૂપ ધારણ કરી રહ્યું છે. ચેતનનોજ વિશ્વાસ બધે માલમ પડતો જાય છે અને નાસ્તિકો આસ્તિક થતા જાય છે.

આપણો આત્મા, કુદરતના કાયદા પાળતો પાળતો પણ પ્રેમનો અનુભવ કરે છે. શિસ્ત પાલનમાંજ પોતાની સ્ત્રી સ્વતંત્રતા રહેલી છે એમ જુએ છે. નીતિમાં રહીને ભગવતી થઇ જાય છે.

ભગવાન શુદ્ધે, સંયમ અને નીતિ પાળવાનો બોધ, શિસ્તને માટે કર્યો હતો. એમણે જગતના કાયદાને પૂર્ણ બંધિત બાવે અનુસરવાની સલાહ આપી હતી. શુદ્ધ ભગવાન તો એનેજ બ્રહ્મવિહાર કહે છે. બ્રહ્મવિહાર એટલે સમજપૂર્વક નિયમોનો લાભ લઇ-નિયમોમાં એટલે બ્રહ્મમાંજ જીવવાની મજાદ મેળવવી તે.

પ્રેમનો અભાવ એ નિષ્કુરતા છે. અને આર્દ્રિતા અથવા હૃદયનું પ્રેમાળપણું હોય તો તો, એમાં જગૃત જ્ઞાનની સંપૂર્ણતા રહેલી છે. આપણું બરાબર જ્ઞાન ઠેકાણે હોય, તો તો આપણે બધાં તરફ પ્રેમજ કરતાં હોઇએ. જ્ઞાન વિન્યાસ છીએ એટલે નિષ્કુર છીએ. પ્રેમાળ થવાથી જ્ઞાની થઇશું. ખરા પ્રેમી થવાથી, ખરા જ્ઞાની થવાશે.

આપણી આસપાસ પ્રેમ કરવા યોગ્ય ઘણું છે. આ કંઈ હૃદયના એક ઊંજળાની પાત નથી. ઉમિનો તરંગ નથી પણ પરમ સત્ય છે. સૃષ્ટિ માત્રના મૂળમાં એટલે સત્યમાં-અસ્તિત્વ માત્રમાં-આનંદનો ઊંજળો રહેલો છે. સત્ય સુંદર છે અને સુંદર છે તો તો પછી પ્રેમ કરવા યોગ્ય છેજ.

જગતની ધણીએ સુંદર ચીજો, આપણે ગાંડાં માણસની માફક વાંદરી આવેડાથી વાપરી તો રહ્યાં છીએ. એ વડે પોતપોતાની સત્તા જમાવીએ છીએ. ધન, સાધન, સામગ્રી, વિદ્યા, યૌવન, લાગવગ ઇત્યાદી દેવતાઈ ભેટોને, આપણે આસુરી સ્વભાવે ચુંથી નાખીએ છીએ. જગતના ભંડારમાંથી ખાવાપીવાનું લઈએ છીએ, વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ, રક્ષણ મેળવીએ છીએ. પછી આપણા સદભાગ્યથી સતોષ નહીં પામતાં, બીજાઓનું પચાવી પાડવા માટે લડાઈઓ કરીએ છીએ. હરીદ્રાઈ, મારામારી, અને કાપાકાપી ચાલે છે !

માણસો વિચાર નથી કરતા કે આપણે મનુષ્યજન્મ આ કલહ કંકાસ માટે લીધો છે ? જગત ઉપર કંઈજે કરી બેસવો, એને બગાડ વસ્તુ બનાવી દેવી એ શું આપણને, ભગવાનનાં ને જગતનાં સમાને શીએ છે ? આ બ્રાત્રુદ્રોહ અને પિત્રુદ્રોહ, કેવો દુષ્ઠ છે તે માણસો કેમ સમજતાં નથી ! ભગવાનની ભાવબીની સગાઈઓ અને ભેટો ને આમ ફેંદી નાખવાનો આપણને શી અધિકાર છે ?

આથી તો આંતોકનું, પરમ સત્ય આપણે શુભાવી બેસીએ છીએ. કોઈ અકલ્લ વગરનું જાળક, ભુખ મટાડવા માટે, કોઈ અમૃત્ય પ્રસૂતક ફાડી નાખીને એનાં પાનો ચાવી ખાતું હોય એવાં આપણે લાગીએ છીએ.

ધોકાબાજ, બીજાના દેશો પચાવી પાડવા, ધોર સંભ્રામો ખેલવા એ તો મનુષ્યો, પોતાનાંજ સગાં ભાઈ બહેનોને, મારીને ખાઈ જતાં હોય એવું લાગે છે. માનવીઓએ, એક બીજાંનો ઉપયોગ મેમ ભાવે, સહકારથી કરવો જોઈએ. બીજાં માનવીઓને પણ આપણા જેવાંજ સરીર છે, મન છે અને આત્મા પણ છે શરીર બહુ ચમત્કારી છે, મન પણ અદ્ભુત કામ કરે છે પણ આત્મા સૌથી વધારે ભવ્ય છે !

પરંતુ ખરી વાત એ બની છે કે આપણી વાસનાઓએ, આપણા લોભે અને આપણા એશઆરામતા શોખે, માનવ જાતિઓએ, મર્યાદા મુકી છે. પોતાના સ્વાર્થ સાડે જાળિયાઓ બીજા ભવ્ય માનવ બંધુઓને, હલકામાં હલકી કિંમત પર ઉતારી મુકે છે. જગતમાં

આને જોશો તો બધે આ હેતરખીંડી ચાલી રહી છે ! માનવ બન્ધુઓ, અને લગિનિઓના, દિવ્ય આત્માઓ આને કચડાઈ રહ્યા છે. અત્યાચાર ચાલે છે ! આથી ફળ શું મળે છે ? આખી માનવતા, પોતાના આત્માને પણ પારાવાર નુકસાન કરી રહી છે, ચેતન શક્તિ રૂંધાઈ રહી છે. જ્ઞાન બે જ્ઞાન થઈ રહ્યું છે અને ખરી રીતે તો માનવ સંસ્કૃતિના આત્માનો ધાત થઈ રહ્યો છે !

આધુનિક સંસ્કૃતિમાં ૫૩ થયું છે અને ચાંદો, પડયાં છે. મનુષ્ય રહેણાણેને માટે નાલાયક ધરો, ખાંજરાં, વ્યંગિયાર, દારૂ, જુગાર વગેરે ચાલે છે. કૂર કાપણ કરવા પડ્યા છે, જોલખાનાં કરવાં પડ્યાં છે ! અત્તાન જાતિઓને પધ્ધતિ, સર હુંડવાની આર્થિકનીતિને નામે, આને કાળો કેર વલ્લિત રહ્યો છે !

બન્ધુભાવ અને પ્રેમ શિવાય મનુષ્ય, મનુષ્યને જાણી નહીં શકે. ખરા પ્રેમ શિવાય ખરું, સાચું સુખ આપનારું જ્ઞાન કદાપિ થવાનું નથી. માણસોમાં રહેલા આત્માઓથી જ્યારે આપણે માણસોને જાણીશું ત્યારે આપણને આપણે પોતે જેવા જ્ઞાતા લાગીએ છીએ તેવાંજ ખંધાં માણસો જ્ઞાતાં લાગશે. પછી નિર્દયતા રહી નહીં શકે. એક ધનવાન કે સત્તાવાનનો જીવ, પછી પ્રતિકુળ સંજોગોમાં મુકાયલા ગરીબનો ખરો લાલ લાલજ નહીં શકે. એનો જીવજ નહીં ચાલે.

એકને હલકો પાડવાથી આખી મનુષ્ય જાતિ હલકી પડતી લાગશે અને આપણે પોતાનાજ સ્વાર્થ માટે જીજ્ઞા માનવ આત્માઓનો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છીએ એમ સમજવાથી ખુદ સત્યનારાયણ સાથે આપણે દુગો રમી રહ્યાં છીએ એમ સ્પષ્ટ થશે.

સ્વીન્દનાથ ઠાગોર લખે છે કે “ એક દિવસ હું ગંગા નદીમાં તોડા વિહાર માટે ગયો હતો. વસંતઋતુની સલૂણી, સંધ્યા હતી. સર્પારતનું સાન્ધ્ય જળમાં અને ગગન ગગને વીધી ગયું હતું. બન્ને તરે ઉંચી ટેકરીઓ આવી; ટેકરીઓમાં અસંખ્ય પક્ષિઓએ માળાઓ માટે કાણાં કરીને મ્હોટાં, મ્હોટાં, સંસ્થાનો વસાવ્યાં હતાં.”

ગંગા નદીના વિશાળ પટ પર એક પણ તરંગ ન હતો, ખુબ શાન્તિ હતી. એવામાં એક મ્હોટી માછલી પાણીની સપાટી પર ઉછળા અને અદૃશ્ય થઇ ગઇ. જણાઇ તો જરાવાર પણ એટલામાં તો એનું શરીર વાદળના બધાય રંગોથી પ્રતિબિંબિત થઇ ગયું !

આખી જળચર સૃષ્ટિ અને મ્હારી વચ્ચે રંગરંગીત પડેલ પ્રક્રિયા હતો તે જાણે આ માછલી ખસેડી ગઇ અને મ્હને એ જીવનના આનંદથી ભરપૂર શાન્ત સંસ્કારનું ભાન કરાવતી ગઇ ! એ માછલી પોતાના રહસ્ય પૂર્ણ લેડા રહેવાને રચાતેથી જિંદગી આવી સુંદર તત્વ ફરી ગઇ અને સંખ્યાના મધુર શાન્ત રંગોમાં પોતાનું સંગીત જિમેરી ગઇ !

મ્હને લાગ્યું કે જાણે કોઇ અગાધી ભાષામાં, અગાધા લોકમાંથી મ્હને મિત્ર ભાવેલો પ્રેમભર્યો સંદેશો મળ્યો. મ્હારા હૃદયને આની બહુ અસર થઇ અને હૃદયનો એક અમકારો થઇ ગયો !

એટલામાં એચિંતો, છુતકપરથી એક ખદારી ઉઠ્યો કે "આહા ! કેવી મ્હોટી મચ્છી હતી ! એ હાથમાં આવી હોત, તો ખાવાની કેવી મઝાદ પડત !"

એ બિચારો, પેટનાજ વિચારથી એ માછલી તરફ જોઇ શક્યો અને આખી જળચર સૃષ્ટિનું પરમ સત્ય સમજતો ચૂક્યો.

આપણે છેક પેલા માછીમાર જેવા તો ન થવું જોઇએ. માણસ કંઇ કેવળ પશુ નથી; એનો આર્તમદ્દિ કેળવવાનો દાવો છે અને આર્તમક દૃષ્ટિ એટલે પૂર્ણ સત્યનું દર્શનજ આપણને સાચો આનંદ આપે છે. એજ આપણા જડ ચક્ષુનાં પડળ ઉઘાડી નાખે છે. મનુષ્ય અને જગતની વચ્ચે જે ઉડી મધુરતા વ્યાપેલી છે તે રસદૃષ્ટિ ઉઘડ્યા પછી આપણા સમજવામાં પુરેપુરી આવે છે !

આર્તમાનુભવમાં પણ આપણી જડ વાસનાઓજ નડે છે. એ વચમાં નડે છે તેથી પૂર્ણજ્ઞાન પણ નથી થતું બાકી થયા વગર રહે

નહીં. એજ વાસનાઓ પછી આપણને પાપ કરાવે છે અને આપણા અને આપણા લગવાનની વચમાં એ પાપનો પડદો અંતરાય રૂપ રહે છે.

પાપ એ કંઈ એકલું કમ નથી પણ મનની વૃત્તિ છે. એ જાણે આપણા જીવનના આદર્શ સંકુચિત કરી નાખે છે. સ્વાર્થ એજ જાણે સાચો આદર્શ હોય એવી ભ્રમણામાં આપણને રાખે છે અને પોતાનેજ માટે જીવન નિર્ગમન કરવાની ટેવમાં, એવા નાખે છે કે પછી આપણે છેક એકસવાયા, અતડા, અને અટુલા થઈ જઈએ છીએ.

તો હવે હું ફરી કહું છું કે માનવ સ્વભાવની લિખ લિખ પ્રકૃતિનું ખરું જ્ઞાન, પ્રેમભાવ વગર કદાપિ આવે એ મનથી અને કામ પણ દેશની સંસ્કૃતિનું માપ એ દેશે કેટલો ધનવૈભવ વધાર્યો છે કે કેટલી સત્તા પ્રાપ્ત કરી છે તે ઉપરથી નહીં પણ એની સંસ્થાઓમાં કેટલો મનુષ્યપ્રેમ અવિભાવ તે યાવ છે ઉપરથી થવું જોઈએ. દરેક દેશે, પહેલો અને છેલ્લો જવાળ, એકજ આપવાનો રહે છે કે લોકોને તહેને યંત્રો ગણ્યા હો કે આત્માઓ ગણ્યા હો ?

ઈતિહાસ કહે છે કે જે જે પ્રજાઓની પડતી થઈ છે તે તે પ્રજાઓએ, પોતાના જન સમુદાયને યંત્રવત ગણ્યા અને એમનામાં આત્માઓ છે, એ ન ગણ્યાયું તેજ અપવિત્રતાને લીધે એ આખી પ્રજાઓ અને સંસ્કૃતિઓ નાશ પામી છે. કહેવાતા લોકનાયકોએ, વ્યક્તિઓમાં રહેલી દિવ્યતાનો વિદ્રાસ ચયાં કરે એવી યોજનાઓ ન કરવાથી કેટલીએ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ મરી ગઈ.

આપણા વ્યક્તિજીવનના પૂર્ણવિકાસ માટે પણ એજ નિયમ છે. પૂર્ણવિકાસ કે ધાર્મિક જીવન કે લગવાનનો અનુભવ પણ સ્વાર્થની વાસનાઓનો શુરભો તોડવાથીજ થશે. આપણો આત્મા, આટલો અધો જગત તરફ આસક્ત છે તેનું કારણ એ છે કે એને જગત સાથે

અને માનવ સમાજ સાથે ઉંડી સગાઇ છે. ઢાઇને મરતું ગમતું નથી તેનું કારણ એ છે કે આ મહાન જગતનો સખંધ આપણને ઊઝવે ગમતો નથી. અને આ સખંધ પ્રેમને લઇને છે. એટલે આપણે સ્વાયંથી સાંકડા નહીં રહેતા પ્રેમ અને સ્વાયંત્યાગથી વસ્તારી અને વિશાળ થવું જોઇએ. આપણી પાસે જે કંઈ હિતમ છે તે બધાં ને માટે ખર્ચવામાંજ આપણે પૂણ્યવિકાસ થશે. સંસાર વધારે મોઢા કરવો હોય તો પ્રેમના અસંખ્ય તારાથી પૃથ્વી અને તારામંડળ સાથે ચાલો. આપણે જોડાઈ જઈએ, જગત દલકું હોત તો એનો સંગ આપણને ભટ્ટ કરત પણ આ તો આપણે આધ્યાત્મિક બાબતમાં બરોબરીએ છે. માણસ પણ આત્માના ગુણમાં બધાં આપણા જેવાંજ છે. પ્રેમ, સહકાર અને સેવાથી આપણે એક બીજાને વધારે પવિત્ર અને મહાન કરે! અણુવિકસી કળિયોને ખીલાવો, હજારો પાંખડીએ એના સુંદર કમળો ખીલી ઉઠશે.

વિજ્ઞાનની પ્રગતિને લીધે આજે આપણે જગતનું પૂણ્યપણું વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ અને જગત સાથેની આપણી એકતા પણ આપણી બુદ્ધિને વધારે સ્પષ્ટ થતી જાય છે પરંતુ કેવળ બુદ્ધિગમ્ય સખંધથી નહીં, પણ બુદ્ધિ અંતઃકરણ અને અંતરના સર્વ ભાવોથી આપણે જગતની એટલે લગવાનની સેવા કરો.

લકતજનો! આપણે, સ્વાયંમાં ભરાઈ રહ્યા હતા ત્યાં સુધી તો સેંકડોવાર મરતા હતા પરંતુ ન્યારથી સર્વની સાથે એક થઈને જીવીએ છીએ ત્યારથી તો મૃત્યુજ્ઞ મરી ગયું છે. અમરત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. સત્ય વસ્તુ મળવાથી હવે આનંદ પણ મળ્યો છે. જગતના હૃદયના ધબકારા સાથે ન્યારથી આપણું હૃદય ધબકવા માંડ્યું છે ત્યારથી તો મુક્તિ પણ મળી છે. હવે આપણે શું જોઈએ? આ સુંદર આનંદમય પ્રકૃતિ લાસ્ય નૃત્ય કરે છે સિવ સાથે છે. એમની લગ્નજયંતીના ઉત્સવમાં ચાલો આપણને એ બોલાવે છે!

સૃષ્ટિ સાન્દ્ય એટલેજ આપણાં હૃદયને હરણ કરવાની ચેષ્ટા એનો ખીજો કંઈ અર્થ નથી. જ્યાં જ્યાં એકાદ રંગની ઝલક હોય, ગીતનો કોઈ લય હોય, સ્વરપત્તિ લાવણ્ય હોય, ત્યાં ભગવાનના પ્રેમનો સંદેશો આવ્યો એમ સમજવું. અને એ સંદેશમાં હુકમ જેવું કશું નથી. પ્રેમ સાગર પ્રેમની માગણી કરે છે અને આનંદની ખાત્રી આપે છે.

આનંદ તો પ્રભુમયજીવન જીવવા માંડ્યા પછી રોજ મળે છે. પૃથ્વીપર લીકું ધાસ જવાઈ રહ્યું છે- વાદળમાં શુદ્ધ આસમાની રંગ છે ! વસંતઋતુ સ્વચ્છદે ખીલી ઉઠે છે ! કેમકે જોલે છે ! મોર ડળા કરે છે !

અને સંસાર પથ્ય કેવો મોહક છે ! સ્ત્રીઓ કેવી સુંદર છે ! પુરુષો કેવા બચ્ચ છે ! જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે લોકો કેટલી મહેનત કરે છે ! અશુભ સાથે કેવી લગાઈઓ ચાલી રહી છે ? ને લાલનો કંઈજ દિસેો એમને મળવાનો નથી એ લાલ પછાડી પેલા મહાત્માઓ, કેવા મરી છુટે છે ? આ બધું કેવું સુંદર, કેવું આનંદ દાયક છે ? ઓમ્ તત્સત !

જંતુદંડિ

વર્ષોની જૂની ટવને લઈ રહ્યા ટદાર જોવા પ્રભુ, ઉંચે બોમ વિષે તને; યુગ વીત્યા તોયે ન પત્તો મળ્યો
ક્યાં તું ગૂઢ રહી સુયોજન કરે આ વિશ્વનું: ત્યાં મળ્યું
તારું રયાનં દરિદ્ર ભૂમિ અતલે, ને નીચું જોવા ચહ્યું
ત્યારે નિષ્ફળતા અનેક યુગના સાતત્યથી ત્યાં મળી;
હાયાં તો ન કરોડરજ્જુ વળતી, ઉંચીજ દૃષ્ટિ રહી !
સરોદ

શ્રી-શૃંગ.

(પૃથ્વી)

તળેટી પરથી ચઢે મનુજ જેમ કે અદ્રિના
મહાન શિખરે, અને પ્રથમ તો ઉડી વેદના
રહે અનુભવી સુણી પ્રતિપળે થતી ગર્જના
વનેચરની, વા નિહાળી નિજ માર્ગમાં મૃત્યુના
કરાલ જડખાં સમી ઉડી ખીણો, રહી તોય જો
પથે અડગ તે ચઢે નજર શૃંગ પે ઠેરવી,
વિરૂપ સર દશ્ય ને વિવમ ડારતા તે રવો
ડુબે-ચખ ઉપા તણે રજની જેમ ફૂળી જતી.

અને મધુર તાજગી વિલસી રેતી ધીમે ધીમે,
થતી ક્ષિતિજ મોટી ને પથ જતો ઉચો જેમ તે
સુધામય રહે ઝરી વધતી શાન્તિ ત્યાં ચોદિશે-
અહું છવનનાં ચઢાણ કપરાં હું પે તેમ, જે
વહે શિખર કાળના પ્રતિ, નિહાળી તે કેમ હું
હૈં?—મરણ ના હશે શિખર શાન્તી શ્રી તણું?

રુનેહરશિરા

ગગનગામીઓને

(પૃથ્વી-સૌનેટ)

વધો ગિરિવરો ! વધો અમિત ઓમના પ્રાંતમાં;
મહાહૃદય વીધીને ગહનનું છુપા લેદને
લહી, ણની અવાક રતબધ, લયલીન એકાંતમાં
અકાળ ઉર કાળજ-ય વીસરો બધા ખેદને.
ભરેલ ગૃધિવી-ઉરે અગન સૂર્યદેવે દીધા
રહો સતત આપને ગગનને પથે પ્રેરતા
વધો નવલ તારકો નીરખતા નિગૂઢ સ્રીધા
અનંત જહીં જ્યોતિના ધન પ્રભાકરો વેરતા.

મહોત્તત સુધન્ય ક્યેય તમ, જ્યાં નરી શુભતા
લસે સ્ફટિકસંચયે, દ્રવી દ્રવી દયાભાવથી
ધરા પર વહાવતી પુનિત ગંગા પુણ્યવતા
સલે શુવન મંગલાર્ય તલગર્તમાંથી મથી,
મથી ગગનગામી ધાવ ગિરિઓ, રખેને બધે
સમુદ્રજળના જુવાળ ગળવા બધાંને વધે !

પૂજાલાલ

સાધકનું ભવિષ્ય-કથન

(ચિત્રલેખા દત્ત-સોનેટ)

શબ્દો માંહે મરલ મળી શકે સ્થાન ને કલ્પનાને
આદ્ય વસ્તો મહીં નિવસી શકે સાચી યા સાધુતા, તો
કોઈ વિશ્વે નવ કરી શકશે મારી નિર્માલ્ય વાતો;
ને તારો એ અપયશ ન હશે લાગ્યને કોઈ પાને.
પામ્યો મારો પ્રણય તુજ મહીં હોય સિદ્ધધર્મતાને,
જેવી રીતે તુજ નિરતિ-જળે દીસતો એ નહાતો,
હૈયા કેરા સુતતુ સદનમાં ના વધારે સમાતો !
રૂહેશું બન્ને સ્મૃતિ મહીં જગની તો, જમાને જમાને.

આ ઉચ્ચારો અગર કથનમાં ને હશે તથ્ય કાંઈ,
દીસે જેવું ભવન તણી મહીં સ્વપ્નથી ભિન્ન એવા
તો દે, પ્રાણેશ્વરિ અયિ ! મુજને સાથ સાથે કહેવાઃ
કે સર્જેલું તુજ પણ્ય મિયે, બોલીને તેમ ગાઈ,
આપે તુંથી અગર નિકટમાં, ચારણે આ તહારા
રૂહેશે પ્રેરી હૃદય હૃદયમાં સાચી સંગીત-ધારા !

—પતીલ

ખિલિપત્ર

અનંત પટ વિસ્તરે, નયન સન્મુખે કાલની
 અતાગ ધુલિનો, દિગંત દગ દોટ મૂકી વળે,
 ક્યે પથ પળું? હરં પ્રથમ દર્શને વિશ્વના,
 અડે નયન આપના પુનિત પાય એવે, પિતા!
 ધરી હૃદય મધ્ય આગળ ધપંત એ પાય, હું
 દહિં હગમગંત પાય અનુગામી શો, વિશ્વની
 મહા ભુલભુલામણી મહીં, કૃતાંત કેરી તહીં
 કરાલ વિષકૂંક આહ પદપકિત ભૂસી વહી.
 દિગંત પદપકિતની વિરલ રકિતમા, સંધિકા
 સહે વિલય પામતી, નિરખું હુમ્ત થાતી કલા.
 વહે હૃદય શોકનિર્ઝર, નિહાળી રે! નિષ્ફલા
 જામાં દરદ હુઝ હાથ તણી વ્યથા એઠા, પિતા!
 તહા અતલ શોકગર્વ, રવહીન ખેસું જઈ,
 વિલોકી વિશ્લ વ્યથા, પરમ શાન્તિ શોધું કચહીં!

અરે! સ્મરણકોતરે ઝરણુ છંદગીનું વહી,
 કરે પ્રકટ શોકપૂર્ણ સ્મૃતિ રમ્યની માધુરી.
 વિનમ્ર હૃદયે સ્મરું શિવસખા પિતા સૌમ્યની
 ઘડેલ શ્રમ લૈ ચિરંજીવ કલાકૃતિ છંદગી
 કલાધર પિતા તમે જીવનજંગ બૂઝ્યા, કરી
 સુદૂર કળદૈન્ય, કૂપ તણ, પંથ બુદ્ધો ચહી.
 મુખે મધુર ગીત ને નયન રમ્ય રંગે ભરી,
 તમે સ્વર, સ્વરૂપ સાથ ચિરકાળ મૈત્રી કરી.

પરંતુ જવ આયુની ગતિ સવેગ આગે વધી,
 ડુખાવી શિવભક્તિગંગ, મરિતા કલાશોખની.
 કલાપ્રિય તણી તૃપાતુર, અશાન્ત, રાગે ભરી
 અતૃપ્ત સહુ વાસના વિરલ ભક્તિયોગે શમી
 પિતા ! જર્વનિકા ઢળી અમલ જીવનાન્તે, શુભા,
 તમે રવિ સમા વિહુપ્ત યુગસાધ્યરંગે થયા.

કર્કં રમરણુ થાં પિતા, ગુણ અગણ્ય ઓ આપના !
 તમે મૃદુલ નેહને મૃતર તાંતણે કૈંકના
 કુદુંભિજનતા વિલકત ઉરને હતા ગુંથતા.
 તમે મધુર સાન્તવને હૃદય ઠારતા, ભાવિના
 પથે વિકટ કૈંકના બની મુમિત્ર સાથે જતા,
 તમે વિવશતા હતા વિરલ મંત્રદાતા સખા,
 ન કીધ ગણનાજ મેં જીવનની, ન કાને કદી
 ધર્યાં વચન, માત્ર બુદ્ધિમદ્ભાં ઉપેક્ષા કરી.
 તમે અવર મિત્ર તે ન મુજ મિત્ર કેમે થયા.
 નિહાળી નજરે અરે ! 'ઝરણુ આપ હૈયા તણું
 બની તરલ આપને અવગણી જતું' કે દિશા,
 તમે વ્યથિત, મૂક, એકલ ઉરે સહી વેદના.
 પરંતુ નવ મૂઢને સુલભ વસ્તુનું મૂઢ્ય રે !
 કશીજ હર ખોટની અપ્રુટ જ્યાં લગી કોષ રે !

વિનમ્ર ઉર, શાન્ત, ને સહુનશીલ હૈયે રહ્યા
 પિતા ! સમસમી ન કિન્તુ વદને ધરી દીનતા,
 તમે સ્મિત ધરી ફરી મધુરભાષી સદ્કારતા
 મને વિદ્વજને, અરે ! અક્ષ્ણ ભારી વિદ્યાકલા
 તમે સક્ષ્ણ માનતા, અમર આશની મૂર્તિશા.
 પ્રપુલ્લ સહુકારની મધુર મંજરી મહોરતા.

અપૂર્ણ તમ સ્વપ્નની પરમ ત્રિધિ રે ! પુત્રમાં
તમે નવ નિહાળી, માત્ર નિરખી યુવાની તણી
પ્રચંડ જડ અંધ છોળ મદ બુદ્ધિદાસત્વની,
છતાં ન ઉર આશદીપશિખ અંખવાણી કદી ?
અકલ્પ્ય અમને પિતા, અડગ મુગ્ધશ્રદ્ધા મતિ,
મહીં ઉરપટે ગતિ અચક્ષ આલગંગા તણી.

દામા, પ્રિય પિતા, દામા, અધિક નેહની એ દશા,
કરે અળળને ગણી સળળ ભૂલ આવી સદા.

પિતા ! ત્રિવિધ વેદના અચ્છ શંભુને જે શમી,
નિરંજન મહીં ડુખી સકળ વ્યંજના, સૂરતા
મળી મહદ ચેતના શહુ, વિચારતાં સન્મુખે
દિગંત પદપદ્મનાં કનકવર્ણ પર્ણો લસે
હતાં બહિર, અંતરે પદ થયાં પિતાજી. સ્થિત
થયું હૃદયને ઉગ્યાં કમળપુષ્પ કુણા અહો !
વૃથા નયનવાટ કેા દિ' અવ અશ્રિમાલા વહે,
સદા ઉર શમી પિતા, ચરણપુષ્પ સીંચી રહે.
અને હૃદય અકિતા ચરણરેખ હાવાં, પિતા !
સદા પ્રમૃતિ, માનુષી જીવનની અનેરી કલા
કરે સ્ફુટ, ઘરે નવાં આવનવાં સ્વરૂપો, કદા
કથા કવિત કે' કથે, મુજ મુલાગ્ય માનું તદા.
પ્રતાપ તવ, આ પ્રસાદ તવ, આપ પાયે સદા,
સમર્પું શિશુગીતડાં મુજ બસૂર હયાતણાં.

દુર્ગેશ શુક્લ.

ભાભીની ચુંદડી

ભાભી, ત્હારી ચુંદડી !
ઉડે ફાગણ રંગમાં પુલ પુલાતી રે !
ભાભી ત્હારી ચુંદડી !

ફાગણના એને રંગ પુલાવે
જોખનમાં એને જોમ જૂલાવે
મહારા વીરાતે ભમરાની જોમ જૂલાવે રે !....
ભાભી ત્હારી ચુંદડી !

કોઇંદી જૂલતી પુલ હીંગોળે
કોઇંદી લાલ લોચનીયાં ચોળે
વહેણ ગંગાને જીમનાંના જોગવે જોડે રે !....
ભાભી ત્હારી ચુંદડી !

ચગતી ચાંદનીમાં સાહેલી સાથે
જીવનની મીઠી જખના ગાતે
કેવી જોડે છટાઓના સારશી માઝમરાતે રે !
ભાભી ત્હારી ચુંદડી !

બેરી અનેરી એકાંતને ખૂલે,
ચોળાતી રોળાતી જોડેને ખૂડે,
બેલાં હોયાંની ગંગાના બોડાપૂરે !...
ભાભી ત્હારી ચુંદડી !

રમણિક અરાલવાળા

ભગી ઉધા રે!

['મૂઠા આઠ રે બહરિયાં સાવન કી' - લય]

ભગી ઉધા રે! સપ્તિ! મનમોહનની.

મોહનની: ઉરસોહનની

ભગી.

આલી રજની કાળપત્રેલી: આવી ઉધા: રંગત રેલી:

અળકે જ્યોત સુલોચનની

ભગી.

પદ્મશું હૈયું કેવું પ્રપુલ્લે: પ્રીતિજોલે મધુરું મૂલે:

કેવી કલા રસલોહનની

ભગી.

ઉરની તન્ત્રી સાવન છેડે: રંગે રમવા મુજને તેડે:

લીલા હુ.ખ વિમોચનની

ભગી.

મૂળજીભાઈ પી. શાહ

અખંડ ચિત્ર

વસંત તિલકા

રૂપે ભરી જવનિકા ચળકી રહે છે !

ધન્દુ વધૂવદનશો મલકી રહે છે !

આકાશ સ્વચ્છતમ છે, નથી તારલાશુ !

અજો નથી નજરમાં ચડતાં નગો શું !

પક્ષી નથી ક્ષિતિજમાં ઉડતું જણાતું !

ના ગાન રંગ વિષયો થકી ઊભરાતું !

પંથો નથી, પથિક વા નથી અન્દ્રવિણ !

મૂળી પડી નલ અનંતની રમ્ય બીન !

એવા અખંડિત અદર્શન ચિત્રને હું !

ખંડિત કાં કરી રહું ઇહ શબ્દખંડે ?

મોહિનીચંદ્ર

માં માં કરતી, ધૂળના ગોટેગોટ ઉડાડતી, ગામની પાદરે ઉમેલાં
દુલ્હામાં રહેતાં પડીઓ અને મેરલાઓના કેકારવને જગાડતી, તાઉ-
છની મોઠર, ભોતભોતાં તો ગામ છોડી દૂર દૂર ચાલી ગઇ. આ
બધું જાણે સ્વપ્ન હોય, તેમ અનિલ ભોધ રહેા.

ત્યાર પછી શિરીષ બાબુ બોલ્યા “ નારાયણ ! નારાયણ ! અનિલ
બાબુ ! આ બધું શું છે ? ”

અને શિરીષ બાબુના શબ્દોએ જાણે અનિલની સમાધિ તોડી.
તે સ્વસ્થ થયો. તેને લાગ્યું—હમણાં સુધી જે કંઈ બની ગયું તે સ્વપ્ન
હતું, તેમા લાગ તેનાર અનિલ પણ સ્વપ્ન જગતનોજ કાંઈ માનવી
હતો; અત તે સ્વપ્ન ‘ ઇન્દ્રિયિન્દ્રિય થયું છે. હવેજ તે જાગતા-
વશ્યામાં આવ્યો છે.

“ ઓહ ! શિરીષ બાબુ ! ચાલો. ચાલો રાધા ! જન્મવાની
તૈયારી કરો. મોકું થાય છે. રાત રાતનું કામ કરે છે. અને રાધા...
નહાવા માટે....આપ નહાશોને ? ” શિરીષ બાબુ તરફ ફરી અનિલે
પૂછ્યું.

“ હા, અનિલ બાબુ !...શોભાને કેમ છે ?

“ હીક છે...ચિંતા કરવા જેવું તો ખોસ નથી....આપ કપડાં
ઉતારો.”

“ હા. ચાલો.” એમ કહી, કપડાં ઉતારતાં તેઓ, અનિલ સાથે
વચલી ઓરડીમાં આવ્યા. જે આટલા ઉપર થોડા વખત પહેલાંજ
તાઉછ બિરાજેલા હતા તેનાં ઉપર શિરીષ બાબુ બેઠા.

અનિલ ગરમ પાણી કરવાની સૂચના આપવા રસોડા
બહી ગયો.

“અનિલ બાળુ !” રાધા બોલી—

“રાધા.”

“ધ્રુવરની કૃપા થઈ કે, બહુ પતી ગયું અને તાઉજ ચાલ્યાં ગયા.” રાધા બોલી.

રાધા શું કહેવા માગતી હતી અનિલ સમજી ગયો.

“હા, રાધા ધ્રુવરે લાજ રાખી. તાઉજ શોભાને બળબળીથી લઈ ગયા હોત તો હુતો મારું મોહું પણ ખતાડવા લાયક ન રહ્યો હોત. પણ અને શું થઈ ગયું હતું તે વખતે કે એક રાજડ પણ બોલી શક્યો નહિં !”

“મને પણ તેજ યતું હતું કે તમે કેમ સાવ મૂંગા થઈ ગયા છો ?” રાધા બોલી.

“ચાલો...” અનિલે કહ્યું. વધુ તે બોલ્યો નહીં, બોલી શક્યો નહિ.

“રાધારાની” ગોવિંદ મહારાજે હાથમાં હુકો લઈ, પીતા પીતાંજ કહ્યું. “ગરમ પાણી થઈ ગયું માં”

“એ ચાપ છે, હમણાં થયું.”

“જાતે, જાતે” કહી તેઓ વચલી ઓરડી તરફ ગયા. ત્યાં જ હુકો પીતાં પીતાં બોલ્યા:—

“સ્નાન કરશો ને ?”

“હા જી ક્યાં આવું ?”

ગોવિંદ મહારાજ ચિરીય બાણુને, જવારનાં ડાંઢાથી બનાવેલી એક તાનીથી, ઉપરથી ખુલેલી એવી ઝુંપડીમાં લઈ ગયા.

“હમણાં પાણી લાવું છું.”

“હુંજ લઈ આવું.”

“વાહરે!”-એમ કહી ગોવિંદા મહારાજ પાણી લેવા રસોડા તરફ વળ્યા, ત્યાં તો રાધાજી પાણીની બાલદી લઈ આવતી દેખાઈ.

“લાવ, માં, હું મૂકી દઉં” ગોવિંદા મહારાજ જોડ્યા.

“તમે નહિં ઉપાડી શકો” રાધા જોડી

“હા. હા. હું નહીં ઉપાડી શકું. ત્યારેજ તો રામજીએ આવું લઈ જવું શરીર બનાવ્યું છે. લાવ માં લાવ” અને તેમ કહી તેમણે રાધાના હાથમાં પાણીની બાલદી લઈ લીધી.

નારાયણ, નારાયણનો જપ જપતા; પોતાની શિખાં ઉપર હાથ ફેરવતા, શિરિયે બાણુ સ્નાન કરતા રહ્યા. ન્હાયા પછી મંદિરમાં જતાં જતાં તે જોડ્યા “અનિલ બાણુ! ધન્ય છે તમારા મિત્રો-ને કે આવી પવિત્ર જગ્યા તેમને રહેવા મળી છે. ગર્ભા મૈયા વહેતાં હોય, પાસેજ દેવાદિદેવ મહાદેવનું મંદિર હોય, પછી જીવનમાં શું જીએ? ચાલો કંઈ પૂજન કરી આવું?”

“ભાગ્યે” અનિલે કહ્યું.

આ બાણુ અનિલ શોભાના પતંગ ઉપર બેઠો અને ગહન વિચારમાં તસ્લીન યદ્ય ગયો. સાંજ સુધીમાં શોભાની તખીયતમાં ધણો સુધારો થયો હતો, ત્યાં આ તાઉજી આસમાનમાંથી આવી ટપક્યા? ન આવ્યા હોત તો? અને પાછા લડી ઝગડી, શોભાની તખીયત બગાડી ચાલ્યા ગયા તેને પોતાની જાત ઉપર ક્રોધ આવવા લાગ્યો. શા માટે, તે તાઉજી સામે સાવ નિર્માલ્ય જેવો યદ્ય ગયો હતો? તાઉજીને સાફ સાફ શાં માટે ન સંભળાવી દીધું કે તાઉજી બસ કરો. શોભાની સ્થિતિ હજી નાજુક છે. તે તમારી સાથે નહીં આવી શકે, કોઈ પણ સંજોગોમાં હું તેને નહીં આવવા દઉં. તમે તેની સામે એક પણ એવી વાત ન કરશો કે જેથી તે ઉશ્કેરાઈ જાય અને આ બધાં વિચારો મગજમાં હોવા છતાં, તાઉજી સમક્ષ તે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શક્યો ન હતો. મુંગો મુંગો જે કંઈ પણ

તાઉં છૂટેલા હતા અને કરતા હતા તે સાંભળેલો હતો અને જોતો હતો. છેલ્લી ઘડીએ તેના અંતરાત્માએ જો જોર ન ક્યું હોત તે કદાચ તાઉં શોભાને મોટરમાં નાખી લઇ પછી ગયા હોત, અને એમ થયું હોત તો શિરિષ બાબુને તે શું મોહું ખતાવત ?

એલામાંજ શોભા ચીસ પાડી ઉઠી—

“હું નહીં જાઉં, મારે નેંધી જવું”

અનિલે શોભાનું માથું દાબ્યું અને કહ્યું.

“ઉંઘી જાઓ”

આ શબ્દોએ અનિલનું હૃદય વીંધી નાખ્યું.

જ્યારે કરુણા અંદર આવી ત્યારે અનિલ શોભા પાસે બેસી તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવી રહ્યો હતો. “અનિલ બાબુ ! શિરિષ બાબુને અને ગોવિંદ મહારાજને જમાડી લઇએ છીએ, તમો પછીથી જમશો.”

“હા” અનિલે કહ્યું.

કરુણાને જોતાં તેને થયું કરુણા એ શું ધાયું હશે ? અનિલ બાબુ અહીંને વખતે આજા ડરપોક અને પોચા છે ? અને એ વિચાર આવતાં અનિલનું વદન વિવલ થઇ ગયું.

જમતાં જમતાં, શિરિષ બાબુ અને ગોવિંદ મહારાજ વચ્ચે દોસ્તી જમવા મંડી.

“શું આ ધામ છે ? શું સુદર આ જગ્યા છે ?”, શિરિષ બાબુ પોતા, “હાસ્તે પડ્યા છીએ મહાદેવ બાબાના શરણમાં.” ગોવિંદ મહારાજે હાથનો લટકો કરી મુખમાં કાળીઓ નાખી કહ્યું.

“અહીં ધમંશાળા, જમંશાળા નથી ?” “ના, તે મારેજ તે હું આજ સવારે કેવર સાથ મુજનસિંગને ત્યાં ગયેલો.”

“મુજનસિંગ કોણ ?”

“કેમ ન ઓળખ્યા ? એને અમારા ગામના હાકર સાથે, અહીંથી જે કાશ દૂર જે ગામકું છે લખમીપુર તેના જમીનદાર બાણુ હા, બલા છે, ભગત માણસ છે અને તેથી તેમની પાસે ગયેલો ”

“હા”

“જમીને મેં તો કહ્યું—અન્નાતા ! પરથી-પાથ તમે ધણી જો. એ મહાદેવજીના સુંદર મંદિર પાસે એક ધરમશાળા બની ગયે તો જમીનદાર બાણુનું નામ અમર ચંદ્ર ગયું”

“પછી ?”

“પછી શું ?” હાકરલાલ બોલ્યા. “ગોવિંદ મહારાજ ! તમારી મરજી એ આપણી મરજી એમાં મોટી વાત શી ? પણ મહારાજ અર્ધો ભાગ હું આપું, અર્ધો ભાગ આપે ગામકું.”

“હા.”

“મેં કહ્યું-ધણી ખમા બાણુને, પણ ગામ તો ગરીબ છે, ને તમે તો માવતર છો. આપ ગામ પાસેથી અધું લ્યો તો ગામને શરમ લાગે, ગામથી ચોથા ભાગજ લ્યો.”

“હા.”

“પછી શું ?” હાકરસાખ કહે, ગોવિંદ મહારાજ ! તમે ગંજાન-ના છો, હું, બહે ત્યારે આવતે વખે ધરમશાળા પછી શું ?”

“વાહ વાહ” શિરીય બાણુ બોલી ઉઠ્યા, “તો આવને વખે ધરમશાળા ચંદ્ર જશે નહિ ?”

“હા જુઓ રામજીની માયા છે.”

ભોજન કરી, હાથ ધોઈ બન્ને વૃદ્ધો વચલીં ઓરડીમાં આવી ખાટલી ઉપર બેઠા. હુકકામાં તમાકુ ભરી, ગોવિંદ મહારાજ શુક ગુલાવવા લાગ્યા.

ચોડી વાર પછી અનિલ શિરીષ બાણુ પામે આન્યો બનને જમ્યુ શોભાના ઓરડા તરફ ચાલ્યા આવતાં આવતાં અનિલે તાઉ-જના આવવાની, શોભાને બજારબરીથી સાથે લઇ જવાની; અને છેવટે માંડમાંડ એમને રોટ્ટી શક્યા તે બધીય વાત અથથી ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી. શોભાના ઓરડામાં બનને આન્યા, ત્યારે કરુણા ત્યાંજ બેઠી હતી

“અનિલ બાણુ!” તે બોલી.

અનિલે કરુણા સામે જોયું

“જમવા આવો છો કે ?

“હા. શિરીષ બાણુ! અહીં બેસો છોને તમે ?”

“બલે”

અને બ્યારે અનિલ અને કરુણા રસોડા તરફ ચાલતા ચલા, ત્યારે શિરીષ બાણુએ શોભાના વિકૃત ચહેરા બહુ દષ્ટિ નાખી અને એમના મુખથી વેદનાયુક્ત શબ્દો સરી પડ્યા

“નારાયણ! નારાયણ ! !”

“જમતાં જમતાં કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિં. અનિલનું મન-વદન આજે મ્હાન દેખાતાં હતાં કરુણા પણ પેતાનાજ વિચારોમાં એટલી જામત હતી કે તેણે પણ કંઈ વાર્તાલાપ કરવાની ઇતેજરી બતાવી નહિં. આણુંવ વાતાવરણ ગંભીર થઇ ગયું

ચોડીવાર પછી રાધા બોલી.

“કંઈ આણું અનિલ બાણુ !”

“નહી, બસ” અનિલે કહ્યું ?

“કેમ ? ભુખ નથી ?”

“ના.”

જન્મ પછી, જ્યારે બધા રસોડા બહાર નિહાળ્યા ત્યારે સાડા અઘારનો સુમાર થયો હશે. અનિલે જ્યારે જોયું કે શિરીષ બાળુ અને ગોવિંદા મહારાજ શોભાના ઓરડામાં બેઠા ધીમે ધીમે વાર્તાલાપમાં મશગુલ છે, ત્યારે તે ગંગાના તટે આલ્થો ગયો.

કરુણા વચલા ઓરડાના ખાટલામાં આવીને પડી. દિવસ આખાના ચાકથી; તાલિજના વ્યવહારથી થયેલ માનસિક સંતાપ અને વ્યગ્રતાથી, કરુણા લોથપોથ યથ ગથ હતી. આવે માનસિક સંતાપ તથા સંઘર્ષ તેણે હજુ સુધી અનુભવેલ નહીં.

ખાટલામાં પડ્યા પડ્યાજ તેણે બારીમાંથી વાસણુ ધસવાનો અવાજ સંભળ્યો. તે ઉડી અને નહાવાની ઓરડી તરફ ચાલી. પાસેજ રાધા વાસણુ ઉટકી રહી હતી.

"આ શું કરો છો છુછુ?" કરુણાએ પૂછ્યું.

"કંઈ નહીં."

"કંઈ નહીં? તમે વાસણુ ઉટકો છો?"

"હા. કેમ?"

"કેમ? કોઈ નોકર આકર ઘરમાં નથી?"

"ગામમાં નોકર આકરની શી જરૂરાત? એન, એ તો રોજ ધસુ છું, આજ કંઈ નવું નથી"

"અને છતાં, તમે મને બોલાવી પણ નહિં?"

"વાહરે! એમાં વળી, બોલાવવાનું શું હતું?"

"તે મને ભુલું ગણવાની..."

"નારે ના, એમાં ભુલ ગણવાની..."

"કેમ નહીં? તમે એકલાજ આ બધું કરો એ ન ચાલે."

અને તેમ કહી કરુણા વાસણુ ધસવા બેસી ગઇ.

“તમે નહીંજ માનો?” રાધા બોલી, “તમે કાંઈ દિવસ....”

“હા. હા એમ શા માટે કાંઈ દિવસ વાસણ ધરીએ? એમ કહેવા માગો છો ને?”

ખરી વાત છે. અમે ઘેર કાંઈ કાંઈ દિવસ વાસણ ઉટકતાં નથી. રાધિતાં પણ નથી... બધું.....”

“મારા સમ...તમે શું બોલો છો? હું એમ નથી કતી.”

“ભલે, ભલે, તેમ તમે ન કહો, પણ લોકો તો તેમ કહે છે ને.”

“લોકોની મંતે પડી નથી,” રાધા બોલી, “પણ મને શરમ લાગે છે કે...”

“શરમ તમનેજ લાગે, મને નહીં લાગતી હોય, કે તમે બધું કામ કર્યા કરો અને હું....”

“હીક, હીક ચાલો હશે,” અને તેમ કહી રાધાએ પાણીની બાલદી આગળ ધરી કહ્યું, “તમે વાસણને ધુઓ, હું ધમું છું.”

“વાર” કહી, કર્ણા કામ કરવા લાગી. પણ આ કામ કરવામાં તે અવ્યસ્ત તો ન હતીજ; એટલે જે કૌશલ્યથી કદાચ રાધાએ આ કામ કર્યું હોત, તે તે દાખરી રાકી નહીં. પવાલે પવાલે, બાલદીમાંથી પાણી લઈ, એક એક વાસણ ઉપર નાખતી, અને એક વાસણ પાછળ ચારથી પાંચ પવાલાં પાણી વપરાતું. તેની સાડી અને પાલક બીજાં ગદાં અને વાળોની લટો ખસી મોઢા અને આંખો ઉપર આવી ગઈ. ઝાઝામાં ફરી પવન પણ જોરથી ધુંકાયો એટલે વારવાર વાળોને ઠીક કરવા છતાં પણ તેઓ દોડીને તેના મુખ અને આંખો પર છવાઈ જતા. વાળો ઠીક કરવા, કે વાસણ ધોવાં, એ બે કાર્યોમાં કર્ણા મુઝાઈ ગઈ. કર્ણાની આ મુઝવણ રાધા કળી ગઈ.

“હા.”

કરુણાએ હસતાં હસતાં તેના તરફ જોયું:—

“એક કામ કરશો ?”

“હા.”

“પયારી કરી નાખો.”

“આ કરી લઉં.”

“નહીં; હું કરી નાખીશ.”

ચોડાંજ વાસણો બાકી રહી ગયાં ત્યારે કરુણાએ પૂછ્યું:

“પયારી કેવી રીતે કરવાની છે, બોલો.”

“શોભાના ઓરડામાં આપણી; અને વચલા ઓરડામાં શિરીષ બાણુ અને ગોવિંદા મહારાજની.”

“ભલે.”

કરુણાએ હાથ ધોઈ લુઝી નાખ્યા અને વચલા ઓરડામાં પયારી કરી શોભાના ઓરડામાં આવી. શિરીષ બાણુ શોભા પાસે; એક વરસા સ્ટૂલ ઉપર બેઠા હતા અને તેમની પાસેજ જમીન ઉપર બેઠેલા ગોવિંદા મહારાજ, ધર્મ શાસ્ત્રોની વાતમાં મગ્ન થતા હતા.

x

પયારી કર્યા બાદ કરુણાએ બહાર આવીને પૂછ્યું:—

“આવો હો ને છુછ !”

“એ આવી. હજુ પાણીનો ઘોડો ભરવાનો છે. તે ભરીને આવું.”

કરુણાએ પયારીમાં લ'બાળ્યું. અનિલ બાણુ અંદર ન હતા; આમતેમ ફરતા હશે. દિવસ આખાના થાકથી થાકેલી તે પયારીમાં પડી, તેને ઉંઘ આવી નહીં. સંધ્યાથી આટલી મોટી રાત સુધીના તમામ બનાવો તેની દષ્ટિ સામે આવી ને ખરા થયા. અનિલ બાણુ અને પોતે-બન્ને ફરવા ગયાં હતાં, ત્યાં તાઉછની મોટર આવી. અનિલ બાણુ વાતોમાં રોકાયા અને પોતે એકલી ઘર તરફ ચાલી નિકળી.

હતાં તે પોતાની લાગણીઓ ઉપર વિજય મેળવી રાક્યો નહીં.

તેને યયું; કંઈલા અહીં આવે અને બન્ને.....

ત્યાં એકાએક ઘડો ભરાતો હોય એવો અવાજ આવ્યો અને ત્યાર પછી તેના કાનો ઉપર મધુર શબ્દ પડ્યા.

“ અનિલ બાપુ કે ? ”

“ હા રાધા કે ? ”

“ શું કરો છો ? ”

“ બેઠો છું. તમે શું કરો છો ? ”

“ ઘડો ભરું છું કેમ ? સતું નથી ? ”

“ ના છ હિંધ આવવી નથી ”

“ કેમ ? ”

“ બસ.....આવો છો ? ”

“ આવું. ” રાધા બેસી.

પણ બોલ્યા પછી તેને ક્ષોભ થયો. રાત્રિના બાર વાગે ન્યારે સમયે આપ્તું વિશ્વ શૂનું છે. તે અનિલ પ્રસે નવ. ? એક તેના નેત્રી વિધવા મુવતી માટે એ યોગ્ય છે ?

ઘડો મુકી તે રિલા તરફ ચાલવા લાગી. થોડી વાર વિચાર કરતી ઉભી. પાછી ફરી. પાછી તટ તરફ ચાલવા લાગી.

અનિલે નેયું રાધા સામે ઉભી છે.

“ રાધા ! આવો ને ? ”

રાધા ત્યાં ચાલી ગઇ.

“ બેસો ”

રાધા બેસી ગઇ.

પણ શું બોલતું તે રાધાને સજયું નહીં. રાધાને એકાએક પોતાનું પૂર્વ કવન સાંભરી આવ્યું. તેજ આ અનિલ બાપુ જેમને તે ચાહતી હતી; ચાહે છે. આજે તેજ અનિલ બાપુ સામે બેઠા છે. રાત્રીના આ વખતે; આ શૂન્ય નિર્જન સ્થળે, કલકલ કરતી

મંગાના સાન્નિધ્યમાં તે અનિલ પાસે બેઠી છે. યુગ યુગથી સાચવી રાખેલું ચૌવન-તેની બધીય લાગસા અને પિપાસા તેની સામે મૂર્તિમંત થઈને બળે આવી ઉભી.

અનિલને લાગ્યું રાધા મુગ્ધ છે કેમ ? રાધાએ પોતાની તમામ શક્તિ આ મુગ્ધરીને રોડી રાખવામાં લગાડી દીધી.

“રાધા” ઉવટે મૈત્ર તોડતાં અનિલ બોલ્યો.

પણ રાધા કંઈ પણ બોલી નહી. “તે દિવસની વાત યાદ છે ?” અનિલે પૂછ્યું.

તો યે રાધા કંઈ બોલી નહિ. “તમે તો બળે શું શું વિચાર્યું” હશે કે આ અનિલ બાળુ પણ ગમખના છે; રાત્રે જમવા આવવાનું કહી, જમ્યા વગરજ જતા રહ્યા. તમે તો તમારા મનમાં અનેક ગાળો દીધી હશે. નહીં વાદ ?”

તો પણ રાધા ચૂપ રહી.

“પણ તમે મારી જમ્યાએ હોત તો કદાચ મને કહેવા પણ ન આવત. ‘હું તો એટલો સારો કે તમને કહેવા પણ આવ્યો. તમે તો મોઢું બતાવ્યા વગરજ પગાયન કરી ગયા હોત, નહીં ?”

આ શબ્દોએ રાધાના હૃદયને વીંધી નાખ્યું. એકાએક તેની આંખોમાંથી પાણીની ધારાએ વહેવા લાગી.

“અરે ? તમે રડો છો ?” અનિલ રાધા પાસે આવીને બોલ્યો.

“કેમ ? શું થયું ? માહું લાગ્યું ?” અનિલે રાધાના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું.

પણ છતાંય રાધા રડતી રહી. “આ બધું કશું તે તમારું મન દુભવવા નહી. હું રાધા.”

“હું ક્યાં તેમ કહું છું.” ઉવટે રાધા બોલી; પણ તેનાં અંત્ર રોષાણું નહી.

અનિલને લાગ્યું વધુ બોલવું ગોચ નથી. તેમજ, તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી અનિલ મૂંગો બેસી રહ્યો.

રાધા પણ મુંગી બેસી રહી. તેને થોડી વાર પછી થયું—આ રથળ—આ સમય—સદેવને માટે તેમજ આમજ રહે તો ?

પછી એકએક લગ્ન અને સરમે મન ઘેરી લીધું. તેને થયું. આ શું ?

એકએક તે બોલી:—

“અનિલ બાપુ !”

“હં”

“મોહું” થઈ ગયું છે. ચાલો. સુષ્ઠ જાઓ.”

“ચાલો” અનિલે કહ્યું.

રાધા પણ ઉઠી.

બન્ને જથ્થે શોભાના ઓરડા તરફ ચાલ્યા. કૃષ્ણા ઊંઘી ગઈ હતી. શોભાના ખાટલા પાસે આવીને તેણે જોયું કે તે પણ ઊઘી ગઈ છે.

તેણે ધ્રુવરો હાથ જોડીને કહ્યું—દેવ ! આ ત્હારી દયાનું ફળ છે કે શોભાને ઠીક છે.” પછી તેણે પોતાની પથારીમાં ભંગાવ્યું.

કૃષ્ણા શોભાના ખાટલા પાસેજ પથારીમાં સૂતી હતી. તેની પાસેની પથારીમાં રાધા સૂતી હતી. તેની પથારીથી રહેજ દુર તેની પથારી હતી.

પથારીમાં બેસી, પ્રાર્થના કરી; અનિલ પથારીમાં પડ્યો. પાસે પાસે જુદી જુદી પથારીમાં પડેલ બે વ્યક્તિઓના હૃદયોમાં કેવું તોફાન જામ્યું હતું ? પણ એ તોફાનમાં ધ્યેયો સાથ જુદા હતા, કદાચ કારણે પણ.

હેવટે રાધા ઊંઘી ગઈ. પોતાના હૃદયની તમામ બિમ્બોને દયાવી દઈ, મનમાં ને મનમાં સમનુ રથળ કરતી, સમાયણીની ઓપાઈઓને પોતાની મદદે ધાવાની પ્રાર્થના કરતી અતે રાધા નિદ્રાની મીઠી ગોદમાં સુઈ ગઈ.

પણ અનિલને ઊંઘ ન આવી. આવું તોફાન હૃદયમાં આ પહેલાં સુદલ તેણે આજ પહેલાં અનુભવેલું નહીં. આજ સુધી તે એક વિદ્યાર્થી તરીકે રહ્યો હતો. ગામડાનો છોકરો તેણે, સહેરમાં, કાકાને

ત્યાં પ્રથમ અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ત્યાં શોભા માટે તેના હૃદયમાં લાગણી જાગી હતી પણ તે લાગણી વિશુદ્ધ રહેતી હતી. શોભા માટે તે ગમે તે કરવા તૈયાર હતો; ગમે તે બોલે શોભાને તે સુખી કરવા ચાહતો હતો અને ત્યાર પછી એક બીજા પ્રકારની લાગણી જન્મી હતી કંઈના માટે. કંઈના માટે તેના હૃદયમાં કેવી લાગણીઓ છે ? તેનું પૃથક કરણ તે કરવા લાગ્યો. કાલેજમાં આવતાંજ કરણ સાથે મિત્રતા થઈ. બંને સાથેજ કાલેજે આવતાં જતાં અને રાતનાં બાર બાર વાગ્યા સુધી સાથેજ વાંચતા પણ આજ સુધી કંઈના તરફ કેવી લાગણી છે તે વિચારવાનો તેને વખત નહતો મળ્યો.

તેને તે રાત યાદ આવી. ધનધોર અધારી રાત્રિ હતી. શરદીના દિવસો હતા. કંઈના પોતાના ઓરડામાં સુતી હતી. શોભાને ત્યાંથી મોડો આવી, કંઈનાને ત્યાંજ તે સુવાનો હતો. તેને ઉંઘ ન આવી. ઉંઘે તે કંઈના ઓરડામાં ગયો હતો ત્યાં દીવાના મંદ પ્રકાશમાં તેણે કંઈના સુંદર ચહેરો જોયો. એક અચાત લાગણીને વશ થઈ તેની પાસે બેસી ગયો હતો અને તેના મોઢા ઉપરના વાળો સમારતો ત્યાંજ બેસી રહ્યો હતો.

કંઈના જાગી ઉઠેલી, પણ તે તો તેમજ, સ્વસ્થશી સુષ્પ રહી હતી; અને ત્યાર પછી જન્મેને, કંઈની ટાઢમાં, રાત્રિના બાર વાગે સાથેજ ડરવા ગયેલાં.

શું આ વિશુદ્ધ મૈત્રીજ હતી ? બંને જણ એક બીજાને ક્યા રહેદીથી ચાહતા હતા ? એ રહેદ, પ્રેમ કેવો હતો ? પણ હૃદયના ઊંડાણમાંથી તેને કંઈ પણ જવાબ મળ્યો નહિ.

અને આજે એકાએક તેના હૃદયમાં કંઈના માટે આ વિચાર શા માટે આવ્યો કે કંઈના તેને નિર્બંધ મણુતી હશે ? કંઈના હૃદયમાં તેના માટે કેટલો અગાધ રહેદ છે ? કંઈનાએ સમાજની કાંઈ દિવસ પણ પરવાહ કરી નથી. શોભાના મનના અવસાનની રાત્રિએ કંઈનાએ પોતાનાજ પક્ષગ ઉપર બેસી તેનું માથું આખી રાત ઘાબું હતું. શું તેજ કંઈના તેના માટે-તે નિર્બંધ છે. એવા વિચાર લાવી શકે ખરી ? નિર્બંધતા-નિર્બંધતા-

આજ મારી નિર્ગળતા છે કે આજ વિચાર આવે છે, તેના અગાધ સ્નેહમાં આવી શુદ્ધ વસ્તુઓને સ્થાન હોવજ નહીં. સમુદ્રમાં નદીઓ આવી આવીને ઉતરે, પણ સમુદ્ર તો હવે તેવોજ ગંભીર અને શાંત રહે.

અને પધારીમાંથીજ પડી પડી, તેણે કર્ણાનું પ્રશંત મોહું જોયું; તેના અધાપ વિચારો જાણે હવે ફરી વળ્યા.....

પાસેજ સુતી છે. રાધા. રાધા માટે તેના હૃદયમાં, લાગણી છે ખરી? તેને પોતાના અન્તસ્તત્ત્વના ઊંડાણમાં ફરીથી ઉતરવા પડ્યું. ધ્યાનની હસમુખી-મગ્નક કરતી રાધા સુંદર રાધા. પિથવા રાધા....તે દિવસે લગ્નમાં જમાડતાં જમાડતાં, રાધાએ તેની તરફ ફેરું દિશત વેયું હતું? અને શું રાધા માટે તેના હૃદયમાં ફરીય લાગણી થઈ ન હતી?

રાધા તેને ગંભીર હતી ખરી. તેના સૌંદર્યથી તે મોહિત થયો હતો ખરો. પણ એ મોહ-ક્ષણથી હતો. કોલેજના જીવનમાં, કર્ણના સન્નિધમાં, રાધા, તેણે કાંઈ દિવસ સાંભરી ન હતી. પણ સાંભરતી તો તેને ભારે થયું; બિચારી રાધા...તેને કાંઈ નથી ત્યાં તે મહેરા શહેરમાં એકની રહેતી હશે પણ ફરીથી તે આસપાસના વાતાવરણમાં રાધાને ભુલી જતો

પણ આજ રાતના પ્રસંગે તેને બતાવી દીધું હતું કે રાધાના હૃદયમાં તેના માટે કેટલો, સ્નેહ પડ્યો છે. એક રહેજ મસ્કરીમાં રાધાને એટલું બધું લાગી આવ્યું હતું કે કુસકે કુસકે રડવા લાગી હતી.

ઓહ! રાધા કેટલી રૂપવતી લાગતી હતી? તેણે જોયું પાસેનીજ પધારીમાં રાધા સુતી છે. એક વ્યથા અને દુખતી રેખા હતી પણ તેના કામળ મુખ ઉપર પ્રસરિત છે બત્તીના મંદ પ્રકાશમાં તેનું ગૌરવણું મુખ દીપી ઉઠે છે. અને તેણે જોયું જો તેણે કાંઈ દિવસ જોયું ન હતું. તે રાધાના અંગ પ્રત્યાંગમાં પુરી આનંદ તેનું યૌવન જાણે રાધાના અંગ પ્રત્યાંગમાંથી પુટતું યૌવન અનિસને આઝાદ કરી રહ્યું છે. તેના સુંદર અધરો, તેણે ઉભરાયેલું વક્ષ સ્થળ, તેના અંગોનો મરોડ.....ઓહ! અનિસ ક્યા અગાધ પ્રદેશમાં ધસડાય છે તું? તેને થવા લાગ્યું આજ દિન પર્વન્ત ન અનુભવે પણ યુગ યુગથી સંમિત કામવાસનાં જાણે તેને ધસડીને ક્યાંની ક્યાંય લઈ જવા મથે છે. ઓ હૃદયની વાસના બૂખ તેને ક્યાં લઈ

જશે ? તેણે પોતાની આંખો દાબી દીધી અને ધન કરતોક તે પથારીમાં પડ્યો. પણ કેમે કરીને તે પોતાના આવેગને રોકી શક્યો નહિ. દેવ ! દેવ તે બનકયા લાગ્યો હું ક્યાં જઈ છું, ક્યાં ધસડાઉં છું ?

પડખું નાખી તેણે બધ કરી તે સુવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો.

એકએક તેના હાથ ઉપર કોઈનો હાથ પડ્યો. હાથનો સ્પર્શ યતાંજ જાણે તેની બધીય એતના લુપ્ત થઈ ગઈ. પોતાના હાથને તે સ્થળેથી ઉપાડી લેવાની પણ જાતે તેનામાં એતના ન રહી. જાણે તેના હાથ રાધાના પોવન પાન કરતાં કરતાં સ્તબ્ધ થઈ ગયા.

એકએક તે ઉઠ્યો, રાધાના મુખ જાણી દષ્ટિપાત કર્યો. તેને યશું કે ન જાણે તેનાથી થઈ જશે. બધાંય બંધનો તોડી નાખવા, મથતો હોય તેમ તેણે પોતાના આખા શરીરને પ્રચંડ ધ્રુજારી આપી અને પછી તે ઓરડીમાંથી ઝુટી વાળીને ગંગા કિનારા તરફ દોડ્યો.

ગંગાના નીર ઉછળતાં હતાં; મંદ મંદ સમીર વાતો હતો. એ શીતલ સમીર અનિલના શરીરને સ્પર્શી, ઠંડી અપતો વહી રહે હતો. અનિલ શિલા ઉપર પડ્યો હતો અને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતો હતો. ઓ ! દેવ ! દેવ ! આ શું ? તે બનડી ઉઠ્યો.

એકએક તેને પોતાની માતા સાંભરી આવી. એ નમણે બોલો, વાતસલ્યથી ભરેલો ચહેરો ! મા, મા; કરનોકે જાગ્યો. માતાની મૃત્તિને બેટી લેવા મથતો ન હોય તેમ અનિલે પોતા બન્ને હાથ દવામાં વીંઝ્યા.

માતાના સ્મરણે ગામના સ્તિગ્ધ વાતાવરણની યાદે, ઠંડા વહે સમીરે ગંગાના ઉછળતા તરંગોએ જાણે અનિલને શાંતિ આપે તેને યશું જાણે તેની માતાજી ગંગાનું સ્વરૂપ લઈ તેને સાંતવના આવી છે અને મધુર મીઠી યાદમાં અનિલનું હૃદય ધીમે ધીમે અપૂર્વ શાંતિ અનુભવવા લાગ્યું. અંતે થોડીવારમાં તો જેમ જ માતાને બોલે બધીય ચિંતાયી વિમુક્ત થઈ સુષ જાય છે તેમ શિલા ઉપર ગંગાના બોલે જાણે ઉંઘી ગયો.

[શોભા સમયમાં પ્રદર્શિત થનાર 'શોભા'ના તૃતીય ખંડમાંથી એક.]

તમારી પ્રતિકાવ્યની કળા વિશે હું તમારામાં વિશ્વાસ શી રીતે
જાહેર કરું ? અત્યારે તો દારૂબંધી છે નહિં તો દોલકને તો પાંચશેર
દી મળે કે તે બધું કબૂલ કરે એટલે તમારામાં વિશ્વાસ આવે. એ
મટે તમે જાતેજ ઘરમાં અરીસા સન્મુખ તમારું દોલ લઇ નાનશો
બોલે તમને પુરતો વિશ્વાસ અવરૂપ આવે.

મેં પ્રતિકાવ્યની આપેલી વ્યાખ્યા તમે ઉઘે માથે વાંચી તેનો
ઉપયોગ કર્યો છે એથી મને શોક પણ નથી કે હાથ પછી નથી કારણ
અભ્યાથી માનવ હાન્યમત કરે છે પણ માનવની પ્રતિકૃતિ વાંદરોઃ
શું ને ? ત્યારે તે પ્રતિકૃતિ વાંદરો પણ એ અમાના સદઉપયોગને
હો પ્રતિઉપયોગ કરે. આમ મેં તમને ઉપરજ જણાવ્યું કે પ્રતિકા-
વંકરતાં આપ પ્રતિમાનવ યદ્ય ગમાઈએ એટલે ઉપયોગ પણ
પ્રતિઉપયોગજ કરો એમાં નવાઈ શી ? આપનું દોલ વાગતું રહે
વેલા શુભશિવ. વગાડતાં વગાડતાં દોલ ધ્રુવી ન જાય એટલી પ્રાર્થના.

પ્રતિકાવ્યો

છંદબંડના કવિયા

હાં રે અમે રવાના
હો છંદના પોષારે
કે ફેજના ૧ લુહારે
કુછંદના લારે
કે છંદબંડના કવિયા.

હાં રે અમે મુંડ્યાં
હો બોડવાના ટાણે,
કે શાપરાના વાણે,
અજાના તુફાને,
કે છંદબંડના કવિયા.

હાં રે અમે વંદ્યાં,
હો રોપના ધારે
વંદી ગાળ ત્યારે,
૨ કે ઉંદરાની લારે !
કે છંદબંડના કવિયા !

નિમંત્રણ-પહોંચ

પ્રિય દોલક,

આપનું નિમંત્રણ અને પ્રતિકાવ્ય બંને વાંચ્યાં. તમે ધન્ય અસરમાંથી એકદે અસર મારા પર ન થઈ, આથી દિલગીર થશે નહિં. કારણ કે આપે જે દોલ ગળામાં બેઠાં હોય તે 'મેઘનુત્ય' કરતાં દોલનુત્ય આ પૃથ્વીના પટ પર ધણું સંરક્ષક અને લવિષ્યમાં તમે કદાચ એ અસર ઉપગમવામાં સફળ થશે. સુન્દર હો કે ન હો પણ દોલ લઈને નાચતાં તમે બેશક સુન્દર દેખાશે. કોઈ ઉદર નાનીશી ટોપડીમાં આવી જતાં તરફડિયાં તેટલોજ સુન્દર આપનો નાચ થશે એમાં શંકા નથી.

આપનાં બે પ્રતિકાવ્યો વાંચવા મળ્યાં એમાં આપ પ્રતિમાનવ જેવા થઈ ગયા હો એટલી સિધ્ધિ. માનવ ગાળ દેતો છતાં તમે માનવ રહીને ગાળ આપી છે એજ પ્રતિકાવ્ય રચના પ્રતિયુક્ત તમારામાં કેવો જોડાણ છે એ આપ જોઈ શકશો. હું તમને અભિપ્રાય આપવામાં વાગળી ન હોઉં પણ આપ જે તમારામાં જાહેર દોલ સાથે તમારા ઘરમાં અરીસો હોય તે અરીસા સંખુબ્ધ ઉઘાડીને નાચ કરશો અથવા તમારે ઘરે હોય તો તમારા ગુરૂને ઘરે હશે પણ ગમે ત્યાં નાચશો તો અરીસાને તમે તમારી પ્રતિકૃતિ જોઈ જરૂર આવેદ મેળવશો.

તમારા પહેલા પ્રતિકાવ્યમાં જે નિમંત્રણ પત્રિકા હતી તે વાંચીને લાગ્યું કે તમે એક ગુરૂ ઝોડી બીજા ગુરૂને સરણે જવાનું ઇ હો. પણ આપ દોલક હો એટલે એ વાગળીજ હશે કે જે અમારા સુરત શુદ્ધિમાં દોલક ધણે ભાગે વાળેદ હોય છે મોશી હોય છે, શુદ્ધિની ઉત્તરમાં જતાં દેખાઓ હોય છે અને જુદા ઉત્તરમાં જતાં રાવણિયાઓ હોય છે એટલે આપ ગુરૂઓનાં ના હો. છે. એ. અત્ય વાગળીજ છે. છતાં જે આ અરીસામાંથી એકાદ ખાતરન જાતના આપ દર્શો અને તમે હો એ જો સત્ય તો તમારે ગરુ લેવા જેવી વાત છે કે ધરમ અને હથોડા ખૂટી તે લઈ ગુરૂઓનાં નાતરો કરવાનો શુભ પ્રસંગ આપે નોતરો.

મુળ અર્થજાતે મોટી મીરાત બાધ, શામળો ધરેણું મારે કાચું રે. -ટેક.
 વાળી ધડાચું વિદુલ વરકેરી, હાર હરિતાં મારે હથે રે;
 ચિત્તમાળા ચતુરભુજ ચડેલો, શીદ સોની ઘેર બધાયે રે? મુળ.
 આંઝરિયાં જગજીવન કેરાં, કૃષ્ણજી કલ્લાને કાંઠી રે;
 વિંદુલ દુધરા રામનારાયણના, અણવટ અંતરજામી રે. મુળ.
 પેટી ધડાચું પ્રરોત્તમ કેરી, ત્રિકમ નામનું તાણું રે;
 કંઠી હરાચું કરુણાનંદ કેરી, તેમાં ધરેણું મારે ઘાહું રે. મુળ.
 સાસંરવાસો સંજિને એડી, હવે નથી કાંઈ કાચું રે;
 મીરાં કહે સુલુ ગિરિધરનાગર, હરિને ભરણે જાણુ રે. મુળ.
 મીરાંબાઈ

આ મુળ કાવ્ય સામેના પ્રતિકાવ્ય સાથે સરખાવવા મારે આપ્યું છે. શ્રી. દોલક હવે ન્નેઈ, શાકશે, કે અંતરની આગ હારવાને માત્ર ગાળ આપવાથીજ પ્રતિકાવ્યો નથી સતાંથી સુન્દરમનું: 'રંશરંશ, શાદળિયા' બાળીતું સુન્દર, કાવ્ય છે. તેનું પ્રતિકાવ્ય "હંદ્યંડના કવિયા" છે. મુળ કાવ્ય સુઅસિધ છે, એટલે અહીં ત્યાં નથી.

આ હિલપ પ્રતિકાવ્યોમાં ન્ને કાષ્ઠપૂજ, રસિક, વાચકને, વધારે પડતું જણાય તો તે મને, કમા, કરશે. મુળ અમદાવાદથી નીકળતા 'રેખા' તામના માસિકમાં શ્રી. દોલક પોતાના અંતરની આગ હોલાવવા પ્રતિકાવ્યના નોમે ગાળો આપી છે, અહીં તો માત્ર તેના પડ્યાજ છે. શ્રી. દોલક બૂલી ગયા છે કે એમણે જે ખૂબ જરાડા થઈ ક્યાં છે તે ગિરિમાળામાં હિમા રહીને શરૂ ક્યાં છે એટલે એથીયે વધારે ભયંકર પડ્યા એમનેજ સાંભળાશે. અને ન્ને શ્રી. દોલક પોતાની એ નીતિ જાળવી રાખશે તો એટલું એએ માદરાખે કે એમની જ એ જગતિ વાળીના અડધા એએ હથે સાંભળતા રહેશે.

સુધારો. પૃષ્ઠ ૩૭૭, પર 'રાવણિયા'ને બદલે 'રાવણિયા' વાંચવું.

દિવ્ય સૂર

તું કોકિલ વનવન ઉડનારો 'હુહુ હુહુ' કરનારો,
આજ અહીં તું હરિત કુંજમાં ટહુકો જગવી તારો
અમૃત ઉરમાં રેલવળે !

ઘટા ગગન ઘનધોર ગભવી ગભીર તારે સૂરે
દેવકુંજના ટહુકા દેજે લરી હૃદય રસપૂરે !
સદૈશ શુભ પાઠવળે !

નીલ ગગનની તારકકુંજે રજની રાને પેલો
સ્વેત અંગનો કાકાકૌઓ આષે નિત્ય અકેલો !
પણ તું સમીપ વિહરજે !

ઇન્દ્રયાપની શાષે ભેસી મધૂર મેના ખોલે,
પણ પ્રિય મીઠા કોકિલ આવે નહિ કે તારે તોલે.
રણકા ટહુકાવી લરજે !

સમજું કે ના સમજું તારા ટહુકા શુભ રસધેરા,
પણ કોકિલ તુજ ટહુકે ટહુકે પડ્યા ધાય અનેરા
પ્રેમુના ખોલ પડે ન્યારા.

કુંજઘટા કે સરવર તીરે-અગમ્યની કે પારે,
ધોર ધૂધવતા સાગર પર વા દૂર જ કનકમિનારે
ઉડજે ટહુકા હઈ તારા !

વિજન સદનવન, જનઉપવનમાં કિર્તીન કવન.તું કરજે
પણ દુઃખ સરિતા તટ કવિતાની કુંજે કોકિલ કરજે !
રસપૂર સૂર ઉરે લરજે !

ઊડ લલે તું ઊર્ધ્વ ગગનમાં-દેશ રહ્યો તુજ દૂરે
સાંજ થતાં પગવાર પછી હું પળીશ એ તુજ સૂરે
ટહુકા ત્યાં શાશ્વત કરજે !

કાલક

વર્તમાન કવિતામાં અવિશદતા

ભાનુશંકર વ્યારા

એક પ્રસંગનો અહીં ઉદ્દેશ કરવાની જરૂર મને જણાય છે. એક વખત એક હાઇસ્કૂલના ડેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વર્તમાન કવિતા સંબંધી મારે વ્યાખ્યાન કરવાનું હતું એ પ્રસંગે પ્રમુખપદે ખેડેલા ભાઈએ પોતાનો એવો અનુભવ રજુ કર્યો હતો કે વર્તમાન કવિતામાં કાંઈ નિશ્ચિત ધ્યેય મને જણાતું નથી અને તેનું કારણ એ છે કે આપણું અત્યારનું જીવન પણ કાંઈ નિશ્ચિત ધ્યેય તરફ પ્રયાણ કરતું હોય એવું મને લાગતું નથી. આ એ ભાઈએ વ્યક્ત કરેલો અભિપ્રાય છે અને અહીં એ પ્રશ્નને જરા રપરાં કરી તેા અસ્થાને નહિ જ ગણાય.

આ અભિપ્રાયમાં બે મુદ્દા છે એક તો એ કે વર્તમાન કવિતામાં વ્યાપક અસ્પષ્ટતા છે. દયારામ સુધીની આપણી ધણી પ્રાચીન કવિતાનું ધ્યેય ઇશ્વરભક્તિ હતું, તે પછી દસપત નમંદથી શરૂ થયેલી કવિતાનું ધ્યેય પ્રજાને ઉપદેશ આપી જાગૃત કરવાનું હતું, તે પછીની નરસિંહરાવાદિ કવિઓની કવિતાનું ધ્યેય માનવ અને પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો વચ્ચેના ગાઢ સંબંધનો નિર્દેશ કરવાનું કે એ સંબંધને પુનઃજીવિત કરવાનું હતું પછી કવિ નાનાલાલ અને એમના જેવા અન્ય કવિઓની કવિતાનું ધ્યેય ઇશ્વરના નીતિ નિયમો અને પ્રાચીન જીવ્ય આદર્શો પ્રજા પાસે રજુ કરવાનું હતું. આ પ્રમાણે જો તમે કવિ નાનાલાલ સુધીની કવિતાનું ધ્યેય સ્પષ્ટતાથી કરી શકો તો વર્તમાન કવિતાને એવું કાંઈ ધ્યેય છે કે નહિ? અને જેમને એવું ધ્યેય નથી જણાતું કે દેખાતું તે ઉપર ગણાવેલા જુના યુગોની કવિતાને મુકાબલે વર્તમાન કવિતામાં વ્યાપક અસ્પષ્ટતા જુએ છે. પરંતુ ધ્યેયને અભાવે કવિતામાં વ્યાપક અસ્પષ્ટતા છે એમ કહેવું ઉચિત નથી. એનાં કરતાં જૂના ગણાવેલા યુગોની કવિતામાં જે ધ્યેય દેખાતું એના અભાવની નથી કવિતામાં સ્પષ્ટતા છે એમ નિર્ણય શા માટે ન કરવો? અને એતો

ખરું છે કે પ્રજ્ઞશુવન પાસે તત્કાળ અમુક ધ્યેય હોય તો સાહિત્યકારો એ ધ્યેયને પોતાની કૃતિઓમાં શુવનનાં બળોની અસરને લીધે ઉતારે. અને એ રીતે તો આપણા વત'માન શુવનમાં જે બળો આવ્યાં છે આવી ગયાં છે કે રિથર રહ્યાં હોય એવાં છે તે બધાંની થોડી થણી અસર પણ આપણી કવિતામાં દષ્ટિએ પડેજ છે. અને શુવનનું તત્કાળ ધ્યેય પ્રજ્ઞ સમક્ષ હોય કે ન હોય પણ શુવનનું સનાતન ધ્યેય તો આપણી સમક્ષ છેજ એટલે એ ધ્યેયને અનુક્રમીને રચાતાં કાવ્યોની તો વ્યાપક અરપષ્ટતાના આરોપણમાં ગણનાજ ન થાય આ એક મુદ્દો.

બીજો મુદ્દો એ છે કે આપણા વત'માન શુવનમાંજ ધ્યેયની અરપષ્ટતા જણાય છે. આ મુદ્દો પણ વિચારવા જેવો છે. પ્રથમ તો : દરેક પ્રજ્ઞમાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનાં શુવનધ્યેય જુદાં હોય એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. એ ઉપરાંત શુવનમાં રાજકીય, સામાજિક વગેરે ક્ષેત્રો પરત્વે પાત્ર નિરાળાં ધ્યેયનું અસ્તિત્વ સંભવિત છે. આ ઉપરાંત તત્કાળનું ધ્યેય અને સનાતન ધ્યેય એ ભેદ તો મેં ઉપર જ દર્શાવ્યો, આ બધું જોતાં સમસ્ત પ્રજ્ઞમાં અમુક કાળે અમુક ધ્યેયનો અભાવ નિર્ણય કરવો એ બહુ દુર્ઘટ કામ છે. વળી ધ્યેયના અભાવે શુવનનું દર્શન સંભરે કે નહિં એ પણ વિચારવા જેવી બાબત છે. ખેરાક, અમુક ધ્યેયને સ્વીકારનારા અમુક જાતના દર્શનનેજ શુવનનું સાચું દર્શન કહેશે. છતાંયે તે સિવાયનું બીજું દર્શન તે દર્શનજ નથી એમ તો ભાગ્યેજ કહી શકાય. અને દર્શનનું અસ્તિત્વ આપણે સ્વીકારીએ તો દર્શન પૂરતી સ્પષ્ટતા સાહિત્યમાં રહે તેથી કવિતામાં પણ આવવાની જે આપણી નવલકથાઓ, ટુંકી વાર્તાઓ અને જે રચાતાં હોય તે થોડાંધણાં પણ નાટકો શુવનનું દર્શન કરાવતાં હોય આપણી કવિતા પણ એ દર્શનમાં અન્ય સાહિત્ય સ્પર્ધોની દુરોળમાં ખેમે એ સ્વાભાવિક છે.

આટલી આ ચર્ચાના આશય એટલોજ છે કે વ્યાપક રીતે આપણી કવિતામાં અરપષ્ટતા છે. એનું આરોપણ ટકી શકે તેમ

નથી. એટલે એવી અસ્પષ્ટતાનો પ્રથમ સ્વીકાર કરી પછી તેને માટે કારણો ઉપજાવી કાઢવામાં આવે તો તેવાં કારણો આરોપણની સાથેતા બતાવવા માટે અપર્યાપ્તજ અને છે. કવિતાની અવિશદતા બહુધા કવિની પોતાની નિર્બળતામાંથી જન્મે છે. પછી એ નિર્બળતા એની સિદ્ધિની અપૂર્ણતામાં હોય, એના દર્શનની અસ્પષ્ટતામાં હોય, એના ભાષાપ્રભુત્વની ઉણપમાં હોય કે એના શબ્દસલાદિના અતિશય મોહમાં હોય કે એના સ્વભાવના આડંબર, અનુચિત ત્વરા, ઘેઘાળ વગેરે વિચિત્ર લક્ષણોમાં હોય.

આટલી સામાન્ય ચર્ચા પછી થોડાંક દષ્ટાન્તો લઈએ કારણ કે વિષયની ચર્ચાને અંગે જોટલાં વધારે પ્રમાણમાં જુદા જુદા કવિઓ દ્વારા ઉપરિચિત થતી અવિશદતા લક્ષમાં આવે, અને એ બધાં દષ્ટાન્તોનું નિરીક્ષણ કરતાં કેટલાક સ્થળોમાં અવિશદતા નિષ્પન્ન કરનારાં સમાન કારણો હોય એ પણ લક્ષમાં આવે.

માડી ! તને 'લોક બોલે બિદામણી રે;

મેં તો મુખ દીકાં રણિયાત

કે જોવું જગજનની ને બોળલે રે;

માડી ! તારી જાતીમાં જલ્લી રહ્યા રે;

જીવન-મૃત્યુના બે કુંભ

કે જાતું જગજનનીને બોળલે રે.

'મૃત્યુનો ગરબો' નામના થીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણીના કાવ્યમાંથી શરૂઆતના બે ખંડ ઉપર આવેલા છે, અનેક ગરબા લખનાર એક ભાઈએ એક વખત કહેલું કે ગરબો તો માંગલ્ય સ્વયંક ગીત છે માટે એમાં એકાદ અમંગલ શબ્દ પણ ન આવવો જોઈએ તો મૃત્યુ જેવા ત્રિપયને તો વળી ગરબામાંજ સ્થાનજ કેમ સંભવે ! આની અથડીન ચર્ચા કે ટીકાને અહીં પ્રવેશાવવાની જરૂર નથીજ. આ કાવ્ય વિશે નોંધ કરતાં કવિએ કહ્યું છે કે કારાવાસમાં સૈનિક ત્રિવિક્રમના શત્રુનું દર્શન કરતાં એ રુદ્રેલું છે. આટલી નોંધ લક્ષમાં

લેતાં એ કાવ્યનું નામ ‘મૃત્યુનો ગરબો’ શા માટે રાખવામાં આવ્યું છે તે તરત સમજાય છે, તે પછી કાવ્યમાં ઉપર બે ખંડ આપેલા છે તેમાં અને તે પ્રમાણે પાછળ આવતા દરેક ખંડમાં અન્તે જગજનનીને બોલે જવાનો નિર્દેશ છે. એ જગજનની તે કોણ ? કાવ્યનો વિષય સમજ્યા પછી એ જગજનની તે મૃત્યુની અધિષ્ઠાત્રી દેવી એમ અર્થ આપણા મનમાં બેસે છે. તે સાથેજ ‘માડી !’ એમ સંબોધન છે તે કોને ? એ પણ મૃત્યુની અધિષ્ઠાત્રી તેજ દેવીને ગણવું પડે. પણ તે પછી એજ માતાના બે સ્તનોમાંથી એક જીવનનો કુંલ અને બીજો મૃત્યુનો કુંલ એવો ઉદ્ભવેજ ત્રીજા ખંડમાં આવે. એ જોતાં માડી એટલે જીવન અને મૃત્યુ એ બંને જોતાં અંગ છે એવી જગતની અધિષ્ઠાત્રી શક્તિ એમ અર્થ આપણા મનમાં આવે છે તો પછી આગળ આવતા આ ખંડો વિચારો :—

માડી તારાં કાળાં બીપણુ ઓઢણું રે;

કોર મોર ઝળકે શ્વેત દિનાર

...કે જાવું

માડી તારાં કાળાં કાળ-અંધારિયાં રે

માંઘી જુલે તારસિયાવું આલ

...કે જાવું

આ બંને ખંડોમાં પ્રકાશ અને અંધારને જીવન અને મૃત્યુના પ્રતીક લઈને ‘માડી’નું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. છતાં એ સ્વરૂપમાં જીવન અને મૃત્યુની યોજના કેવા પ્રકારની છે એ તો સ્પષ્ટ નથીજ થતું. મૃત્યુનો અધિકારમય પ્રદેશ અને તેની આસપાસ જીવનનું પ્રકાશવર્તુલ, કે મૃત્યુના અધિકારમય પ્રદેશની વચ્ચે જીવન-પ્રકાશનાં છાંટણાં, કે મૃત્યુ અને જીવન બંને પ્રવાહોની કોઈ અંગમ્ય પ્રદેશમાંથી વહન. એક કવિતારસિક સર્જન આ કાવ્ય સ્વતંત્રતા-દેવીને ઉદ્દેશીને લખાયેલું છે એમ સતકારીને એ સમજાવવાં પ્રયાસ કરેલો. અને કતાએ જે મૃત્યુની નોંધ કરેલી છે તે મૃત્યુ સ્વતંત્રતાના સંગ્રામમાં થયેલું માટે મૃત્યુનું નિમિત્ત જે દેવી તેને ઉદ્દેશીને આ

ગરબો લખાયેલો છે એવો નિર્ણય કરીને સ્વતંત્રતાનું અન્તિમ-અમર્યાદિત સ્વરૂપ તે કેટલાકને મને બીપણ Anarchy જેવું લાગે હોય છતાં એમાં સૌમ્યતત્ત્વનું છે. એમાં સત્ તત્ત્વનું પેાપણુ છે અને અસત્ તત્ત્વોનું નિરસન છે. આવી રીતે સમગ્ર પણ કાવ્યનો અર્થ ઘટવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો અને એવો પ્રયાસ કરતાં એમને અટકાવનારાં તત્ત્વો કાવ્યમાંથી બહુ ઓછાં નીકળે તેમ છે. એટલે કાવ્યનો એકજ અર્થ નિશ્ચિત અને વિશદ હોય તો તે કાવ્ય જાતેજ કહે છે. પછી મતમતાંતરે ખાતર લડતા વિદ્વાનો શબ્દોને મારીમચડીને બંધે બુદ્ધે અર્થ કાઢે. પણ એવે રથે શબ્દોનો પોકાર પણ આપણને સંભળાય છે. એટલે કાવ્યમાં જે વિશદતા આવે છે-હિતરે છે તે શબ્દોના પ્રાણ સાથે એવી ઓત-પ્રોત થઈ ગયેલાં હોય છે કે શબ્દોના પ્રાણ એટલે અર્થમાંથી તે આપોઆપજ ફૂલમાંથી સુગન્ધ સ્ફુરે તેમ સ્ફુરી આવે. આ કાવ્યમાં મૃત્યુના સ્વરૂપનું ચિન્તન કરતાં શબ્દનું દર્શન, મૃત્યુનું નિમિત્ત કારણ, સ્વતંત્રતા ખાતર કારાવાસ વગેરે કવિના લક્ષમાં હોય અને તેને લીધે. આવું આલેખન થયું હોય એમ સભવે છે. સાથે સાથે “મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ” એ સ્વ. નરસિંહરાવનું ગીત યાદ કરીએ તો એ ગીતમાં શાન્ત તત્ત્વ ચિન્તન કેમ પ્રવેશ પામ્યું છે તે પણ જે પ્રસંગોમાં એ ગીતનું ઉત્પાદન સમગ્ર કાવ્ય સ્મરણ સંહિતાના અંગ તરીકે થયું તે પ્રસંગોને લીધેજ બન્યું છે.

નવયુગરાતણ રાસ રચાવો:

કાન્તિ જગાવો

રસ ઉભરાવો

નવ પગલીઓ પ્રેમે પૂરાવો.

શુષ્ક રસિકતા ! નીરસ ભાવો !

કૃત્રિમ રાણુમારો ! એ રસ લ્હાવો !

નવ રંગ સાડી સંગ્રવો.

ભોલ વિલોલ કલ્પોલની પૂતિ

નમણી, સુકોમળ સુંદર મૂર્તિ

મૂર્ત સ્વરૂપે રચાવો.

શ્રી. મનુદેસાઈના 'ગીત માધુરી' સંમહમાંથી ઉપરનું ગીત અધુરું લીધેલું છે. એ ગીતનું નામ છે 'કાન્તિરાસ.' કાન્તિનો વાચ્યાર્થ તો એક રચયેથી બીજે રચયે જવું તે એટલે ગતિ થાય છે. પણ ગુજરાતીમાં એ શબ્દ ફેરફાર, પરિવર્તન અને ખાસ કરીને ઊંચલપાચલ એટલે બગવો એ અર્થમાં વપરાય છે. આ ગીતમાં નવગુજરાતણો કાન્તિનો રાસ ગાવા ઉદ્ધત થતી હોય એવો આશય કર્તાનો છે. કાન્તિ જગાવવાની સાથે રસ ઉભરાવવાની વાત પણ મુકવામાં આવી છે. રસ એવો વિશાળ અર્થવાળો શબ્દ છે કે એનો પ્રયોગ કરતાં કવિએને કાંઈ વિશિષ્ટ અર્થમાં જોસાડવાનો આશય ન સેવે તો કાંઈ વિશિષ્ટ અર્થનો નિર્દેશ એ શબ્દ લાગ્યેજ કરે. અહીં રસ એટલે બગવો કરવાથી જીવનમાં જે મઝાનો અનુભવ થાય તે એવોજ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ ગણવો ને? અને નવલ-પગલીઓ પ્રેમે પૂરાવો એટલે શું? તમારા પગલાંમાં પ્રેમ અને જીવનમાં રસ ભરો એમ અર્થ લઈએ છતાં આગળ જતાં રસિકતાને શુદ્ધ અને ભાવોને નીરસ વિશેષણ લગાડ્યું છે! આ રસિકતા, ભાવો, શણગારો વગેરેનો નિર્દેશ છે તે કાન્તિની પૂર્વેની સ્થિતિના એમ કહેવાનો કવિનો આશય હશે? અને નવરંગ એટલે કાન્તિ-સુચક નવારંગની એમનેજ! હજી આગળ વાંચો. મૂર્તિને મૂર્ત સ્વરૂપે રચાવો એમાં પુનરૂક્તિ છે. સાધારણ રીતે પુનરૂક્તિ હોય ત્યાં અવિશદતા કદાચ ન સંભવે એમ આપણને લાગે. કારણ કે એકની એક વાત બે વાર કહેવાઈ હોય એટલે ઉલટી વધારે વિશદતા આવે એમ કેમ ન બને? પરંતુ પુનરૂક્તિ થવાથી અર્થની સ્પષ્ટતા બેવડાતી નથી. એક તો એના એ શબ્દો દ્વારા એના એ અર્થની પુનરૂક્તિ હોય એવું ક્વચિત જ બને છે, કેક શુંચવણને લીધે અર્થની પુનરૂક્તિ થતી હોય એટલે કવિ કાંઈક વિશેષ કહેવા માંગે છે કે શું એમ પહેલાં વાંચકને યાદ; અને જ્યાં સુધી અહીં પુનરૂક્તિ છે એવું નિરાકરણ એ ન કરી શકે ત્યાં સુધી વાંચક શુંચવણમાંજ રહે છે. વળી 'વાંચકની સમક્ષ અર્થ' નિપરિચિત થવાને

બદલે આ પુનરુદ્ધિતજ તરત ઉપરિચત યાય છે એટલે અર્થદર્શનની વચ્ચે એ આવે છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. એવુંજ અહીં મૂત' સ્વરૂપે મૂતિ' રચવાનું કહેવામાં બન્યું છે. મૂતિ'નાં નમણી, સુકામળ, સુંદર વગેરે વિશેષણો છે એ તો હીક પણ તે પહેલાંની પંક્તિ "લોલ વિલોલ કંલોલની પૂતિ" એનો અર્થ શો? લોલ એટલે ચંચળ અથવા સુંદર, વિલોલ એટલે વિશેષ લોલ-આપા કંલોલ એટલે આનન્દની પૂતિ-એજ મૂતિ'; આ પ્રમાણે અર્થ લાને બેસાડો ને ક્ષાન્તિનું નામ કર્તાએ કાવ્યને મથાળે મૂક્યું છે તેને લોલવિલોલ કંલોલમાંજ શોધવી પડશે અહીં ક્ષાન્તિની કવિની સંભાવનાજ એવી અસ્પષ્ટ લાગે છે કે શબ્દોનું સામર્થ્ય ભાગ્યેજ કાંઈ સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરી શકે. શબ્દોમાં તો ઘણી શક્તિ છે. અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજના ત્રણે શક્તિઓનો વ્યાપાર કવિ ધારે તો શબ્દોમાં કરાવી શકે પણ શબ્દોને એટલા યશ કરવા એ તો દુર્ધટ કામ છે. વરી રાસ અને એવા અન્ય કાવ્યોમાં ઘણીવાર એમ પણ બને છે કે શબ્દના ઉચ્ચારણમાં રહેલા રચિકર અને કલ્પત્રિય ધ્વનિથી કવિ એટલો આકર્ષાઈ જાય છે કે અર્થદર્શન તરફ એનાથી અંધાવું જોઈએ તેટલું લક્ષ અપાતું નથી. આ ભયસ્થાન લલલજ્ઞાને પણ ભૂલ કરાવે એવું છે એટલે સર્જનના આરંભકાળમાં તો દરેક કવિએ આ ભયસ્થાનથી સાવધ રહેવાની જરૂર છે.

શૂન્યરોષ

નહિં! નહિંજ પાલવે રાગ પાંસુપે પાશવી
ખરી, ચરણ, ઝગલા મલિન સ્પર્શ મેલી બની:
ઉભીશ અપરોધતો ગગનચુંબી પ્રાસાદને,
શ્રીમંત મુજ વૈભવે, ધનકુબેરના નાદને.
ન તોય પરિતૃપ્તિ: સસ જલ સાગરે ગાજતો,
નવે નવ દ્વીપે, ભૂપે, સકળ લોકમાં રાજતા:
જહાંગીર-મહાન કો' ભરખ-જવાલ-જવાલામુખી
તણે મુખ વિરાજીતે ગગનને ભરે હું મહી

ઝહો, તરલ ધૂમકેલુવ, નિહારિકો તારલા
મુકુટસમ રાજતા મહત માનવી-હું-શિરેઃ
પ્રદીપ વિચિમાદ્યશી સુરસરિતની મેખલા
વિરાટ મમ દેહની કટિ પરે પ્રભા વિધીરે.

આ શ્રીયુત શ્રી.ધગણીનું કાવ્ય છે પંદર પંક્તિનું એ આપ્ત-
કાવ્ય અહીં આપેલું છે ઠારણ કે કેટલીકવાર કાવ્યમાંથી એકાદ
ખંડ લાઇને અવિશદતા બતાવવા જતાં કવિને અન્યાય થઇ જવાનો
સંભવ છે. એકાદ ખંડમાં અવિશદતા હોય છતાં તે આગળ કે
પાછળ આવતા કોઇ બીજા ખંડથી ટળી જતી હોય એમ પણ
બને, જો કે એ માટે સાવધાની રાખવાનો ધર્મ અવિશદતા દર્શાવનારનો
જ છે, અને આ વિવેચનામાં એ જાતનો અન્યાય કાઇને ન થાય
એટલી સાવધાની રાખવા હું તત્પર રહું છું. અને આ કાવ્યમાંથી
એકાદ ખંડ કે અમુક પંક્તિઓ રજુ કરવાને બદલે એ આપ્ત
કાવ્ય રજુ કરવું વધારે ઉચિત છે. એમ લાગવાથી અહીં એ
આપેલું છે. કાવ્યનું નામ છે શૂન્યરોષ એ શબ્દનો અર્થ જોતા
રોષ એટલે બાકી રહેલો ભાગ શૂન્ય છે એવો થાય, બીજો અર્થ
કરવો હોય તો શૂન્યનો રોષ એટલે બાકી રહેલો ભાગ એમ અર્થ
થાય. પણ પ્રથમ અર્થજ ઉચિત છે. હવે સમગ્ર કાવ્યમાં કવિને
શું કહેવું છે અને તેમાંથી પરિણામે શૂન્યરોષ સાથે સમઘ હોય એવો
શો અર્થ નીકળે છે તેની વિચારણા પ્રથમ તો વાંચક જાતે કરી લે
એજ ઇષ્ટ છે. કાવ્યને સ્વરૂપમાં સંગ્રહમાં હપાયું છે તે સ્વરૂપમાં
જ અહીં રજુ કરેલું છે. એક જાગતનો અહીં સ્પર્શ કરવાની જરૂર
મને જણાય છે. આ કાવ્યમાં કયું છે તેમ ધણી લેખકો ગદ્યમાં
પદ્યમાં ય. જ વગેરેને આગળના શબ્દ સાથે જોડીને જાપે છે
પરિણામે આજ ને બદલે આજ, તે જ ને બદલે તેજ તોય,
અમે ને બદલે અમેય આ પ્રમાણે હપાય છે. ય અને જ આપણી
સાંધોના સ્વતંત્ર શબ્દો-પદો છે એટલું સ્વીકાર્યા પછી એ પદોને
છુટાં જાપવાં એજ ઉચિત છે. આ તો એક નાની સરખી વાત છે.

મણ એ બાબતમાં આપણે ત્યાં એકતંત્રતા જણાતી નથી. કાવ્ય વાંચતાં આપણને શું સમજાય છે તે જોઈએ. “પશુની ખરીઓ વગેરેથી મેલી બનેલી ધૂળમાં મૂવું માનવીને નહિ પાસવે.” હું તો કુબેર-શ્રીમન્તના તાદને અને મહેસોને અવરોધતો ઉભો રહીશ છતાં મને તૃપ્તિ નહિ થાય. હું તો કોઈ જવાલામુખીના મુખે વિગાળને ગગનને મૂડીમાં ભરીશ. ઘણા વગેરે મારે શિરે શોભશે. આકાશ ગંગા મારી કેડે કંદોરો બનશે પછી તું મારા પગ પાસે પડ્યો હશે! મારું વિરાટ શરીર તારું મેલી ધૂળમાં દર્શન કરવામાં મને આહું આવશે” આ ગદ્યમાંથી પણ તમને બહુ ઓછું સમજાય તો એ મુળ કાવ્યને આધારે લખાયું છે એટલું લક્ષમાં રાખવું. મનુષ્ય પોતાના વિરાટ સ્વરૂપની કલ્પના કરે અને એ વિરાટ સ્વરૂપ સિદ્ધ થતાં ‘પિતા’ એને હસ્તામલકવત્ બની જાય. પણ પછી તો એ વિરાટ શરીર જ ‘પિતા’નું દર્શન એનાથી હુત કરી નાંખે. પરિણામે જે દર્શન એને પહેલાં થતું હોય તે શૂન્યશૂન્ય બની જાય. છતાં આ કાવ્યના શબ્દોને એમને શું કહેવું છે તે પૂછી જુઓ અને શબ્દો જોટલું કહે તેટલું સમજવા પ્રયત્ન કરો એટલે અવિશદતા ક્યાં છે અને કેટલી છે તે તરત જણાઈ આવશે. પહેલી બે પકિત-ઓમાં મેલી બની એમ કહ્યું છે તે શું? પાંસુ? પછી પ્રાસાદ અને નાદ બંનેને અવરોધવાની વાત છે? બીજા ખંડમાં જહાંગીર તેજ જવાલામુખી સકળ લોકમાં રાજતા? પ્રદીપ વિગિમાત્મ્યથી એટલે કેવી? છેલ્લા ખંડમાં ‘મુજ પદે પડ્યો!’ ત્યાં પ્રશ્નાર્થ શામાટે છે? હું વિરાટ થયો એટલે તું પિતા છતાં મારે પગે પડ્યો!—આવો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે? આ બધા પ્રશ્નો વાચકને ગૂંચવણમાં મૂકે છે. માનવી જેમ જેમ વિરાટ બનતો જાય તેમ ઈશ્વરથી એ વિમુખ બને એવો અર્થ અભિપ્રેત હોય એમ પણ લાગે છે.

આ પ્રમાણે સમગ્ર કાવ્યમાં વ્યાપક હોય એવી અરુપરૂપતા અહીં જણાય છે. એક પ્રશ્ન થાય છે કે આવી રીતે કાવ્યનું સર્જન થાય તેથી કવિને પોતાને સંતોષ થતો હશે ખરો ? જો કવિ પોતાના સર્જનને એક સામાન્ય વાચકની દૃષ્ટિથી સંખ્યા પછી જોઈ જાય તો તો તેને સંતોષ થવાનો સંભવ નથી. પરંતુ કેટલાક કહે છે તેમ પ્રેરણાથી સંક્ષુબ્ધ બનેલા કવિ હાથમાં કલમ લઈ લખવા માટે છે અને એની એ પ્રેરણા સમૃદ્ધ દેહે અવતરે એટલે કલમને ફેંકી દઈ શાન્તિ અનુભવે છે એમ બનતું હોય તો તો કવિને સંતોષ થાય કે તે જાણવાનો પણ આપણને અવકાશ નથી રહેતો. કળાકારમાં જે તટસ્થતા જોઈએ એ તટસ્થતા કવિમાં હોય તે પણ પોતાના કાવ્યોને જોઈ જાય તો અવિશદતા દૂર થવાનો ધણો સંભવ છે. અમે લખ્યું તે સ્વપ્નસિદ્ધ અથવા અમને તો વસ્તુસ્થિતિવાનુભૂતિ એમ માનનારાઓ માટે તો કંઈ કહેવાનું જ નથી. એવાઓની અવિશદતાને તો જગત ગહનતા અને ઉંડાણ ભાવીને સત્કારશે અને પૂજશે પણ ખરું.

By poetry we mean not all writing in verse, not even all good writing in verse. Our definition excludes many metrical compositions which on other grounds deserve the highest praise. By poetry, we mean the art of employing words in such a manner, as to produce an illusion on the imagination, the art of doing by words, what the painter does by means of colours. Macaulay.

સમાલોચના

આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ

સંપાદક અને વિવરણ કર્તા

પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર

૧૧. એ. લેખન મ રોડ. સારી. ૨-૦-૦

‘આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ’ ની પહેલી આવૃત્તિને મુજરાતે સારી રીતે સરકારી. તેમજ એ આવૃત્તિ ખસાસ થતાં પ્રો. ઠાકોરે આ બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડી. પહેલી આવૃત્તિ કરતાં બીજી આવૃત્તિમાં એમણે ઘણો ફેરફાર કર્યો છે. ૧૯૧૫ મુદ્દીમાં જન્મેલા કવિઓને આ ગ્રન્થમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે નવા કવિઓ તરફ પ્રો. ઠાકોરે હૃદય ઉદાર રાખ્યું છે.

વિવિધ વૈવિધ્ય તેમજ છંદ વૈવિધ્ય ઉભયને સપ્રમાણ બળવવા કાંઈ કાંઈ કવિમાંથી એમને ચાર ચાર કૃતિઓ લેવી પડી છે અને કાંઈ કાંઈ કવિમાંથી એકજ કૃતિ સહ સંતોષ માનવો પડ્યો છે. આમ કરવા છતાં જોઈએ તેવું વૈવિધ્ય નથી જળવાયું એમ લાગે છે. સગવળ બધાજ કવિઓને આ સંગ્રહમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, શ્રી. રમણ વકીલ, શ્રી. નક્ષત્ર ભટ્ટ, શ્રીમતી જ્યોતરના શુક્લ, શ્રીમતી હિર્મિલા દવે, શ્રી. મુળજીભાઈ પી. શાહ, આ કવિ કવિયિત્રીઓની એક પણ કૃતિ નથી લેવામાં આવી તે અચંબો પમાડે છે. સંગ્રહમાં જે કવિતાઓ લેવાઈ છે એમાં કેટલીક કવિતાઓ માત્ર કચરા જેવીજ છે. અને એ કચરા જેવી કવિતાઓ કરતાં આ એકેએક સર્ગકની જોઈએ તેટલી કૃતિઓ વધારે સારી મળી શકી હોત. આ કવિ કવિયિત્રીઓને છોડી દેવાં જેવાં નહોતાં એટલેજ અમારો નમ્ર મત અમે અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

એ સાથે પ્રો. ઠાકોરે બીજા અનેક કવિઓમાંથી ખરેખરાં મોતી શોધીને પણ આપણને આપ્યાં છે. જે ધ્યાન વનણ્યેઅનણ્યે કદાચ વાચક કે અભ્યાસીનું ન ખેંચાય તે ધ્યાન એ કાન્યો તરફ આંગળી ચીંધીને સૌ કાવ્યરસિકોનું એમણે ખેંચ્યું છે. શ્રી. ઉપવાસીનું ‘આત્મ દીપોલ્કવ’, શ્રી. ગણપતજીભાઈ ભાવસારનું “દશરથનો

અંતકાળ" (આ કાવ્યની ચર્ચા પ્રો. ડાહરસાય માંકડે 'ભ્રમિ' ના એક અંકમાં કરી હતી અને વાચકોનું ધ્યાન પાંચ સારી રીતે એ કાવ્ય પ્રત્યે મલોક વપ પહેલાં ખેંચાણું હતું.) શ્રી. શ્રીધરાણીનું "ભતવારીનું ગીત", શ્રી. પતીલનું "ન રહી!", જેવાં કાવ્યોને આ સંગ્રહમાં મૂકી-ગુજરાતી સાહિત્યમાં રેતીમાં દળાયેલાં મોતીને આપણી આંખ આગળ મૂકવા જેવું બનાવ્યું છે. આ 'સમૃદ્ધિ'માં કેટલાંક કાવ્યો એટલાં બધાં મામુલી છે કે જેને 'સમૃદ્ધિ' તરીકે ઓળખાવતાં પણ આપણે અચકાનું નેહએ. એકેક કવિની એકએક કૃતિ લેવાથી સર્વોત્તમ કાવ્યો-કે બને તેટલાં સર્વાંગ સુંદર કાવ્યોનો સંગ્રહ પણ મહેલાઈથી બની શક્યો હોત. કારણ કે સર્વાંગ સુંદર કાવ્યો પણ વિરલ હોય છે તેમ તે કાવ્યો વચ્ચે સામ્ય હોવું એ પણ એટલુંજ વિરલ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે પ્રો. કાકરનું 'રેવા' એકજ 'સમૃદ્ધિ'ને લાયક કાવ્ય ગણવી શકાય. કવિશ્રી ખજરદારનું "અતિ હિંદુ પવિત્ર", નમંદ, નવજરામ, ખેડાઈ, બાલાશંકર, શ્રીધરાણી, ત્રિ. ગો. વ્યાસ, કે. દ. ભટ્ટ, કરાણી, ઉમાશંકર, ન્હાનાલાલ, મુંદરમ્ (ભલે જિભ્યાં વિમ્બે), લલિત, હોદાલાલ ભટ્ટ, અને બાદરાયણ માત્ર આટલાજ કવિઓમાંથી એમણે સમૃદ્ધિ તરીકે ઓળખાવી શકાય એવાં કાવ્યોની પસંદગી કરી છે. બીજાં ખરાબ છે એમ કહેવાનો અમારો આશય નથી. પણ તે તે કાવ્યોને ગુજરાતી સાહિત્યની કાવ્યસમૃદ્ધિના પ્રતિનિધિ કાવ્યો તરીકે ઓળખાવી શકાય એવાં નથી. અને એજ કવિઓની ખીટી એવી અનેક કૃતિઓ છે કે જે આ લેવાયેલી કૃતિઓ કરતાં ધણે દરજ્જે ઊંચી છે. પણ એ તો સંપાદકની જેવી રસદૃષ્ટિ તેવી તેમની શેષ. કેટલાક કવિઓની વધારે કૃતિઓ લેવાના મોહમાં નબળાં કાવ્યો પણ એમણે લઈ લીધાં છે. પણ એ તો ખોબે ખોબે મોતી વીણવાં હોય તો સંભવિત છે કે કરચો અને પથરા પણ એ જોખામાં આવી જાય !

કેટલાંક કાવ્યો પ્રો. કાકરે દીકા પૂરતાંજ લીધાં હોય એમ પણ લાગે છે અથવા તો કાવ્યને ન સમજી શકવાથી ગેરવાજબી દીકા એમણે કરી હોય. કવિશ્રી ખજરદારનાં કાવ્યોનું દૃષ્ટાંત મોજૂદ - "ગુજરાતી" ના દિવાળી અંકમાં કવિશ્રી ખજરદારે આ એમનાં

બે કાવ્યો અંગે સ્પષ્ટીકરણ કરી અને પ્રો. હાકોરે કરેલી ટીકા ખોટી છે એમ દેખાડ્યું છે. એટલે અહીં આ કાવ્યોની વિગતમાં ન ઉતરતાં રસિક વાચકોને એ અંકમાં એ લેખ-વાંચી જવાનીજ વિનંતી કરીએ છીએ. એ બંને કાવ્યો પર પ્રો. હાકોરે અનર્થ ખોટી ટીકા કરી છે તે સત્ય છે. એ સત્યની અહીં માત્ર નોંધજ લઈએ છીએ. ‘અમલ’ જેવા શબ્દનો અર્થ પ્રો. હાકોરે વિચિત્ર કરેલો છે. ન્યારે ખુદ પ્રેમાનંદની પાસુ એક પંક્તિ છે કે ‘અમલ કમળ લેવા માનવી ધન્ય આવે.’ આવીજ ટીકા એમણે ખોટાદકર તેમજ ન્દાનાલાલ તેમજ એમના સમોન્વડ અન્ય કવિઓ પર કરેલી જે તે પ્રશંસનીય નથી. બેશક વાજળી ટીકા હોય તેને અંગે અમારે કશુંજ કહેવાનું નથી પણ આ ટીકાઓમાં તો એમણે ટીકા કરવામાં જેટલો શ્રમ લીધો છે એટલો શ્રમ જો એમણે એ કાવ્યોને સમજવામાં લીધો હોત તો એજ કાવ્યોને એઓ જરૂર ન્યાય આપી શક્યા હોત. ખીલું— એ કે જો એમને એ કાવ્યો પર કડક ટીકા કરવા જેવુંજ લાગ્યું તો એ કાવ્યોને એઓ કયી નીતિથી ‘સમૃદ્ધિ’ તરીકે ઓળખાવવા લલચાયા ? એટલે કે જો એમને એવુંજ લાગતું હોત, લલે પછી સાચું કે ખોટું પણ એમણે એ કાવ્યોને લેવાંજ નહોતાં.

આ સિવાય એમણે કેટલાંક કાવ્યો સુધાર્યાં છે. સુધાર્યાં છે તે એટલી હદ સુધીનાં કે સમૂળમાં જેવાં ફેરવવાના પ્રયત્ન કર્યા છે. પણ એમ કરવાનો એમને અધિકાર નહોતો. કવિની જેવી કૃતિ હોય તેવીજ એમણે લેવી હોય તો લે અને જોઈએ તો નહિ લે. પણ તે કવિની વગર પરવાનગીએજ આમ આટલી હદ સુધીના સુધારા કરવા એ તદ્દન ગેરવાજગી છે. કદાચ એકાદ શબ્દનો સુધારો હોય તોયે અમે માની લઈએ કે મુરખખીપણાનો હક્ક બોગવતા હશે. એમણે અમારું (શ્રી. કાલકનું “અમે કવિ ?”) સોનેટ સુધાર્યું છે. મૂળ વસ્તુ એ છે કે લેખક સોનેટ અંગેનાં બંધનોને ચુસ્ત રીતે માનતો હોય—અને એમના સોનેટને પછી જાહેરમાં એવી રીતે મૂકવું કે જેમાં કતાંયે સોનેટમાં કશાંયે બંધન પાળ્યાં ન હોય, એ અતિ

શોચનીય છે એઓએ એ સોનેટને સુધાયુ" છે કે બગાડ્યું છે એ રપટ કરવા અમે મૂળ કાવ્યમાંનીજ પંક્તિઓ નીચે મૂકીએ છીએ.

મને "કવિ" કહું? ન કે કવિ જગે થયો નિર્મળ :

અનંત જુવને યુગોયુગથી જે કવે એકલો

મહા જીવનસ્રોતની અગણી જિમિ'માંલે પ્રદી

અખુટ રસપ્રેરણા, અમર વિશ્વ કાવ્યો રચી :

અમે સદુ 'તરંગ' તે ચિર પ્રવાહ કેરુ અહીં

જરી ઉછળી ભાગિયે, "કવિ" રહ્યા અમે ક્યાં પછી ?

આ પંક્તિઓ પ્રો. કદારને ન રચી. એમાં એમને અર્થ રપટ નીકળે ન લાગે. અને એટલા માટે એમણે આ સોનેટની ઉપર જણાવેલી પંક્તિઓ સુધારી. દવે એ સુધારેલી પંક્તિઓ નીચેનાં આપીએ છીએ.

મને 'કવિ' કહું? ન કે કવિ થયો જગે નિર્મળ

-અનંત જુવને અનંત યુગથી કવે એકલ,

મહા જીવનસ્રોતની અગણી જિમિ'માંલા તણી

અખુટ રસ પ્રેરણા, અમર વિશ્વ કવિ ચેતન :

તરંગ ઉઠના અમે સદુ તિલાં પ્રવાહે દાણ,

હી ઉછળિ ભાગિયે; અવર શક્તિ થી અમ તણી !

આ બંને ઉતારા પરથી વાચક અહીં જોઈ શકશે કે એમણે શું 'સુધાયુ' છે મૂળ કાવ્યમાં 'ઉદ્દાસ' નથી કર્યો ત્યારે આ સુધારામાં એમણે 'ઉદ્દાસ' કર્યો છે. 'મહા જીવનસ્રોતની અગણી જિમિ'માંલે પ્રદી અખુટ રસ પ્રેરણા' એટલે કે મહા જીવનસ્રોતની અગણી જિમિ'માંથી જે અખુટ રસપ્રેરણા મેળવે છે. અનંત જુવનમાં જે યુગોયુગથી આવી પ્રેરણા મેળવી અમર વિશ્વ કાવ્યો રચીને કવે છે, તે કવિ. આટલો અન્યથ રપટ છે. 'તરંગે' એમાં જે સુધારો થયો છે તેનાથી વધારે રપટતા મળે છે કે અરપટતા મળે છે તે જોઈએ.

જોઈ પંક્તિનો અન્યથ અનંત જુવને અનંત યુગથી એકલો કવે છે. દવે ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાં પ્રેરણા મુધી (અર્થ નિગમ છે) માં શો અન્યથ થયો છે? 'મહા જીવનસ્રોતની અગણી જિમિ'માં તણી અખુટ રસપ્રેરણા" આ પંક્તિને એની ઉપરની કે નીચેની કોઈ પણ પંક્તિ સાથે કયો સંબંધ છે.

તે મુરખી દોકાર સાહેબ અમને દેખાડશે? અને એના પછી
 “અમર વિશ્વ કવિ ચેતન” એટલે શું? વિશ્વ કવિ અમર ચેતન
 છે એમ અર્થ લેવો? કે એ અમર વિશ્વ કવિ ચેતન છે એ અર્થ? અને આમ બીજી, ત્રીજી અને ચોથી એ ત્રણે પંક્તિઓને
 વાંચવાથી ક્યું ક્રિયાપદ આ ત્રણે પંક્તિઓની સમગ્ર અસર ઉપજાવે
 છે? સુધારા પ્રમાણે જે અર્થ નીકળે છે તે એજ છે, “ઉર્મિ” માલા
 તણી અખુટ રસપ્રેરણા કરે છે?” પણ જે સર્વનામથી જે અર્થ
 રખે તરત થાય છે તે નથી થતો અને એનો આધાર
 ઉપર જણાવ્યું તેમ “અમર વિશ્વ કવિ ચેતન” એ પંક્તિ ઉપરજ
 નજી તે ઉપરાંત છેલ્લી પંક્તિમાં “કવિ રહ્યા અમે ક્યાં પછી?”
 અને “અવર શક્તિ શી અમ તણી?” એમાં આ બે પંક્તિઓથી
 ‘લુહો અર્થ’ નીકળે છે. તદુપરાંત “અમ” એટલેજ “અમારી” એમાંજ
 “તણી” તો અર્થ સમાયેલો છે પછી “તણી” મુકવાની શી
 જરૂર? સત્ય દ્રષ્ટિકત તો એ છે કે આ પ્રમાણે સુધારો ક્યાં
 પછી પ્રો. દોકાર ટિપ્પણમાં લખે છે કે લુઓ એમનો સુધારો સારો
 કે મૂળ કાવ્યમાં છે તે ખરું? મૂળ કાવ્યને હાથ તેમજ
 ‘છાપતું’ જોઈએ અને કંઈ સુચન હોત તો એઓ ટિપ્પણમાં કરી શકત.
 મૂળ કાવ્યના પ્રાસને તોડી નાખવા, એમાં છદ્દાભંગ કરવા અને ઉપર
 જણાવ્યા તેમ દોષ કરવા અને એને સુધારાનું નામ આપનાર પ્રો.
 દોકાર એટલું સમજશે તોયે જસ છે કે સોનેટની કારીગરીમાં તમારો
 હાથ ચાલી શકે એમ નથી જેવાં હોય તેવાં અમારાં સોનેટ
 રહેવા દો. ગુજરાતની જનતાને ગમશે તો વાંચશે, નહિ તો ફેંકી દેશે.
 આ બે મહત્વની ચર્ચા ક્યાં પછી એ સંગ્રહ માટે કર્યું
 કરેવાનું નથી. આવા પ્રકારના સંગ્રહોમાં એનું સ્થાન પણ ચોક્કસ
 સારી કદાએ છેજ. એકંદરે એમના સમકાલીન કવિઓ પર કરેલી
 ગેરવાજબી ટીકાઓ અને પોતાના કવિશિષ્ટો પર રેડેલી મીઠી ચાંદની
 જેથી માત્ર પ્રશંસા-આ બે મુખ્ય દોષ બાદ કરતાં અને વગર દરકે
 પણ કરેલા સુધારાઓ દ્રશ્ય કરતાં આ સંગ્રહમાં જે કંઈ રહે
 છે તે માટે ગુજરાત એમનું ઝણી છે.

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

દિગંત

લેખક:-મોહિનીચંદ્ર

પ્રકાશક નવચેતન સાહિત્ય મંદિર

કિંમત રૂ. ૧ ૪.

આ દશ લઘુવાર્તાના ગ્રન્થમાં લેખકે નવીનતા દાખવ કરી છે. પ્રત્યેક વાર્તાની શરૂઆત વિષયને અનુરૂપ પદ્યકૃતિ, અને વિષય, વસ્તુ તથા સિદ્ધાંતને પ્રતિપાદન કરતી નાન્દીથી કરવામાં આવી છે કલામય નવીનતા હમેશાં આવકારદાયકજ્ઞ હોય. પરંતુ જે વાર્તાઓ માટે પદ્યકૃતિ કે નાન્દી લખાઈ છે તેની વાર્તા તરીકે પહેલા પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે.

લઘુવાર્તા વિશેનો પદ્યશીલ સુંદર નિબંધ વાંચતા હર્ષ થાય તેવું છે પરંતુ વાર્તાઓ વાંચતાં જુદોજ અનુભવ થાય છે. નવલ વાર્તા જેટલો વિશાળપટ ટુંકીવાર્તામાં ન હોવાથી ટુંકીવાનોના આ લેખનમાં કલાકૌશલ્યની પુખ્ત જરૂર પડે છે. દીર્ઘસત્તા કે અનાવશ્યક પ્રસંગોથી ક્ષણેચિત્ત થાય એટલેજ ટુંકી વાર્તાની સક્ષિપ્તતા (Brevity) એ આવશ્યક ગુણ છે. તેથીજ ટુંકી વાર્તામાં સંયમની ખડુ જરૂર છે. આ ખામી આ વાર્તાસમૂહમાં જોવામાં આવે છે. 'ચાર આંખો'માં જ્યારે લેખક ખુબી ઉપર નિબંધજેવું લખતા હોય કે પુવારાનું તત્વજ્ઞાન સમગ્રવતા હોય ત્યારે વાર્તા છે એમ બૂઝી જવાય છે- લેખક અને વાંચકથી આવી રસક્ષતિ ટુંકીવાર્તામાં ન આવે.

પણ આર્યાય વિશેય હોય ભામે છે પાત્રસર્જનમાં. પ્રતિભાશળી લેખક પાત્ર સર્જતી વેળા પાત્ર સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છે. પણ એથી ઉત્તરું આમાંની ઘણી વાર્તામાં લેખક પાત્રને રમકડાં માફક પોતાની ઇચ્છા મુજબ નચાવતા હોય એમ લાગે છે એથીજ પ્રસંગ પણ સ્વભાવિક બનતાં હોય તેમ નથી લાગતું. વિચારો ગૂંચવા પ્રસંગ ઉપજવતા હોય એમ લાગે છે. ખરું જોતાં પ્રસંગગૂંચણીમાં વાર્તા લેખકની સર્જકકલ્પનાનો અભાવ લાગે છે. આથી પાત્રો તેજસ્વી કે ચેતનવન્તા નથી બનતાં. પાત્રો વાંચી રહ્યા પછી એમ લાગે છે કે પોતાના વિચારોને લેખક પ્રવલ્નપૂર્વક વાર્તાદ્વારા રજૂ કરવા માગે છે. નૈસર્ગિક કલાનો અભાવ આને લઈને છે. એક દાખલો લખએ

Miseries do not come singly but come in battalions
 એ વિચાર લેખકને પાનાંમાં ગૂંથવો છે. એથી એમને માંદગી,
 અકસ્માત, ભયંકર રોગના સાધનો મળે છે અને આકસ્મિક રીતેજ
 એકાએક વિપત્તિઓ પાત્ર ઉપર આવી ચડે છે. આ પ્રસંગે કથાનો
 એક સિદ્ધાંત ચર્ચવા જેવો લાગે છે. સાહિત્ય વિવેચનના સિદ્ધાંતોમાં
 એમરકોમ્બે કહે છે તેમ કેવળ અકસ્માત કંઠાનો શત્રુ છે. જીવનમાં
 કેવળ અકસ્માતોથી દુઃખો શક્ય છે પરંતુ સાહિત્યસૃષ્ટિમાંથી
 અકસ્માતને હાંડી કાઢવો જોઈએ અને લીધેજ વાર્તાઓમાં ત્યાં
 આ રીતે લેખક કર્ણરસ ઉત્પન્ન કરવા માગે છે ત્યાં સચોટ
 અસર થતી નથી.

અત્યારના જમાનામાં ઓછી પ્રચલિત એવી સામાજિક શ્રદ્ધો
 ધણી વાર્તામાં ગૂંથે છે એથી એમાં ઝાઝો રસ નથી આવતો.
 સાસુવહુ અને દેરાણી જેઠાણીના ક્ષણો અત્યારે ઓછા થયા નથી ?
 પણ જૂની શ્રદ્ધ સાથે અર્વાચીન જીવનના તાણાવાણા ગૂંથવામાં
 અનૈચિત્ય લાગે છે. વિમુવિદ્યા અર્વાચીન હોય છતાંયે કેળી સાસુદાવે
 એને મારતી હોય એ વિચિત્ર લાગે.

પ્રસંગોમાં વૈવિધ્યની જામીને લીધે પાત્ર નીરસતા આવે છે.
 જોયર પોતાની નીચેના મિનના કામદારોને દેરાન કરે એવા અનેક
 પ્રસંગો વારંવાર જુદી વાર્તાઓનાં દેખાય એથી કંટાળો આવે.
 આંખીજ રીતે બે ત્રણ વાર્તામાં દુઃખી માણસને જોઈ એનું કારણ
 શોધવા દોષ યુવાન વિવેકભરી રીતે એનું હૃદય ખાલી થશે એમ
 કહી એના પીનકો કહેવા આગ્રહ કરે અને થોડી આનાકાની પછી
 દુઃખી માણસ આત્મકથા કહે એ રીત પણ પુનરાવૃત્તિથી કંટાળો
 ઉપજાવે.

એ સિવાય તરી આવતો દોષ છે અસંજ્ઞિતતાનો. પણ આ
 દોષને તો લેખકે દોષ તરીકે મળ્યો નથી. પ્રસ્તાવનામાં લેખક
 કહે છે સંલવાસંલય બેઠ પાઠવાની જરૂર નથી. અંગ્રિયન તાઈટલ

અસંભવિત પ્રસંગોથીજ પૂર્ણ હોવા છતાં રસિક યજ્ઞ પડે છે એ દાખલો આપી લેખક પોતાના મતને ટેકા આપે છે. આ અમણા દૂર ચવાની જરૂર છે. વાસ્તવિક સૃષ્ટિ લેખક ચીતરતો હોય ત્યારે અસંભવદોષ ન ચડાવી લેવાય પણ કદપનાથી 'નિયતિકૃત નિયમરહિત સૃષ્ટિ' રચવાનો લેખકને અધિકાર છે. પણ 'એક પગ વિધિની સૃષ્ટિમાં અને બીજો પગ એ સૃષ્ટિની બહાર એમ રાખીને નટખેડ કરવાનો અધિકાર લેખકને નથી.' આની સમજાવચ્ચાં શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ-એ 'મનોમુકુર' ગ્રંથ પહેલામાં 'કવિતામાં અસંભવદોષ' માં કરી છે. આ માન્યતાને લીધેજ 'દાતમવાળી' અને બીજી વાર્તાઓમાં પણ અસંભવદોષ તરી આવે છે.

'ગંગા' માં તો મામાવાળો પ્રસંગ કાઢી નાખીએ એટલે નરસિંહરાવભાઈની કવિતા 'કારાગૃહમાંથી વિધવા' ગદ્યમાં મૂકાઈ હોય એમ લાગે.

આ બધી વાર્તાઓમાંથી 'ચિરંતન' અને 'દિવાળી' તરી આવે તેમ છે 'ચિરંતન'ને તો વાર્તા ન કહીએ તો પણ ચાલે દારણુ કે એમાં મુઝવિરહી પતિનું માનસજ માત્ર ચીંતયું છે. હૃદયની લાગણીઓ સરસ રીતે એમાં આલેખી છે. 'દીવાળી' માં પણ લુદા લુદા છે વાસ્તવિક દષ્ટિકોણ બતાવ્યા છે. અને તે પણ કુશળતાથીજ. બાળકોની નિર્દોષતા બતાવી છે એ ખરેખર ચોખ્ખું છે આ ઉપરાંત પણ એમનું કાવ્યત્વ વાર્તાઓમાં ધણીવાર જળકી ઉઠે છે. અને એમના તેજસ્વી વિચારો પણ આકર્ષે તેવા છે. માત્ર વાતલેખે જ એની કિંમત નથી. વાર્તા કહેવાની સરળશૈલીજ લેખકને લખ્ય નથી. સંસ્કૃતપ્રચુર અને કદપનાપૂર્ણ શૈલી તો કાવ્યમાંજ રોળે.

પણ પ્રસ્તાવનામાંજ લેખક નિખાલસ ભાવે સ્પષ્ટ કહે છે કે ટુંકી વાર્તાનું આલેખન એમનો વ્યવસાય ન હતો શોખ પણ ન હતો. 'પ્રગ્નપંથુ' ની એમની કામગીરી દરમિયાન એમણે ટુંકી વાર્તાઓ, રમેલી આ ઉપરથી ઉપસુકૃત ટુંકી વાર્તા તરીકેની કાવિઓનું સમાધાન યજ્ઞ શકે તેમ છે.

પ્રો. અમૃતલાલ ભ. પાણિક એમ. એ.

આ એકજ વર્ષમાં શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી તરફથી આપણને જે કાવ્ય સંગ્રહો મળે છે. તેમાં પહેલો સંગ્રહ આ 'શતદશ' જે મુક્તકોનો તથા કેટલાંક કાવ્યોનો સંગ્રહ છે અને બીજો સંગ્રહ 'ગોરસી'. 'ગોરસી'ની સમાલોચના વિસ્તારથી આવતા અંકમાં આપીશું એટલે અહીં તો ફક્ત 'શતદશ'નાંજ કાવ્ય કુસુમેનું સૌન્દર્ય જોઈશું.

અત્યાર સુધી ખાસ કરીને આપણા સામયિક તંત્રીઓ અથવા કવિઓ સામયિકોમાં કે પુસ્તકોમાં જૂઠા પૂરકમાં જ આ મુક્તકોને રથાન આપતા આપણા આ કવિએ એટલો બધો અન્યાય મુક્તકોને ન કરતાં પાને પાને મુક્તક મૂકી તેમને કવિતા સાહિત્યમાં મોંઘેરું રથાન આપ્યું છે.

બધાં ચાંદને સો મુક્તકોમાં કેટલાંક સારાં લાંબાં કાવ્યો છે ત્યારે કેટલાંક મજાનાં ઊમિંગીતો છે. એટલે આ બધાંજ મુક્તકો નથી.

દીવે પ્રગટતી અનેક દીપમાલિકાઓ નવી,

અસંખ્ય પુલપાંખડી ઉઘડતી નવાં પંકજો.

આમ આ પાંખડીઓ પણ ઉઘડીને આપણને મળી છે. એમાં પંકજ કોણ? કવિપંકજની આ પાંખડીઓ ઉઘડી છે. અને એ પાંખડીઓનુંજ પંકજ તેવીજ રીતે આ કાવ્યોના એકાત્મ તેજ આપણા કવિ. પણ કવિ તો 'કવિ-કવિતા' મુક્તકમાં લખે છે.

ફગાવી દો તુમ્હ પ્રમાણુ ચીંધરાં

પડી શી અમને કીરતિ પરાગની?

નથી કવિના પગચાંપી કાળે:

અમે રખાતો નથી રંગશગની.

કવિએ અહીં એકાં કરેલા ઘણાંખરાં મુક્તકો ઉપા પર છે. કેટલાંક 'કવિતા' અને 'કવિ' પર છે અને કેટલાક છંદર વિષયો પર છે. 'પાની' શબ્દ વગર તો શ્રી ઇન્દુલાલને આને કેમ?

'જાની શ્રધ્ધા', 'અપૂર્વ તું', 'કફન', 'કવિ-કવિતા', 'પાનીઓ બીની', 'ઉપા-કહિવારી', 'સાંખ્યદીપ', 'કહેરો', 'ચોરી', 'કોધુ ત્યાં

તો, 'સાવરણીને', 'કળા બોક્ષી', 'નીંદર એની', 'રામને', 'દર્પણનું
લાસ્ય', 'શુભાંગી પાત્રીએ', 'નવી આશા', 'ધાકેલી પાત્રી', 'સોનારજ',
'નૃત્ય જોયા પછી', 'માગ્ય આટલું', 'ગુપ્તા', 'મીરાં', 'કશો નથી મેળ
જતો', 'કૃષ્ણને', 'શોકવતે શોધ્યા' 'આવી' 'અગાડીએ', 'ધડેપાત્રે'
'શિખરિણી', 'વજ્ર થપાટ', 'પંચ પ્યાસી', અને 'મહેદિલો આગારી'
કાવ્યો મળેનાં છે.

'યુવતાઇનું' એક ચિત્ર' મુક્તકમાંજ કવિએ કહ્યું છે,

'ધીરે ધીરે હાડણુ કરવું એ નથી જીવંતગાતી.'

અને આપણા આ કવિએ પણ સાહિત્યજીવનમાં ધીરે ધીરે
હાડણુ નથી કર્યું એ સ્પષ્ટ છે. આજ મુધીમાં એમણે નવેક અંથો
ગુજરાતને આપ્યા તે પ્રશંસનીય છે.

ધણા મુક્તકોમાં સરસ કદપનાઓ કવિએ કરેલી છે, સુંદર ચિત્રો
આપણી આંખ સમક્ષ પણ ઉઘાડે છે. એટલી સફળતા સાથે એ
મુક્તકો આલેખાયેલાં છે.

બાંધીને ફિરલોતી ભારી

જો આવે ઉપા-કડિયારી. (ઉપા-કડિયારી)

*
ને સંધ્યા લઇ જીવનભોતિ

રજનીના કાઢવને ધોતી

જતીતી કામળ અંતરની

આશા જેવાં આંદરણાં જોતી. (સાંધ્યદીપ)

*
અચિંતરી વજ્રથપાટ વાગતાં

ધવાઇ આકાશ પડ્યું ધરાપરે:

દિલિજ્જનીકારમો કિડિયારીએ

જગ્યા ઉપાસોચન એકસામટાં

કટક કરી કનકઆડણીના ઉપાએ

નલ જખમપે પીળા પટ્ટી મુકેલ પ્રકાશની

(વજ્રથપાટ)

આ તેમજ આતાં બીજા કેટલાંક મુક્તકોમાં સ્પષ્ટ ચિત્રો આપણી આંખ આગળ દેખાય છે. અને કેટલાંક મુક્તકોમાં એવું પણ બન્યું છે કે જ્યાં કોઈ સરસ ચિત્ર આપણે જોવાને ઉત્સુક થઈએ છીએ ત્યાં એક યા બીજા કારણે ચિત્ર તૂટી પડી જાય છે. 'દેવાની મૂડી' એજ કાવ્યમાં પ્રથમ કડીમાં કવિ દેવ સરસ ચિત્રની શરૂઆત કરતા હોય એમ આપણને લાગે છે

સૂતા સરોવરની પાળા જોણતી રે,
'કાણે ધોયા કંકુમના રંગ,
સોનાની ચૂરી કાની તૂટી રે ?'

પછી એને આંખાગળ જવાળ આપે છે 'જેણે મૂક્યા અડાણે ઉમંગ દેવાની મૂડી જેની ખૂરી રે' આ કાવ્યમાં હૃદય છૂટી લે તેવી પાછળની કડી નથી. જે ચિત્ર ફોરી કવિ જવાળની અપેક્ષા રાખે છે તે કડી આગળની કડી કરતાં વધારે ચિત્ર-રંગી કદમના રંગી જોઈએ અને ત્યારેજ વાચકના મન પર કાવ્યની જાદૂઈ અસર થાય. એવીજ સરળતાવાળ અને સુંદર અસર ઉપજાવવું એક ધણુંજ સરસ મુક્તક 'ધરેયાને' હોય.

ધીરે પ્રહરે ધડેયા, મારા ઘાટ નવા,
તારી ટાઢી એરણુ, મારું હૈયુ ઉતું;
હળવં હાથે તું કરજે હથોડીના ઘા
મારે નુવલું ઘડાવું, તારે રહેવું જૂવું.

આ આખું મુક્તક સર્વાંગ સુંદર છે એમાં જે ખ્યાનિ રાખવામાં આવ્યો છે તે ખ્યાનિ પણ વાચક વાંચતાં વારજ સમજી શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ મન પર પણ એની અસર રહી જાય છે. 'રાધા' અને 'મીરાં' એ બે કાવ્યો 'મિત્રોપગતિ' માં સરલ આવેખાએલાં છે. 'મીરાં' માં કવિ નિર્જન કડીઓમાં કરતાં પણ કેટલા આશાવાદી રહે છે તે એમણેજ કહ્યું છે,

સંસારની નિર્જન કડીઓમાં

તને મળ્યાંતાં પગલાં પ્રભુનાં,

એવીજ 'આશાનો બીજો નર એમણે 'નવી આશા' એ મુક્તકમાં બતાવ્યો છે. નીંદરપરી કવિરાજને આવી પૂછે છે કે હજી સુધી તમે કેમ સૂતા નથી ? કવિરાજ જવાબમાં એટલુંજ કહે છે કે હજી મારી કંડી પૂરી થતી નથી. નીંદરપરી ત્યાં એટલોજ ઉતાર વાળે છે.

‘અધૂરી કડીને પૂરી કરવા રોકાશો નહિ,

અધૂરીમાં રહેા નવી આશાનો અવાજ !

‘અનાશ્રયા’ કાવ્યમાં પણ કવિએ ચાતુર્યથી એક સરસ વિધયને ગુંથેા છે. ગુસ્સા દૂનની અંદર એક મહાજનન પ્રતિનિધિ એક વિધવા બાઈ કે જેની પાસે થોડા સમય પરજ ગન્મેલું બાળક છે એને મળે છે. મહાજન એ બાઈને સલાહ આપે છે; “તારું આ ઊકડું અમને સોંપી દે-અમે એને ઉછેરીશું. તું પછી કોઈ બીજે આશ્રમ ગોળી લેજે. આમ તારું આ પાપ પણ છુપાઈ રહેશે.” પણ બાઈ ત્યાં ચાર પકિતઓમાંજ જ્યાગ આપે છે. હવે જ્યાબમાં માતૃત્વના અગાધ પ્રેમની લાગણી પાપી હૃદયમાં પણ કેટલી હોય છે તે કવિએ પણ ધણી સરસ રીતે વ્યક્ત કરેલું છે.

“જુઓને હૈં, હવે તો હું ચવાણી ચોક-ચોતરે
ઢાંકીને એ બધું શાને કરેલાં પાપ ખેવડું ?

‘તપશ્રયા તણાં તેજે હણ્યુંતું દુઃખ આંધળું,
હણાએલી બધાંથી હું માનૃત્ય શીદને દણું ?”

આ તથા આવાં બીજાં અનેક કાવ્યો તથા શુકતકો આપણને સારી રીતે આ સંગ્રહમાં મળશે. પણ તે સાથે એક અમત્યની નોંધ દરવાની છે ત્રી. ઇન્દુલાલે આ સંગ્રહમાં કાવ્યો પ્રતિ વધારે ખેપરવાઈ બતાવી છે. જોઈએ તેટલા છંદોભંગ, યતિભંગ, અને શબ્દોના અંગોની તોડફોડ આ ગ્રંથમાંથી મળશે જે હોય એમના આગળના ગ્રંથ ‘ખડિગ મુક્તિઓ’માં નહોતા. આમ કેટલીક જગાએ છંદોભંગ કે યતિભંગ યુક્ત કાવ્યની અસર પણ મરી જાય છે પણ સહેજ ખેપરવાઈ આછી કરી હોત તો એઓ ધણી સહેલાઈથી આ હોય ટાળી શક્યા હોત. કાવ્યની ખુબી તો કાવ્યને સર્વાંગ સુંદર બનાવવામાં છે. જમે તેવી સુંદર સ્ત્રી હોય તોયે તે સર્વાંગ સુંદર હોય તોજ તે મનને જીતે છે. વીસમી સદીની સુંદરીઓ નખને પણ અતિ સુંદર બનાવવા કેટલી કાળજી લે છે ! અને તે કાળજી માત્ર નખને પણ અતિ સુંદર રાખવા માટેજ. મતલબમાં સર્વાંગ સુંદરતામાંજ આત્માની સુંદરતાને વધારે વરા છે.

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

કર્તા. ડૉ. એમ. એ. મુરૈયા, એન્ટિક એમ્પર:

૨૭, એપોલો પિયર, મુંબઈ. કિંમત ૨-૮-૦

ગોલ્ડસ્મીથની અંગ્રેજી કવિના “હરમીટ” અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ખુબ જાણીતી છે. કવિતાના રસિકોએ એ કવિનાને મોટે પથ દરી હરો. એજ કવિનાનું રાખ્દરા: મૂળની કળા અને ભાવ એ ઉભયને જળવતુ ભાયાન્તર ડૉ. મુરૈયાએ આપણને “જનિ” કાવ્યમાં આપ્યું છે આવાં સફળ ભાયાન્તરો ગુજરાતીમાં ગાંડ્યાં ગાંડ્યાજ છે અને અને તે રચિતિમાં આ ભાયાન્તરને અમે અન્તઃકરણથી સત્કારીએ છીએ. એના કર્તા આ કાવ્યમાં મૂળ કાવ્યના ભાયાન્તરને અનુકૂળ એવો પ્રયાસી છંદ સવૈયા વાપરીને આખા કાવ્યને ખરેખર એક વખત જસ પર રમતું કરી મુકે એવું કર્તાએ જનાવ્યું છે. આખું કાવ્ય ફરી ફરીને આપણને વાંચવું ગમે છે એજ એની પ્રજ્ઞતા એટલુંજ નહિ પણ આ ભાયાન્તર ધીમે ધીમે જનતામાં પણ સારી રીતે પ્રસરશે.

સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી રૂપેરી

મહોત્સવ અંક

સંપાદક શ્રી. વિ. ર. ત્રિવેદી એમ. એ.

એમ. ટી. બી. કોલેજ (સુરત)

અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ના અધ્યાપક: પ્રકાશક: સાર્વજનિક

એજ્યુકેશન સોસાયટી. આયત્ર લાઈન્સ સુરત.

‘સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી’ સુરત, એ સંસ્થાનો

૧૯૧૨ થી ૧૯૩૭ સુધીનો અહંવાલ આ રૂપેરી મહોત્સવ પ્રસંગે સંસ્થા તરફથી પ્રસિધ્ધ થયો છે. સંસ્થાના પુરન્ધર કાર્યકરોની નામાવલીમાં અનેક વ્યક્તિઓએ જાહેર જીવનમાં પણ સારો ફાળો આપેલો છે એ ઉપરાંત આ સંસ્થા તરફથી બીજી ધતરપ્રવૃત્તિઓ, કન્યાશાળા, હાઈસ્કૂલ, તેમજ કોલેજ એ સૌ સંસ્થાઓનો એમના સંચાલકોનો અને સહકાર્યકરોનો પણ પરિચય એમાં આપવામાં આવ્યો છે. અસો પાનાના આ ગ્રન્થમાં સંસ્થાનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ મળે છે. આખો ગ્રન્થ અંગ્રેજી ભાષામાં છે. ગુજરાતની થોડીવણી સારી સંસ્થાઓમાં આ સંસ્થાનો ઇતિહાસ પણ નોંધવા જેવો છે.

જુલાઈ ૧૯૩૬ થી અમદાવાદમાંથી આ 'ગતિ' ગ્રન્થમાળા અને રેખા નામનું 'માસિક' શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. અત્યાર સુધી આ બંને પ્રવૃત્તિઓ નિયમીત રહી છે. 'રેખા' માં સામાન્ય જનતાને પણ આકર્ષે એવા લેખો એના એકેક અંકમાં આવ્યા છે. ઇતિહાસ ઉપર પણ મનનીય લેખો છે અને શ્રી. ચક્રવર્તી કેટલાંક જ્ઞાતિ ચિત્રો પણ આ માસિકનું ખાસ આકર્ષણ છે. સામાન્ય રૂપિયાના લગભગમાં રેખાના ચાર અંક અને ગતિ ગ્રન્થમાળાના ૪ પુસ્તકો મળે છે એ ગુજરાતના સાપ્તિક નૃષ્ટિમાં ધાર્મિક સરળ છે અને એનો લાભ જનતા અવરજ લેશે.

નવચેતન

કલકત્તાથી 'નવચેતન' માસિકનો દિવાળી અંક પણ બહાર પડ્યો છે. શ્રી. ચાંપલીભાઈ ગુજરાતની બહાર રહી મળે ગુજરાતને ત્યાંજ ધસડી રહ્યા હોય અથવા નોનવી ગુજરાત બનાવવાની અભિલાષા ધેવતા હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે 'નવચેતન'ના આ આ ખાસ અંકમાં અનેક જાણીતા લેખકોના લેખો છે. કવિ શ્રી. ખજુરદારનું કાવ્ય શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનું નાટક, શ્રી. દુર્ગેશ શુક્લની વાર્તા, શ્રી ધૂમકેતુની વાર્તા, તથા શ્રી દિરોજશાહ મહેતાનો લેખ તેમજ બીજા અન્ય જાણીતા લેખકોના લેખોથી આ અંક ઘણો સરસ થયો છે. શ્રી કનુદેસાઈનું 'ખંડેરી નૃત્ય' નામનું ચિત્ર પણ મનોહર છે આવો સરસ અંક આવી તોજ સ્થિતિમાં પણ પ્રસિધ્ધ કરવા માટે શ્રી ચાંપલીભાઈને અમારા હાર્દિક અભિનંદનો.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

સુરત જીલ્લા લોકજ્ઞ બોડ નરહથી આગષ્ટ ૧૯૩૬ થી "સ્થાનિક સ્વરાજ્ય" નામનું એક માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. એમાં કેળવણી અંગેના તેમજ લોકજ્ઞો તેમજ સ્કુલબોર્ડ એ ઉભય સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓની માહિતી આપવામાં આવે છે ઉપરાંત આ સામયિકનું સંચાલન સંપાદન આવીજ સંસ્થાઓ કરાશે નો એથી પ્રભને પણ લાભ થાય અને સંસ્થાઓને પોતાના ક્ષેત્રે સ્પષ્ટ કરવામાં સારું સાધન મળે આ પ્રવૃત્તિ અતિ પ્રશંસનીય છે. અને બીજી એવી સંસ્થાઓ માટે એ લખણ રૂપ બને.

પતન અને પ્રાયશ્ચિત

લેખક નેચેલિયન હોથોન' અનુવાદક વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
પ્રકાશક ભારતી સાહિત્ય સંઘ કી. રા. રા.

‘વિશ્વસાહિન્યમાળા’માં આપવા ધારેલા ચાર પુસ્તકોમાંનું આ પહેલું પુસ્તક છે. એ પુસ્તકની પસંદગી કરવા બદલ, તેમજ એને આટલી સફળ રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારવા બદલ શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટને ધન્યવાદ ઘટે છે.

નવલકથાનો કથાસાર જાણુ દુકે છે, અને મુખ્યત્વે એમાં આવતાં પાત્રોના ચિત્તતંત્રનું સૂક્ષ્મ અન્વેષણજી ઘણો લાગ રોકે છે. અમેરીકામાં ન્યૂ ઇંગ્લંડની વસાહત થઈ તે સમયની ભૂમિકા લઈ લેખકે ‘માનવ નિર્બળતા અને દુઃખનું નિરૂપણ કરનારી આ કથા લખી છે. અને ખરેખર, આપણા ચિત્તમંદેશને વિચારોપી અને હૃદયને અનુકંપાથી ભરી દેવાનું સદૃશ્ય આ નવલકથા દ્વારા સિધ્ધ થયું છે.

હેસ્ટર પ્રાઇન નામની એક બાઈ એના બેડોળ અને પુસ્તકાલ-યોનો કીડો જનેલા બુધ્ધિશાળી પતિ પહેલાં બોરટન આવે છે. અહીં એ યુવાન અને પ્રતિભાશાલી પાદરી મી. ડિમ્સડોઇલના સમાગમમાં આવે છે. બન્ને એક બીજાને ચાહે છે અને પરિણામે માતાના ઉકટ ગંગાવેશ અને પિતાની નિયમન ભંગ કરવાની ઘરિના વારસા સાથે પક્ષ નામની બાળકી જન્મે છે. ન્યૂ ઇંગ્લંડના પુરિટનો આ પાપ સહન કરેજી ક્યાંથી ? હેસ્ટર એ બાળકીના પિતાનું નામ પણ દૂભાવે છે. આથી સમાજ અને ન્યાય વ્યવસ્થા એને દુજ્જેતીના મોંઘડે ચડાવી છાતી પર હિંગણોકીયો કલંકસચક અક્ષર ‘એ’ લગાડી સળ કરે છે.

એને જોવા મળેલા ટાળામાં એનો પતિ પણ છે. નિરાશ અને દ્રેષની લાગણીથી વૈરવૃત્તિથી બળતો આ માણસ મી. ડિમ્સડોઇલના પૈદ્ધ તરીકે રહે છે. દવા કરી એને જીવતો રાખે છે. જીવનો રાખે છે. એટલા માટે, કે હરેહંમેશ પ્રત્યાષ્ઠાપનદ અગ્નિમાં બળતો આ પાદરી શાન્તિ જ ન પામે. આ વાતના એટલી ઉચ્ચ રૂપ ધારણ કરે છે, કે પાદરીમાં એની સામે ટકવાની શક્તિ રહેતી નથી. અતિ એ હેસ્ટર અને પક્ષને જાહેર રીતે સ્વીકારે છે, અને હેસ્ટરના બોળામાં પ્રાણુભાગ કરે છે. સ્પષ્ટ રીતે આપણને સમજાવી દે છે, કે ભાઈ, પાપનો સ્વીકાર એજ માનસિક ત્રાસમાંથી મુક્ત થવાનું એક સાધન છે. પેલું મંદુર

નીતિપુષ્પ તે આ- સત્યશીલ જનો ! સત્યશીલ જનો ! સદાય સત્યશીલ જનો ! તમારા ચારિત્ર્યના અનિષ્ટ અંશો જગત આગળ ધુપાવે નહિ, પણ જરા પણ સંકેત વગર તે સૌને જોવા દે !

પાદરી પતન માટે પ્રત્યાક્ષ કરે છે, તે જોતાં નથી લાગતું કે ધાર્મિક સત્યાસત્યોનો વારસો, અનેક પ્રકારની માનસિક ચાતનાનું કારણ બન્યો છે ! એ કરતાં તો માનવજાતિને સ્વયંસ્ફુરિત મનોવૃત્તિ માર્ગે આગળ વધવા દીધી હોત તો વધુ ઠીક હતું એમ માનવા મન થાય. ધર્મને નામે લોહીમાં ઊતરી ગયેલા આ ધર્મ વિચારો, માણસની સાદૃશ્યકૃતિ નોટલાજ અંધ હોય છે, કદાચ એવી વધુ વિધાતક-પાદરીના વિષયમાં-કહી શકાય. હેસ્ટર પ્રાધન જીવનનો શાન્તિપૂર્વક સ્વીકાર કરીને વધુ સુખી છે, જ્યારે પાદરી નીચી સિધ્ધાંતોની નાગચૂકમાં પીસાઈ મરે છે.

રોજર વિલિંગ્ઝ વધારે આપણે સેતાન કહીએ તો કશુંજ ખોટું નથી. એના પાત્રાલેખન વખતે લેખકની નજરે 'મેફિસ્ટોફીલીસ' હશે એમ માનવા મન થાય છે. સેતાન જેમ એ બુદ્ધિમાન છે, પાદરીના આત્માનો કબજો લે છે, કબજો મળતાં મગરબ બને છે, પણ એ આત્મા પાપના રીઝાર પછી, જન્મતી વિશુદ્ધિ મેળવે છે ત્યારે એના હાથ હેઠા પડે છે.

પલ ! પલ ! પાત્ર પાસાદાર હીરા જેવું છે. કદાચ લેખકને ન્હાની પાંખોવાળા કાંઈ દેવદૂતનું પાત્ર આલેખતું હશે એમ લાગે ! એ તો જન્મથીજ, એનો માતા પિતા મારે મુક્તિનો સંદેશ લાવી છે; કે ત્હમે ત્હમારા પાપનો સ્વીકાર કરો. પાદરી જ્યાં સુધી કબૂલતો નથી, ત્યાં લગી પલની સહાનુભૂતિ પામતો નથી. પાદરી એને ચૂમી ભરે, તો ગાલ ધોવા લાગી જતી હોય છે, પણ જ્યારે એ કબૂલે છે ત્યારે ? ત્યારે પલ પાદરીના હોઠ પર બસી ભરતી હોય છે.

માનવજાતિના આ અજ્ઞાત માનસ પ્રદેશની ધોર ચાતના પ્રત્યે હમદર્દી હોય, તેવા સૌને આ પુસ્તક વાંચવાની ભલામણ છે; કેમકે માનવચિત્તની આ બધા પ્રત્યે, પ્રત્યેક દિલમાં જ્યાં લગી અનુકંપા, સહાનુભૂતિ અને એ દૃષ્ટિ હળવું કરવાની પ્રયત્નશીલ શુભેચ્છા નહિ હોય, ત્યાં લગી માનવ કુલમાં અવતરવા જોઈતા કાતુભાવની કદાચના માત્ર તરંગ રૂપેજ રહેશે.

સોહન

પરિવર્તન

કુમેશ શુક્લ

નેનાં ક્યારની જોવા કરતી હતી. પપ્પા આગ્યા ત્યારથી એમના કોટ પર કંઈક સાફ કરતા હોય, એમ રમાજ દેરવ્યાજ કરતાં હતા. હોઠ ફફડતા હતા મોં પર ચુસ્સો હતો. દુકાનેથી આવીને સોફા પર બેઠા. હંમેશના નિયમ મુજબ નેનાં ચાહ લઇ આવી, પણ ચાહ હજી સ્થાને ટીપોઇ પરજ પડી રહી હતી.

નેનાં ખોલી પપ્પા, ચાહ ઠરી જશે.

જગમોહન શેઠ ધ્યાનમાંથી જાગી નેનાં સામે જોઇ ખોલ્યો, 'આ પી લઉં બેટા. ત્યાં કેમ ઉભી? આવને અહીંયા'

નેનાં સોફા પર આવી બેસતાં ખોલી, 'આજ કંઈ ચિંતામાં હતા? આવીને કોટ ઉતારવાનીયે પુરસદ ન મળી?

'જુલી ગયો નેનાં, શેઠે કોટ ઉતારતાં કહ્યું', 'હા, ગળ્યાં બધાં ખાલી કરી, પછી ધોવા આપી દે.'

'હજી તો આજેય ધોયેલો પહેર્યો છેને?'

શેઠ લખૂડી ઉઠ્યા, 'એજ મ્હોંકાણુ છે ને સાળોપેલો નેમચંદ ઉપર થુંક્યો.'

નેનાંએ નાકનું ટેરવું ચડાવ્યું, 'અરરર! આવા ગડા માણુમોને નોકરીએ શા માટે રાખો છો તમે?'

જગમોહન શેઠે કપાળે હાથ દેરવ્યો, 'એ બધા એકજ માટીનાં પુતળાં બેન. એની જગ્યાએ બીજો આવે તેય એનોજ લાઇ સમજવો. નહીં ખોલવાનું લાન કે નહીં ચાલવાનું લાન. ખોલે ત્યારે થુંક ઉઘડે, જ્યાં જુઓ ત્યાં ગળફા કાઢે. ગંદા તે કેવા નેનાં, હાથમાં ગળફા લઇ રસ્તા વચ્ચે ફેંકે! હું તો ત્રાસી ગયો છું એમની રીતભાતથી!

'કાપદો કરોને કે એમ ન થુકે.'

'કાપદો! કાપદા ક્યાં એજા ક્યાં છે, નેનાં? ગોશીસમાં છેને દસ વાગે આવવાનો કાપદો, સ્વચ્છ ઘાટપાટણમાં આવવાનો કાપદો,

ન્યાં ત્યાં ન ચુંકવાનો કાયદો, રૂઢાના પ્યાલા ન્યુઝપેપર પર મૂકવાનો કાયદો, જાનરૂ ગયા પછી સાંકળ ખેંચવાનો કાયદો, ધીમે સાદે વાત કરવાનો કાયદો-ખોજ આથી કેટલા વધારે કાયદા ગણાવું ?

‘કોઈ પાળતું નથી ?’

‘ખીસકુલ નહિ ને.’

‘પણ સગ્ન કરતા હો.....’

‘તો ગરીબકુ’ મોં કરી, એમનો મુશ્કર, બાપ, માતા, ઘેરી હું હોઉં એમ હાથ નેડી માશી માગવાના. હું એમના માગાપના રથાને બેસવા તૈયાર નથી એટલે માશી આપવી પડે છે. ખીજે ઉપાય નથી. નેનાં મીઠું દસી, ખીસકુલ ન મુધરે એવા માણસો બેગા કર્યા લાગે છે.

‘જડ પથર છે, નેનાં, પથરાયે નહિ. પથરા હાત તો ઘોખીને ઘોખા કામમાં આવત.’ શેડ નિરાશાપૂર્વક મરતક હલાવતા બોલ્યા. નેનાં શેડના પડખામાં ભરાઈ લાડથી બોલી, ‘એક કામ કરો, પપ્પા.’

‘શું ?’

‘રૂઢને તમારી ઝાંશીસમાં નોકરીએ રાખો.’

‘રૂઢને ?’

‘હા શા માટે નહિ ? હું ટાઈપીસ્ટ થઈ શકીશ, પત્રવ્યવહાર કરી શકીશ.’

ના. રે ! બેટા’

‘એકજ મહિનો, વધારે નહી.’

‘પણ.....’

‘એ તમારું પણ રહેવા દો.’

‘તને ન દાવે, દીકરા-’

‘દીકરો કહો છો ને દીકરાને વેપારનો અનુભવ તો આપતા નથી. પછી બધું સંભાળશે કોણ ?’ એકની એક પુત્રીએ લાડથી પિતાના ઘોળા વાળ પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

શેરો દીકરીની હક પાસે નિર્યાય જની કહ્યું, 'હાલે જેની તારી ઇચ્છા.'

ખીજે દિવસે નેનાંએ જમમોહન શેકના માઇવેટ સેક્રેટરીનો ચાળ' સંભાળી લીધો, ત્યારે આખી ઓશીસમાં ભારે આશ્ચર્યની લાગણીનું મોજું ફરી વળ્યું. 'આવા લક્ષાધિપતિ પિતાની પુત્રીએ તો કોલેજમાં જઈ એવાજ કોઈ લક્ષાધિપતિ પિતાના પુત્રની સાથે નાદક સિનેમામાં ભટકવું જોઈએ, એને જાહેરે વેપારની આ મુશ્કેલ સ્થિતિમાં પડવાનું એને ક્યાંથી મળ્યું?' નેમચંદે બે હાથ લાંબા કરી મોં પર આશ્ચર્યનો ભાવ લાવી કહ્યું.

'પણ બેન, તું શીદ આ લખમાં પડી ?'

નેનાંએ હસીને જવાબ વાળ્યો, 'પ્રેમ ધરણ થયો. મદદ કરવી જોઈએ.'

'જીવાનિયાની જાતજ ધૂની.' નેમચંદ આ ધૂની ડોકરી સાથે માથુ કુટવામાં સાર ન જોઈ શાન્ત થયો.

પિતાની ઓશીસમાંથી કામજનો ચોક્કસ બધે નેનાં ટાઇપ કરવા બહાર આવી. ટાઇપરાઇટર પર એક કારકુન, પીઆતોના સ્ટ્રોકસ મારતો હોય તેમ ટાઇપ ફાઇરતો 'પોતાનું' નામ છાપતો બેઠો હતો. તેનતિ જોઈ એ ગભરાટમાં ઉભો થયો.

'મારે જરા આટલા કામજા ટાઇપ કરવાના છે.'

'હા હા, બેન ફરી ને.'

નેનાં ટાઇપ કરવા બેઠી એની લાંબી સુકુમાર આંગળીઓ ટાઇપ પર ઝડપથી ફરતી જોવામાં મન કારકુન ત્યાંજ રિયર ઉભો.

નેનાં હસીને બોલી 'ટાઇપ પર આંગળીથી સ્પર્શજ કરવો જોઈએ. ભાર મૂકી મુકીને સાવ ઢીલા કરી નાંખ્યા છે.'

'હા બેન, જરા ભાર મૂકાઇ જાય છે, આંગળીઓજ એવી છે.'

પોતાની જાડી આંગળીઓ બતાવતાં કારકુન ગરમાઈ બોલ્યો.

નેનાં મીઠું હસી. આવું નાલુક વંચ આવી રહ્યું આંગળીઓના પ્રદર્શ સહન કરવા સમર્થ ક્યાંથી નીવડે? જાને તો કાપડની ગાંસડીઓ ઉપરની લોટની પટીઓ ઊપડવાનું કામ સોંપવું જોઈએ.

ઠાપપ કરતી નેનાં વારેવારે ઉંઘા નેત્રો કરી જોઈ લેતી હતી કે ઝોશીસનાં એકેએક ધારકુનની દૃષ્ટિ વારંવાર એના પર આવી દરતી હતી. આલુઆલુ જોવાના પ્રયત્નને અંતે આંખો નેનાં પરજ સ્થિર થતી હતી નેનાંને એનાં કોનેજ શ્રવન દરમિયાન આ નેત્ર-શરપાતની તાલીમ મળી ચૂકી હતી. અનેકના નેત્રો સામે હિંમતપૂર્વક સામનો કરતી એની સ્થિર દૃષ્ટિ કદીએ ક્ષોભથી કંપ અનુભવી જૂમી તરફ વળી નહોતી. નેનાંના હૃદયમાં આ દૃષ્ટિપાત પ્રત્યે કંઈક અંશે સહાનુભૂતિ પણ હતી. એ દૃષ્ટિપાત પણ કેવા વિધવિધ ! કોમકની આંખમાં સૌન્દર્ય પ્રસંસા, તો કોમકની આંખમાં બૂખ્યા વરૂની લોલુપ્તા ! કોમક મૈત્રી પામવા ઉત્સુક તો કોમક શુભાવેલી ભગિનીની માયા મેળવવા મથતો મૂરખ ! આટલાટલાં દૃષ્ટિપ્રવાહો એ દૃષ્ટિ ક્યાંક સ્થિર થાય એવી ઝંખનામાં ઉતાવળોં બહાવરોં શાં વહેતાં જતાં હતાં. નેનાંને હૃદયમાં થતું, કે એ દૃષ્ટિ જેની શોધમાં છે તે એની આવી મજાને, કોમકની ખોજ અફળ ન જાને. સંતુષ્ટ યૌવન સમાજની તંદુરસ્તી સાચવશે. અસંતુષ્ટ યૌવન સમાજનું શરીર શુભમાં વડે ભરી દેશે.

મગજને વિચારમાં મરામૂલ થવા દઈ અનુભવી આંગણીઓ પોતાનું કામ ક્યેં જતી હતી. નેનાંને એના વિચારોમાંથી નેમચંદલાધના ઘેરા સ્વરે જગાડી. નેમચંદ ટેલીફોન પર વાત કરતો હતો, પણ એનો અવાજ આખી ઝોશીસના વાતાવરણને ભેદી રહ્યો હતો. ટેલીફોન પર સિંદુરગર્જના થઈ રહી હતી. પરિણામે ઝોશીસના એક એક કલાકને બિચારાને પોતાનું કામ છોડી ખેસતું પડ્યું હતું.

નેનાંએ પાસેનાં એક યુવક કલાકને પૂછ્યું 'નેમચંદ કાકા રોજ આમ બરાડે છે ?'

પેસો યુવક મીઠું હસ્યો, 'હાઈ રોજ, આ તો એમની સ્વભાવિક દેવ છે.'

'જરા ધીમે જોતતાં હોય ! કેટલાકને તોડતાતો (ખેલેલ) કરે છે ?'

‘કેટલું ખરાબ !’

ઘેરે બેરી સાથે વાત કરતા હોય, તોયે આમ ગર્જના કરવાના. પુરિયાનું શાક કરજે, કઢીમાં મીઠું નાંખીશ નહીં. એવું એવું ખગર હોય કે આજ કાકાને આ ખાવાનું છે.’

નેમચંદના બરાડા વધતા ગયા. ટેલીફોન પર એમની બેરીને ધમકાવતા હતા કે ના પાડવા છતાં એ અપાસરે દેવચંદસુરીના દરને કેમ ગઇ.’

નેના કંટાળીને ઉઘી થઇ પાસે આવી.

‘કાકા, જરા ટેલીફોન લાવો તો. મારે ચંચળ કાકી સાથે વાત કરવી છે.’

‘શું ?’

‘કહેવું છે કે કાકા ટેલીફોન કરે તો જવાબ ન દેવો. જૈન ધર્મને અપાસરે જવાની ના પાડતાં શરમાતા નથી ?’

‘એ તું ન સમજે બેટા. ધરડે ધડપણ લખ ક્યાં છે, તે સાચવવી પડે છે.’

નેનાનું માથું ફરી ગયું. પોતાનીજ પત્નીના ચારિત્ર્યમાં અવિશ્વાસ-અને તે પણ સૌની સમક્ષ (1) દર્શાવતાં નેમચંદ પ્રત્યે નેનાં ગ્રીહાઇ ગઇ. કેડ પર બંને હાથ ટેકવી, માથું ધુણાવી નેનાં મિનનજથી બોલી, ‘કાકા, સ્ત્રીને કોઇ સંભાળી રાકવાના હતા, ?’

વફાદારી એ એના હૃદયની વાત છે. પાળે ત્યારે કુરબાન થઇ જાય. ન રાખવી હોય તો કોઇનીયે મગદુર નથી કે રખાવી રહે. સમજ્યા ?’

નેમચંદે કપાળે હાથ મૂક્યો. ‘ક્યારનોય સમજી બેટા છું.’

‘લાવો ટેલીફોન.’ નેનાંએ હાથમાંથી ટેલીફોન લઇ ચંચળ કાકી સાથે વાત કરવા માંડી, ‘એકાવ, ચંચળ કાકી ? હું નેનાં હમણાં અહીં નોકરી કરું છું. કેમ એમાં, આશ્ચર્ય લાગે છે ? લુઓ કાકી કાકા ટેલીફોન પર બરાડા પાડે છે, તે, દારતો કાને બહેરાસાજ આવે ને ? આખરે ઓશીસ સાંમણે એમ જૂગો મારે છે. હા, બાઇ,

હા. તમારી સાથે વાત કરે છે તેવ સૌ સાંભળે એમ. અરાજ નો ખડું જ ને. ખાનગી વાત આખું ગ્રામ જાણે. હવે બોલાવે ત્યારે બોલજોજ નહી આવવા દો ઘરે ? બે બે કાકી, કંઈ મનુ નદિ ખિન્નતા. આવજો.'

નેનાંએ રીસીવર પડનું મૂક્યું. કાકા તરફ ખીચવાની આંખે જોઈ મોટી, 'હવે જવ ઘેર. ખગરજ લઈ નાખશે આજે.'

નેમચંદ મનમાં ધુધવાતા બેસી રહ્યા. બીજા કારકુનો આ પ્રહસન જોતાં રૂમાલ આડે મસકાઈ રહ્યા. નેનાંએ પેંદા યુવકને કહ્યું 'કાલે રસ્તા પર પગલીક ટેલીફોનની ઓરડી હોય' છે, એવી એક ઓરડી ઓશીસમાં કરાવો. જેને ટેલીફોન કરવો હોય એ અંદર પૂરાઈને કરે.'

'સાર.' પેલા ઉત્સુક યુવાને આજ્ઞા સ્વીકારી.

'તમારું નામ શું ?'

'લલિત.'

'હ'! કહી નેનાં ટાઇપ કરવા લાગી ગઈ.

રોજિવાર હતો. રોડ કોઈ કામ પ્રસંગે સુરત ગયા હતા. પિનાની ગેરહાજરીનો, નેનાંએ મોં પર પદ પાવડર છાંટીને લાલ લીધો હતો. હોઠ હસતા હતા, અને ગાંઠ પર ગુલાબી સુરખી શોભતી હતી. આંખમાં મસ્તી ચમકતી હતી. પગથિયાં ચઢી ઉપર આવી, ત્યાં રહામેજ પ્રશંસાભર્યાં નેત્રે આવકાર આપતો લલિત નજરે પડ્યો. એના તરફ એક મીઠું સ્મિત રમતું મૂકી નેનાં આગળ જવા દોડી.

'ઓ મા' કરતાં નેનાં અટકી ગઈ. એના નાકનું ટેરણું ચૂંચી ચઢી ગયું. મોં પર રોષ, ચોક, ચીડના જાણે છવાઈ ગયા. ચપલ કાઢી નાખી. જગજગ સાથે પગ ધસવા લાગી. દાખ વચમાં થુકેનું એટલે નેનાનાં ચપલ બગડ્યાં

અધજો કારકુન વગેરે હંસતી જેમ લાંબી ડોક, નેનાં પ્રત્યે આશ્વાસન અને થુંકનાર પર ચેપથી ધુધવાનો ખડે પગે ચંઈ ગયો.

‘રસ્તામાં કાણુ થુકે છે !’ લલિત બખડ્યો.

‘જરા જાન રાખતા હોય.’ બીજાએ કહ્યું.

‘જાતજ ગંદી.’

‘ન જુઓ કે ક્યાં ગળાફો કાઢે છે, કેવાય રોગનો હશે.’

‘જરા જાન તો રાખવું નેધએ.’

‘આંખોજ પુટેલી છે સૌની.’

નેનાંએ જોયું કે એને આસ્વાસન આપવા સૌ આકાશ પાતાળ એક કરવા મથી રહ્યા હતા. એણે શોકથી જવાબેલું મોં રાખી, પટ્ટાવાળાને બોલાવી ચંપલ લઈ જવા કહ્યું, અને પોતે આશીસના બાયરમમાં ચાલી ગઈ.

કલાકોં ચરમંથી અડધા જમીનમાં સમાઈ જવાનું હજીતા કામે વળગ્યા.

નેનાં બહાર આવી, ત્યારે સદાનુભુતી દર્શાવવા ઉત્સુક લલિત એની નજર સાથે નજર મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. નેનાંએ એને પાસે બોલાવી સૌ સાંભળે એમ કહ્યું, ‘કાલથી સૌના ટેબલ પર એક એક પીકદાની મુકાવી દો, અંદર થુકે.’

‘વાર,’ કહી લલિતે વાતની નોંધ લીધી.

બપોર થઈ ત્યાં જૂમો પડવા લાગી, ‘એલા હજી ચાહ કેમ ન આવી ? ક્યાં મૂવો રહુછોડિયો !’ અને રહુછોડ નામનો ચપરાસી દોડીને ચઢાનું કહેવા ગયો. થોડી વારે એક ગંદો હોટલવાળો ડોકરો છ સાત પ્યાલા રકાબી ખખડાવતો આવી પહોંચ્યો. નેમચંદની ગાદી પર ચઢાના ઉપાસકો ગોઠવાયા. આસપાસ માખીઓ બહુબહુવા લાગી અને વાતોના ગપાટાઓના વાતા-વરણમાં પરપોટા જેમ ફુટવા લાગ્યા.

‘કાકા, મને આ નહી કે ?’ નેનાં ટપ્પકી.

‘આંખોને બહેન, મને એમ કે તમને આ આ નહી ગમે.’

‘કેમ નહી ગમે ? સારી નથી ?’

‘જરા કડક, કડવી મીઠી.’

‘જેહ તો ખરી.’ હસી નેનાં નહક આંધી. જોયું તો મજમ પર મહેલ પ્યાલાને લીધે માખીઓનો પારાંવાર બહુજાણ કરતો હતો. એક દાખથી માખી ઉડાડવાની ક્રિયા ચતત ચાલુ રાખવી પડતી હતી.

નેનાંએ એક કપ લેતાં હજી, ‘માખીઓ ઘણી છે, અહીં’

‘હા બેન, ઘણી છે.’ નેમચંદ શકા જોડ્યા એ મવાનમાં માખીઓ કરવાની ઇચ્છા નહોતી. માત્ર પ્રશ્નનો ઉત્તર હતો.

‘ગર્વે જુવેવારે કેમ નહોતો આંખો ? કંઈ કંઈ નહોતું ?’

‘જરા તાવ દેનો.’

‘આવે જ ને !’

‘કેમ ?’

‘આ માખીઓ પ્યાલા પર એમે છે, તે રામના જંતુ ફેલાયા પગે રહે ?’

‘આમ ને આમ આ પીતાં ચાળીરા વરસ યથા.’ નેમચંદ દસ્યાં.

નેનાં આંખ નેચવી જોડી, ‘એ વખતે જુવેનો હતો. દેવ ધરડા

યથા, એટલે તોરત રોગ મળું પડે.’

નેમચંદ સાંચેજ ગળું ઝેલાયું હોય તેમ જોખીરો ખાધી.

મોતના નામથી શીકા પડી જતા આ વેપોરીને નેનાંએ સંચોટ પ્રકારે કયો હતો.

‘આ ફડવી બહુ !’ નેનાંએ વાન બીજે વાળી.

‘ઉકાળે એટલે’

‘ઉકાળેલી ચાહ નુકસાન કરે, છંદગીમાંથી બે ચાર વપ. જાણ થાય.’ નેનાં જોડી, વળી, ‘છંદગીના ખેચાર કમી ચતાં, વધો માટે નેમચંદ કમકમી ઉડ્યા.’

‘એમ કરો કાકા’ નેનાંએ સચના કરી ‘પ્રાસથી આપણે અહીં આ બનાવવાની સમવડ કરીએ. રણછોડ બનાવી આપશે. ગેઢેરીમાં બે આંકડ મુકાવી આપો, એટલે ત્યાં ગેસની પીચનીએ મંજા આવે.’

નેમચંદ શકાએ માથું દેવાની સંમતી આપી ખીન્ન કારકુનો પ્રસંસાથી નેનાં તરફ જોઈ રહ્યાં ચાળીરા વેવેનો જુવેનો દેવ હોડાવવા સમયે નીવડેલી નેનાં મનમાં મસકાતી પોતાના રવાને ચોડી મઠ.

‘રસ્તામાં કેણુ થુકે છે ?’ લલિત બબડ્યો.

‘જરા જાન રાખતા હોય.’ બીજાએ કહ્યું.

‘જાતજે ગંદી.’

‘ન જુએ કે ક્યાં ગળફો કાઢે છે. કેવાય રોગનો હશે.’

‘જરા જાન તો રાખવું નેહએ.’

‘આંખોજ પુટેલી છે સોની.’

તેનાંએ જોયું કે એને આસ્વાસન આપવા સૌ આદાર પાતાળ એક કરવા મથી રહ્યા હતા. એણે શોકથી જવાબેહુ મોં રાખી, પડાવાળાને બોલાવી ચોંસ લઈ જવા કહ્યું, અને પોતે ઓરીસના બાયરમમાં ચાલી ગઈ.

કલાકોં શરમથી ‘અડધા જમીનમાં રામાઈ જવાનું પ્રયત્ન કરીને વળી ગયા.

તેનાં બહાર આવી, ત્યારે સહાનુભૂતી દર્શાવવા ઉત્સુક લલિત એની નજર સાથે નજર મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેનાંએ એને પાસે બોલાવી સૌ સાંભળે એમ કહ્યું, ‘કાલથી સોના ટેબલ પર એક એક પીકદાની મુકાવી દો, અંદર થુકે.’

‘વાર.’ કહી લલિતે વાતની નોંધ લીધી.

બપોર ચૈત્ર ત્યાં બૂમે પડવા લાગી, ‘એલા હજી ચાહ કેમ ન આવી ? ક્યાં મૂવો રજુહોડિયો !’ અને રજુહોડ નોંમનો ચપરાશી દોડીને ચઢાનું કહેવા ગયો. થોડી વારે એક ગંદો હોટલવાળો હાકરો જ સાત પ્યાલા રકાની ખખડવતો આવી પહોંચ્યો. નેમચંદની ગાંદી પર ચઢાના ઉપાસકો ગોઠવાયા. આસપાસ ‘માખીઓ બહુબહુવા લાગી અને વાતોના ગપાટાઓના વાંતા-વરણમાં પરપોટા જેમ પુટવા લાગ્યા.

‘કાકા, મને આ નહીં કે ?’ તેનાં ટહુક્યા.

‘આવોને બહેન, મને એમ કે તમને આ આ નહીં ગમે.’

‘કેમ નહીં ગમે ? સારી નથી ?’

‘જરા કડક, કડવી મીઠી.’

‘જોઈ તો ખરી.’ કહી તેનાં નજીક આવી. જોયું તો જાન્યમ પર મુકેલ પ્યાલાને લીધે માખીઓનો પારાવાર ગણગણાટ કરતો હતો. એક હાથથી માખી ઉડાડવાની ક્રિયા સતત ચાલુ રાખતી પડતી હતી.

તેનાંએ એક કપ લેતાં કહ્યું, ‘માખીઓ ઘણી છે, અંધી’

‘હા બેન, ઘણી છે.’ નેમચંદ કાકા બોલ્યા એ જવાબમાં માખીઓ કરવાની ધમ્મજા નહોતી. માત્ર પ્રશ્નનો હિતર હતો.

‘ગયે છું વારે કેમ નહોતોં આંખ્યાં ? કંઈ કીકે નહોતું ?’

‘જરા તોંવે હતો.’

‘આવે જ ને !’

‘કેમ ?’

‘આ માખીઓ પ્યાલા પર બેસે છે, તે રોગના જંતુ ફેલાવ્યા બગેરે રહે ?’

‘આમ ને આમ આ પીતાં ચાળીશ વરસ ધર્માં.’ નેમચંદ, હસ્યો. તેનાં આંખ નમ્યો જોડી, ‘એ વખતે જુવાન હતો. હવે ધરકા ધંધો, એટલે તરત રોગ ગળું પકડે.’

નેમચંદ સાંચેજ ગળું ઝેલાયું હોય તેમ આંખીરો ખાધો. મોતના નામથી શીકા પડી જતા આં વેપોરીને તેનાંએ સંચોટ પ્રહાર ક્યો હતો.

‘આ ફડકી બહુ !’ તેનાંએ વાન બીજે વાળા.

‘ઉકાળે એટલે’

‘ઉકાળેલી ચાંદ નુકસાન કરે. જીંદગીમાંથી બે ચાર વર્ષ ઓછા થાય.’ તેનાં બોલી, વળા, ‘જીંદગીના બેચાર કમી થતાં વર્ષો માંડે નેમચંદ કમકમી ઉકયા.’

‘એમ કરો કાકા’ તેનાંએ સૂચના કરી ‘કાલથી આપણે અંધી આ બેનાંવવાની સગવડ કરીએ. રણછોડ જનાવી આપશે. જેલેરીમાં બે બાંકડા મુકાવી આપે, એટલે ત્યાં ભેંસાં પીવાનીએ મંજૂ આવે.’

નેમચંદ કાકાએ માથું હલાવી સમતી આપી બીજાં કારકુતો પ્રયાસથી તેનાં તરફ જોઈ રહ્યાં આંખીરો વગેરેની જુની દેવ છોડાવવા સમય નીવડેલી તેનાં મનમાં મક્કકાલી ચોંતાનાં રવાને ચાંદી ગઇ.

જતાં જતાં નેનાં એક કારકુનના ટેમ્સ પાસે આવી: ઉભી.

‘શું કરો, હો?’

‘ફાફટ તૈયાર કરે છું.’

નેનાંએ કમાલ લઈ નાકે દબાવ્યો. ‘કંઈ વાસ મારે છે,’ કહી
એણે આડું અવળું જોયું. પેલો કારકુન શરમથી, જેસીજી રહ્યો
જે શું કહે? પંદર દિવસથી કપડાં પર સુવાસ જામતી ગૂઢ હતી.
નેનાં ચાલી ગઈ. સાંજે ઓશીસ છુટવી વખતે નેનાંએ કાંઈના જોડા
સાથે ઠોકર ખાધી, અને મોં ગરીબડું કરી ફરીઆદ કરી, ‘આમ
રસ્તામાં જોડાં શા માટે દારો છો? કાંઈને પાંડગો. બિચારાને એક
આંખૂ ઉતારતા હો.’

રસ્તામાં નેનાં એક રેરોડામાં પેડી અને કાંઈની શદ્દ જોતી
જેડી. થોડીવારે ઉતાવળા ચાલે અને ઉત્સુક વદને લલિત અંદર
આવ્યો. નેનાંને જોઈ એ તરત એનાં તરફ દોડી ગયો.

‘હલો નેનાં!’

નેનાં પ્રત્યુત્તરમાં મીઠું હસી, ‘શું લેશો?’

‘મારે તમને પૂછવું જોઈએ. બોલો શું લેશો?’

‘કોશી, ખોરી, ખોરી, વગેરે વગેરે,’ લલિત વેંછરને મચના

આપી વાતે વળગ્યો, ‘પેલા ચંકનારાને આજે ધમકાવી નોખ્યો છે?’

‘એવું કહેવાની જરૂર નહોતી.’

‘કેમ?’

‘તમારા ધમકાવવાની અસરે યશો તે કરતો એક સુંદર ઊંઠરીનો
પગ બગાડ્યો એની અસરે વધારે યશ. મેં જાણી જોઈને પગ
બગાડ્યો હતો.’

‘જાણી જોઈને?’

‘હાં.’

‘કારણ?’

‘પરિપાતે બેનાયો આપેલું છે.’

‘શું?’

જે એમની ઓશીસ કેવી સુધરી ગઇ છે. હમણાં તો એમણે મને મહીનાની કામે ચલાડી નોકરી આપી છે. સફળ થાઉં તો કામ કરી આપશે.' કહી નેનાં હસી, ઓશીનો આલો લેતાં લલિત બોલ્યો, સફળ થાવ તો સારું.'

‘એમ ?’

“તમારી સાથે કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય મળે.”

‘નેનાંએ છલકાતી, પણ લલિતે ઊંચુ જોયું એટલે હોઠ ઉપર ફેરવવા લાગી.

ઓશીસમાં સાચેજ પરિવર્તન થઇ ગયું હતું. નેનાં એની સાથે ફાઇ અઝાઇ વાતાવરણ જમાવવાની શક્તિ લાવી હતી એમ કહી શકાય. જગમોદન રોડે સુરતથી આવ્યા પછી દુકાને પગ દીધો, ત્યારે એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો પેસતાંજ ‘જોડા લખેલું એક બોડ’ નજરે પડ્યું, અને આટલા વર્ષોથી જ્યાં ત્યાં ઠેસે ચડતા જોડા દારખે બોડવામેસા નજરે ચડ્યા ! લલિત હસીને શેફને લેવા આવ્યો, શેફે ચરમામાંથી આંખો ઝીણી કરી, એનો તાજે સીવડાવેલો ‘ચુટ’ અને ફાટ પર રોલનું ચુલાખનું પુત્ર જોયું.

શેફે સિર હલાવ્યું. છોકરો આટલો સિકે કમારથી થયો ? એમની સુરતી રસવૃત્તિને આનંદ થયો.

નેમચંદને એની ગળદો કાઢીને માન આપવાની પુરાણી રીત અપ્પત્યાર કરતો જોઇ જગમોદન જરા ચંબી ગયા; પણ જોયું તો નેમચંદ પીકદાની ઉપાડી અંદર ચુંકતો હતો.

‘અત્યા નેમચંદ આ ક્યાંથી શીખ્યો ?’ શેફે પૂછ્યું.

‘નેનાંનો હુકમ. કાકા આમ કરો, પછી કાકાનું શું થાલે ?’ નેમચંદે જવાબ આપ્યો.

‘મારું કશું આટલા વરસ ન માન્યું, ને દવે ઠંકાણે આવ્યો.’ નેમચંદે હસીને હા પાડી.

નેમચંદની ગાદી પાસે ટેલીફોન નહોતો તે જોઇ શેફે પૂછ્યું ‘ટેલીફોન ક્યાં ?’

જતાં જતાં નેનાં એક કારકુનના ટેબલ પાસે આવી: ઉભી.
'શું કરો છો?'

'ડ્રાફ્ટ તૈયાર કરે' છું.'

નેનાંએ રમાલ લઈ નાકે દબાવ્યો. 'કંઈ વાસ માંરે છે,' કહી
એણે આડું અવળું જોયું. પેલો કારકુન શરમથી જેસીજ રહ્યો.
એ શું કહે? પંદર દિવસથી કપડાં પર સુવાસ નંભતી ગઈ હતી.
નેનાં ચાકી ગઈ. સાંજે ઓફીસ છુટતી વખતે નેનાંએ કાંઈનાં જોડા
સાથે ઠોકર ખાધી, અને મોં ગરીબજી કરી ફરીઆદ કરી, 'આમ
રસ્તામાં જોડા શા માટે કાઢો છો? કાંઈને પાડશો. બિચારાને એક
બાંજૂ ઉતારતા હો.'

રસ્તામાં નેનાં એક રેસ્ટોરામાં પેડી અને કાંઈની રાહ જોતી
બેઠી. થોડીવારે ઉતાવળા ચાલે અને ઉત્સુક વદને લલિત અંદર
આવ્યો. નેનાંને જોઈ એ તરત એના તરફ દોડી ગયો.

'હલો નેનાં!'

નેનાં પ્રત્યુત્તરમાં મીઠું હસી, 'શું લેશો?'

'મારે તમને પૂછવું જોઈએ. બોલો શું લેશો?'

'કોફી, જોશી ખીચડી, વગેરે વગેરે,' લલિતે વેઈટરને મુથના
આપી વાતે વળગ્યો, 'પેલા યુકનારાને આજે ધમકાવી નાખ્યો છે.'

'એવું કરવાની જરૂર નહોતી.'

'કેમ?'

'તમારા ધમકાવવાની અસર થશે તે કરતાં એક સુંદર ઓફીસનો
પગ બગાડ્યો એની અસર વધારે થશે. મેં જોઈ જોઈને પગ
બગાડ્યો હતો.'

'જાણી જોઈને?'

'હા હા.'

'કારણ?'

'ધરપાને ખતાવી આપવું છે.'

'શું?'

જે એમની ઓશીસ ઢેવી સુધરી ગઇ છે. હમણાં તો એમણે મને મહીનાની કામ ચલાઉ નોકરી આપી છે. સફળ થાઉ તો કાયમ કરી આપશે.' કહી નેનાં હસી, કાશીનો પ્યાલો લેતાં લલિત બોલ્યો, સફળ થાવ તો સારું.'

‘એમ ?’

‘તમારી સાથે કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય મળે.’

નેનાંએ છજ કાઢી, પણ લલિતે ઊંચુ જોયું એટલે હાઠ ઉપર ફેરવવા લાગી.

ઓશીસમાં સાચેજ પરિવર્તન ચઇ ગયું હતું. નેનાં એની સાથે કોઇ અજ્ઞાન વાતાવરણ જમાવવાની શક્તિ લાવી હતી એમ કહી શકાય. જગમોદન શેઠે સુરતથી આવ્યા પછી દુકાને પગ દીધો, ત્યારે એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો પેસતાંજ ‘જોડા’ લખેલું એક મોડું નજરે પડ્યું, અને આટલા વર્ષોથી જ્યાં ત્યાં ઠેસે ચડતા જોડા હારજથે મોકવાપેસા નજરે ચડ્યા. લલિત હસીને શેઠને લેવા આવ્યો, શેઠે ચરમામાંથી આંખો ઝીણી કરી, એનો તાજે સીવડવેલો ‘શુટ’ અને કોટ પર શોભતું ગુલાબનું ધ્રુવ જોયું.

શેઠે શિર હલાવ્યું. ડોકરો આટલો સિક કમારથી થયો ? એમની સુરતી રસવૃત્તિને આનંદ થયો.

નેમચંદને એની મગફેર કાઢીને માન આપવાની પુરામુદી રીત અખત્યાર કરતો જોઇ જગમોદન જરા ચંબી ગયા; પણ જોયું તો નેમચંદ પીકદાની ઉપાડી અંદર થુંકતો હતો.

‘અલ્યા નેમચંદ આ ક્યાંથી શીખ્યો ?’ શેઠે પૂછ્યું.

‘નેનાંનો લુકમ. કાકા આમ કરો, પછી કાકાનું શું ચાલે ?’ નેમચંદે જવાબ આપ્યો.

‘મારું કંઈ આટલા વરસ ન માન્યું, ને હવે ઠેકાણે આવ્યો.’

નેમચંદે હસીને હા પાડી.

નેમચંદની ગાદી પાસે ટેલીફોન નહોતો તે જોઇ - શેઠે પૂછ્યું ‘ટેલીફોન ક્યાં ?’

‘ઝોરડીમાં પુરી દીધો.’

‘કંઈ ઝોરડીમાં?’ જગમોહન શેઠ દર્યા.

‘જાણ, તમારી નેનાં તે કંઈ છોડરી છે?... પગ્ગીક ટેલીફોનની દાય છે એવી એક ઝોરડી કરાવી છે. તે અંદર જઈ બિમા ઉભા ટેલીફોન કરવા માંડે છે.’

‘તને જરા અધર પડતું હશે. આવડું મોટું ચરીર લઈને વારે વારે ફોન કરવા જતું પડે એ જરા મુશ્કેલ ખરું.’

નેનાં ક્યારની આવીને ઉભીઉભી સાંભળતી હસતી હતી. એના તરફ ધ્યાન જતાં શેઠ બોલ્યા “નેનાં ઝોરડી મોડી કઢાવી છે ને? નેમચંદ જો અંદર સત્તવાઈ ગયો તો મુથાર બોલાવી બહાર કાઢ્યો પડશે.” એ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

‘આલો ત્યારે નેનાંએ તને સતાવવા માંડ્યો છે ખરો.’ શેઠ પાસે ઉભેલા એક કારકુનને જાતી કાઠી ઉભેલો જોઈ, હસીને બોલ્યા ‘કેમ મી. શાહ ધોખીને ક્યારથી ખટાવ્યો?’

મી. શાહ મંદ સ્મિત કરી મુંઝા રહ્યા. જગમોહનદાસ પોતાની ચેમ્બરમાં આસ્થા ગયા નેનાં પાછળજ આવી.

‘કેમ પડ્યા?’

‘સરસ’

‘હવે તો નોકરી કાયમની કરી આપશેને?’ માથે હાથ ફેરવતાં શેઠ બોલ્યા ‘દિલગીર છું, નેનાં મારે તને નોકરી છોડી જવા ચોવીસ કલાકની નોટીસ આપવાની ફરજ પડે છે.’

“પણ પડ્યા...,” નેનાં ઉશ્કેરાઈ બોલી ઉઠી.

ગંભીર વદન રાખી શેઠે કહ્યું ‘ત્હારી લાયકાત મને પ્રશ્નજ પણ....

‘પણ શું વળી?’

‘મારા કારકુનની વધતી જતી લાયકાત મને લયમાં મૂકે તેવી છે.’

‘કોની તે?’

‘લલિતની.’

‘શું પડ્યા ત્હમેયે....’ ઇરમથી ઉભરાતી નેનાં પિતાની ચેમ્બરની બહાર નીકળી ગઈ.

કવિ શ્રી. ખચરદાસનાં એ કાવ્યો નજરે પડે છે. માંદગી હજી એવીને એવીજ રહેવા છતાં એમની કાવ્ય પ્રવૃત્તિ એટલીજ સત્વળ રહી છે. દિવાળી અઠકામાં પણ એમના કાવ્યો દરસાવની જેમ આઆંજ છે. 'સુપાસના' આશ્વિન અંકમાં 'કિરણપાણી' કાવ્ય આવ્યું છે. એમના અગ્રગટ 'મતુરાજ' નામના નાટકમાંથી આ કાવ્ય લેવાયું છે. એમાં જ્યોતિની યાચના કરવામાં આવી છે, એ જ્યોતિ પણ કયો કે,

તારેલા, આવો ! ચંદ્ર, પધારો !

રાખો ઉર જ્યોતિની યાદ !

જ્યાં સુધી અધારા વીંધી ન ઉતરે

પાછો એ સૂચ' પ્રસાદ રે !

કાષ્ટ મડો કિરણનાં બાણ !

પથ 'સુમનવાડી' કાવ્યમાં (સ્ત્રીબોધ-ગરબા અંક) માં કવિ દિવ્ય સુમનવાડી તરફ નિમંત્રણ આપતા જણાય છે. એ સુમનવાડીમાં દિવ્યદર્શન છે. એની પાંદડીઓમાં પ્રભુના વાસ છે. એ વાડીની સૌરભમાં વિશ્વતો વિરામ છે, દેવપંખી એ વાડીમાં ફલોલ કરે છે, એ વાડીમાં પ્રભુના બોલના પડધા પડે છે. એવી એ દુનિયામાં કલ્પના-ગંગાની પેલેપાર વસેલી એ અગોચર અનંત દિવ્ય સુમનવાડીનું વર્ણન કરી કવિ નિમંત્રે છે.

આવો, આવો અમારી પડે પડે, સુમનવાડી આવો !

અમ પગલે પગલે કેડી ફૂટે, સુમનવાડી આવો !

નદી નાળાં કે પ્લાટ નહી રોધે, સુમનવાડી આવો !

અમે ઉડીએ પછી કો ક્યાં રોધે ? સુમનવાડી આવો !

ખીજું એક કાવ્ય આપણા વયોવૃદ્ધ મુરખ્ખી શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરનું મળે છે. કાવ્યનું નામ 'દામુ વડીલનો કિસ્સો,' 'જાજરાના મન્દિર' ઉપર કાવ્ય લેખાયાં છે, 'જેઝ' (પછી કાઢી નાખેલા હોય

કે યોગ્ય ગયેલા હોય) વગેરે વિષયો ઉપર કાવ્યો લખાયાં તો આવા કિસ્સા ઉપર પણ શું કામ ન લખાય? આ કાવ્ય લગભગ ૨૪૦ પંક્તિઓ જેટલું લાંબુ છે. કાવ્યમાં માધુર્ય નથી પણ અર્થ છે. કલ્પના નથી પણ ધનતા છે. ગુજરાતના કોઈ કવિની જે શૈલી ન હોય તે આ કાવ્યમાં મી. દાકરની છે. આખું કાવ્ય વાંચવા જેવું છે કારણ કે એવું કાવ્ય બીજી જગ્યાએ વાંચવા મળે એમ નથી. કાવ્યમાં કેટલીક જગ્યાએ હાસ્ય ઉપખલ્લે એવી સમર્થ પંક્તિઓ પણ છે. જમવામાં ઘણી વખત આપણે 'લાઇટ ફૂડ' (Light food) ની ચર્ચા કરીએ છીએ અને એ ખોરાકને આવશ્યક ગણીએ છીએ તેમ કાવ્યમાં આવા કાવ્યો 'લાઇટ ફૂડ' (Light food) જેવાંજ છે અને એવાં કાવ્યો જોઈએજ અથવા એની આવશ્યકતાથી બીજા પ્રકારના કાવ્યોની આવશ્યકતા વધારે ગંભીરતાથી વિચારશે, એમાંની કેટલીક પંક્તિઓજ નીચે ટાંકીએ.

આખા કાવ્યમાં વપરાયેલી પદ્ધતિ અર્થપ્રધાન ખડકની ઉપર કોઈ મસ્ત ધૂધવતા સાગરની જેમ પછડાતી-અથડાતી દેખાય છે. દામુ વડીલની ઉંઘનું વર્ણન પણ વાંચવા કુંભકર્ણની ઉંઘનું, વર્ણન વાંચવા કરતાં આ વર્ણનથી અર્થ વધારે સ્પષ્ટ છે કારણ કે આમાં તો શબ્દો પણ ધોરતા હોય એમ લાગે.

ને આ ડબ્બે દામુ વડીલની ધમણ ધોર નિઃસ્વસે સ્વસે,

વિંધે ટ્રેન નદ કુંગર પાધર, નિશા પ્રહર પર પ્રહર ખસે!

રેશન આવતાં ગાડી ઉભી રહે તો એ ગાડી ક્યાં ઉભી રહી જાય છે તેનું સુંદર વર્ણન અને એ સ્થળમુચક નિશાની આ પંક્તિમાં મળે છે.

અધારાં રેશન ભેદંતી ઝાક ઝમાળે થલિ જતી.

કારણ કે જ્યાં જ્યાં રેશન હોય ત્યાં ઝાકઝમાળ પણ હોય જ ને! આ ઉપરાંત બીજી અનેક પંક્તિઓજ માત્ર અહિં નોંધીએ ત્યાં તો આવ્યું ઉપાંત્ય રેશન, ગયો કાનજી મ્હા લેવા

જુએ ખાંડીએ ટાંધ એકલી, હંટ પાટલુન ગયાં ક્યાં ?
આજે તો બસ એક ટગલર બાજો છે તે 'કઠી' પીરો.
પૂછે પછી 'છે ફલેનલ આવી ?' રૂમ ખાનગી દુકાનમાં
ઉતરી થિંગડાં મરાવી લંબઈ કપડિ સુરથ થયો પતલુનમાં.

શ્રી ઉમાચંકર જોષીનું "સાશ્રમતી-દર્શન" કુમારના જુલાઇ
અંકમાં આવ્યું છે. આ કાવ્યમાં

યાક ગિસારી અધિક શ્રવણે પીઈ મંજુલ સરઃ
ધવલ દેખી તવ પટ ત્યાં સહસા નાચે નંદિત ઉર
સાશ્રમતિ ! વહે દર્શનું પૂર

કવિ સાશ્રમતીનું દર્શન કરતાં કોઇ અસ્પૃશ્ય આનંદ હૃદયે છે.
સાશ્રમતિનો સફેદ પટ જોતાંજ કવિએ ઉપરની પંક્તિમાં કહ્યું તેમ
નંદિત ઉરને આનંદ થયો દેખાય છે. પણ ત્યાં તો કવિ કહે છે
તન્વાંગિ, ફરકે તવ પાત્રવ, ઉડી જશે અધિ 'રોક.

ગમે તેમ તોયે સાશ્રમતિ તન્વાંગી છે, એનો પાલવ ન ઉડી
જાય તેને માટે કવિ પણ આટલી કાળજી લેતા દેખાય છે. પણ
કવિ જે સુંદર દર્શન કરે તે તો આ પંક્તિઓમાં છે.

ગીત ગિરિ કુહરકુહર પડધાય
સનાં ખગનાં હાલરડાં ગાય

કેડ પરે કંઈ ગામ ઝુલાવે, પેળે સ્તન્યની ધાર,
ઘાટે ઘાટે હશે સોહંતી શી પનિહારીની હાર !

પણ હેવટની પંક્તિઓમાં કવિ પોતાની સ્થિતિનું પણ જાન
કરી સાશ્રમતિ સન્મુખ વ્યક્ત કરે છે, એ લાગણી વ્યક્ત કરી ફરી
પુનઃમિલન માટે કવિ સ્થળનો સંદેશો પણ આપી દે છે.

મળાશું રાગનગરને તીર .

સંતની જ્યાં જગજ્યોત કુટીર,

બીજા ખાસ ખ્યાન જેએ એવાં ત્રણ કાવ્યો શ્રીમતી ઉર્મિલા
દેવનાં પ્રસ્થાન-ગિમિ-કુમાર એ ત્રણે માસિકોમાં આવ્યાં છે. બીજું
એક કાવ્ય આ "માધુરી" અંકમાં આવ્યું છે સંખ્યાદષ્ટિએ પણ આ

બેતનાં આ ત્રણ માસમાં અન્ન કનિઓ કરતા વધારે કાવ્યો પ્રગટ થયેલાં જણાયાં છે અને ગુણદૃષ્ટિએ પણ એ કાવ્યો ખરેખરાં મનોહર છે. એમનાં કાવ્યોમાં એમનો અસાધારણ ગુણ એમના પદ પરનો કાવ્ય છે. ‘કુમાર’ ના ઓકટોઅર અંકમાં આવેલું એમનું ‘ચાતકનો શાપ’ આખું અહીં ઉતારીએ છીએ

મને તેં આપ્યું ના જલકણુ જહુ ધાયું પણ; તે
હવે આધાં આધાં જલદ, દલ તારાં ભટકમે,
ધણી હાંખી ઉંચી નલપગથીઓની પર ચડી
જન્મે વાની સાથે અતિચિકટ હેમાદ્રિશિર, ને
ટકે ના બિન્દુ યે જલતણું જ્યહિં ત્યાં વરસમે.

આ કાવ્યનો અર્થ કેટલો સ્પષ્ટ છે એ તો કાવ્યરસિક વાંચતાની સાથેજ જોઈ શકશે. એટલુંજ નહિ પણ ચાતકે આપેલો શાપ પણ ચાતકના હૃદયમાંથી કેટલા કરણ ઉદ્ભવે નીકળ્યો છે ! ‘ટકે ના બિન્દુ યે જલતણું જ્યહિં ત્યાં વરસમે’ ચાતક આવી વિશેષ શો શાપ આપે ! આ પાંચે પંક્તિમાં નથી એકેકે શબ્દની તોડફોડ, નથી છંદોભંગ કે નથી ચતિભંગ. સર્વાંગ સુંદર એવું આ પાંચ પંક્તિઓનું કાવ્ય ફરીફરીને વાંચવા ગમે એવું છે. “માધુરી”ના આ અંકમાં આવેલા નાના કાવ્યમાં એક સરસ કાવ્ય મળે છે. એમાં માનવ માનવમાં રહેલી જુદી જુદી દૃષ્ટિ જોઈએજ પ્રશ્ન પૂછે છે.

પરન્તુ રૂપ ભુષિને વિત્ત આચારના વળી
બધાયે ગુણમાં પૂરી વ્યક્તિઓ જોઈ કેટલી ?

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ કોઈ દિવાળી અંકમાં એક એ કાવ્યો આપ્યાં હતાં પણ એ કાવ્યો રમુજ ભરેલાં હતાં. આ અંકમાં એમનું જે કાવ્ય લેવાયું છે તે એમણે નમંદને અંજલિ આપવા લખેલું. એ આખા કાવ્યમાં વાણી અને લાગણી ઓતપ્રોત થયેલી છે. હૃદયની એકેએક લાગણીને શબ્દોથી સરસ રીતે વ્યક્ત કરેલી છે, ‘ગુર્જરી’ સરસ્વતીને કહે છે,

“રીઝાવવા દેવી તને સરસ્વતી,
અનેક મારા તનુએ રહ્યા મથી;
તથાપિ તારા મુખપદપે કદી
પ્રસન્ન રેખા સ્મિતની ન કાં સ્ફુરી?”

આ સાંભળતાં સરસ્વતી જવાબ આપે છે કે તારા અનેક તનુએએ મને નથી ભજી પણ મારા તરફ જોઈને બીજાની પ્રાર્થના કરી છે. મારી વીણા લઈને બીજાની ઉપાસનાના સુર છેડ્યા. ઉમેશ પૂજ્યા, રાધાના રાસવિલાસ ગાયા, બ્રહ્મના લટકા જોયા, વેદના બેદ ઉધાડ્યા મધ્યા, મારા તરફ મોઢું રાખી કૃષ્ણને હેયું દીધું. મારી કુંજમાંથી કુલડાં વીણી બીજાના ગળામાં હાર પહેરાવ્યા પછી એ વાકિતથી દુઃકેમ રીઝું?” જ્યારે આ ક્રિયાદ ‘ગુજરી’ સમજી ત્યારે ગુજરી સરસ્વતીને એક એવો પુત્ર આપે છે કે જે એનો સાચો પરમ ભક્ત રહેશે. અને તે પુત્ર તે વીરનમંદ

ભલે સખી, હે

સમયે આ ભક્ત અનન્ય તારો.

ને અંક માંડિજ સરસ્વતીના

ધરી દીધો નમંદ જાલસાડકો

આખું કાવ્ય ધણું ગમી જાય એવું છે. નમંદ સુધીના અનેક કવિઓએ જે ગાયું છે તે પર સારો કટાક્ષ પણ છે. એટલુંજ નહિ પણ આ કાવ્ય કથાની દૃષ્ટિએ પણ કેટલીક પંક્તિઓથી આ કાવ્ય અતિ મનોહર છે.

વાણી મુણી એ કંઈ ગુજરી તણી,

વાગીશ્વરી ત્યાં વદતી સરસ્વતી;

+ x +

રાધા તણા રાસ વિલાસ ગાયા.

ને બ્રહ્મના કે લટકા નિહાળવા

ઉધાડવા બેઠજ વેદના મધ્યા.

આ કાવ્ય વાંચ્યા પછી શ્રી. જયોતીન્દ્ર કવિ છે, એમના હૃદયમાં મહામૂલું કાવ્ય છે એ પ્રત્યક્ષ થયા વિના રહેતું નથી. વાસના બીડમાં જેમ ઝરણુ જુદજુદ નાદે વહી જાય પણ ઉભેલા વાસમાં એ વહેતા ઝરણુ પર કોઈની નજર ન પડે તેવીજ રીતે એમના વિગ્ધી દારવરસના સજનમાં આ કાવ્ય ઝરણું ઢંકાયું છે શ્રી જયોતીન્દ્ર લખી શકતા હોય તો શા માટે કવિતાના ઉપાસક ખરા અન્તઃકરણથી એમણે ન થવું જોઈએ ? ખરેખર કવિ હૃદયમાંથી ઝરેલા કાવ્યના જોટલાજ ગુણ આ કાવ્યમાં છે. આપણે તો શ્રી. જયોતીન્દ્રને વિનંતી કરશું કે ‘સમય અને કામ’ એ પર્થિવ છે, એ દાણખંડુર કારણોને તિલાંજલી આપીને આપણા સાહિત્યને આવાં સુંદર કાવ્યોથી સમૃદ્ધ કરવામાં તમારો ફાળો આપો.

‘સુવાસ’ના શ્રાવણ-ભાદ્રપદ-આશ્વિન એમ ત્રણે અંકમાં શ્રી. ‘નૈતમ’ના કાવ્યો છે. જેમાં ભાદ્રપદના અંકમાં આવેલું ‘એકાદી’ કાવ્ય એ ત્રણેમાં શ્રેષ્ઠ છે. કવિ પોતે એકાદી છે-એ જોઈને આખી સૃષ્ટિમાં ફેટલાંયને એઓ એકાદી જુએ છે. એ કાવ્યમાં વાણી પણ પ્રવાહી છે.

નીરવ સાંજ સમે છુટી એકલો

વિજન સાગરની યમ હું પણ,

દિવસના શ્રમરોરથી વેગળો

જઈ હું અંક નિસર્ગ તણે ઢળું

મુજ સમો નલ-અંક મહીં ઢળ્યો,

નીરખતો રહું એકલ તારલો.

દલ પ્રફુલ્લ ખીલે ઉર પોણું

ઉઘડતાં શુચિ સારલ સોણલાં;

મુજ ઉરે ઉડતા ધનકારમાં

કરણ ઉર તણા પડ્યા સણું ?

અનિલ દહેર વહી, કહી કે જતું,

“તુંજ સમું ઉર એકલ ઝૂરતું !

આ આખું કાવ્ય વાંચ્યા પછીજ ખરી મજા વાચક મેળવે. અને એ દૃષ્ટિએ એ આખુંજ કાવ્ય ઉપર ઉતાયું છે. નિસર્ગ અને દળેલો કવિ નહીં અને દળેલા તારાને પંજુ એકાકી જોઈને આસ્વાસન મેળવે છે. અને છેવટની પંક્તિઓમાં “તુજ સમુ ઊર એકલ જૂરણ” એમ પવન કહી જાય છે તે જોઈને કવિને પુરેપુરું આસ્વાસન મળી રહે છે.

શ્રી. જેઠાલાલ ત્રિવેદીનાં બે કાવ્યો “લાઘવીજ આજે ઊગી રે” (સ્ત્રીબોધ-એકોત્તર) અને ‘પૂજનું મૂલ્ય’ (ભિમિ-નવેબર) અંકમાં આવે છે. લાઘ બહેનના પતિન અગાધ રોદને ગૂંથતું આ આ ગીત મળેતું છે.

આજે હૈયામાં એક લાઘનું બેસણું,

બૂલે સાસરિયાંની માયા,

કે લાઘ બીજ આજે ઊગી રે.

‘પૂજનું મૂલ્ય’ મુક્તક છે. જે પૂજ્ય છે તે પત્થર વિષે કવિ કહે છે.

સૂતા કે પથરા દિસે, સરિતમાં; ના લાય કાએ પૂછે

વેડે ધા જળના, સલાટ કરના, તે દેવ સૌ કો’ પૂજે,

‘પ્રસ્થાન’ના આદ્યપદ અંકમાં શ્રી. ત્રિજીવન વ્યાસનું ‘મહાભારત સાર’ મળે છે. આખું કાવ્ય મહાભારતની કથાને સારાશમાં સંકેલે છે. આ ૧૬૪ પંક્તિના કાવ્યમાં ખીજું ખાસ નોંધવા જેવું તત્ત્વ નથી. ‘હરિગીત’ હંદમાં કાવ્ય હોવાથી કાવ્ય લાંબુ હોવા છતાં એકી વખતે પાંચી શકાય તેમ છે. એજ અંકમાં શ્રી. ‘પારાશય’ નું પૂજ્ય ગાંધીજીને’ મળે છે. જેમાંની થોડીક પંક્તિઓ.

બાપુને ના લડત જીતવી, શત્રુ સંહારવા ના.

સતચારિયે સદય હૃદયે જીતવાં શત્રુ હૈયાં.

x ~ x - +

બાપુ ! બાપુ ! શિશુ સહુ અમે વારસો મેળવીશું,

આજુ નેં તો તવ તવપણું ગીદીને જીવીશું.

‘અસ્થાન’ ના જેઠ અંકમાં ‘છાપુ’ અને આસો અંકમાં ‘પિયા બિન’ એ બે કાવ્યો શ્રી. નાથલાલ દવેનાં આવ્યાં છે. ‘પિયા બિન’ આખું કાવ્ય મનોહર થયું છે. ૧૭૦ પંક્તિઓના કાવ્યમાં વિચાર એક પછી એક ચક્ષુચિત્રની જેમ મુક્ત છટાથી આવતા જાય છે. અન્યથા પણ આખા કાવ્યમાં સ્પષ્ટ છે. માધુર્ય ઝરતી શબ્દ ગુંથણીવાળી પંક્તિઓ પણ એમાં ઉતરેલી છે. ‘પિયા બિન’ ના સુરમાં તદ્દલીન થયેલા કવિ આગળ પ્રણયસૃષ્ટિનાં પાયિંવ મનુષ્યોની લીલા ઇતિહાસની જેમ ખડી થાય છે. ‘પિયા બિન’ ના પ્રથમ સુરે એ સુર કેવી રીતે પ્રસાર્યા તેનું મનોહર રસમય વર્ણન આ રહ્યું

એ રાગની રંગીન કો છટા હવે
જાણે દિસે વિસ્તરતી દિગંતમાં,
સિંધુ તણી જેમ તરંગમાલા
ફેલાય ધીરે કલમંદ્ર નૂરે
રાત્રે સુધા ઉજ્જવલ ચંદ્રિકામાં.

એ ગીતના સુરે અનેક આત્માઓની પ્રણય વાર્તાનું મૂક આકંઠન જાગી રહ્યું છે. એ ગંભીર કંઠન અંતરવીણાના તારે તારે રમી રહ્યું છે. એ ગીતના સુરે સહુના ઉરતારને ગૂંજતા કીધા પણ એ સહુ ઉરતારને કોની જેમ ગૂંજતા કીધા? એ ગીતમાં શું શું ગવાયું?

સહુના ઉરની મૂક વ્યથા તેં ગાઇ ગીતમાં

* * *
પ્રભાત વિકસે જ્યારે દિમાદ્રિના પ્રદેશમાં,
ગુલાબી રંગનો સૂર્ય પ્રસારે ફિરણાંશુભિ,
હિમે દંકાયલા સર્વ શિખરોને ઉજ્જળતો,
સ્પર્શતો સર્વને લાલુ, કાઢને યે જૂલે નહિં
તેમ આ ગીતના સુરે સહુના ઉરતારને
સ્પર્શને ગૂંજતા કીધા, કીધા શ્રવિન, જગૃત.

અહીંથી કવિ, 'મેઘદૂતની કલ્પના સૃષ્ટિ' જૂએ છે. એ કલ્પના સૃષ્ટિનું વર્ણન પણ કવિ કરવા માંડે છે.

માધવી મહાપે જાની કુન્જતી ક્યાંક કાઢિલા,
વાટમાં ઝુલતાં વૃક્ષો કદમ્બ પારિજાતનાં

પરન્તુ કવિ વાસ્તવિક દુનિયાનું જ્ઞાન નથી વિસરતા. તરતજ કવિ કહે છે

આજે નહિ યદ્ય, ન ઇન્દ્રનીલ,
ને ચિન્હ ના કે' અલકાપુરીનું,
સિધ્ધાંગના ના, નહિં યદ્યસુંદરી.

પણ મેઘદૂતની યાદ કરતાં કવિ એક સરસ કાવ્ય રજુ કરે છે. જે ગાથા કાલીદાસે જંદમાં ગૂંચી હતી તેવીજ કથા આજે સ્વરમાં ગૂંચાઇ છે. આ પદ્ધતિ આખા કાવ્યમાં સિખર જેવી કાવ્યના અંત ભાગમાં ઉભી રહે છે. બાકી આખું કાવ્ય મૂળ અંક મેળવીને ખરેખર વાંચવા જેવું છે.

રસધિ' કાલીદાસે જે જંદોગધ્ધ કરી હતી,
સ્વરગધ્ધ બની જાણે આજે એજ કથા ફરી.

એજ અંકમાં શ્રી. મુસિકાર નું ભગવી ધ્વજ કાવ્ય છે. એ ધ્વજ શિવાલય પર ઉડી રહ્યો હતો. અવાજ ઝડસરીનો થતો હતો જતાંયે વિચાર ભગવા ધ્વજમાં ગૂંચાયેલા હોવાથી એ અવાજ લાગતો નહોતો. આખર ભાગનું સમાપન મનેનું છે.

વિપાદ પરિવર્તન ! નહિ વિપાદ ! જો તો જરા
જગે નય અહો અચૂક વરતે મહામત્સ્યનો !
ગળાય મુકિ-મધ્યમે, ધનિક મત્સ્ય મોટા ચક્રી !
સમાજ અય વ્યકિત એ નયપથે ! જુદો માર્ગ ના ?
નિહાળ.....

ઉડત ભગવી ધ્વજ ! ફરતું ચક્ર ધીજ દિશા ! !

‘પરણામ’ કાવ્ય શ્રી. શેષનુ ‘પ્રરથાન’ના ‘આસો’ અંકમાં છે. જૂના ઢાળમાં ઉતારેલું અને ‘પરથમ’, ‘કીધલા,’ ‘મનેખમ,’ ‘સરવસ્સ’ જેવા શબ્દોથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવતું આ કાવ્ય લોકગીતના પડઘા પાડે છે. પહેલાં પરણામ માતાજીને, પછી અનુક્રમે પિત.જીને ગુરુજીને, ભેરુઓને, વેરીડાને, જીવનસાથીને, મહાત્માને અને છેલ્લા પરણામ જગતને થયાં છે. છેલ્લી ચારે પંક્તિઓ.

છેલ્લા પરણામ અમારા જગતને કહેજો જેણે
લીધા વિના આલિધુ સરવસ્સ જી:
આલ્યુ ને આલતો, ને પાળ્યા ને પાળશે, ન્યારે
ફરી અહીં ઉતરશે અમારો હંસ જી.

શ્રી. પિનાકિનનું એક કાવ્ય ‘પંખીને હોય શું વાડા’ ‘પ્રવાસો’ મુંબઈથી નીકળતા એક નવા અઠવાડિકમાં આવ્યું છે

કર્યા કાજે પારકાનું ખૂન જ્હાર કાઢે તલવાર
જાપ કપાતો જીવ પોતાનો ધાય બે હાથે ઠાર
વૃથા આ પ્રાણુ પજાડા
પંખીને હોય શું વાડા ?
તારે તો આજ સીમાડા ?

આ આખું કાવ્ય વાંચવામા આનંદ છે પણ શ્રી પિનાકિનને સાંભળવાનું પ્રાપ્ત થાય તો આ ગીત એમને મોટેથી સાંભળવામાં વિશેષ આનંદ છે.

આ સાથે આપણા આ અંકમાં તેમાં ખાસ કરીને ‘સ્ત્રીબોધ’ના ગયા અંકમાં કેટલાક રાસો પ્રાપ્ત થયા છે. તેમાંનો એક શ્રી. મંજુલાલ મલ્હમદારે દિવાન રણુકોડજી અમરજીનો એક ગરબો “ગરબે રમતાં જોગમાયા” આપેલો છે. એમાં વાણીમાં પ્રસાદગુણ છે. બીજો રાસ સ્વ. ઉપેન્દ્ર ભગવાનનો ‘ગામડીઆનો ગરબો’ નામે છે.

જેની પહેલીજ બે પંક્તિઓ અહીં નોંધીએ,

કાષ્ટ હાંબળજે રે, ગારા ગામડીયણુના બોલ,
હાંબળીને બોલ, સહ કાષ્ટ કરો એનો તોડ:

બીજો એક 'રાસડો' સ્વ. કહાનજી ધર્મસિંહ કવિનો છે. "કાઠિયાણીનો રાસડો" (સ્વ. ક. ધ કવિ) અને 'ગામડીયણુનો ગરબો' સરખાવવા જેવાં છે. બંનેમાં શબ્દોનું માધુર્ય છે. પણ તે શબ્દો ૧૯૩૮-૩૯ ની 'પૃથ્વી' કવિતાઓમાં વપરાતા અતિ સંસ્કૃત નથી. આપણા ગામડાંનાજ શબ્દો છે. 'કાઠિયાણીનો રાસડો'માંની છેલ્લી ત્રણ પંક્તિઓ.

મુંછે મુંડા, કાષ્ટ કાપસ પુછિયાં, રોકડા ને બોકડા જવાન ! નાહોલિયા,
ઉનાળાના દી લાંબા ને લક્ષરક, ધરમાં તે જિવડો મુંડાય રે, નાહોલિયા,
જિવ્યાથી જોયું ને માણ્યું નાણ્યાથી, કાન ઉખાણું વખાણ્યું, નાહોલિયા.

એજ અંકમાં બીજો એક નોંધવા જેવો ગરબો 'પોલકાં પચ્છીસી' સ્વ. કેશવલાલ દુષ્ટદરાય ધ્રુવનો છે. આમ 'શ્રીખોધ'માં આવેલા ગરબાઓ અને ઉપર નોંધેલા મુંદર રાસો રસિક વાચકે અવશ્ય વાંચવા જેવા છે.

આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં 'માધુરી'ના આ અંકમાં આવેલાં કાવ્યોની પણ નોંધ લેવીજ જોઈએ. શરૂઆતમાં શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે, તેમજ શ્રીમતી ઉર્મિલા દવેનાં કાવ્યોની ચર્ચા કરેલી છે. આ અંકમાં લેવાયેલું એક સરસ મુક્તક શ્રી. 'સરોદ'નું છે. શાંદુલવિકીરિતમાં લખાયેલ 'જંતુદષ્ટિ' માં અર્થ અને અન્વય સ્પષ્ટ છે. વિચાર પણ સરસ છે. જેમાંની છેલ્લી પંક્તિ અતિ મનોહર છે. એક વખત વાંચ્યા પછી વિસરી શકાય એમ નથી.

શ્રી. રમેશચંદ્રના "શ્રી શૃંગ" કાવ્યમાં મહત્વાકાંક્ષા અને એ માટેના પ્રયત્નો કરતો માનવી મૃત્યુથી પર નથી. જેમ જેમ એ એની સિધ્ધિ પામવા પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ એની દૃષ્ટિએ તો,

યતી ક્ષિતિજ મોટી ને પથ જતો ઉંચો જેમ તે
સુધામય રહે જરી વધતી શાન્તિ ત્યાં ચોદિશે

પણ કવિ તો માત્ર એકજ વિચાર કરે છે. આંકડાઓની સિદ્ધિની
પગથી ચડતાં જો શિખરે પહોંચવાનું છે તે શિખર 'મરણ ના દશે
શિખર શાશ્વતી શ્રી તાણું ?'

બીજાં એ સુંદર સોનેટો આપણા એ જાણીતા યુવાન કવિઓના
આ અંકમાં આપ્યા છે. 'ગગન ગામીઓને' શ્રી. પૂજાલાલનું છે
અને 'સાધકનું' ભવિષ્ય કયત' શ્રી. પતીલનું છે. શ્રી. પૂજાલાલ આજ
પહેલાં એક સારા સોનેટ રચનાર તરીકે જાણીતા થયા છે.
'ગિરિવરો'ને સંબોધાયેલું સોનેટ મજેનું છે. એ એક સંપૂર્ણ સોનેટ
છે. પ્રથમ આઠ પંક્તિઓમાં કવિ એક વિચાર આપે છે,
અને એજ કાવ્યની બીજી છ પંક્તિમાં એ આગળ જતાં એની પૂર્તિ
કરે છે. સોનેટનો આ મુક્ત નિયમ તેમજ બીજા સર્વ નિયમો આ
ઉભય કવિઓએ ઘણીજ સફળતાથી જાળવ્યા છે. શ્રી. પૂજાલાલની
'ગગન ગામીઓની' આ ઉશ્વેષી છ પંક્તિઓ

મહોન્નત સુધન્ય ધ્યેય તમ, જ્યાં નદી શુભ્રતા
ભસે રક્તિક સંચયે, દ્રવી દ્રવી દયાભાવથી
ધરા પર વહાવતી પુનિત મંગ પુણ્યવતા
ભસે ભુવન મંગલાય તલગતમાંથી મથી,
મથી ગગનગામી યાવ ગિરિઓ, રખેને બધે
સમુદ્રજળના જુવાળ ગળવા બધાંને વધે.

શ્રી. પતીલે એમના સોનેટમાં ચિત્રરેખા-રૂપ વાપરેલો છે. એની
પ્રથમ ત્રણ સંયોટ પંક્તિઓજ

શબ્દો માંહે સરલ મળી શકે સ્થાન જે કલ્પનાને
સાદાં વસ્ત્રો મહીં નિવસી શકે સાચી યા સાધુતા, તો
કોઈ વિશ્વે નવ કરી શકતો મારી નિર્માત્ય વાતો;

અને એજ સોનેટના ઉત્તરાધીની છેલ્લી ત્રણ પંક્તિઓ.
કે સજો'હુ તુજ પ્રણય મિમે, જોડીને તેમ ગાઇ,
આધે તુંથી અગર નિકટમાં, ચારણે આ તહારા
રહેશે પ્રેરી હૃદય હૃદયમાં સાચી સંગીત ધારા.

પણ એટલીજ સુંદર છે. બીજું કાવ્ય આપણા સાહિત્યમાં
'ઉત્તરી' નાટકથી નીકળીતા થયેલા શ્રી દુર્ગેશ શુક્લનું 'નિલિપત્ર' મળે છે.
સ્વ. પિતાને કવિ આ કાવ્યમાં અંજલી આપે છે. પિતાની પ્રશસ્તિ
ગાતાં કવિ કહે છે,

મુખે મધુર ગીત ને નયન રમ્ય રંગે ભરી,
તમે સ્વર સ્વરૂપ સાથ ચિરકાળ મૈત્રી કરી.

સ્વ. પિતાના એ ગુણને ગાતી ૨૯ થી ૪૦ પંક્તિઓ પણ
મનોરમ છે. આખા કાવ્યમાં ઉવટની બે મંજુલ પંક્તિઓ ફરી
ફરીને શૂંળ્યા જોવી છે.

પ્રતાપ તવ, આ પ્રસાદ તવ, આપ પામે સદા,
સમપુ' શિશુ ગીતડાં મુજ બસર દેખાતણાં.

આ ઉપરાંત થી. રમણિક અરાલવાળાનું 'ભાભીની સુદડી',
શ્રી મૂળજીભાઈ પી. શાહનું 'ઉગી ઉપારે!' અને થી. મોહિનીચંદ્રનું
'અખંડ ચિત્ર' કાવ્યો પણ ગમે એવાં છે. સ્થળ સંક્રાંત્યને કારણે એ
કાવ્યોની વધારે ચર્ચા અહીં હવે કરતાં અટકવું પડે છે. માત્ર એટલી
નોંધ લેવા જોવી છે કે 'ભાભીની સુદડી' અને 'ઉગી ઉપારે!'માંનું
શબ્દ સંગીત મધુર છે. 'અખંડ ચિત્ર'માં કવિ ચિત્રને જોઈ માત્ર
કવિતાથી પોતે અનુભવતા આનંદ વ્યક્ત કરવાની ઇતેજ્ઞરી રાખતા
નથી દેખાતા. એ દિવ્ય ચિત્રનું વર્ણન કાવ્યમાં વ્યક્ત કરવા
કરતાં કવિ જોવામાંજ વધારે આનંદ મારે છે.

કવિઓ અને કાવ્યરસિકોને

૧૯૪૦ ના જાન્યુઆરીથી કરાંચીથી આપણા જાણીતા યુવાન કવિ શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી કવિતાનું એક માસિક કાદે છે. એનું કદ કરાંચી સાહિત્યસંમેલન પ્રસંગે નીકળતી 'સુહિત્વી' પત્રિકા જેવું રહેશે, એનું લવાજમ માત્ર સંવા રૂપિયો કે દોઢ રૂપિયોજ રહેશે. ગુજરાતની કાવ્યરસિક જનતા એને હાર્દિક સત્કાર આપશે. આપણા સાહિત્યમાં આવું કવિતાનુંજ માસિક પ્રથમજ દેખા દે છે. એ વખતે શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધીને એમના આ સાદસ માટે હાર્દિક અભિનંદનો આપીએ છીએ. એ સાદસમાં એમને સફળતા મળે એટલી પ્રાર્થના.

ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત તેમજ નવીન કવિઓ એ માસિકનું જૂગ લવાજમ ભરી ગ્રાહક યદ જશે તેમજ પોતાની કાવ્યકૃતિઓ શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી, સમરસેટ સ્ટ્રીટ, કેમ્પ કરાંચી, એ સીરનામે મોકલી ગુજરાતી સાહિત્યની કવિતા ઉપાસનામાં પોતાનો ફાળો આપશે.

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

ગ્રાહકોને

જે સ્થાનિક ગ્રાહક ભાઈઓનાં લવાજમ હજી બાકી હોય તેઓ બને તેમ વહેલાં મોકલાવી આપી અમને આભારી કરશે.

આવતા વર્ષ માટેનાં લવાજમો અમને બને તેમ જાન્યુઆરી પહેલાં મળી જશે તો આભારી થઈશું.

